

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

AZƏRBAYCAN TARİXİ
XIX – XXI əsrin əvvəli

Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 29.06.2009-cu il tarixli
805 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.

BAKİ
«Bakı Universiteti» nəşriyyatı
2010

Tarix elmləri namizədi, dosent **A.Ə.Rzayevin** ümumi redaktəsi ilə

Müəlliflər: t.e.d., prof. E.B.Muradəliyeva, t.e.d., prof. S.S.Əliyərli, t.e.d., prof. F.F.İbrahimli, t.e.d, prof. İ.X.Zeynalov, t.e.d., dos. L.L.Həsənova, t.e.d, dos. K.K.Şükürov, dos. F.E.Əliyeva, dos. A.Ə.Rzayev, dos. M.Q.Abdullayev, dos. A.Z.İbrahimova, dos. N.Z.Məmmədov, dos. R.G.Həsənov, dos. X.M.Abbasova, dos. B.O.Əziz, dos. X.R.Səfərova, dos. C.Y.Rüstəмова, t.e.n., müə. Ə.Ə.Şahverdiyev, t.e.n., müə. L.A.Əliyeva, b/müə. V.R.Nəbiyev, müə. S.A.İsmayılova, K.T.Nəcəfova

Rəyçilər: prof. S.Y.Süleymanova, dos. C.M.Cəfərov

Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2010, 545 s.

$A \frac{0503020907}{M - 658(07)} - 2010$

© «*Bakı Universiteti*» nəşriyyatı, 2010

MÜNDƏRİCAT

I. Rusiyanın Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işgal etməsi.

Xanlıq dövrünün sonu

(prof. S.S.Əliyarlı; t.e.d. K.K.Şükürov) 5

II. Şimali Azərbaycan XIX əsrin 40-70-ci illərində

1) 40-cı illərin islahatları və onların mahiyyəti

2) Burjua islahatlarının hazırlanması və keçirilməsi.....

(t.e.d. L.L.Həsənova; dos. F.M.Əliyeva) 81

III. Şimali Azərbaycan XIX əsrin 70-ci illəri –

XX əsrin əvvəllərində

(prof. E.B Muradəliyeva; dos.B.O.Əziz) 121

IV. Şimali Azərbaycan 1905-1914-cü illində

(b/m. L.A.Əliyeva; dos. Ç.S.Rüstəмова) 152

V. XX əsrin əvvəllərində (1900-1918-ci illər)

Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişafı

(dos. M.Q.Abdullayev) 178

VI. Cənubi Azərbaycan 1828-1914-cü illərdə

(K.T.Nəcəfova) 195

VII. Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində

(Ə.Ə.Şahverdiyev; b/m. V.R.Nəbiyev)..... 221

БЫІЫІ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918 – 1920)

(dos. A.Z.İbrahimova)..... 248

IX. Azərbaycan 20-30-cu illərdə	
(prof. F.F.İbrahimli; dos. B.O.Əziz)	279
X. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə	
(dos. N.Z.Məmmədov)	325
XI. Şimali Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsindən	
sonrakı dövrdə (1946-1960-ci illərdə)	
(prof. İ.X.Zeynalov; dos. X.R.Səfərova)	368
XII. Azərbaycan SSR XX yüzilliyin 70-80-ci illərində	
(prof. İ.X.Zeynalov; dos. X.M.Abbasova)	418
XIII. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının	
yanarması, onun daxili və xarici siyasəti	
(dos. A.Ə.Rzayev; dos. N.Z.Məmmədov;	
dos. R.G.Həsənov; b/m.V.R.Nəbiyev)	462
XIV. Cənubi Azərbaycan 1917-ci il – XXI əsrin	
əvvəllərində	
(b/m S.A.İsmayılova)	525

prof. S.S.Əliyərli
t.e.d. K.K.Şükürov

I. RUSİYANIN ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARINI İSGAL ETMƏSİ. XANLIQ DÖVRÜNÜN SONU

1. XVIII yüzilin sonu – XIX yüzilin başlanğıcında Azərbaycanın iç durumu
2. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə
3. Rusiya işğalının başlanması Baş komandan general Sisianov
4. 1804-813-cü illər Rusiya-İran savaşı. Quzey Azərbaycan xanlıqları uğrunda mübarizənin yeni dönümü
5. Xanlıq dövrünün sonuna doğru
6. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran savaşı. Türkmənçay müqaviləsi

1. XVIII yüzilin sonu – XIX yüzilin başlanğıcında Azərbaycanın iç durumu

Qacarın öldürülməsindən sonra olanlar. Məhəmməd şah Qacarın qətlindən sonra siyasi durum dəyişdi. Qnun ilk nəticələri özünü Qarabağın mərkəzi Şuşada göstərdi. Bakı və Gəncə xanları həbsxanadan çıxaraq öz xanlıqlarına qayıtdılar. Qarabağda isə İbrahim xanın qardaşı oğlu "batmanqılınc" Məhəmməd bəy hakimiyyəti ələ keçirdi. Mirzə Camal yazır: "(Xan) bir para maneələrə görə Qarabağa gedə bilməyib, üç ay Balakəndə qaldı, hamı, xüsusilə Gürcüstan valisi, Gəncə hakimi Cavad xan və Şirvanlı Mustafa xan töhfələr, hədiyyələr göndərərək, onunla müttəfiqlik arzusunda olduqlarını bildirdilər... Məhəmməd bəy isə mərhum İbrahim xan gələcə qədər Qarabağ vilayətində hökumət işlərilə məşğul idi.

... Məhəmməd bəyin şeytana uyub müxalifət göstərməsi və özündən başqasını tanımaq istəməməsinin qarşısını almaq

üçün xan Qarabağa hərəkət etməzdən əvvəl, o zaman Mehdiqulu ağa adlanan Mehdiqulu xanı Qarabağ bəylərinin bir neçə övladı ilə oraya göndərdi.

Məhəmməd bəy Mehdiqulu xanın bəyzadələrlə Qarabağa gəlişindən sonra səmimiyyətdən, düzlükdən və İbrahim xanın itaətindən çıxmayacağından danışdısa da, ürəyində hakimiyyət həvəsinə düşmüşdü.... Bu xəbər Kür qırağında ...İbrahim xana çatdıqda övladlarının ən böyüyü ...Məhəmməd həsən ağanı beş yüz nəfər ləzgi qoşunu və Qarabağ sərkərdələri ilə təcili olaraq yola saldı". İşin belə olduğunu görə Məhəmməd bəy müxalifət etmək fikri ilə Qarabağ ellərini Araz çayı yaxınlığına köçürmək istəyirdi. Lakin Məhəmməd həsən ağa onun yerləşdiyi Kirs dağındakı qalaya yaxınlaşdıqda camaat ağanın tərəfinə keçdi.

İbrahim xan yaxın adamları ilə Şuşaya qayıtdı, Məhəmməd bəy isə şəkili Məhəmməd həsən xan ilə yaxınlaşmağa başladı. Lakin Məhəmməd həsən xan xəyanətə əl ataraq onu tutdu və qan düşməni olan Mustafa xana verdi. Mustafa xan onu öldürdü, xanlar arasındakı ziddiyyətlər yenidən kəskinləşdi.

Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra onun taxta çıxan varisi Baba-xan (Fətəli şah – Red.) öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək yolunda başı qarışdığından sələfinin savaşlarını davam etdirə bilmədi». Bu sakitlik xanlar arasında çəkişmələrin qızışması üçün şərait yaratdı.

Ara savaşlarının qızışması. Xanlıqlar arasında çəkişmə və düşmənçilik doğuran məsələlər bütün çıpaqlığı ilə üzə çıxdı. Şirvan xanı Mustafa xan şəkili Səlim xanı oradan qovduğu və onun qardaşı kor Məhəmməd həsən xanı hakimiyyətə gətirdiyi üçün Qarabağ xanlığı ilə düşmənçilik edirdi. Məhəmməd həsən xan və Cavad xan da İbrahim xanla düşmən idilər.

Bakı xanlığında Hüseynqulu xan və II Mirzə Məhəmməd xan arasında çəkişmə gedirdi. Abbasqulu Ağa yazır: "Mirzə

Məhəmməd xan şahın öldürülməsi xəbərini alınca, Qubadan Bakını almağa hərəkət etdi. Hüseynqulu xan ondan qabaq gəlib qalanın müdafiəsilə məşğul oldu. Axırda aralarında barışıq olub məmləkəti böldülər. Hüseynqulu xan şəhərdə, Mirzə Məhəmmədxan Məşqətə (Maştağa - Red.) kəndində bir qala tikdirib hökumətə oturdular". Ancaq Mirzə Məhəmməd xan sonralar oranı da itirdi.

Təbriz və Xoy əyalətlərini idarə edən Cəfərqulu xan Dunbuli fəaliyyətə başladı. O, Sərabı xaraba qoydu, Cəfərqulu xan düşmənçilik etdiyi Sadıq xanla birləşib şahı qarşı çıxdı. Sonra Sadıq xan Cəfərqulu xandan ayrılaraq şahın yanına gəldi, lakin buradaca öldürüldü. Cəfərqulu xan isə Xoyu ələ keçirməyə nail oldu. Abbas Mirzə onu məğlub edərək buradan Makuya, oradan da Türkiyə sərhədinə qovdu.

Qubalı Şeyx Əli xan, Şirvanlı Mustafa xan və Talış xanı Mir Mustafa xan arasında da ziddiyyət kəskinləşdi. Şeyx Əli xan Salyanı tutdu. Lakin Şeyx Əli xan buradan qayıdan kimi indi də Salyanı Mustafa xan ələ keçirdi.

Abbasqulu Ağanın yazdığına görə o, "şəhəri köçürüb, dörd ağac yuxarıda, indiki yerində bina etdi. Hakimliyini də İbrahim xanın oğlu Əli xana verdi. Bir müddət sonra buranı bölüşdürüb Əli xana və onun əmisi oğlu Məhəmməd xana verdi. Lakin Əli xan tez bir zamanda Məhəmməd xanı həbsə alıb, talış Mirzə Mustafa xanın himayəsi altına keçdi.

Şeyx Əli xanla Qazıqumuqlu Surxay xan arasındakı münasibətlər də döyüşlərlə həll edilməyə başladı. Surxay xan Qubanı tutdu və ay yarım burada hökmranlıq etdi, sonra Şeyx Əli xan onu Qubadan çıxartdı. Şeyx Əli xan Dərbənd hakimliyinin bacısı, II Mirzə Məhəmməd xanın arvadı Xan Bəkəxanım tapşırırdı. Lakin Surxay xan 1800-cü ilin mayında onu devirdi, hakimiyyətə Həsən adlı birisini gətirdi.

Surxay xan Həsən xanla Quba üzərinə yeridi. Yalnız Şeyx Əli xanın arvadı, Hacı Məlik Məhəmməd xanın qızı

Zəlbünybə bəyimin çalışması ilə Quba üzərindən təhlükə sovuşdu. Şeyx Əli xan belə bir vəziyyətlə barışa bilməyərək Dərbəndin Ulus nahiyyəsinin 9 kəndini köçürüb Qubaya gətirdi. Həsən xanın əlində Dərbənd şəhərindən başqa heç bir yer qalmadı. Dərbənd şəhəri yalnız 1803-cü ildə Quba xanlığına qaytarıldı.

Sosial-iqtisadi durum. Bu dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi durumu çox ağır idi. Mirzə Camal yazır: "Mərhum (İbrahim) xan Qarabağa gəlib hökumət taxtında oturduğu zaman vilayətin əhalisi qəhətlik və məşəqqət nəticəsində var-yoxdan çıxıb olduqca pərişan idilər. Ellərin çoxu Gürcüstan, Gəncə, Şirvan və hətta Rum vilayətlərinə dağılıb getmiş, mal-dövlətləri qarət olunmuşdu".

1799-cu ildə Şirvanda taun xəstəliyi baş verdi, sonrakı ilin başında Dərbənddə taxıl qıtlığı oldu.

Xanların ara savaşları xeyli adamı dinc əməkdən ayırır, iqtisadiyyata ağır zərbə vururdu. Hərbi xərclər əhalinin üzərinə düşür və onu var-yoxdan çıxararaq narazılıq yaradırdı. Abbasqulu Ağa yazır ki, "Şeyx Əli xan Qubanı Surxay xandan geri almaq üçün Dağıstanın Tarku, Aqquşa və Qoysuboy mahallarından köməyə çağırdığı 10000 ləzgini, rəqibini əzdikdən sonra, altı ay Qubada qonaq saxladı. Onların tələbatı üzündən qubalılara çox haqsızlıqlar edildi. Hətta əhalidən diş kirayəsi belə alınırdı. Şeyx Əli xan 8000 nəfərin məsarifini Quba maliyyatından verib, qalan 2000 nəfər ləzgini Dərbəndə gətirdi ki, onların maaşlarını da oranın mədaxilindən ödəsin".

Beləliklə, Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsindən sonra kəskinləşən ara savaşları ölkəni gücdən salır, onu ağır sosial-iqtisadi duruma sürükləyərək qapıları yabançı qüvvələrin üzünə açırdı. Nadir şahın ölümündən və qurduğu imperatorluğun dağılmasından sonra müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlar yaranmışdısa da, Ağa Məhəmməd Qacarın ölümündən sonra bu xanlıqların bütün varlığı böyük təhlükə qarşısında idi.

2. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə

Beynəlxalq münasibətlərin durumu. XVIII yüzilin sonu – XIX yüzilin başlanğıcında beynəlxalq münasibətlərə Fransa inqilabı (1789-1794) həlledici təsir göstərdi. Bu inqilabın məramı ilə bağlı Avropada fransızlara qarşı birlik meydana gəldi. 1794-cü il 9 termidor çevrilişindən sonra Fransa burjuaziyasının Avropada və Aralıq dənizi hövzəsində geniş işğalçılıq xəttinə keçməsi Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin Fransaya qarşı yönələn siyasətini gücləndirdi. 1798-ci ilin sonunda Rusiya, İngiltərə və Avstriyanın iştirakı ilə Fransaya qarşı yeni birlik yarandı.

Bu çağa kimi ənənəvi müttəfiqlər sayılan Fransa ilə Türkiyə arasında savaş düşməsi sonuncunu Rusiyaya yaxınlaşdırdı. Tarixdə ilk dəfə olaraq Türkiyə ilə Rusiya arasında 1799-cu il yanvar ayının 3-də İstanbulda ittifaq müqaviləsi imzalandı.* İngiltərə, Neapol krallığı bu ittifaqa qoşuldu. Fransanın Şərq siyasətinə qarşı da blok yarandı.

Rusiya, İngiltərə və Avstriyanın Fransaya qarşı 1798-1799-cu illərdə apardığı savaş ara verdikdən sonra beynəlxalq münasibətlərdə yeni dəyişiklik baş verdi. I Pavelin 1801-ci ilin martında öldürülməsilə Rusiya-İngiltərə münasibətləri nizama salındı. İranda nüfuz uğrunda mübarizə genişləndi. İngiltərə ilə

* Napoleonun Misirə qoşun çıxarması ilə бабы Османлы һюкумяти артық 1798-сй илл сентыабында Рус донанмасынын Истанбул боазына гирмасына исаза вермишиди. Бу донанма бурадан 30 Түркия һәрб гямиси иля бирликдә унан адаларына добу һярякят етди. "Радшаһ-и АІ-и Осман һяз-рятляриуля буцун русиалыларын Императору арасында" бааланмыш ябяди ит-тифақ цзгя ики довләтдән "биринин досту о бириня ябяди дост, дцшмяни ися о бириня дцшмян оласабы" bildirilir, Австрия, Ингилтәря вя Prussiya бу ит-тифақа дошулмаа даявт edilirdи. "Түркия-Русија Иттифақы" 8 иля баалан-мыш olsa да, бир ил иярисиндә цдввясини итирмиш oldu. Napoleonun Мисир-дән гетмәси, onunла ЫІ Pаvеlin уахынлашмасы иля бу "ябяди иттифақ" дя-уярсиз бир кабыза чеврилди. 1799-су илин октыабында Русија донанмасы Qара дянизя дионди.

İran arasında 1800-cü ilin dekabr və 1801-ci ilin yanvarında müqavilələr imzalandı. Lakin Rusiya ilə İngiltərənin yaxınlaşması ingilislərin İrandakı siyasətinin zəifləməsinə səbəb oldu. Bundan istifadə edən Fransa İranda diplomatik üstünlüyü ələ keçirdi.

XVIII yüzilin sonu – XIX yüzilin başlanğıcında belə bir mürəkkəb ziddiyyətli dəyişkən beynəlxalq münasibətlərdə Qafqaz, o sıradan Azərbaycan mühüm yer tuturdu.

Azərbaycan torpaqlarının bir dövlət içərisində birləşmiş olmaması vahid xarici siyasət yeridilməsinə imkan vermirdi. Buna görə, Azərbaycan xanlıqları özlərini qoruyub saxlamaq, xanlıqlar arasındakı münasibətləri tənzim etmək üçün ölkəyə göz dikmiş müxtəlif qüvvələr ilə hesablaşmalı olurdular. Bu qüvvələr bir yandan qonşu İran və Türkiyə, o biri yandan isə Avropa dövlətləri olan Rusiya, İngiltərə və Fransa ilə təmsil olunurdu.

XVIII yüzilin sonu – XIX yüzilin başlanğıcında qonşu iki dövlət (İran və Türkiyə) Azərbaycan xanlıqları üçün gerçək təhlükə törətmək iqtidarında deyildilər. Bu dövlətlərin bütün XIX yüzil boyunca heç bir özgə torpaqları ələ keçirməməsi təsadüf olmamışdı.

Avropa dövlətlərinə gəldikdə, bunu söyləmək mümkün deyil. Keçən yüzildə onlar müstəmləkələr ələ keçirmək uğrunda geniş, sürəkli və kəskin bir hərbi mübarizəyə girişmişdilər.

İngiltərə və Fransanın Transqafqaza, o sıradan Azərbaycana münasibətinə gəldikdə, bu onların İranda öz mövqelərini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizəsindən, Transqafqaz ölkə-lərinə olan hərbi-iqtisadi marağından irəli gəlirdi.

Azərbaycana qarşı başlıca təhlükə çar Rusiyası idi. Rusiyanın belə bir siyasəti İranın mənafeyinə toxunduğundan Rusiya-İran münasibətlərində Azərbaycan əslində başlıca yer tuturdu.

Rusiya-İran münasibətləri və Azərbaycan. Həm Rusi-

ya, həm də İran hökmdarlarının ölümü bu dövlətlər arasındakı münasibətlərə, onların Azərbaycana qarşı siyasətinə müəyyən təsir göstərdi. Rusiyanın yeni çarı I Pavel və yeni İran hökmdarı Fətəli şah sələflərinin açdığı savaşlardan strateji məqsədlərinə siyasal yol ilə çatmaq siyasətinə keçdilər.

I Pavel öz siyasi xəttini Qafqaz qoşunları komandanı general Qudoviç 1797-ci il 5 yanvar fərmanı ilə bildirdi. Orada Rusiyaya "xeyirxah olan" Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinin bir federativ dövlət halında birləşməsi təklif edilirdi. Bildirilirdi ki, ali hakim və himayəçi olmaqla, bu hakimlərdən özümüzə sədaqətdən başqa bir şey ummuruq, onların idarə üsuluna qarışmaq, onlar üçün ağır ola biləcək bac və ya digər mükəlləfiyyətlər tələb etmək istəmirik.

Çarın bu yeni siyasi baxışı iki il sonra Kaxet çarlığında II İraklinin yerinə keçən XII Georgiyə göndərilən başqa bir fərmanda inkişaf etdirilmişdi.

I Pavelin Rusiyanın himayəsi altında federativ dövlət yaratmaq istəməsi təsadüfi deyildi. Bu zaman Rusiyanın iç durumu olduqca ağır idi, dövlətin maliyyə işləri büsbütün pozulmuşdu. Federasyon birləşmə yolu ilə bu ölkələrin İranın nüfuzu altına keçməsinə yol verməmək, yumşaq davranışla onları Rusiyaya daha sıx bağlamaq nəzərdə tutulurdu. Əslində belə bir siyasət onların Rusiyanın tərkibinə qatılması üçün özül hazırlamalı idi.

I Pavel öz təklifinin gerçəkləşməsi üçün addım atdı. O, Qafqaz ordusunun yeni komandanı E.F.Knorringə Azərbaycan xanlıqları və Dağıstan hakimlərinin nümayəndələrini istədikləri yerdə toplayıb danışıqlar aparmağı tapşırırdı. Rus komandanı, öz hökuməti adından yerli hakimləri və yaxud onların nümayəndələrini dəvət edib rəqabət aparmağın zərərini və əmin-amanlıq şəraitində yaşamağın xeyrini başa salmalı, aralarında baş verən çekişməni adət, qanun və ya münsiflər məhkəməsi vasitəsi ilə həll etməyə çağırmalı idi. Bu da

mümkün olmasa, onlar Rusiya imperatoruna müraciət etməliydilər. Yerli hakimlər İran basqını və şahın niyyətinə qarşı birləşməli, bu ittifaqa Şamxalın, Üsminin və Tabasaran qazısının təbəələrini də cəlb etməli, öz təbəələrini qarət etməkdən əl çəkəcəklərinə and içməli idilər.

Fətəli şah 1797-ci ildə İranda taxta çıxdıqdan sonra onun başlıca qayğısı mərkəzdən qaçma qüvvələri qırmaq, öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək oldu. Buna görə Rusiya ilə münasibətləri də nizama salmağa çalışdı. 1797-ci ilin sonunda I Pavelin yanına elçi göndərdi. Lakin o, şah elçisi kimi deyil, sərdar Baba xanın elçisi kimi qəbul edildi. Elçiliyin ticarət haqqındakı təqdimatına Rusiya hökuməti müsbət yanaşdı. Ancaq bildirildi ki, Baba xan Gürcüstana, Tarku şamxalına, Dərbənd, Bakı xanlıqlarına, Xəzər dənizi ilə Gürcüstan arasında yerləşən torpaqlara iddialarından əl çəkməlidir.

Gerçək durum o zaman Fətəli şahı da Azərbaycan xanları ilə yumşaq davranmağa məcbur edirdi. Bu, Quzey Azərbaycan xanlıqları ilə barışıq yaratmaq istənilməsində öz əksini tapmışdı. Əslində hər iki tərəf buna can atırdı. Mirzə Camal yazır: "Qarabağ vilayətinin vəziyyəti olduqca çətin olduğundan... İbrahim xan mülayimlik etməyi məsləhət bilərək, Ağa Məhəmməd şahın cənazəsini böyük ehtiramla Tehrana göndərdi. Fətəli şah İbrahim xanın belə hərəkətini özü üçün xoşbəxtlik sanıb onun, adamlarını xələt və ənamla geri qaytardı. Ona xələt, qılnc göndərib, Qarabağın hökumətini bütün mədaxili ilə İbrahim xana bağışladı... O tərəfdən şah böyük tədarük görüb, yüksək xanları (İbrahim xanın) yanına göndərdi. Böyük hörmət və izzətlə Ağabəyim ağanın (İbrahim xanın qızı – Red.) kəbinini kəsdirdi; onu qadınlarının möhtərəmi və hərəmbasisi etdi. İbrahim xanın oğlu Əbülfət ağanı öz yanına apardırıb yüksək xanlar sırasında, öz məclisində oturtdu... Bu vəziyyət (İran və Qarabağ xanlığı arasındakı "mülayimlik" – Red.) yüksək Rusiya dövlətinin böyük imperatorunun sərdarı qoşunla Gürcüstan vilayətinə gələrək müstəqil halda Tiflis

şəhərinə yerləşdiyi günə qədər davam edirdi".

Gəncə, Şəki və Quba xanları da Fətəli şahı taxta çıxması ilə təbrik edib, onunla münasibətləri kəskinləşdirmək istəmədilər. Yalnız şirvanlı Mustafa xan Fətəli şahın elçisini "Ağanıza deyin ki, mənim də əlimdə şah qələmi var", - deyə qovdu.

Şah hökuməti Azərbaycanın quzey xanlıqlarının tabeliyə gətirilməsinə çox güc verir, bununla yanaşı cənub xanlıqlarını da unutmurdu. Urmiya xanlığı tabe edildi. Ancaq bu işi iki yönümdə aparmaq üçün Fətəli şahın gücü yetmirdi.

I Pavel 1801-ci ilin yanvarında Gürcüstan çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest verdi. Ancaq o, sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Rusiyada I Aleksandr (1801-1825) çar oldu. Transqafqaz ölkələri böyük sarsıntı qarşısında idi.

Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi və Azərbaycan. Aleksandr hakimiyyətə gəldikdən sonra ikinci dəfə, 1801-ci il sentyabrın 12-də Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest və Knorinqin adına fərman verdi. Baqrationlar sülaləsi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, Kartli-Kaxet çarlığı ləğv edildi. Lakin devrilmiş sülalənin bir qolu bununla barışmayıb Rusiyaya qarşı mübarizəyə başladı. 1803-1804-cü illərdə Meqrel, Quriya və İmereti də Rusiyanın himayəsinə qəbul edildi.

Şərqi Gürcüstanla birlikdə Azərbaycanın Qazax, Borçalı və Şəmşədil sultanlıqları da Rusiyaya qatıldı. Azərbaycan torpaqları barədə yeni Rusiya çarının siyasəti onun ayrıca bir göstərişində bu şəkildə bildirilməkdə idi: "Ətraf hökmdarlar və xalqlarla əlaqə saxlayaraq, Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı, xüsusən hələ Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti altına düşməmiş və buna görə də, belə bir şəraitdə əlbəttə, özlərinin təhlükəsizliyi naminə Rusiyaya daha çox meyl göstərəcək İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanlıqların xanlarını tərəfimizə cəlb etməli".

Şərqi Gürcüstanın ələ keçirilməsinə beynəlxalq səpgidə baxış eyni olmadı. 1799-cu il müqaviləsi üzrə Rusiya ilə itti-faqda olan Osmanlı dövləti buna açıq etirazını bildirmədi. Rusiya bunun qarşılığında Türkiyənin vassal asılılığında olan torpaqlarda ehtiyatla davranmağı üstün tuturdu. Transqafqaz vasitəsilə Rusiyanın Anadoluya yaxınlaşması Babıali (Osmanlı) hökuməti tərəfindən böyük əndişə ilə qarşılandı da, bunu durdurmaq yolunda Türkiyə ilə İran arasında heç bir iş birliyi yaranmadı.

İran isə bu siyasətlə razılaşmaq istəmədi. Avropa dövlətlərinin köməyinə arxalanaraq Gürcüstanı Rusiya hökumətinin qoparmağa çalışır, Rusiyaya qarşı çıxışlara yardım göstərirdi. Azərbaycan xanlıqları ilə dil tapmağa, Rusiya təcavüzünə qarşı müvafiq strateji meydan hazırlamağa xüsusi diqqət verirdi. 1802-ci ildə Qarabağ və Bakı xanlıqlarına İrana tabe olmaq təklif edilmişdi.

Rusiya Şərqi Gürcüstanın birləşdirilməsi ilə Azərbaycan xanlıqlarına dair proqramını həyata keçirməyə çalışırdı. P.D.Sisianovun Qafqaza baş komandan göndərilməsi ilə bu iş sürətləndi.

1802-ci il Georgiyevsk müqaviləsi. Çar Aleksandr, atası I Pavel kimi, ilk illər Rusiyanın himayəsi altında Quzey Qafqaz birliyi yaratmağa çalışırdı. Onun tapşırığı ilə Sisianov xanlarla danışıqlar aparmağa başladı. Görüş yeri üçün Georgiyevsk şəhəri seçildi. Burada Quba, Bakı, Talış xanları, Dağıstan hakimlərindən Tarku şamxalı, Qaraqaytaq usmisi, Tabasaran və b. yerlərin başçıları toplanmalı idi. 1802-ci il sentyabr ayının 2-nə təyin edilmiş görüş baş tutmadı. Onu yalnız dekabr ayında keçirmək mümkün oldu. Bakı xanı görüşə gəlmədi. Dekabrın 26-da hakimlər arasında müqavilə imzalandı. Giriş və 12 maddədən ibarət olan bu sənəd üzrə onu imzalayan xanlar və hakimlər söz verirdilər ki, onların arasında olan düşmənçilik, narazılıq və çəkişmələri bir tərəfə qoyacaq, bir-birilə savaş

aparmayacaq (maddə 1), mübahisələri dinc yolla həll edəcəklər (maddə 2). İranın hücum edəcəyi halda ona qarşı birgə çıxış etmək (maddə 3), ticarəti, dənizçilik işini yoluna qoymaq da (maddə 5-10) nəzərdə tutulurdu.

Çar hökuməti Bakı xanlığının bu birliyə qoşulmaması ilə razılaşa bilmirdi. Gürcüstanın Rusiyaya qatılması ilə bu xanlığa çox böyük diqqət verilməkdə idi. Çünki Dəryal dərəsindən keçən hərbi Gürcüstan yolu təlabatı ödəyə bilmirdi. I Aleksandrın 12 sentyabr 1801-ci il tarixli, baş komandan Knorriqin adına göndərilən buyruğunda bu barədə yazılmışdı: "Ətraf hakimlər və xalqlarla əlaqə yaratmaqla Rusiyaya meyl edənlərin sayını çoxaltmaq gərəkdir... (Kür çayının) töküldüyü yerə və özəlliklə Xəzər dənizində ən yaxşı limana sahib olan Bakı xanı vasitəsilə çalışmalı ki, Gürcüstandakı qoşunlarımız üçün Qafqazın çətin dağ yolu ilə deyil, Həştərxandan su yolu ilə yüklərin çatdırılması imkanı əldə edilsin". Buna görə 1803-cü ildə ayrıca Bakı xanlığı ilə də müqavilə bağlandı.

Georgiyevsk bağlaşması ilk günlərdən dəyərsiz bir kağıza çevrildi. "Birliyə" qoşulan tərəflər tezliklə İranın deyil, məhz Rusiyanın təcavüzünə məruz qaldılar. Çünki 1803-cü ildən yerli xanların nazı ilə oynayan "Pavel siyasəti"nin kortəbii davamına son qoyuldu. Onun yerini I Aleksandrın "öz" siyasəti, açıq təcavüzçü bir siyasət tutdu.

3. Rusiya işğalının başlanması

Baş komandan general Sisianov

Çarlıq Rusiyası boyunduruğunun Transqafqaz xalqları üzərinə yüklənməsində general-leytenant Pavel Dmitriyeviç Sisianov (1754-1806) böyük yer tutur. Onun soyağacı əski gürcü əsilzadə ailəsi ilə bağlıdır: babası knyaz Paata Çiçişvili hələ 1725-ci ildə Kartli çarı VI Vaxtanq ilə Rusiyaya köçmüşdü. Sonuncunun nəvəsi olan Pavel Sisianov 1787-91-ci

illər Rusiya-Türkiyə savaşında ordu xidmətində yüksəlmiş, 1794-cü il Polşa üsyanının amansızcasına yatırılmasında seçildiyi üçün imperatriçadan Georgi ordeni, Minsk quberniyasında 1500 təhkimli kəndli ilə böyük bir mülk almışdı. "Qızılacaq yaranalın" (V.Zubovun) yürüşündə iştirak etmiş, 1796-1797-ci illərdə Bakı qalasının komendantı olmuşdur.

1803-cü illin fevralında Tiflisə Qafqazın baş komandanı kimi varan Sisianov, Həştərxan general-qubernatoru və Gürcüstanın baş hakimi vəzifələrini tuturdu. Onun gəlişi ilə Qafqaz xalqlarına qarşı ən qaba hərbi-sümürgə siyasəti yeridilməyə başlandı. XIX yüzilin rus hərbi tarixçisi N.F.Dubrovın onun aşağıdakı sözlərini nümunə olaraq almışdır: "Asiyada bütün andlaşma və danışıqlar heç, güc isə hər şeydir". Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası aktlarının ikinci cildində onun 1803-cü il 31 mart tarixli (Car camaatının silah gücü ilə çökdürülməsindən bir gün sonra) "Bütün Car camaatına əmri" verilmişdir. Bu yazı yalnız çar baş komandanın şəxsiyyətinin deyil, çarlıq siyasətinin açıqlanması baxımından fəvqəladə dəyərə malikdir: "Dinsiz alçaqlar! Mən sizi çox dilə tutdum, siz isə dağıstanlıları [köməyə] çağırıdınız, sonra da ürəklənib elə bir şey yazırsınız ki, ləyaqətimə toxunur. Siz doğru deyirsiniz, mən gürcüyəm, amma nə ağızla bunu yazmağa cəsarət edirsiniz? Mən Rusiyada doğulmuş, orada böyümüşəm, ruhum da rus ruhudur. Gözləyin, qoy gəlib ora çıxım, onda evlərinizi deyil, sizin özünüzü oda yaxacaq, çocuq və qadınlarınızın içəlatını çəkib çıxaracağam. Siz taxıl yığımına kimi sakit oturmağı düşünürsünüz, ancaq Tanrıya and içirəm, tələb olunanı (3520 kq ipək ödəncini – Red.) verməyincə siz Car çörəyi yeməyəcəksiniz. Budur siz xainlərə mənim axırcı sözüm".

Car-Balakən torpagının işğalı. Quzey Azərbaycanın bu bölgəsində türklər, avarlar, inqloylar yüzillər boyu yanaşı yaşayırdılar. Avarların (onlar özlərini baqualal adlandırırlar)

toplu halında burada yerləşməsi XV yüzilin sonunda başladı. O zaman kaxetlilər özlərini qorumaq üçün onları bu yaxın bölgəyə köçürüb qulluq işinə götürürdülər. Məhəmmədhəsən bəy Baharlıya görə, bu axın 1616-cı ildə şah Abbasın səyləri ilə başa çatdı.

XIX yüzilin başında rus rəsmi araşdırmaları üzrə "Car-Balakən azad camaatları" adlanan bölgədə 35 kənd, 5191 kəndli həyəti (orta sayım ilə hər 10 həyətdə 15 ailə) yerləşirdi. Onlardan Car icması 20 kənd, 1861 həyət; Balakən icması 3 kənd, 800 həyət; Talı icması 5 kənd, 1410 həyət; Muxax icması 3 kənd, 1030 həyət tuturdu. Bununla yanaşı bölgədə "heç bir icmaya mənsub olmayan və bu icmalarda heç bir tabe kəndi olmayan" daha doqquz kənd (Katex, Matsex, Qaracalı və b.) var idi. "Tabe kəndlər" dedikdə, ingiloy və muğalların yaşayış yerləri nəzərdə tutulurdu. Birinci ad türkləşərək islama keçmiş kaxetlilərə, ikincisi isə türkləşmiş moğollara aid edilirdi.

Azərbaycan türkləri haqqında isə rus rəsmi qaynağında bildirilirdi: "Düzənlikdə yerləşən bütün kəndlər ingiloy adlansa da, sonradan məskunlaşan və tatar (türk - Red.) dilində danışan kəndlərdə yaşayanlar onların (ingiloyların - Red.) sayından çıxılmalıdır". Bunlar aşağıdakı kəndlər idi (qaynaqda yer adları təhrif olunmuş, yüngülcə "gürcüləşmiş" şəkildə yazıya alınmışdır): Çobanqolu (30 həyət), Keymur (50), Bazar (30), Almalı (360), Lələli (300), Göglər (20), Katalparax (?), Göndərqala (30), Boymatlı (8), Patara Lahıç (60), Didi Lahıç (15), Kürdəmir (20), Padar (30), Paidar (?), Muğanlı (300), Babalı (8), Qarabaldur (30). Başqa sözlə, bölgənin 35 kəndindən 17-i və onlarda olan 5191 kəndli həyətindən 1233-ü türkcə danışan toplum idi.

Car-Balakən bölgəsinə qoşun yeritmək üçün Sisianov Gürcüstanda gedən iç çəkişməni, mərhum çar İraklinin oğlu Aleksandrın gəlib buraya sığınmasını bəhanə etdi. Rusiya qulluğunu öz ata yurdunun və millətinin mənafeyindən uca

tutan Sisianov, Kartli çar nəslini Gürcüstandan yox etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. O, gürcü çar ailəsini bütünlüklə Peterburqa köçürdü (zor işlədildiyi üçün çarın arvadı Deda Vala ermənilərdən olan general-mayor Lazarevi xəncərlə vurub öldürmüşdü). Yalnız İraklinin oğlu Aleksandr ələ keçməmişdi. O, Azərbaycan xanlarının və İran şahının yardımı ilə Kartli-Kaxet çarlığını bərpa etmək, dədə-baba hakimliyini özünə qaytarmaq istəyirdi. Buna görə kiçik bir döyüş dəstəsinin başında, Gəncəli Cavad xanın araçılığı və yardımı ilə Car torpağına sığınmışdı.

Sisianov kobudcasına carlıları suçlayaraq, çar oğlu Aleksandrın dərhal ona verilməsini tələb etdi. Mirzə Adıgözəl bəyə görə: "Knyaz (Sisianov) ənbər iyli qələmi ilə məktublar yazdı, onlara (carlılara – Red.) nəsihət edib bildirdi..." İş isə Rusiya monarxı qarşısında nökrəçiliyi üstün tutan XIX yüzil tarixçimizin yazdığı kimi deyildi. Car camaatının başçıları Sisianova təmkinlə dolu bir cavab göndərmişdilər. Burada deyilirdi ki, çar oğlu Aleksandr onların çağırışı ilə deyil, özü gəlib qonaq kimi bizdən yer istəmişdir, ancaq qonağın, ona düşmən olan bir kimsəyə verilməsi bizim adətimizdə yoxdur. Özü gəldiyi kimi, özü də gedər.

1803-cü il martın başında sayca böyük olmayan rus əsgəri qüvvəsi beşminlik gürcü qoşunu ilə Car torpağına soxuldu. Qoşuna iki general-mayor (Orbelian və Qulyakov) başçılıq edirdilər, amma keçmiş tarixçilər Sisianovun da burada olduğunu yazırlar. Carlılar Qanıq çayı üstündə çadırlarını qurub düşmənlə qarşılaşdılar. Sisianovun qoşunu çayın keçidində carlıları əzdi, aramsız yüyürüb onların "möhkəm aman evi və ümidgahı olan Balakəni dağıtdılar. Onlara gözəl bir qulaqburması verdilər..." (Mirzə Adıgözəl bəy). Amma tarixçinin "gözəl qulaqburması" kimi qələmə verdiyi iş əslində Balakənin bütünlüklə dağıdılması demək idi. Rusiyanın o zamankı hərbi tarixçiləri döyüş taktikası baxımından buna heç

bir lüzum olmadığını yazırlar. Ancaq Sisianovun yuxarıda göstərilən 31 mart tarixli əmri yerli əhaliyə qarşı amansız döyüş taktikasının bilərəkdən işləndiyini göstərməkdədir.

Martın 29-da carlılar çökdürüldü. Onların təmsilçiləri Tiflisə çağırılıb, orada təslim olmaq kağızı imzaladılar. Təslim şərtləri üzrə onlar Rusiyaya 220 pud (3520 kq) ipək bac ödəməli, sadıq olacaqlarını bildirmək adına girovlar verməli, rus qoşununun burada yerləşməsinə razı olmalı idilər. Bununla yanaşı, yerli əhali çar oğlu Aleksandri və dağlı silahlı dəstələri öz torpağına buraxmamağı öhdəsinə almalı olmuşdu. Amma bu kağız imzalandıqdan sonra da Sisianov əhaliyə qarşı amansız davranışına ara vermirdi. 23 iyun 1803-cü il tarixli müraciətində o, Car-Balakən əhalisi qarşısında öyünüb deyirdi: "Güc kimin əlindədirsə, gücsüz ilə alış-verişə girməz, ona yalnız buyruq verər".

1804-cü ilin yanvarında general Qulyakov, rus gücü qarşısında dilsiz qul olmaq istəməyən carlılar üzərinə yenidən yürüşə qalxdı. Carı da ələ keçirərək yaxıb yandırdı. Oradan Zaqatala üzərinə yeridi. Ancaq dar dağ dərəsində qoşunu ilə mühasirəyə düşüb öldürüldü. Car döyüşçülərinin bu savaşı qazanması ruhlandırıcı olsa da, uzun sürmədi. 1804-cü ilin yanvarında Car-Balakən camaatları yenidən Rusiya hökmünə tabe edildilər.

Gəncə yürüş qarşısında. Sisianovun hərbi strateji planında Gəncənin işğalı mühüm yer tuturdu. O, əvvəlcə Gəncəni dinc yolla ələ keçirməyə çalışırdı. Bunun üçün Cavad xana (xanlıq illəri 1785-1804) təsir göstərmək, onu təslim olmağa məcbur etmək istəyirdi. İlk günlər Sisianov sanki xanın əsəblərini yoxlayır, azğın istəyini pərdələməyə çalışırdı. Lakin Cavad xan onun nəyə qadir olduğunu və istəyinin nə olduğunu, görünür, yaxşı bilirdi. Gəncə xanı qəti müqavimət göstərməyə hazır idi.

Sisianovun Cavad xana ilk məktubu. Tiflis 25 fevral

1803-cü il: "Hörmətli məmurunuz Gürgün bəylə göndərdiyiniz məktubu aldım. Orada Sizin dinc, müttəfiq və dostcasına qonşuluq ilişkisi saxlamaq meylinizi gördüm. Bu sözlərin sidq ürəklə yazıldığını qəbul edərək Sizin şəxsi rifahınız üçün qəlbən sevinir və yenilməz qalacaq bu rifahınız münasibətilə Sizi təbrik edirəm. Zira Sizi və sizin xalqı... lütfkar rus imperatoru öz himayəsinə götürür. Sizin etimadınızın qarşılıqlı keçəcəyinə təbəəliyinizin Gürcüstanla bağlı bütün işlərində şahid olacaqsız. Gürcüstanla, eləcə də sərhəd qonşuları ilə bağlı hər hansı bir məsələ Sizin rəyinizlə, yalnız Sizin icazəniz... alınandan sonra qəti və qanuni qaydada yoluna qoyulacaqdır. Çünki əlahəzrət hökmdarım məndən bunu tələb edir. Lakin Sizin şərəfətli etimadınızın... ən gözəl zəmanəti o olardı ki, xahişimizi nəzərə alaraq yüksək mənsəbli böyük oğlunuz Uğurlu ağanı əmanət kimi Tiflisə göndərəydiz. O, burada ləyaqətinə və mənsəbinə uyğun ehtiram və hörmət sahibi olacaqdır. Bu təmənnam yerinə yetirilsə, onu Gəncə ilə Gürcüstan arasında heç bir ayrı-seçkililiyin olmayacağı barədə xeyirxah vədəninizin əməli təmsali kimi qəbul edəcəyəm. Bundan başqa, Sizin ucalığınıza bəslədiyim dostcasına münasibətimin klçik rəmzi klmi mehriban Gürgün bəylə hər biri on arşınlıq məxmər və atlas hədiyyə göndərir və həmişə qulluğunuzda hazır olduğumu bildirirəm".

Rusiyanın Gəncəyə göz dikməsi nədən irəli gəlirdi? Bu məktub qılinc kimi iti dislərini gizlətməyə çalışan bir yırtıcı davranışına bənzəyir. Gəncə üzərinə sadəcə qara buludlar deyil, ölümçül bir təhlükə yaxınlaşmada idi. Yağı onun hökmünü vermişdi artıq.

Başlıca məsələ Azərbaycanla bağlı idi. Gəncə böyük bir işə yalnız başlanğıc, bir körpü olacaqdı. Gəncə çökdürüldükdən sonra Sisianov bu şəhərin strateji dəyəri haqqında I Aleksandra yazmışdı: "Gəncə qalası yerləşməsinə görə bütün Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq [imkanı verdiyindən] onun ələ

keçirilməsini Rusiya üçün çox önəmli saymağa əsas verir". İşin başlıca açımı burdadır: Gəncəni tutmaqla bütün Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq imkanı yaranırdı.

Rus komandanlığının irəli sürdüyü başqa suçlamalar əslində bəhanə olsa da, onları bilmək gərəkdir. Dövlət müşaviri Kovalenkonun Sisianova 17 dekabr 1803-cü il tarixli raportu artıq Gəncəyə qarşı hazırlıq getdiyini göstərməkdədir. Bu raportda Gəncə hakimi Cavad xanın "çoxdan bəri Gürcüstana qarşı xeyirxah olmayan" davranışda bulunması bildirilir:

Cavad xan Gürcüstanın "qədimdən təbəələri olan 2000 Şəmşəddil erməni və türk ailəsini buradan köçüb öz torpağında yerləşməyə şirnikdirmişdir;

Çaroğlu qaçqın Aleksandri "onun bütün dələduzları" ilə qəbul etmiş, sonra Car və Balakən başçıları ilə sözbirliyinə girərək oraya ötürmüşdü;

Rusiya "xeyirxah olmayan" millətlər və hakimlər ilə o sıradan gürcü çar evinin üzvləri ilə əlaqə saxlamaqdadır.

"Gürcüstana qarşı" (Rusiya çarlığı öz siyasətini Gürcüstanın adı ilə pərdələməyə çalışırdı) "xeyirxah olmayanlar" sırasında ilk öncə İran dururdu. Sonrakı yazışmada bu ittiham başlıca yer tutur. Əslində isə bu da bir bəhanə idi. Gəncə yenildikdən sonra Sisianov çar I Aleksandra raportunda bununla bağlı yazırdı: "Gəncəli Cavad xanla yazışmada Baba xan (Fətəli şah – Red.) sərdarı tərəfindən İran qoşunu və məmurunun [Gəncəyə] göndərilməsi bildirilsə də, S. i. h. (Siz imperator həzrətlərinə – Red.) mən inamla cəsarət edib söyləyirəm ki, heç bir zaman [Cavad] xanın yanında İran qoşunu olmamışdır, ancaq o, Asiya adəti ilə sadəcə məni [bununla] qorxutmaq istəyirdi".

Bütün bunlara görə, yazışmanın başlanğıcında Baş komandanın yumşaq, bir növ uyuducu sözlər işlətməsi Cavad xanın gözündən qaçmamışdı. O, işin nə yerdə olduğunu anlayırdı. Anladığı üçün də hazırlıq görürdü. 1803-cü ilin ap-

relində Sisianovun kəşfiyyat qulluğu Cavad xanın Qarabağ hakimi İbrahim xanla barışığa gəldiyini, ondan iki top aldığını xəbər verdi. Burada bildirilirdi: "Cavad xan öz qalasını bərkitməkdədir, Gəncəyə yaxın əhatədə yaşayan əhalinin isə (məndə: xalqların – Red.) qorunub saxlanmasını İbrahim xana tapşırır". Tezliklə Sisianov pərdəli sözləri atıb Cavad xana ultimatum verərək, sözsüz və qeyd-şərtsiz təslim olmağı tələb etdi.

Sisianovun Cavad xana ikinci məktubu. Şəmkir, 29 noyabr 1803-cü il: Gəncə torpağına ayaq basıb bu gəlişimin səbəblərini Sizə bildirirəm. Birinci və başlıcası: Gəncə və onun ətrafı çariçə Tamaranın hakimiyyəti dövründə Gürcüstana mənsub idi, sonra Gürcüstan çarlarının zəifliyi üzündən ondan ayrılıb. Bütün Rusiya imperatorluğu isə indi Gürcüstanı özünün hər şeyə qabil himayəsi altına aldığından, onun parçalanmasına göz yuma bilməz. Rus imperiyasının güc və ləyaqəti ilə Gürcüstanın qəniməti və bir parçası olan Gəncənin yabançıların əlində qalması bir yerə sığışa bilməz. İkinci, Gürcüstana gələrkən yazdığım məktubuma (həmin məktubda oğlunuzu əmanət kimi verməyi təklif etmişdim) yolladığınız cavabda Siz zati-aliniz bildirirsiniz ki, İran padşahından ehtiyat edirsiniz. Lakin unudursunuz ki, altı il bundan öncə Siz Rusiyanın tabeliyində idiniz və Gəncə qalasında şöhrətli Rusiya ordusu dururdu. Üçüncü, adamlarınızın qarət etdikləri Tiflis tacirləri Sizin uca həşmətiniz tərəfindən razı salınmamışdır.

Həmin üç səbəbə görə də, mən öz ordumla gəlmişəm ki, şəhərinizi Avropa adəti üzrə tutum. Basqına, insan qanı tökməyə başlamazdan öncə etiqadına və məzhəbimə görə təklif etməliyəm ki, şəhəri davasız-savaşıq təhvil verəsiniz. Sizdən ikicə söz tələb edirəm. Birini seçin: "hə", ya "yox". Yəni təslim olursuz, ya yox? Yəqin bəlli olsun ki, belə pis havada ordu götürüb buralara gəlmişiksə, deməli artıq heç bir müqavilə bağlana bilməz. Buna görə də, Sizin təslim olmağınızı

qabaqcadan müəyyən etmişəm və yalnız onda mənim lütfkar padşahımın sonsuz şəfqət və mərhəmətini görəcəksiniz.

Yox, bunu istəmirsinizsə, bəxtinizdən kəsün, bir zaman İzmayıl, Oçak (hər ikisi Osmanlıya aid – Red.), Varşava və bir çox başqa şəhərlərin aqibəti sizi gözləyir. Sabah günortaya kimi cavab almasam, döyüş tonqalı qalanacaq. Gəncəyə qılın və atəşlə gələcəyəm. Onda sözümün üstündə necə dura bilməyimi görəcəksiniz".

Cavad xanın cavabı. Gəncə, 29 noyabr 1803-cü il "Məktubunu aldım. Yazırsan ki, şahzadə Tamara zamanında Gəncə Gürcüstandan asılı olmuşdur. Bu nağıla bir kimsə inanmaz. Amma əcdadlarımız Abbasqulu xan və başqaları Gürcüstanı idarə edirdilər. İnanmırsansa, yerli qocalardan soruş. Hələ indiyədək Gürcüstanda onun məscid və dükənləri qalır, bir çox gürcüdə buyruqları saxlanılmaqdadır. İraklinin və atamızın dövründə Gəncə ilə Gürcüstanın sərhədləri dəqiqləşdirilib. Bununla belə, mən desəm ki, babalarım Gürcüstanda vali olublar, bir kimsə bu sözə hörmətlə yanaşmaz, bir kimsə də Gürcüstanı mənə qaytarmaz.

Sən bir də yazırsan ki, altı il öncə mən Gəncə qalasını Rus Padşahına vermişdim. Bu doğrudur. Onda sənənin Padşahın mənə fərman göndərmişdi, mən isə onun təkilfini qəbul edib qalanı vermişdim. Əgər indi də sənənin Padşahın fərman göndərmişsə, onu mənə göstər. Onun iradəsini bilsəm, götür-qoy edərdəm.

Sən bir də yazırsan ki, guya bir zaman mən Gürcüstan asılılığında olmuşam. Qoy sənə bəlli olsun, sənənin padşahının fərmanı indi də əlimdədir. Bax gör, orada mən Gəncə bəylərbəyi, yoxsa Gürcüstan vassalı adlanıram? Buradan aydın olur ki, sözlərin tam yalandır.

Bundan başqa, Gəncəni sənənin padşahına verəndə İran şahı Xorasanda idi və əlim ona çatmadığı üçün mən, bir böyük müstəbid kimi rus padşahına tabe olmağı lazım bildim. İndi isə

Allaha şükür, İran şahı yaxınlıqdadır, onun göndərdiyi baş komandan artıq burdadır. Əsgərlər də gəlir-lər...

Mənimlə savaş fikrinə düşmüşənsə, mən hazır. Əgər öz toplarıyla öyünürsənsə, mənimkilər onlardan geri qalmır, sizdə top lüləsinin uzunluğu bir arşındırsa, bizdə 3-4 arşındır, uğur isə Allahın əlindədir. Mənə savaşa hazır olmağı təklif edirsən? Sən Şəmşəddilə girən gündən savaşa hazıram. Savaşmaq istəyirsənsə, savaşaq. Qorxu gəlirsən ki, təklifini qəbul etməsəm, başıma bəla gələcək. Əslində bədbəxtlik səni Peterburqdan qova-qova bura çəkib gətirib. Bunu zaman, bir də savaşın özü göstərəcək».

Sisianovun Gəncə ermənilərinə məktubu. Belə bir cavab Rusiya bas komandanı üçün çox gözlənilməz idi. Car-Balakən doyuşlərindən sonra qarşıda yeni çarpışmalar durması aydın idi. Əsgəri qüvvəsinin çoxluğuna baxmayaraq, Sisianov "ayır-buyur!" siyasətinə əl atdı. 1803-cü il noyabrın 30-da o, Gəncə ermənilərinə belə bir fitnəkar məktubla üz tutdu: "Qalib Bütünrusiya ordusu ilə Gəncə torpağına girərkən, hamınızı lütfkar rus hökmdarlarının adından əmin edirəm ki, Bütünrusiya taxt-tacının müdafiəsi üçün qalxan hər kəs özünün və əmlakının təhlükəsizliyinə tam təminat alacaq, müsəlmanların soyğunçuluğundan, hər cür təqib və sıxışdırmalardan canınız qurtaracaq, sizə Gürcüstanın hər hansı bir guşəsində asudə yaşamaq hüququ veriləcəkdir".

Daha dörd ultimatum. Bundan sonra Sisianovdan Gəncə xanına daha dörd məktub gəldi. Dördü də hədə-qorxu ilə dolu idi. 9, 11, 26 və 29 dekabrda yazılan bu məktublarda o, diplomatiya qoxusu gəlməyən belə deməclər işlədirdi:

"Dünyada kim eşidib ki, rus qoşunu qala üzərinə gəlsin, amma onu ələ keçirmədən çıxıb getsin"; "lovğalananları qanına qəltan edəcəyəm"; "mən öz etiqadıma görə Asiya məğrurluğuna nifrət edirəm"; "bu məktuba elə bu gün cavab verilməlidir" və s.

Belə bir üzdəniraq yazışma qarşısında Cavad xan "Asiya məğrurluğu"ndan dönmədi. Görünür, şəhərin və aqibətinin nə olacağını xan yaxşı anlayırdı. Yalnız bütün bu təhqirləri udaraq şərəfsiz bir davranış ilə Sisianovla barışığa gəlmək olardı. Cavad xan milli varlıq və ləyaqətini bu ölçüdə endirib ayaq altına ata bilməzdi. Ölümü şərəfsizlikdən uca tutdu. Dekabrın 28-də yazdığı cavab bunu aydın göstərir: "Nə hədlə belə danışsən, mən ki, sənə tabe deyiləm. "Elə bu gün cavab ver". Bu nə deməkdir? Heç nökrə də belə rəftar etməzlər. Həddini bil. Məktubu haçan istəsəm, onda yollayaram. Bu bir. Qaldı şəhərin verilməsinə, xam xəyaldan əl çək, Gəncəyə yalnız meyitimin üstündən keçə bilərsən. Bildin? Mən öləndən sonra, özgə yolla yox!".

Sabahı gün Sisianovdan son məktub gəldi. Görəsən bir aya yaxın sürən hədə-qorxu qarşısında Cavad xanın ər dirənişi onu düşündürə bilmişmi idi? Sonuncu məktubun başında təəssüf bənzəyişli bir şey duyulmaqdadır: "Qalanı xoşluqla vermək meylinizin olmadığını görüb axırncı dəfə təslim şərtlərini Sizə göndərməyi özümə borc bilirəm... Məktubla təcili cavab istəməyim isə heç də o demək deyildir ki, mən düşmənimə nökrə, qul sanıram". Hər halda Rusiya baş komandanı taktikanı azacıq da olsa dəyişdirirdi. İlk öncə o, heç bir danışq aparmadan, heç bir andlaşma, müqavilə bağlanılmadan qalanın sözsüz verilməsini tələb edirdisə, indi "təslim şərtləri" irəli sürür, hətta Cavad xana Rusiya tabeliyində bir vassal kimi xanlığı idarə etmək hüququ vəd edirdi. Ancaq təklif olunan beş təslim şərti çox ağır, qılınc kimi kəskin idi. Budur onlar:

"Gəncəli Cavad xan tabeliyindəki bütün əhali ilə birgə Bütünrusiya padşahının təbəəliyinə and içir.

Qala tamamilə təmizlənilir və ora rus qoşununun topları, hərbi sursatı yerləşdirilir.

Gəncəli Cavad xan Rusiya imperiyasının tabeliyində

olaraq əvvəlki ixtiyarla öz ərazisini idarə edir və Rusiyaya ildə 20 min manat xərac verir. Bu maddələri imzalayan zaman 1804-cü ilə düşən məbləği əlüstü ödəyir.

Qaladakı və Şəmşəddil yolundakı ordunu ərzaqla təmin edir.

Şəmşəddilin və onun əyalətinin əhalisini sıxışdırmaq olmaz, çünki onlar artıq Gürcüstan hökumətinin idarəsinə keçirlər.

Yuxarıdakılara sədaqətlə əməl etmək üçün Cavad xan Gəncəli öz oğlu Hüseynqulu ağanı Gürcüstanın baş hakiminin yanında həmişəlik qalmaq üçün əmanət verir".

Gəncə döyüşçülərinin igidliyi. Quruqobu döyüşündən sonra rus əsgərləri şəhərə girib içəri qalanı sıx mühasirəyə almışdılar. Sisianovun göstərişi ilə qala müdafiəçilərinə bir ay içərisində dışarıdan su və odun verilmirdi. Ancaq Cavad xan qışa yaxşı hazırlıq görmüşdü. Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Cavad xan hücumları "igidlik və qoçaqlıqla dəf edirdi".

Sisianov Gəncə üzərinə 11 topu olan 6 piyada batalyonu, 3 eskadron, 200 kazak və 700 Qazax-Şəmşəddil-Borçalı-Dəmirçi atlısı ilə gəlmişdi. Şəhərə hücum edən birinci rus kolonu (gen-m. Portnyagin başçılığı altında) tərkibində sonunculardan 600 atlı var idi. Qalanlarına qaladan bir kimsənin çıxıb qaçmamasına göz olmaq tapşırılmışdı. 1804-cü il 2 yanvar axşamı Sisianov rus qoşunlarına qalanı almaq əmri verdi. Miladi bayramın ikinci gecəsi müsəlmanlar üçün də bayram idi. Orcluq bayramının qarlı gecəsi Gəncə döyüşçülərinin qanına boyandı. Onlar qala divarlarını aşmaq istəyən rus piyadasının iki hücumunu dəf etdilər. Üçüncü basqında pozuldular. Çünki mayor Lisaneviçin gülləsilə Cavad xan öldürüldü. Oğlu Hüseynqulu ağa da şəhid düşdü. Döyüş qırğına çevrildi. Mirzə Adıgözəl bəydən fərqli olaraq Mirzə Camal Cavanşir hətta "ümumi qırğın" anlayışı işlədir.

Sisianovun hökmü ilə "şəhər əhalisinin köç-külfətini

şəhərə, Cavad xanın ailəsini isə məscidə apardılar. Məsciddən də bir evə gətirib, üstündə qarovullar qoydular" (Mirzə Adıgözəl bəy). Başqa bir qaynaq üzrə xanın qadını Böyükxanım da başqala bürcü qapısının qorucuları sırasında əlində qılınc vuruşurdu. O,əri və oğlunun meyitlərini bürclərdən yerə endirtmiş, sonra isə xan sarayının kəllə otağına gətirtmişdi. Sisianov meyitlərin ardınca buraya gəlib çıxdıqda, Böyükxanım ərinin qılıncını qapıb, Rusiya sərdarını öldürmək istəmişdi. General Karnyagin öz gündəliyində bildirir ki, yanında yavəri olmasaydı, Sisianov qurtula bilməyəcəkdi. Yanvarın 5-də Cavad xan oğlu ilə Şah Abbas məscidi yanında dəfn edildi.

Gəncə döyüşünə Sisianov özü yekun vurmuşdur. Onun verdiyi arayış doğru sayılarsa (burada kiçiltmə də ola bilər), ruslar 3 zabit, 35 "aşağı rütbəli" (əsgər) itirmiş, 14 zabit və 192 "aşağı rütbəli" yaralanmışdı. O, qalada 12 top, 55 pud (880 kq) barıt, "çoxlu taxıl ehtiyatı" ələ keçirmişdi. Gəncəlilərin itgisi böyük idi: öldürülənlərin sayı 1500 (yara-lananların sayı bəlli deyil), əsir düşənlərin sayı isə 17222 göstərilir. Müdafiəçilərin toplu sayı 18722 idi.

Buradan aydın olur ki, Gəncə döyüşü əslində xalq müdafiəsi səciyyəsi daşımış, bu müdafiədə yalnız Gəncə əhli deyil (burada yaşayanların sayı 3 mindən bir az yuxarı idi), ətraf torpaqlarda yaşayan əhali də geniş iştirak etmişdir. Buna görə də, Azərbaycan tarixçilərinin Rusiya qoşunlarının gəlişini bir zaman "kənüllü birləşmə" kimi qələmə verməyə çalışması tarixi gerçəkliyə uyuşmayan haqsız bir iş sayılmalıdır.*

* Кюкүндян уанлыш бу конспесија "Азәрбајҹанын Русийаја бирләшдирилмәси вә onun иқтисадиyyат вә мядәниyyат сәһһиндә мутяряqqи пәтисәяги" (Бақы, 1955) адлы kitabда иргәли сүрүлмүшдүр. Мярһум Я.Сумбатзада вә Q.Mehdiyevin yazdyqlary birinci бюлмәдә deyilir: "Rus qoşunlaryмын бу заман раст гәлдиyi кичик мұқавимят yerli яһали илә deyil, Иран вә Түркиянын бирбаша agentlәri илә баылы иди"... Sual olunur: yalnız чох да бюуык olmayan Гяңсәдә бу дювләтләгин 20 минә уахын agentimi vardы, yoxsa бүтүн yerli яһали onlaryн agentlәri иди?

Çar hökumətinin Gəncə qırğınına baxışı. Çar hökuməti zəfərini qeyd etməkdə idi. Döyüş bitən günü, 1804-cü il yanvarın 3-də imperatorluq zərxbanasında Gəncənin alınmasında iştirakına görə döş medalı təsis edildi.*

Gəncə qalası, xan sarayı qala divarları ilə birlikdə uçurulub yox edildi. Gəncə xanlığı ləğv edildi və dairəyə çevrildi. Minillik tarixi olan Gəncənin adı da tarixdən silindi, ona I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın adı verildi. (Yelizavetpol). Gəncə sözünü dilinə gətirən hər bir kəs bir qızıl cərimə ödəməli idi.

Gəncə qırğını I Aleksandrın xoşuna gəldi. Sisianovun adına 5 fevral 1804-cü il buyruğunda çar "Gəncənin işğalı zamanı baş verən hadisələrdən" məmnun olduğunu bildirdi. Burada deyilirdi: "... Asiya qüruru qarşısında güzəştə getmək pis olardı və belə bir örnək o ölkənin (Azərbaycanın – Red.) başqa hakimlərini də dikbaşlığa gətirərək,... sizə tapşırılan planın yerinə yetirilməsində sonralar çətinlik doğura bilərdi".

Çar hökuməti Car-Balakən torpağında da, Gəncədə də bilərəkdən cəza əməliyyatları səciyyəsi daşıyan qorxuducu savaş yolu seçmişdi. Əhalini qorxutmaq üçün Azərbaycan xanlıqlarına qarşı elan edilməmiş savaş açmışdı. I Aleksandrın buyruğunda öz baş Qafqaz komandanına çar bu fikri aşağıdakı sözlərlə anladırdı: "Gəncənin başına gələnələr və general-mayor Qulyakova Car əyalətinin xəyanətinə görə cəzalandırma tapşırığının verilməsi o ölkə xalqına [dirəniş göstərərsə] aqibətinin nə olacağını aydınlığı ilə göstərəcəkdir".

Gəncə qətləmi keçmiş yazarların gozu ilə. "Vazeh (tə-miz) türki" dilində Qarabağnamələrdən birini yazan Mir-mehdi Xəzani (1809-1894) Gəncə savaşının "kütləvi qırğına", "qətləmi" çevrildiyini bildirən ilk Azərbaycan müəllifidir. O

* Нагрудная медаль за участи* во взятии Гянджи 3 января 1804 г." адланан бу медалын бир нссяси Бақыда, Азәрбајҹан тарихи музейиндә сахланылып, инв. N 19840.

yazır: "Axır ki, mayor Lisaneviçin bir gülləsi ilə (Cavad xan) barui-həyatından sərəzir oldu... soldatlar haman saat dörd tərəfdən hücum edib, daxili Ərk oldular. O bayram gününü onlara qarə edib, müddəti – üç saat tamam o şəhərdə xalqı kütləvi şəkildə qırdılar... Üç saatdan sonra sərdar (Sisianov) qadağan qıldı ki, dəxi səfəki-dəmadən əl götürüb, giriftar olanları hüsurə gətirsinlər. Xalqı qaladan kənara çıxarıb, qalanı xalqdan təmizləsinlər... Həqiqətən bu cür qala almaq və bütöv qətl (i)am olunmaq Çingiz xan qoşunundan və Teymurləng zamanından sonra bu vilayətlərdə və məmalikdə görünməmişdi".

Mirzə Camal Cavanşirin oğlu Rzaqulu bəy də Gəncədə "ümumi qırğın" olduğunu yazır.

Kökcə erməni olan Mirzə Yusif Qarabaği Nersesov (1798-1864) "Tarixi-Safi"-nin ayrıca bir bölümündə bu mövzuya toxunur: "Cavad xan isə düşməninə ağır zərbələr vuraraq özünü qəhrəmancasına müdafiə edirdi... rus əsgərləri qalanı zəbt etdilər. Əsgərlər hər tərəfdən qalaya daxil olub, onların oruculuq bayramını qurban bayramına çevirdilər və işıqlı günlərini qaranlıq gecəyə döndərdilər. Sərdar camaatı qırmağa əmr verdi.

Üç saat qılınclar başlara endi və can alan nizələr ürəklərə sancıldı, rus əsgərləri arası kəsilməyən qırğından əl çəkmirdilər. Üç saatdan sonra sərdar qırğının dayandırılması və əsirlərin onun yanına gətirilməsi əmrini verdi".

Rusiya tarixçisi A.Kaspari özünün "Pokorenniy Kavkaz" (SPb, 1904) kitabında gəncəlilərin ölüm-dirim savaşından yayımadıqlarını bildirir: "Xanın ölümü duyulunca Gəncə qüvvətlərinin mənafevi sarsıldı; beləliklə, savaş ruslar tərəfindən qazanılmış oldu. Savaş şəhər içinə keçirildi. Gəncəlilər şəhəri ev-ev müdafiə edirdilər. Buna görə çox ağır tələfat verdilər".

4. 1804-1813-cü illər Rusiya-İran savaşı. Quzey Azərbaycan xanlıqları uğrunda mübarizənin yeni dönümü

Savaşın başlanması. Gürcüstanın birləşdirilməsi, Gəncənin tutulması və Rusiyanın getdikcə Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi İranı qəti tədbir görməyə məcbur etdi. Transqafqaz ölkələrindən əl çəkmək istəməyən İran dövləti öz qonşuluğunda Rusiya imperiyasının hökmranlıq qazanması ilə barışa bilmirdi. Beynəlxalq durum İranın Rusiya işğalına qarşı çıxması üçün şərait yaradırdı.

Bu savaş hər iki tərəf üçün ədalətsiz idi. Çünki özgə torpaqlarının ələ keçirilməsi uğrunda gedirdi. Rusiya çarlığı İranla yanaşı Quzey Azərbaycan xanlıqlarına qarşı da savaş aparır, onları ələ keçirərək yerli xalqın mənafeyini tapdalayırdı. Burada ələ keçirdiyi torpaqları Rusiya, bütöv bir etnik toplum, etnik birliyi olan bir torpaq kimi özünə qatmır, Balkanlarda olduğu kimi dövlət qurumları yaratmırdı. Bu isə bu torpaqların hüquqsuz bir müstəmləkə kimi imperiyanın sümürgəc sistemində qatıldığını göstərirdi.

1804-cü ilin mayında İran rus qoşunlarının Transqafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Rusiya bu tələblə rədd etdi, 1804-cü il iyunun 10-da iki dövlət arasındakı diplomatik münasibətlər kəsildi. Savaş başlandı.

İran tərəfinin planına görə qoşunlar iki yönündə: İrəvan-Qazax və Şuşa-Gəncə üzərinə hücum edərək Tiflisi tutmalı idilər, Qafqazda yerini bərkitməli, Quzey Qafqazı Qızıyar xəttinə kimi "gavurlardan təmizləməli" idilər. Rusiya komandanlığı üçün ön planda Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsi dururdu. İrana qarşı ayrıca bir əməliyyat aparmaq nəzərdə tutulmurdu, çünki komandanlığın əmri altında olan rus qoşunları sayca az idi. Başlıca diqqət İran qoşunları hərəkətinin qarşılınmasına yönəlmişdi. Bir də I Aleksandr və onun Qafqaz komandanlığı, "hər zaman zəfər çalmağa öyrənmiş Rusiya

qoşunlarının" ciddi dirənişlə qarşılaşacağını düşünmürdülər.

İlk döyüşlər. Fətəli şahın oğlu Güney Azərbaycanın hakimi şahzadə Abbas Mirzənin 50 minlik ordu ilə İrəvana yaxınlaşması Sisianov üçün gözlənilməz olmadı. O, bütün qışı qoşun hazırlamaq və səfər tədarükü görməklə keçirmişdi. İrəvan hakimi Məmməd xanın onu "vaxt itirmədən" İrəvana çağırması nəzərə alındı, 1804-cü il iyunun sonunda 3600 piyada, 3 eskadron atlı və 300 kazakdan ibarət olan rus qoşunu 12 top ilə artıq İrəvan yaxınlığında idi. Üçkilə (Eçmiədzin) və Qəmərlidə olan ilk döyüşlərdə Sisianov üstünlük qazandı. İrəvan şəhərini mühasirəyə aldı. Gənc oğlunun (Mirzə Adıgözəl bəy Abbas Mirzəni bu zaman "kiçik bir uşaq" adlandırır) uğursuzluğunu eşidən Fətəli şah özü də buraya gəldi. İkiqat çevrə yarandı: ruslar İrəvanı, iranlılar isə rusları arxadan araya aldı. Bütün giriş-çıkış yolları sonuncuların üzünə qapandı.

Sisianovun ağır durumda olması dərhal onun ötəri (yerli) müttəfiqləri arasına pozuntu saldı. İlk öncə onunla yürüşə çıxmış gürcü knyazları döyüş yerini buraxıb qaçdılar. Ancaq qapalı yol keçidlərində İran əsgərləri onları tutub əsir etdi. Fətəli şah yanında olan çar oğlu Aleksandri gizli tapşırıqla Tiflisə göndərdi. Qazax və Borçalı türkləri Rusiyadan üz çevirib itaətdən çıxdılar. Mirzə Adıgözəl bəy yazır: "Şəmsəddinli mahalı, Tiflis şəhəri yə Nəsim bəydən başqa (Borçalı Nəsim bəy Gəncə savaşında mayor Lisaneviçin əlaltısı idi – Red.) bütün elat, kəndlər, hətta Başaçığa qaçan (gürcü) valizadələr də gəlib valiyə (çar oğlu Aleksandra – Red.) qoşuldular və üsyan etdilər". Pənbəkli türklər də belə etdilər.

Korluq çəkən qoşun üçün Sisianov azuqə gətirtməyə çalışdı. Ancaq onun göndərdiyi 150 əsgər Qara mayor (Montrezor – Red.) başda olmaqla üsyan etmiş pənbəklilər tərəfindən məhv edildi. Rus qoşunu içində qızdırma-titrəmə (tropik malyariya) azarı düşdü. 1804-cü il sentyabrın 4-də Çiçişnov aradan çıxıb Tiflisə döndü. Üsyan etmiş "Borçalı və

sair Gürcüstan elatı" (M.Adıgözəl bəy) yenidən Rusiya təbəəliyinə keçdi.

Qarabağ xanlığının Rusiyaya təbə edilməsi. Kürəkçay andlaşması. Gəncə xanlığı işğal edilən kimi Sisianov Qarabağ xanlığına təzyiqi gücləndirdi. O, mayor Lisaneviçi Gəncədən birbaşa İbrahim xanın yanına göndərərək, Rusiya tabeliyinə keçməyi təklif etdi. Xan "mayora xoş cavablar verərək, onu böyük ehtiramla və hörmətlə yazılmış məktublarla yola saldı" (Mirzə Camal Cavanşir). Təbii, Gəncə faciəsi göz önündə idi.

Bu zaman Qarabağda vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Əhməd bəy Cavanşir yazır: "... Şuşada əyanlar bir-birinə düşmən olan iki dəstəyə bölünmüşdülər. Bu dəstələrdən biri rusların Zaqafqaziyanın işlərinə qarışmasını gözləyərək heç bir vəchlə İrana təbə olmaq istəmir, digəri isə... İran hökmdarını hər vasitə ilə razı salmağa çalışır".

Son anda Qarabağda ruslara rəğbət bəsləyən Məhəmmədhəsən ağanın dəstəsi üstün gəldi. Əhməd bəy Cavanşir burada ayrıca qeyd edir ki, "o zamankı İran sərkərdələrinin və o cümlədən şahın özünün rəyinə görə, alınmaz qala olan Şuşa şəhəri iranlılar üçün Zaqafqaziyanın açarı, ruslar üçün isə İranın qapısı hesab edilirdi". İrəvandan döndükdən sonra Fətəli şah Qarabağ xanlığını ələ keçirməyi qarşıya qoydu. Gəncə tutulduqdan sonra ruslar üçün Qarabağa yol açıq idi. Şah öz sarayında əmanət olan Əbülfət xanı beşminlik bir qoşunla "atasına yardım və kömək göstərmək adı ilə" (M.Camal Cavanşir) Qarabağa göndərdi. Tapşırıq ki, Məhəmmədhəsən ağanı və İrana qarşı olan bir neçə Qarabağ bəylərini şahın hüzuruna göndərsin. İbrahim xan şahın yardımını qəbul etməyib, oğlu Əbülfət xana ağır cavab göndərdi, Qarabağ torpağına girməyi ona yasaq etdi. Ancaq oğlu bu yasağı pozdu. Dizaq mahalının Tuğ kəndində olan İbrahim xan və Məhəmmədhəsən ağa şah qoşununu burada qarşılayıb məğlub etdilər. Qoşunun bütün at və heyvanı ələ keçirildi, sərbazlardan

çoxu öldürüldü, bir çoxu əsir düşdü.

Fətəli şah özünü sındırmayıb, qulluğunda duran üç xanı Qarabağa göndərdi. Şah "bu elçiləri mülayim və şəfqətli sözlər, möhkəm təəhhüdlər və qəliz andlarla dolu fərman ilə İbrahim xanın yanına göndərüb söz verdi ki, bütün Qarabağ mahalını, şah xəzinəsinə çatmalı olan mədaxili ilə birlikdə əbədi olaraq mərhum İbrahim xan nəslinə verəcək; övladlarından iki nəfərini də Şuşa qalasına, İbrahim xanın yanına girov göndərəcəkdir" (M.Camal Cavanşir). Bu eşidilməmiş güzəşt (şahlar və çarlar adətləri üzrə Azərbaycan xanlarından oğlanlarını girov alardılar) qarşılığında Gəncə və Tiflis yolu üstündə çox önəmli yer tutan Əsgəran qalası İran qoşununa təhvil verilməli idi.

İbrahim xan şahın fərmanını cavabsız buraxdı. Tiflisə elçi göndərüb Sisianovdan yardım istədi. Mayor Lisaneviç rus əsgəri bölüyü ilə Qarabağa göndərildi.

1805-ci ilin yazında Sisianov İranı qabaqlayıb Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmək üçün Gəncəyə gəldi. Buradan İbrahim xana məktub yazıb, Rusiya ya İran dövlətlərindən hansına tərəf olduğunu açıq bildirməyi ötkəmliklə tələb etdi. Yazdı ki, bu iki yoldan "sizə yalnız yaxşısını seçmək qalır". Onun anlayışında "yaxşı yol" Rusiya idi. Söz yox, səksəni haqlamış Qarabağ xanı yaşamında belə bir kəskin vaxt azlığı ilə üz-üzə gəlməmişdi.

Sisianov Gəncənin gündoğarında, Kürəkçay üzərində düşərgə salmışdı. İbrahim xan oğlanları Məhəmmədhəsən ağa, Mehdiqulu ağa, Xanlarağa və Qarabağın başqa əyanları ilə birlikdə buraya gəldi. Adam göndərüb kürəkəni, Şəki hakimi Səlim xanı da əyanları ilə "böyük sərdarın" yanına çağırırdı. Sonra andlaşma oldu: xanlar "Andlı öhdəlik" ("Klötvennoe obexanie") adlanan müqaviləyə möhürlərini basdılar, Sisianov isə qol qoydu. 1805-ci il 14 may Kürəkçay andlaşması 11 maddədən ibarət idi. Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olmağına razılıq verir (maddə 1), müstəqil xarici siyasət

hüququndan çarın xeyrinə imtina edir (maddə 4), çar xəzinəsinə hər il 8000 çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü (maddə 8). Rusiya dövləti də üzərinə müəyyən təəhhüdlər götürür, daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işlərinin xanın öhdəsində qalacağına söz verilir. Rusiya çarı özünün və vəliəhdlərinin adından "zati-alilərinin (İbrahim xanın – Red.) və onun varislərinin ölkəsinin (Qarabağ xanlığının – Red.) bütövlüyünün saxlanılmasına öz imperator zəmanətini verir" (maddə 2); söz verirdi ki, xanın varis və davamçılarının "Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dəyişilməz saxlanılacaq", daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana, ölkədən yığılan gəlir "zati-alilərinin (xanın – Red.) səlahiyyətində qalacaqdır" (maddə 5). Lakin bu, xanlığın iç idarəçiliyinin olduğu kimi saxlanılması, bir çar vassalı kimi xana tam iç siyasi muxtariyyəti verilməsi demək deyildi. Çünki general-leytenant (oğlanları Məhəmmədhəsən və Mehdiqulu – general-mayor, kiçik oğlu Xanlar isə polkovnik) rütbəsi alan Qarabağ xanı artıq Qafqaz komandanlığının əmrlərini də yerinə yetirməli idi. Bununla yanaşı, mayor Lisaneviç başda olmaqla 500 rus əsgərinin qalaya bitişik Xanbağı adlanan yerdə yerləşdirilməsi də xanın davranışına hüdud qoyurdu.

Şəki xanlığının Rusiya tabeliyinə keçməsi. Sisianov əski Şəki hakimi Məhəmmədhəsən xana çox inamsız yanaşırdı. Gəncənin çökdürülməsindən altı gün sonra (9 yanvar 1804) o, Məhəmmədhəsən xana təhqirlə dolu bir məktub göndərdi. Xanı milçək, öz dövlətini isə qartal adlandıran Sisianov burada yazırdı: "Əmin ol, mənim yalnız bir buyruğum yetər və onda Nuxa xanlığı da Gəncə xanlığı kimi yox olacaq". Ancaq bu xanın yerinə göz dikmiş olan Səlim xanın da başına "ağıl qoyurdu". Səlim xan xanlığın ona verilməsi barədə Sisianovun and içib söz verməsini xahiş etmişdi. Baş komandan bu məktuba cavab verməmiş, onun yerinə polkovnik Karyagin

xana belə bir öyüd vermişdi: "ona (Sisianova – Red.) çoxmu gərəkdir siz Nuxada xan olasız? Axı, gerçəyi budur ki, mərmə və güllə havası altında o, hər hansı bir xanı oynamağa məcbur edə bilər; siz əgər Nuxa xanlığına bərpa olunmaq istəyirsinizsə, fars bəcliyi ilə möhürsüz axmaq məktublar yazmalı deyil, onun (Sisianovun – Red.) çağırışı ilə Tiflisə yanına gəlib rica etməlisiniz..."

Dolğun siyasi dərslərdən sonra xanlığa çıxarılan Səlim xan, təbii, İbrahim xanın "köməyi ilə mərkəzi hökumətə (Rusiyaya – Red.) arxalanırdı" (M.Adıgözəl bəy). Şəki xanlığı əslində Qarabağ xanlığı ilə bir gündə, Kürəkçay görüşlərində təbii edildi. M.Adıgözəl bəy də, M.Camal Cavanşir də bunun belə olduğunu yazırlar: "Kürəkçayın qırağında bir neçə gün bayram, şənlik və qonaqlıq oldu. Sonra traktat və əhdnamə yazıldı. İbrahim xan və Şəki hakimi Səlim xan ona möhür basdılar, böyük sərdar (Sisianov) isə qol çəkdi". Ancaq siyasətçilik işlədərək, Şəki xanlığı haqqında andlaşmanın tarixi bir həftə sonraya çəkildi: 21 may 1805-ci il. Hər iki andlaşma bir-birinə əkitməyə qədər bənzəyişli idi. Şərtləri də eyni. Səlim xan da bir gündə rus ordusunun general-leytenantı oldu, çarə baş komandanın vasitəçiliyi ilə ərizə yazıldı. "Dörd aydan sonra (hər iki xana) bu iltifat və daimi məvacibli dərəcələrin verilməsi haqqında fərman gəlib çatdı" (M.Camal Cavanşir). Şəki xanlığına da 500 rus əsgəri göndərildi. Rus qoşunu üçün ayrıca bir qala tikilməsi nəzərdə tutulurdu. (Ancaq bu qala tikilmədiyindən memarlıq incisi olan Şəki xan sarayı kazarmaya çevrilmişdi). Yalnız bir fərq vardı. Bu xanlıq üzərinə qoyulan bac ödənişi 7000 çervon idi.

Rusiya-İran savaşının 1805-ci il döyüşləri. 1805-ci ilin yazında şah hökuməti rusların irəliləyişini saxlamaq və onları Quzey Azərbaycandan vurub çıxarmaq istəyirdi.

İyun ayının birinci yarısında Abbas Mirzə on min əsgər ilə Qarabağ üzərinə hərəkətə başladı. Arazın suyu qalxdığı üçün

Xudafərin körpüsündən keçərək, Cəbrayıl bağları yaxınlığında Məhəmmədhəsən ağanın Qarabağ qoşunu və mayor Lisaneviçin yeger alayı üzərində üstünlük qazandı. Sonuncular Şuşa qalasına sığınmalı oldular. Qızılbaş ordusu iki qola ayrıldı. Biri Şuşanın dörd ağaclığında Ağoğlanı tutdu, o biri yarısı Əsgəran, Şahbulağı qalalarını tutdu.

Baş komandan bir alayı onlara qarşı çıxardı. On bir günlük davada qoşunun yarısı qırıldı, polkovnik Karyagin və podpolkovnik Kotlyarevski yaralandılar. Rus qoşunu Şahbulağı alsa da, çəkilib Gəncəyə getməli oldu.

Fətəli şah da qalan İran ordusu ilə Ağoğlana gəlmişdi. Ancaq Xəzər dənizi ilə Talış və Rəşt vilayətlərinə rus qoşunu çıxarılması barədə xəbər alan kimi geriye dönüb Ərdəbilə getdi.

Baş komandan Sisianov isə bu zaman qoşunla Tiflisdən Azərbaycana yollandı. Bunu eşidən Abbas Mirzə onunla qarşılaşmadan öz növbəsində Tiflis üzərinə yol aldı, Sisianovun orada olmamasından faydalanmaq istədi. Amma Zəyəm yaxınlığında onun ardınca qoşan Karyaginə üstün gələ bilmədi. İran qoşunu burada böyük itki verib, Qazax sultanlığına soxuldu. Abbas Mirzə, ayrıca bir fərman və çar oğlu gürcü Aleksandrın vasitəsilə qazaxlılardan onun tərəfinə keçməyi, Tiflis üzərinə yürüşdə ona yardımçı olmağı tələb etdi. Qazaxlılar isə bu zaman artıq Rusiya komandanlığına sadıq qalmağa söz vermişdilər. Onlar Əliağa Avçı oğlu adlı bir bəyi Abbas Mirzə və Aleksandrın yanına guya, danışmaq üçün göndərərək vaxtı uzatdılar. Qazağın dinc əhalisini Sənain və Əhlatda erməni monastirlərinə köçürüb, rus komandanlığından yardım istədilər və yalnız bundan sonra Abbas Mirzənin sözünü rədd etdiklərini bildirdilər. İran qoşunu yuxarı yol ilə Qazağa yetişdikdə hazırlıq görmüş yerli qoşun çəkinmədən onunla döyüşə girdi. Fars tarixçisi Mirzə Feyzullahın yazmasına görə: "Qazax əhli onların (İran qoşunlarının – Red.) İrəvana sarı gedişinə dirəniş göstərdi. Demək olar hərfərsəxdə, bunların isə

İrəvan düzənliyinin başlanğıcına kimi toplu sayı 18-dir, qazaxlılar pusqular qurur və o dərəcədə qorxu bilmirdilər ki, şahzadə Abbas Mirzəyə güllə atmışdılar".

Döyüşlərdən sonra Qazax hakimi rus komandanlığına ayrıca raport göndərdi. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası aktlarının II cildində çap edilmiş (N 1118) bu yazıda deyilirdi: "Biz bütün qoşunları toplayaraq, öz piyada və atlı (döyüşçülərimizlə) onların üzərinə getdik, ... onları əzərək üzərlərində zəfər qazandıq, ... bir çoxunu öldürdük, falkonet, silah və barıtlarını, güllə, yeyim ehtiyatını və başqa şeyləri, çoxlu at, qatır və dəvələrini əllərindən aldıq".

İran ordusunun Tiflis yürüşü Zəyəm və Qazax döyüşləri ilə pozuldu. Abbas Mirzə Dilican dərəsi ilə çıxıb getməli oldu. 1805-ci ilin yaz-yay döyüşləri Qarabağ, Gəncə, Qazax bölgələrində təsərrüfata böyük ziyan vurdu, əkin-biçin işləri, məhsul yığımı pozuldu.

Şirvan xanlığının tabe edilməsi. Fətəli şah çıxıb getmiş olsa da, Sisianov Qarabağda Honaşen və Şuşaya kimi irəlilədi. İbrahim xanın yanına göndərilmiş üç İran elçisini özü ilə götürüb, buradan "böyük hörmət və razılıqla" Tiflisə getdi. Yenil yürüş hazırlığına son verib 1805-ci ilin noyabrında Mingəçevir yaxınlığında Kürü keçdi, "Şirvan, Bakı, Quba və Dərbəndi tutmaq üçün Şəkiyə tərəf hərəkət etdi" (Mirzə Camal Cavanşir). Bu zaman onun əli altında 10 topu olan 1500 piyada və bundan az olmayan atlı qoşun var idi. Şirvan torpağına girdikdən sonra Sisianovun tələbi ilə 1500 Qarabağ atlısı da general-mayor Mehdiqulu ağanın başçılığı ilə bu qoşuna qoşuldu.

Sisianov bu yürüşü çox önəmli sayırdı. İrəvan və Meqreli tutmaq, bütün Transqafqazda bərkimək üçün Şamaxı-Bakı-Dərbənd yollarını ələ keçirmək, bununla da Rusiyaya çıxış açmaq onun başlıca istəyi idi. Mirzə Adıgözəl bəy də bunu yazır: "Onun əsas fikiri bu idi ki, iki dəniz arasında sahə əldə

edilsin və hər iki dənizdən xalqın gediş-gəlişi təmin edilsin". Bununla bağlı Qara dənizə doğru qoşun göndərsə də, Xəzər dənizi üzərinə çıxmağı başlıca iş sayırdı. Yürüşə çıxmazdan öncə (1805-ci il oktyabrın 29-da) general-mayor P.D.Nesvetayevə yeni qoşun verməkdən boyun qaçıraraq yazırdı: "... Mən onları (qoşunları – Red.) Şirvan xanını və Bakını qorxu altında tutmaq üçün burada saxlamışam... əgər Bakı alınsa və Şirvan əyaləti traktat ilə Rusiya təbəəliyinə keçsə, mən elə bu qış bircə Sevastopol alayı və 200 yegerlə... İrəvan üzərinə gedəcəyəm; indi isə, görünür Bakı üzərinə getmək gərək olacaq".

Şirvan hakimi Mustafa xan yola gəlmək istəmirdi. Kələlik gətirən "dəmir geyimli alayları" öyməkdən yorulmayan o zamankı tarixçimiz yazır: "Şirvanlı Mustafa xanın ölkəsi, zəfər nişanəli rus qoşunlarının yolu üstündə idi. Buna baxmayaraq o, böyük dövlətin itaətini qəbul etməkdən boyun qaçırdı. Düşməncilikdən dəm vurub ədavət yolunda sabitqədəm durdu. Cənab sərdar (Sisianov) onu cəzalandırmağı və qəflət yuxusundan oyatmağı lazım bildi" (M.Adıgözəl bəy).

Mustafa xan yaxın adamlarını, "öz elat və təbəələrini" yığıb qoşunla Lahıc yaxınlığındakı Fit dağına çəkildi. Möhkəm sığınacaq olan bu dağda səngər qurub düşərgə saldı. Bir neçə kiçik çarpışmalar sayılmazsa, iş davasız-savaşız başa çatdı. Mustafa xan Rusiya komandanlığının tələblərini qəbul etdi. Amma rus ordusu düşərgəsinə gəlməkdən boyun qaçırdığı üçün, andlaşma bu düşərgə ilə Fit dağı arasında, düzənlikdə dekabrın 27-də imzalandı. Kürəkçay andlaşmasının bəndləri burada da təkrar edildi: Şirvan xanlığı başqa dövlətlərlə əlaqə saxlamaq hüququndan imtina edir, öz xəzinə gəlirindən 8 min çervon Rusiyaya bac verməyi, rus ordusunun ərzağını ödəməyi və Şirvandan keçən yollarda əmin-amanlıq yaratmağı öhdəsinə alırdı. Rus qoşunlarının Şamaxıda yerləşdirilməsinə Mustafa xan razılıq vermədi. Bunun qarşılığında Cavad bölgəsində, Kür

çayının ağzına yaxın yerdə rus komandanlığına qala tikmək hüququ verilirdi. Halbuki danışıqlar zamanı xan, Cavad bölgəsinin Şirvanın tərkibində saxlanılmasını, heç bir zaman Qarabağ xanlığına verilməməsini tələb edirdi.

Bakı yürüsü. Sisiyanovun sonu. Bakının tutulması ilk zaman Xəzər dənizinə girmiş rus donanmasına tapşırılmış idi. Bu donanma 1805-ci ilin yayında Gilanın Ənzəli və Pəribazar məntəqələrini ələ keçirdi. Ancaq Rəşti götürə bilmədi. Fətəli şahın Qarabağdan buraya yaxınlaşması İran döyüşçülərinin dirəniş əzmini artırdı. Rus donanmasının komandanı general-mayor Zavalışın buradan Bakıya yollandı. Avqustun 15-də Bakı şəhəri dənizdən çox kəskin top atəsinə tutuldu. Gəmilərdən quruya çıxarılan desant qoşunu qalanı çevrəyə alıb yaxın məntəqələri ələ keçirsə də, Bakı təslim olmadı. Bakı müdafiəçilərinin igidliyi, Qubalı Şeyxəli xanın qoşunla köməyə gəlməsi Zavalışını donanma ilə Saray (Sara) adasına çəkilməyə məcbur etdi.

Sisiyanovun Şirvan xanlığı ilə işi başa vurmağa tələsməsi bununla bağlı idi. 1806-cı ilin yanvarında o, Bakıya yetişdi. Xəzərdə indiyə kimi uğursuz vurnuxan Zavalışın donanması da yenidən buraya gəlib Sisiyanovun buyruğu altına keçdi. Yubanmadan Bakının verilməsi barədə özünün hazırladığı müqavilə şərtlərini Hüseyn-quluxana göndərdi. Bu layihədə çox ağır şərtlər irəli sürülürdü: Bakının bütün gəliri Rusiya xəzinəsinə verilməli, xan yalnız Rusiyanın onun üçün ayırdığı aylıqla keçinməli, Bakı şəhəri rusların yaratdığı ayrıca idarə altına keçməli, qalada 1000-ə yaxın rus əsgəri və topları yerləşdirilməli idi. Hüseynqulu xan şərtləri qəbul edəcəyini bildirdi.

Görüş qoşa qala qapısı yaxınlığında fevralın 8-də oldu. Qala açarları Sisiyanova verilərkən o, xanın xalası oğlu İbrahim bəyin tapança atəşi ilə öldürüldü. "Rus qoşunları quru yol ilə qayıtmaqdan çəkildilər. Gəmilərə oturub Hacı Tərxana

getdilər" (M.Adıgözəl bəy). Rus tarixçisi A.V.Fadeyev yazır: "On il irəli o (Sisianov – Red.), bu qalanın komendantı olmuşdu. İndi buraya "sərdar" - çarın canişini kimi gəlmişdi, yenidən işğal edilmiş geniş bir ölkənin hakimiyyəti bütünlüklə ona verilmişdi. Şöhrətsevər, alçaq yaltaqlıq düşgünü olan Sisianov, özünü hər şeyə gücü çatmayan bir satrap kimi tutur, qarşısında qul kimi duran yerli feodallar ilə dikbaş və saymazyanə davranırdı".

Fit dağında gizlənən Mustafa xan yazışmasının birində ona bildirmişdi: "Bu cür gəzməkdən (yəni yürüşlərdən – Red.) sizə və xoşbəxt vücudunuza ziyan toxunar". Sisianovun cavabı da tutarlı idi: "... əzəmətli və cəlalı olan dünya padşahının (çar Aleksandrın – Red.) mənim kimi milyonlarca soldatı vardır. Əgər mən yox olsam, onun (yalnız) bir soldatı əksik olar".

Bu yazışmanın hər ikisi özünü doğrultmuş oldu. Sisianov öz amansızlığı ilə ölüm hökmü qazanmışdı. Ancaq onun öldürülməsi Bakının tutulmasını yalnız geriye çəkdi. M.Camal Cavanşir haqlıdır: bir çoxları "Rusiya dövlətinin qaydaqanunlarından xəbərdar deyildilər. Fikirləri İrana gedirdi. Çünki orada belə bir böyük sərdar vəfat etsə idi, qoşunun və vilayətin işlərində böyük pozğunluq əmələ gələrdi". Ruslarda belə olmadı. Keçici bir şaşqınlıq zamanı "sərdarlıq" Tiflisdə general Nesvetayevə tapşırıldı. Artıq iyun ayında general-feldmarşal İ.V.Qudoviç Qafqaza baş komandan göndərildi. Bu zaman Rusiya-İran savaşı yeni bir dönmə keçməkdə idi.

1806-cı il Qarabağ döyüşləri. İbrahim xanın öldürülməsi. 1806-cı ilin yazında Abbas Mirzə 20 minlik qoşunla yenidən Qarabağ xanlığına soxuldu. Qızılbaş qoşunu Şuşa qalasının iki ağaclığına çatmışdı.

Bu zaman Qarabağ xanlığında siyasi durum çox gərgin idi. Bunun başlıca səbəbi İran basqınlarına qarşı qoyulacaq əsgəri qüvvənin az olması idi. Rusiya isə burada yalnız bir batalyon və bir neçə yüz də yeger atlısı saxlayırdı. O biri

yandan xanın böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağanın ölümü ilə siyasi çəkişmələr güclənmişdi. Kürəkçay andlaşması üzrə İbrahim xanın varisi o olmalı idi. İbrahim xan imperator Aleksandrın adına yeni təqdimat verməli oldu; "varislik və vəliəhdlik kağızı yazıb və möhür eləyib və tamam Qarabağ bəylərinin və əyan və əşxasın möhürü üstündə" (Mirmehdi Xəzani) oğlu Mehdiqulu ağanı (Xurşud Banu Bəyimin atası) xanlığa irəli sürmüşdü. Bununla bağlı, Qarabağ bəylərindən polkovnik Cəfərqulu ağanı (xanın nəvəsi, Məhəmmədhəsən ağanın oğlu) xanlığa çıxarmaq istəyənlər kəskin müxalifətə girmişdilər. Pozuculuq işi getdikcə genişlənirdi. Xanın bir oğlu (Əbülfət bəy) qızılbaş qoşununda Rusiyaya qarşı vuruşmaqda idi. Qızılbaşların yeni yürüşü başlanan kimi onun əmisi oğlu Mirzə Əli bəy gizli adam göndərüb, "sərdari-əzəm" Sisianovun Gəncədə zaval (girov) saxladığı oğlu Behbud bəy və qardaşı oğlu Feyzi bəylə qaçıb İrana keçdi. Bundan sonra bu axın gücləndi. M. Xəzani yazır: "Qarabağın şöylə ümdə bəyləri dəxi Qızılbaşla getdilər".

İbrahim xan belə bir durumda ən çox "dəli mayor" adlanan, Cavad xanın qatili Lisaneviçdən ehtiyat edirdi. Sisianovun ölümündən sonra o, sədrdarlıq yerini tutan general Nesvetayevə məktublar yazıb yanına elçilər göndərdi. Bütün Qarabağ tarixçiləri xanın rus komandanlığında bununla xatircəmlilik yaratmaq istədiyini, onun "hər bir iş barəsində" mayorla məsləhətləşdiyini bildirirlər. Amma hamısı boş yerə.

Bu zaman İbrahim xan ailəsini Xanbağındakı evindən qalanın iki verstliyinə köçürdü. "Dələduzlar" (M.Camal), "şeytan və bədxah adamlar" (M.Xəzani), "bir para fitnəkar adamlar" (Rzaqulu bəy) mayora xanın xəyanət etdiyini söylədilər. Bunların içində "Miraxur adlı bir gürcü böyüyünün" (M.Xəzani) olması sui-qəsd ipucunun uzaqlara getdiyini göstərməkdədir. Xanın təkcə taxtına deyil, varına da göz dikənlər çox idi.

Lisaneviç 200 rus əsgəri ilə qaladan çıxıb, xanın evi üstünə gəldi.

Böyük faciə Mirmehdi Xəzani yazısında. "Xəlvət xanın mənzilinə yavuşq olub mühahizə edirlər ki, görərlər nə qədər cəmiyyət var və nə işlədirlər. Baxıb görüblər ki, tamamen rahat və fərağət yatıblar. Bir əlavə qoşun və biganə adam da yoxdur. Orada mayor gəlməkdə dəxi peşiman olub, xan bidar olub rus qoşununun orada gəlməyindən xəbərdar olub, acıqlanıb, səslənib mayora ki, bu nə qismi gəlməkdir ki, bu gecə vaxtında övrət və uşağı qorxudursan. Bu əhvalat xanın yanında olan adamların içində inqilab və vahimə düşüb, sərəsimə yerindən qalxan hər kəs bir tərəfə qaçmağa başlayıblar. Əz qəza o ki, müqəddər olmuşdur, olacaqdır. Bu əsnada mayor əmr əyləyib, soldatlar atəş açıblar. Tökülüb ələ düşəni qətlə yetiriblər. Qalan adamlar qaçıb xilas olub, xanın evini tarac etmişlər. Xana əvvəl bir güllə dəyib, yıxıb, bir övrəti ki, Səlim xan Şəkiliyin bacısı idi və bir Nəcibə qızı ki, Bikə ağadan olmuşdu və bir oğlu ki, Göhər ağanın anasından olmuşdu, bir nəcib oğlan idi. On üç yaşında orada qətlə yetişib, övrəti və qızı yaralı qalaya gəlib, qalada mərhum oldular. Onlardan əlavə 17 nəfər bəy və bəyzadə və mirzə və nökrər qətlə yetirmişlər ki, adları bu təfəsil ilədir:

İbrahim xan özü, Tubu bəyim – Şəkili Hüseyn xanın qızı, Hərəmi xan, Səltənət bəyim – Şəbiyyə xan, Abbasqulu ağa – Fərzəndi xan, Hacı Hüseynəli bəy Kəbirli, Mirzə Haqverdi Kəbirli, (qərvəndli) Hümət bəy Cavanşir, Həsənağa Gülməli bəy (oğlu) Sarıcalı (Cavanşir), Mirzətağı Afşar, Əlipənəh – pişxidmət, Hacı Həsən Əcəm oğlu Kəbirli, onun iki oğlu, başqa iki nəfər (Şellidən – Red.), birinin adı Teymur, iki nəfər də Şuşalı."*

Bu soyuqqanlı qırğın üçün heç bir səbəb yox idi. Hətta Rusiyada çıxan "Oteçestvennie zapiski" toplusu (1828, N 93)

* Sadalama butov deyildir. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun yazısında 20 adanın sayı verilmişdir – Red.

80 yaşlı İbrahim xanın 52 il boyunca Qarabağ xanlığının bağımsızlığını qorumasını xatırladaraq yazırdı: "Farsların çox çalışmasına baxmayaraq, bütün Azərbaycanda onların hökmünə tabe olmayan yalnız təkcə Şuşalı İbrahim xan qalırdı.

Mehdiqulu xanın "hökumətə" gətirilməsi. Mehdiqulu xan, sair xanlar, dövlət adamları işdən xəbərsiz qalada idilər. Lisanəviç bir şey olmayıbmiş kimi tezdən qala xalqını dövlət divanxanası qarşısına yığıb, Mehdiqulu ağanı xanlığa "mənsub eylədi". Bir para başqa göstərişlər də verdi. Kürəkçay andlaşmasının quru bir kağıza çevrilməsi göz önündə idi: Rusiya çarının təntənə ilə general-leytenant və general-mayor yaptığı yerli xanların bütün taleyi bir "dəli mayorun" əlində idi.

M.Xəzaninin yazdığına görə, Mehdiqulu xan baş vermiş vəhşəti Qarabağ əhlinə təliqələr ilə bildirdi, "farağat olmağa hökm eylədi, hamılara təsəlli və xətirçəmlik verdi". Həsən İxfə hamı üçün gözlənilməz olan bu hadisədən şuşalıların və bütün Qarabağ əhlinin həyəcana gəldiyini yazır. Mehdiqulu xan hökumətin müqəssirlərə cəza verəcəyini bildirərək, xalqı sakitləşdirdi. Ancaq xalqın şikayətləri cavabsız qaldı.

Qətdən on beş gün keçməmiş general Nebolsin qoşun ilə gəlib Əsgəran yanında düşərgə saldı. Mehdiqulu xan Qarabağ atlıları ilə gəlib rus qoşununa qovuşdu. Şuşa Lisanəviçin əlində qaldı. İyulun 15-də Honaşen yanında yeddi saat sürən böyük dava oldu. Mehdiqulu xanın köməyi vaxtında yetişdi. Qızılbaş qoşunu çoxlu itgi verib məğlub oldu. Abbas Mirzə qoşunla o taya qaçdı. Ruslar otuza kimi əsgər və zabıt itirdilər.

Davadan sonra "tərəflər" Şuşada Lisanəviçin "haqsız" işi üzərinə döndülər. Mehdiqulu xan, atasının "təmam evi və əcnasının qarət olunduğunu" da xatırladaraq, Lisanəviçin buradan uzaqlaşdırılmasını tələb etdi. Nebolsin Honaşen vuruşmasında yaralanan P.Kotlyarevskini Şuşa batalyonuna başçı qoydu.

Lisanəviç isə Cəfərqulu ağa ilə Ordubad-Naxçıvan səm-

tinə zorla aprılan Qarabağ ellərinin ardınca qoşdu. Rus əsgərləri piyada olmaqlarına görə geri qaldılar. Cəfərqulu ağa Qarabağ atlıları ilə Zəngəzurda Əbülfət xanla olan qızılbaş qoşununa çatdı. Onu əzib Qarabağdan köçürülənləri yurdlarına qaytardı.

Lisanəviçin dəyişdirilməsi siyasi çəkişməni daha da alovlandırdı. Kotlyarevski (Azərbaycanda iki ləqəb qazanmışdı: "Sarı mayor" və "Ağzıpara") onunla yaxın dost idi. Hər ikisi birləşib Cəfərqulu ağanı xana qarşı qoydular. Qafqaza yeni sərdar göndərilən qraf Qudoviç Tiflisə hələ yetişməmiş Mehdiqulu xana kağız yazıb bildirdi ki, çar Aleksandr onu "Qarabağın əyalət və hökumətinə mənsub edibdir" (M.Xəzani). Lisanəviç-Kotlyarevski tandemi "imperatori-əzəm" in yazılı buyruğunu dəyişdirməyə çalışdılar. Onların öyrətməsi ilə Cəfərqulu ağa tələsik Tiflisə varıb gəldi, amma Qudoviç onun xanlığ istəyini kəskinliklə rədd etdi. Yalnız bir ay sonra Qarabağın bəy, əyan və yüzbaşılarının böyük bir heyəti ilə Tiflisə gələn Mehdiqulu xan "hökumətə" çıxarılmaq barədə qızıla bəzənmiş "fərmani-hümayun" aldı (13 sentyabr 1806-cı il).

Cəfərqulu ağa mərhum atası Məhəmmədhəsən ağanın 36 tiul kəndinin bütün rəiyyəti ilə tam ixtiyarına verilməsini, yəni mülkə çevrilməsini tələb etdi. Qudoviç bildirdi ki, "bir vilayətdə iki hökm ola bilməz", yüksək ixtiyar hüququ (torpağın irsən keçməsi, təqsir-cəza və tövcü məsələləri) xanda qalmalıdır. Xan isə, Cəfərqulu ağa itaət və qulluqdan boyun qaçırdığı üçün Qudoviçin "dil cavabı" xahişini də rədd etdi: "Şimdi ki, razı olmadı, mən də vermənəm". Mehdiqulu xanın təhriki ilə Cəfərqulu ağanın Qarabağdan uzaqlaşdırılmasına qərar verildi, "dövlət başçıları onu Tiflisdən Rusiyaya çağırdılar". Ancaq Tərtər çayı körpüsündə Cəfərqulu ağa, onun atının tərkinə minmiş, mühafizə başçısı olan rus kapitanını yerə itələyib qurtuldu. Qardaşı Xancan bəylə Arazın o tayına keçdi. "Mehdiqulu xanın küdurəti səbəb oldu ki, onlar hər ikisi fərari

olub Qızılbaşla getdilər" (M.Xəzani). Tezliklə Cəbrayıl bəyləri (Cəfərqulu ağanın nənəsi bunlardan idi), bir çox yerlərin əhalisi də onun ardınca getdilər. Adı çəkilən tarixçiyə görə, "Arazdan Goran çayınadək Qarabağın torpağı xali qaldı". Ancaq qaçqınlıq uzun sürmədi. Bir ildən sonra tərəflər arasında barışıq oldu. Qaçqınlar qayıdıb Qarabağa gəldilər.

Bakı və Quba xanlıqlarının tutulması. İlk idarəçilik tədbirləri. Qarabağ əyaləti ilə İran ordusu daha iki yönündə hərəkət edirdi. İkinci bir qoşun birləşməsi Mil düzündən keçərək Şirvan və Şəki bölgələrini, üçüncüsü isə Bakı, Quba və Dərbəndi ələ keçirməli idi.

Üçüncü istiqamət İran üçün çox gərəкли sayılırdı. Sisianovun ölümündən sonra bu bölgələrdə durum İranın xeyrinə dəyişmişdi. Rus qoşunu həтта gəldiyi quru yol ilə geriyyə dönmək imkanını itirmişdi. Buna görə, Sisianovun gətirdiyi qoşunu Zavalışın hərб гəmilərinə oturdub Həştərxana aparmışdı.

Ancaq bu şaşqınlıq çox da uzun sürmədi. Çarın Qafqaz komandanlığı İran qoşunlarının əl-qol açmasına burada da imkan verməməyə çalışdı. Artıq iyunun ilk günlərində üç min əsgəri (bunun yarısı nizami atlı qoşun idi) birləşmə 9 topla Quzey Qafqazdan Dərbənd üzərinə yollandı. Tarku Şamxalının qoşunu da yolda bu birləşməyə qatıldı. Ruslar ciddi bir dirəniş ilə qarşılaşmadan Dərbəndi iyunun 22-də ələ keçirdilər. Amma burada çox ləngidilər. Bakının İran qoşunları tərəfindən tutulması qorxusu yarandı. Buna yol verməmək üçün rus birləşməsi Dərbənddən buraya yola düşdü. General Qlazenapı əvəz edən general Bulqakov Quba məsələsini sonraya saxladı. Hüseynqulu xanın İrana qaçması 1806-cı ilin sentyabrında Bakının da müqavimətsiz ələ keçməsi ilə qurtardı. Bulqakov buradan Qubaya döndü. Şeyxəli xanın dağlara qaçması üzündən buranı da savaşıq alıb Rusiyaya qatdı.

Azərbaycanın Gürcüstana yaxın bölgələrində ruslar daha

kəskin dirənişlə üz-üzə gəldilər. Şuşada damadı İbrahim xan və bacısı Tubu xanımın başına gətirilən müsibətdən sonra Şəki hakimi Səlim xan xalqı üsyana qaldırıb, rus qoşununu buradan qovdu. Ancaq Dərbənd, Bakı və Qubanın tutulmasından sonra üstünlük bütünlüklə rus komandanlığında idi. Oktyabrın 22-də Şəkiyə göndərilən çar qoşunu Səlim xanın bölüklərini əzib uğur qazandı. Üsyan etmiş şəkiliylər bundan sonra da qalanı vermədilər. Onlar bir neçə yerdə qala divarlarının altına alışıqan və partlayıcı maddə qoydular. Ruslar qala üzərinə yürüdükdə onları od vurub yandırdılar. Bu da kömək etmədi, qala alındı. Səlim xan da İrana qaçdı. Çar qoşunu buradan üsyan etmiş Car-Balakən bölgəsinə yollandı. Üsyançıları mühərrəyə alıb çökdürdü. Carlılar bir daha tam təslim olduqlarını bildirərək, Rusiyaya ödənilməmiş qalan 6,2 mln çervon vergi borcunu ödəməyə məcbur edildilər.

Şah hökuməti Qarabağdan fərqli olaraq, bu bölgələrdə çar qoşunları ilə gedən mübarizəyə azacıq da olsa qatışa bilmədi. İran qoşunları yalnız Ağsuya kimi irəliləyə bildi. Şirvan hakimli Mustafə xan onlara qatılıb yardım etməkdən boyun qaçırırdı.

1806-cı il döyüşləri Rusiya üçün asan olmasa da, qazancı böyük oldu. Quzey Azərbaycanın başlıca bölgələri rus qoşunlarının əlinə keçdi. Bölgələrin çoxunda "Rusiya-İran savaşı getmirdi. Gəncədə olduğu kimi, çar qoşunları Şəkidə, Car-Balakəndə, Bakıda, Qubada və Dərbənddə İran ordusu ilə deyil, Azərbaycan əhalisi ilə, onun bu və ya başqa şəkildə özünü göstərən dirənişi ilə qarşılaşırdı.

Yerlərdə xalqın myqavimət hərəkəti ilə bağlı olaraq çarlıq Rusiyası ilkin idarəçilik tədbirləri həyata keçirməyə başladı. Sisianov "hikkəsi" Qudoviç "yumsaqılığı" ilə əvəz edildi. Qarabağ xanlığı kimi Şəki xanlığı da ləğv edilmədi. Amma burda Səlim xanın hakimliyi ləğv edildi. Onun yerinə Rusiyaya sədaqət göstərən Xoylu Cəfərqulu xan qoyuldu. Bakı xanlığı ləğv edilərək birbaşə Rusiyaya tabe edildi. Xan idarəsi yerinə

burada Qəyyumlar şurası yaradıldı. Təbii, bu şuranın tərkibinə Rusiyaya meyilli və qulluq tutmağa hazır olan bəylər qatılmışdı. Dərbənd və Quba xanlıqları da ləğv edilərək Rusiya əyalətlərinə çevrildilər. Onların idarəsi isə keçici olaraq, Rusiya qarşısında qulluq yapan Tarku Şamxalına verildi.

İngiltərə-İran yaxınlaşması. Əsgəran danışıqları. 1808-ci ildə Harford Cons başda olmaqla İngiltərə elçiliyi Tehrana gəldi, öz hökuməti adından Fətəli şahı böyük bir brilyant bağışladı. O, İranın Fransa ilə yaxınlığına son verdi. 1809-cu ilin fevralında fransa elçisi "Qardan xan" Tehranı tərk etməli oldu. Bir ay sonra İngiltərə ilə İran arasında yeni müqavilə bağlandı. İran, İngiltərəyə yağı olan bütün dövlətlərlə (başda Fransa və Rusiya olmaqla) əlaqələri kəsməyi, İngiltərə isə şahı ildə 120 min funt sterlinq (200 min təman) yardım etməyi, Rusiya ilə savaş üçün silah və hərbi köməkçilər verməyi öhdəsinə aldı.

Rusiya-İran savaşı davam edirdi. Rusiya üçün İrəvan xanlığının tutulması başlıca vəzifə olaraq qalırdı. 1808-ci ilin sentyabrında Qudoviç general Nebolsinə Naxçıvanı tutmağı tapşırırdı. Oktyabrın sonunda Naxçıvan tutuldu. Lakin İrəvanın mühasirəsi uğursuz oldu, rus qoşunu Naxçıvanı da tərk etməli oldu. 1808-ci ilin uğursuz döyüşlərindən sonra Qudoviç istefaya çıxdı, yerinə general Tormasov baş komandan gəldi.

1809-cu ildə Rusiya və İran arasında yeni toqquşmalar baş verdi. Avqustun ortalarında Abbas Mirzə Arazı keçərək Gəncə xanlığındakı Ağbulağa yaxınlaşdı. O, Gəncəni ala bilməyib İrəvana çəkildi. 1809-cu ilin sentyabrında İran qoşunu Lənkərana soxulub onu dağıtdı. Amma Qars paşalığı vasitəsilə Gürcüstana hücum istənilən nəticəni vermədi. 1810-cu ilin aprelində yenidən sülh haqqında Əsgəranda danışıqlar başlandı. Burada Talış xanlığı üstündə çox kəskin diplomatiya dartsması getdi. Ruslar bir zaman Krım üçün işlətdikləri üsula əl ataraq, bu xanlığın Rusiyadan da, İrandan da asılı olmayan bir torpaq

olduğunu təklif etdilər. General Tormasov öz hökumətinə bildirdi ki, İngiltərə də, Türkiyə də barışıq olmasını istəməirlər. Əsgəran danışıqları da pozuldu.

Beləliklə, 1810-cu ildə Türkiyə və İranın Rusiyaya qarşı döyüş əzmi tükənməmişdi. Həmin ilin avqustunda İran və Türkiyə arasında hərbi ittifaq yarandı. Bu ittifaq İran qoşunlarına gözə cəpəcəq bir üstünlük gətirməsə də, Rusiyanın İranı təkləməsinə imkan vermədi.

Quzey Azərbaycanda çar ordusuna qarşı çıxışlar. İran ordusuna dayaqlar və yardımçı ola biləcək daha bir əmil də var idi. Bu, Azərbaycanın tabe edilmiş vilayətlərində zaman-zaman qabaran və çəkilən xalq müqavimət hərəkatı idi. Bu hərəkat Türkiyə və İran dövlətlərini özünə təbii müttəfiq sayırdı. Başqa bir müttəfiq bulmaq o zaman üçün mümkün də deyildi.

Hələ 1808-ci ildə dirəniş hərəkatı ilə bağlı olan dövlət adamı şəxsi Səlim xan ona yaxın olan yerli bəylərə yazmışdı: "Allahın rəhmi ilə... müzəffər Fars ordusu bir yandan və ildırımsaçan Türkiyə qoşunu, o biri yandan oraya (Şəkiyə – Red.) varacaq və yağı cəsədlərindən ehram qurulacaqdır..." Bu məktubu alan bəylər 500-ə qədər döyüşçü toplayıb Şəkiyə yaxınlaşdılar. Onlar Rusiya idarəçiliyini aradan götürmək istəyirdilər. Çar qoşunu bu çıxışın qarşısını vaxtında ala bildi.

Yeni çıxış və üsyankarlar üz-üzə gələn çar komandanlığı Azərbaycan əhalisini həm bu çıxışlara qarşı qoymaq, həm də Rusiya-İran savaşına soxmaq istəyirdi. Bunun üçün Rusiya qulluğunu qəbul etmiş xanlardan öz əyalətlərində əmin-amanlığı yerli qüvvələr ilə qorumaqla yanaşı, rus qoşunları üçün atlı döyüşçülər verməyi tələb edirdi. Ən çox Qarabağ, Şəki, Şirvan və Qazaxdan atlı qoşun yığılırdı.

1810-1811-ci illərdə keçmiş Gəncə xanlığında (yeni Yelizavetpol hərbi dairəsi) yaşayan ayrumlar Rusiya ağalığına qarşı çıxış etdilər. Çar hərbi məmurlarının qaba, qanunsuz davranışından cana doyan 1400 ayrum ailəsi ağır vergi

ödənlərindən boyun qaçırdı, Gəncəbasardan köç edib Dərələyəz yaylağına getdi. Burada onlar Cavad xanın İrana qaçmış oğlu Uğurlu xanla görüşüb, onun himayəsində İrəvan xanlığında yerləşdilər. Ancaq İran tabeliyində olan bu xanlıqda da vergilərdən qurtuluş bulmadılar. General Nebolsin Borçalı Nəsib sultanın vasitəsilə üsyan etmiş ayrumların yanına adamlarını göndərirdi. Onların başçısı Dodaq Məhəmmədin xahişi ilə 400 rus piyadasını, Şəmsədil və Şəki atlı qoşununu "yardım" üçün yola çıxardı. Ayrumlar Rusiya tabeliyinə dönərək Şəmsədil torpağında yerləşdilər.

Bu zaman yalnız Səlim xan deyil, Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan, Şirvan hakimi Mustafa xan və Quba hakimi Şeyxəli xan da Rusiyaya qarşı idilər. Rus ordusu generalı olmalarına baxmayaraq, onlar bu ordunun əbədi köləlik vasitəsi olduğunu artıq anlamağa başlamışdılar.-

1810-cu ilin avqustunda xalqın döyüş yardımına arxalanan Şeyxəli xan rus qoşun komandiri Leviçkini Gilgil çay üzərində əzdi, ona köməyə gələn general Repini də geri oturtdu. Bu, general Şeyxəli xanı tutub gətirən və ya öldürən adama 1500 çervon "mükafat" verəcəyini bildirsə də, istəyinə nail olmadı. Çünki Quba əyalətinin əhalisi üsyana qalxmışdı. Yerli bəylərin çoxunun Rusiya tabeliyindən çıxıb Şeyxəli xana qoşulduğunu baş komandanlıq özü də etiraf edirdi. Ancaq Quba üsyanının başlıca qüvvəsi silaha qurşanmış kəndlilər idi. Silahlı kəndli üsyanı Şeyxəli xanın başçılıq etdiyi müqavimət hərəkatının dayacağına çevrilmişdi. Şirvanlı Mustafa xan Qubadakı çıxışa dəyərli yardım göstərirdi.

Quba üsyanı çar komandanlığını güzəştli yol tutmağa məcbur etdi. Bu komandanlıq üsyanın daha da genişlənməsindən qorxur, buna görə "Şeyxəli xanı Qubanın xanı kimi tanıyaraq, Qubanı ona mənsub olan ətraf kəndlər ilə (xanın) hakimliyinə verməyi və traktat ilə (Qarabağ, Şəki və Şirvanda olduğu kimi – Red.) onu Rusiya təbəəliyinə keçirməyi" təklif

edirdi. Çar hökuməti bu təklifə razılıq vermədi. Çar komandanlığı üsyanı yatırmaq üçün Gəncədən bir rota, Qarabağdan iki rota, Bakıdan bir rota rus piyadası, Şəkidən 1000 atlıdan və Şirvandan isə 100 atlıdan ibarət qoşun göndərdi. Baş komandan Quba üzərinə yürüşü polkovnik Lisaneviçə tapşırırdı. O, belə işlər üzrə artıq bir sınıanmış "mütəxəssis" kimi ad çıxarmışdı.

Oktyabrın 4-ü və 25-də olan iki döyüşdə Şeyxəli xan basıldı. Növbəti kəndli üsyanı da yatırıldı. İşğalçı məram güdən İran qoşunu mənəvi baxımdan bu çıxışlara "müttəfiq" olacaq durumda deyildi.

Son diplomatiya çalışmaları, son döyüşlər. Böyük Britaniya hökuməti qüvvədən düşmüş İran ilə Rusiya arasında barışığa yol verməməyə çalışırdı. 1810-cu ildə general Malkolm yenidən İrana gəlib, çoxlu top və tüfəng gətirdi. 1811-ci ildə Ouzli, Harford Consun yerinə Tehrana böyük elçi göndərildi. O, 1809-cu il müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulan pul yardımının yeni üçillik məbləğini (360 min funt sterlinq və ya 600 min tümən) Fətəli şahə yetirdi. Tezliklə İngiltərədən İrana 12 top, 12 min mərmə, 12 min tüfəng, 12 min əsgərin geyimi üçün mahud göndərildi.

1810-1811-ci illərdə Türkiyə ilə savaşa Rusiyanın bəzi uğurları sülh bağlanmasını tezləşdirdi. 1812-ci il mayın 16-da Buxarest barışığı imzalandı. Türkiyənin Qafqaz sərhədləri dəyişməz qaldı. Bununla Türkiyə Transqafqaz torpaqlarının çoxunun Rusiyaya qatılmasını tanımalı olurdu.

1812-ci ilin başlanğıcında 20 minlik Abbas Mirzə ordusu yenidən Qarabağa girib Şahbulağı tutdu. General Kotlyarevski bu ordunu vurub buradan çıxardı. Həmin ilin yayında Fransanın böyük bir ordu ilə Rusiyaya soxulması İranda ruh yüksəkliyi və sevincə qarşılandı. Artıq iyul ayında İranın atlı qoşunları Gəncəyə, sonra isə Şəkiyə basqın etdi.

Avqust ayında 10 minlik İran ordusu Talış xanlığına

soxuldu. Ancaq burada da yerini bərkidə bilmədi. Ağoğlandan rus qoşunu ilə gələn Kotlyarevski oktyabrın 18-də Aslandüz döyüşündə Abbas Mirzəyə sarsıdıcı zərbə endirdi. Rus ordusu Talış xanlığına yönəldi. 1813-cü il yanvarın 1-də Lənkəran qalası tutuldu. Rusiyanın yeni Baş komandanı Rtişçev təşəbbüsü bütünlüklə öz əlinə aldı.

Rusiyanın 1812-ci il Vətən müharibəsində uğur qazanması İranın bütün ümidlərinə son qoydu.

Gülüstan müqaviləsi

İranın savaşı uduzması, beynəlxalq münasibətlərin köklü dəyişilməsi barış işini tezləşdirdi. Yaranmış şəraitdən istifadə edən İngiltərə Rusiya-İran arasında danışıqlarda vasitəçilik etməyə nail oldu. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda müqavilə imzalandı. "Gülüstan müqaviləsi" adlanan barışın mətni budur*: "1813-cü il oktyabrın 12-də Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstan kəndində Rus ordugahında hər iki tərəfin səlahiyyətli Müvəkkilləri vasitəsilə Bütün Rusiya İmperiyası və İran Dövləti arasında bağlanmış və 1814-cü il sentyabr ayının 10-da Tiflisdə hər iki Dövlətin səlahiyyətli Müvəkkillərinin bir-biri ilə dəyişdikləri ratifikasiyalarla təsdiq edilmiş əbədi sülh və dostluq

Müqaviləsi qadir allahın adı ilə

İmperator əlahəzrətləri, bütün Rusiyanın ən şöhrətli və əzəmətli böyük hökmdarı və imperatoru və İran Dövlətinin sahibi, hökmdarı Əlahəzrət Padşahın öz təbəələrinə yüksək hökmdar məhəbbətinə görə, onların ürəklərinə zidd olan savaşın fəlakətlərinə son qoymağı və qədimdən Bütün Rusiya İmperatorluğu və İran Dövləti arasında mövcud olmuş səbatlı sülh və xeyirxah qonşu dostluğunu möhkəm əsas üzərində bərpa etməyi səmimi-qəlbədən qarşılıqlı surətdə arzulayaraq, bu

* Вагышып шятлҗаги ЫІ Aleksandрып "Вцццп халҗа бҗауанаты" ады илҗа уалпыз 1818-си ил аvqustun 7-дҗа Senатып пҗздиндҗа чар едильди.

ədalətli və nicatverici iş üçün aşağıdakıları və səlahiyyətli Müvəkkilləri təyin etməyi faydalı bilmişlər: Əlahəzrət Bütün Rusiya İmperatoru – öz General-leytenantı, Gürcüstandakı və Qafqaz xəttindəki qoşunların Baş komandanı, Həştərxan və Qafqaz quberniyalarında, Gürcüstanda Mülki hissə, həmçinin bu ölkənin bütün sərhəd İşləri üzrə Baş Müdiri... zati-aliləri Nikolay Rtişçevi, Əlahəzrət İran şahı isə – özünün, Türkiyə və İngiltərə Saraylarında fəvqəladə elçisi olmuş, İran Rəisləri arasında seçilmiş... Məmuru, Ali İran Sarayının Gizli İşlər Müşaviri, Vəzir nəslinə mənsub olan, İran Sarayında ikinci dərəcəli Xan, Yüksək rütbəli və Çoxhörmətli Mlrzə Həsən Xanı, bu səbəbdən də Biz, yuxarıda adları çəkilmiş səlahiyyətli Müvəkkillər Qarabağ mülkündə, Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstan kəndində toplaşaraq, vəkalətnamələrimizi bir-birimizə təqdim etdikdən sonra, hər birimiz öz tərəfindən bizim Böyük hökmdarlarımız adından bərqərar edəcəyimiz sülh və dostluğa aid olan hər bir şeyi nəzərdən keçirib, bizə verilmiş hakimiyyət və Ali səlahiyyətlərə görə aşağıdakı maddələri qərara aldığ və əbədiyyət üçün təsdiq etdik.

Birinci maddə. İndiyədək Rusiya İmperiyası və İran dövləti arasında mövcud olmuş düşmənçilik və narazılığa bu Müqavilə ilə bu gündən və gələcəkdə son qoyulur və qoy İmperator əlahəzrətləri Bütün Rusiya hökmdarı ilə Əlahəzrət İran şahı, onların vəliəhdləri, Taxtlarının Varisləri və qarşılıqlı olaraq onların Yüksək Dövlətləri arasında əbədi sülh, dostluq və xeyirxah andlaşma olsun.

İkinci maddə. Bir halda ki, hər iki Yüksək Dövlət arasında ilkin əlaqələr vasitəsilə status kvo ad prezenter*, yəni hər bir tərəfin hazırda tam malik olduğu torpaqlara, xanlıqlara, mülklərə sahib qalması özlərində sülhün bərqərar edilməsi artıq qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmışdır, onda bu gündən və gələcəkdə Bütün Rusiya İmperiyası və İran dövləti arasında sərhəd

* Status kvo ad prezenter (lat.) hazırkı vaxtda olan durum

aşağıdakı xətt olsun: Adınabazar adlanan yerdən başlayaraq, düz xətlə Muğan düzündən Araz çayında Yeddibulaq keçidinədək, oradan üzü yuxarı Kəpənək çayının Arazla qovuşduğu yerə, sonra da Kəpənək çayının sağ tərəfi ilə Mehri dağları silsiləsinə və oradan da xətti Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarının mərzləri ilə davam etdirərək, Alagöz dağları silsiləsilə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının və Yelizavetpol dairəsinin (keçmiş Gəncə xanlığının) bir hissəsinin mərzləri birləşən Dərələyəz mərzinədək, buradan İrəvan xanlığının Yelizavetpol dairəsindən, həmçinin Qazax və Şəmşəddin torpaqlarından ayıran mərzlə Eşşəkmeydan mərzinə, oradan da dağlar silsiləsi ilə, çayın sağ tərəfi ilə, onun axarı yönündə, Həmzəçimən yolu ilə, Pənbək dağları silsiləsi ilə Şurakel mərzinin küncünədək, bu gündən də qarlı Alagöz dağının başınadək, buradan da Şurakel mərzli ilə, dağlar silsiləsi ilə, Mastaras və Artkin arası ilə Arpaçayadək. Bununla belə Talış mülkü müharibə vaxtı əldən-ələ keçdiyinə görə, həmin Xanlığın Zinzeley və Ərdəbil tərəfdən olan hüduqları daha artıq dürüstlük üçün, hər iki tərəfdən qarşılıqlı razılıqla seçilmiş Komlssarlar (onlar Baş komandanlarının rəhbərliyi ilə indiyədək hər bir tərəfin gerçək hakimiyyəti altında olmuş torpaqların, kəndlərin, dərələrin, həmçinin çayların, dağların, göllərin, təbii mərzlərin dəqlq və təfəsilatlı təsvirini verəcəklər) tərəfindən, bu Müqavilə bağlanıb təsdiq olunduqdan sonra müəyyən ediləcək, onda (Status kvo ad prezenten) əsasında Talış xanlığının sərhəd xətti ilə müəyyən-ləşdiriləcək ki, hər bir tərəf malik olduğu torpaqların sahibi qalsın. Eləcə də, yuxarıda xatırlanmış sərhədlərdə, bu və ya başqa tərəfin xəttindən kənara nə isə çıxarsa, hər iki Ali dövlətin Komissarlarının təhlilindən sonra hər bir tərəf status kvo ad prezenten əsasında təminat verəcək.

Üçüncü maddə. Şah Əlahəzrətləri Əlahəzrət Bütün Rusiya imperatoruna səmimi dostluq hisslərinin sübutu üçün təntənəli surətdə həm öz adından, həm də İran Taxtının Yüksək

Vəliəhdləri adından Qarabağ və indi Yelizavetpol adı altında əyalətə çevrilmiş Gəncə xanlıqları, həmçinin Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış (bu xanlığın Rusiya imperiyası hakimiyyəti altında olan torpaqları) xanlıqlarının, bununla yanaşı Dağıstan, Gürcüstan (Şurakel) əyaləti ilə birlikdə İmeretiya, Quriya, Minqreliya və Abxaziya, eynən də indi bərqərar edilmiş Qafqaz sərhəd xətti (bu sonuncuya və Xəzər dənizinə aid olan torpaqlar və xalqlarla birlikdə) arasındakı bütün mülk və torpaqların Rusiya imperatorluğu mülkiyyətinə mənsub olduğunu qəbul edir.

Dördüncü maddə. Əlahəzrət Bütün Rusiya İmperatoru Əlahəzrət İran Şahına öz qarşılıqlı dostluq hisslərini ifadə etmək və İranda – ona qonşu olan bu Dövlətdə, möhkəm özül üzərində mütləqiyyət və hökmran hakimiyyət görmək arzusunu səmimi-qəlbədən təsdiq etmək üçün, bununla, öz adından və öz Vəliəhdləri adından İran Şahı tərəfindən İran Dövlətinin Varisi təyin ediləcək Vəliəhdə lazım gəldikdə kömək göstərməyi vəd edir ki, heç bir xarici düşmən İran Dövlətinin işinə qarışa bilməsin və Yüksək Rusiya Sarayının köməyi ilə İran Sarayı möhkəmlənsin. Bununla belə İran dövləti işləri üzrə Şah oğulları arasında münaqişələr baş verərsə, Rusiya İmperatorluğu hakimiyyətdə olan Şah xahiş etməyincə bunlara qarışmayacaq.

Beşinci maddə. Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və onlara yan almaq hüququ verilir, həm də gəmi qəzası zamanı İranlılar tərəfindən dostluq köməyi edilməlidir. İran ticarət gəmilərinə də həmin bu hüquq, əvvəlki qayda üzrə, Xəzər dənizində üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq ixtiyarı verilir, burada da gəmi qəzası zamanı qarşılıqlı surətdə İranlılara hər cür yardım göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, savaştan öncə, habelə sülh vaxtı və hər zaman Xəzər dənizində Rusiya hərbi bayrağı təkə yəllənmişdir. Həmin ehtiram daxilində keçmiş

ixtiyar indi də yalnız Rusiya Dövlətinə verilir ki, Xəzər dənizində ondan başqa heç bir Dövlətin hərbi bayrağı dolaşa bilməz.

Altıncı maddə. Hər iki tərəfdən döyüşdə əsir alınmışları, Xristian dininə və sair dinlərə mənsub ələ keçirilmiş sakinləri Müqavilə bağlanıb imzalandıqdan sonra, üç ay ərzində, hər bir tərəfdən Qarakilsəyədək (burada sərhəd rəisləri əsirləri qəbul etmək üçün öz aralarında qarşılıqlı əlaqə yaradırlar) azuqə və yol xərcləri ilə təmin edilərək, buraxılısınlar. Özbaşına, yaxud qanunu pozaraq qaçanlardan hər birinə, milliyyətindən asılı olmayaraq, öz könüllü istəyinə görə öz Vətəninə qayıtmaq azadlığı verilir, qayıtmaq istəməyənlər isə məcbur edilməsin. Bununla yanaşı hər iki tərəfdən qaçmışlara amnistiya, yaxud bağışlanma verilir.

Yeddinci maddə. Bütün yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq, Əlahəzrət Bütün Rusiya İmperatoru və Əlahəzrət İran Şahı buyururlar ki, lazım olduqda Əlahəzrətlərin İqamətgahlarına göndərilən, Onların Yüksək Saraylarının qarşılıqlı Nazirləri və ya Elçiləri rütbələrinə və onlara tapşırılmış işlərin dəyərinə uyğun qəbul edilsinlər; şəhərlərdə ticarətə himayəçilik üçün qoyulmuş Müvəkillərin və ya konsulların on nəfərdən artıq rəiyyəti olmasın, onlar vəkil edilmiş məmurlar kimi vəzifələrinə layiq hörmət və şərəfətə malik olmalıdırlar, bir də Əmrnamə üzrə onları bundan sonra nəinki incitmək olmaz, hətta inciklik olarsa, təqdim edildikdən sonra, hər iki tərəfin təbəələrini ədalətlə mühakimə etmək, incidilmişləri mürvətlə razı salmaq gərəkdir.

Səkkizinci maddə. Əlahəzrətlərin, öz hökumət-lərindən, yaxud hökumətləri tərəfindən təyin edilmiş sərhəd rəislərindən alınmış, onların həqiqətən tacirlər, Rusiya və ya İran təbəələri olduğunu təsdiq edən yazılı sənədlərə malik təbəələri arasındakı ticarət əlaqələrinə gəldikdə, saziş bağlayan hər iki yüksək dövlətə quru yolla və dənizlə sərbəst gəlməyə, orada nə qədər

istəyirsə yaşamağa, tacirlər göndərməyə, həmçinin heç cür gecikdirilmədən oradan çıxıb getməyə, Rusiya İmperatorluğuna mənsub olan yerlərdən İran Dövlətinə gətirilən və qarşılıqlı olaraq, İrandan ora aparılan malların satılmasına və başqa mallarla dəyişdirilməsinə icazə veriləcək, hər iki Yüksək Dövlətin tacirləri arasında baş verə biləcək mübahisələrə, onların vəzifələri və sair ilə bağlı şikayətlərinə adi qayda üzrə baxılması Konsula, yaxud Müvəkkilə, onlar olmadıqda isə yerli Rəisə tapşırılır. Onlar xahişlərə tam ədalətlə baxmalı, özləri haqq təminatı verməli, yaxud bunu başqa lazımı şəxslərin vasitəsilə tələb etməli və onların incidilməsinə və sıxışdırılmasına qətiyyəən yol verməməlidirlər.

Rusiya təbəəliyindən olan İrana gəlmiş tacirlər, istəsələr, oradan öz malları ilə birlikdə İranla dostluq edən başqa dövlətlərə də sərbəst gedəcəklər; bundan ötrü İran hökuməti bu tacirlərin sərbəst keçməsi üçün onları pasportlarla təmin edəcəkdir; buna ticarət işləri ilə bağlı Rusiyadan, Rusiya ilə dostluq edən başqa dövlətlərə getmək istəyən İran tacirləri üçün də qarşılıqlı surətdə riayət ediləcəkdir.

Rusiya təbəələrindən İrana gəlmiş kimlərsə ölümü baş verərsə, onların müxəlləfatları, həmçinin başqa daşınan əmlakı və mülkləri, dost Dövlətin təbəələrinə məxsus olduğu üçün saxlanılmadan və gizlicə mənimsənilmədən, Rusiya imperiyasından və bütün mədəni Dövlətlərdə icra edildiyi kimi, kimin hansı Dövlətə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, qanuni əsasda, qəbzə, ilk növbədə onların yoldaşlarına, yaxud qohumlarına verilməli, həmin qohumlara öz arzuları ilə və öz xeyirləri üçün bu əmlakları istədikləri adamlara satmağa icazə verilməlidir.

Doqquzuncu maddə. Rus tacirlərindən İran şəhərlərinə və ya limanlarına gətirdikləri mallar üçün yüzə beş faizdən çox gömrük alınmasın və həmin tacirlər bu mallar ilə hara gedirlərsə getsinlər, onlardan ikinci dəfə gömrük tələb olun-

masın, oradan apardıqları İran mallarına görə də eyni kömrük alınsın, bundan başqa heç bir bəhanə və uydurma ilə heç bir rüsum, vergi, gömrük tələb edilməsin. İran təbəələrindən Rusiya şəhərlərinə və limanlarına gətirdikləri və buradan ixrac etdikləri mallara görə və qarşılıqlı surətdə eyni gömrüklər, eyni əsasda bir dəfə alınsın.

Onuncu maddə. Malları Müqavilə bağlamış hər iki Dövlətin sahillərinə və ya limanlarına, yaxud da quru yolla sərhəd şəhərlərinə gətirdikdən sonra, qarşılıqlı surətdə, tacirlərə nəzarət altında olduqları gömrük hakimlərindən və ya iltizamçılardan icazə almadan öz mallarını satmaq, başqa malları satın, yaxud dəyişmə yolu ilə almaq azadlığı verilir ki, ticarət maneəsiz dövriyyədə olsun, həmçinin satıcıdan və ya alıcıdan dövlət xəzinəsi üçün müntəzəm olaraq və könüllülük şərtlə qanuni rüsumlar yığılsın.

On birinci maddə. Bu müqavilə imzalandıqdan sonra hər iki Yüksək Dövlətin müvəkilləri qarşılıqlı surətdə və təxirə salınmadan bütün yerlərə onun haqqında lazımı xəbər və hər yerdə hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması barəsində əmrlər göndərsinlər.

İki bərabərhüquqlu nüsxədə (fars dilinə tərcüməsi ilə birlikdə) yazılmış və saziş bağlayan Yüksək tərəflərin yuxarıda göstərilmiş Müvəkilləri tərəfindən imzalanaraq, onların möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı surətdə dəyişdirilmiş bu əbədi sülh Müqaviləsi Əlahəzrət Bütün Rusiya imperatoru və Əlahəzrət İran Şahı tərəfindən bərqərar ediləcək və Əlahəzrətlərin öz əlləri ilə imzalanmış təntənəli Ratifikasiyalarla təsdiq olunacaqdır.

Bu Müqavilənin həmin təsdiq olunmuş nüsxələri bu Yüksək Saraylardan, qarşılıqlı surətdə göndərilməklə, onların yuxarıda adları çəkilmiş Müvəkillərinə üç ay müddətindən sonra çatdırılacaq.

Müqavilə min səkkiz yüz on üçüncü il oktyabr ayının on

ikinci günü, İran sayması ilə min yüz iyirmi səkkizinci il Şəvval ayının iyirmi doqquzuncu günü Qarabağ mülkündə Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstən kəndində Rus ordugahında bağlanmışdır. İmzalamışlar:

Müvəkkil və Gürcüstanda Bas Komandan Nikolay Rtişçev (M.Y.)
Alişöhrətli İran Dövlətindən Müvəkkil
Mirzə Əbdül HəsənXan (M.Y.)

5. Xanlıq dövrünün sonuna doğru

Yeni savaşı qarşısında. Gülüstən müqaviləsindən sonra beynəlxalq durum Qərbi Avropada baş verən dəyişikliklə bağlı idi. Napoleonla savaşı qazanan Rusiya onun ordusunu təqib edərək Avropa yürüşünə başladı. 1813-cü il oktyabrın 4-7 (16-19)-da Leypsiq altında "Xalqlar döyüşü" oldu. Müttəfiqlər bu döyüşdə qalib gəldilər. Paris üzərinə yol açıldı. 1814-cü il martın 31-də müttəfiq ordular Fransanın paytaxtına girdi. Napoleon hakimiyyətdən devrilib sürgün edildi. Oktyabrın 1-də Vyana konqresi açıldı. 1815-ci il iyunun 8-də "yekun aktı" imzalandı.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərdə yeni dövr başlandı. XVIII yüzilin ikinci yarısı – XIX yüzilin başlanğıcında olduğu kimi, Şərq məsələsi Avropa siyasətinin gündəliyində qalırdı.

Rusiyanın Türkiyə və İrana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti Şərq məsələsinin yenidən kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bununla bağlı Rusiyanın başlıca rəqibi olan İngiltərənin, həmçinin Türkiyə və İranın əks siyasəti fəallaşdı. İngiltərə hər vasitə ilə İranda Rusiya mövqeyinin möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdı. 1814-cü ildə Tehrandə İngiltərə ilə İran arasında yeni bağlaşma imzalandı. 1809-cu ildə olduğu kimi, Rusiya ilə savaş başlandığı halda, İran İngiltərədən ildə 200 min tümən (2 milyon gümüş rubl) yardım alacaqdı, ancaq bu böyük yardım

Böyük Britaniya elçisinin nəzarəti altında xərclənməli idi. Rusiya-İran münasibətlərində İngiltərə hökumətinə "araçı" rolu oynamaq hüququ verildi. Şah sarayında İngiltərənin nüfuzu gücləndi, İran silahlı qüvvələrində ingilis zabitlərinin işi genişləndi.

İngiltərə 1821-ci il "imtiyazlı" gömrük qanunundan istifadə edərək Transqafqazda iqtisadi təsirini gücləndirməyə başladı.

Rusiya isə Cənubi Qafqazdan çəkilməyəcəyini Avropa dövlətlərinə bildirməklə yanaşı, bu bölgədə möhkəmlənmək üçün atılacaq addımlarını sürətləndirdi. Rusiyaya qarşı açıq düşmən mövqedən çıxış edən Gəncə Quba, Bakı xanlıqları dərhal yox edilərək əyalətə çevrilmişdi. Növbə digər xanlıqlara çatmışdı. Qafqazın Baş komandanı A.P.Yermolov (1816-1827) İranla yaxınlaşan çavuşda vassal xanların kimin tərəfində duracağını yaxşı bilirdi. Onun yeritdiyi siyasət bu xanlıqları tamamilə Rusiyaya qarşı çevirmişdi. 1819-cu ildə A.P.Yermalov milliyyətçə erməni olan rus generalı Madatovun əli ilə Şəki hakimi İsmayıl xanı zəhərləyərək aradan götürdü və xanlığı ləğv etdi. Xanlığın bütün xəzinəsi və mülkləri müsadirə edildi.

Həmin ildə yerli hakimləri olan Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları, 1820-ci ildə isə Şirvan xanlığı ləğv edildi.

General Madatovun Qarabağ xanlığı üzərində əlləşməsi daha uzun sürdü. Rusiya hərbciləri burada ən alçaq üsullara əl ataraq, Mehdiqulu xanın yaxın qohumunu yenə ona qarşı qoydular. Xanın qardaşı oğlu Cəfərqulu ağaya Rus komandanlığına yalan donos yazdırdılar. Guya Mehdiqulu xan gizlicə Madatovu öldürmək istəyirmiş. Hətta Madatovun üstünə yalançı bir sui-qəsd yapıldı. Xana qarşı iş açmaq üçün Baş komandanın göstərişi ilə "güzəştisiz" istintaq başlandı. İşin nə yerə aparıldığını anlayan Mehdiqulu xan dözməyib 1822-ci ildə İrana getdi. Ruslardan xanlıq gözləyən Cəfərqulu ağa

sakitliklə Simbirske sürgün edildi. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildi və xanlığın bütün var-dövləti Rusiya xəzinəsinə ötürüldü, dövlətin saysız torpaq mülkləri, ilxı və sürüləri bu xəzinənin ixtiyarına keçdi. O zamanın rus tarixçisi N.F.Dubrovinin yazdığına görə, icraçılar, yəni "Sərdar Yermulu" və Madatov kimiləri özlərinə zəngin "pay" götürüb ciblərini doldurdular. Sonrakı Baş komandan Paskeviç də bunu gizlətmirdi. O, Yermolovun "sağ əli" olan Madatovun Qarabağda "ən birinci mülkədara" çevrildiyini yazırdı. Bunun üstündə Madatov hətta çar məhkəməsi qarşısında durmalı oldu.

İkinci Rusiya-İran savaşı başlanmazdan öncə (1826) Talış xanlığının vassal varlığına da son qoyuldu. Beləliklə, ikitərəfli dövlətlərarası andlaşmalar (Kürəkçay bağlaşması və b.) ilə xanların iç muxtariyyətinin toxunulmazlığına, onların "ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına imperator zəmanəti"ni çar hökuməti özü pozub atdı.

Asılı xanlıqların ləğv edilməsinin iqtisadi səbəbləri. Asılı xanlıqların yox edilməsi Birinci Rusiya-İran savaşının verdiyi dərslərdən irəli gəlirdi. Mərkəzi Rusiyadan güneyə uzanmış yollar çətin və təhlükəli idi. Transqafqazda yerləşdirilən "Xüsusi Qafqaz korpusu"nu yalnız yerli təchizat, başlıca olaraq Quzey Azərbaycanın varı və gəliri ilə saxlamaq olardı. Ancaq burada vergi və ödənişlərin toplanması qanuni baxımdan vassal xanların səlahiyyətində qalırdı. Bir sözlə, asılı xanlıqların iç muxtariyyəti Rusiya komandanlığının əl-qolunu bağlayırdı.

Asılı xanlıqların varlığına son qoymaqla çarlıq Rusiyası öz ordusunun arxa təminatını yoluna qoya bildi. Baş komandan İ.Paskeviç özü bunu etiraf edib yazırdı: "İstər İranla, istərsə də Türkiyə ilə indiki (yeni) savaşlar göstərdi ki, bizim ordunu saxlayıb yedizdirən Azərbaycan idi".

Atlı qoşunlar demək olar bütünlüklə Azərbaycan kəndləri hesabına yaşayırdı. Bu qoşunlar Azərbaycanı bürümüşdü.

Şirvanda Göyüzən mahalının altı kəndi (Basqal, Zərgəran və b.) ulan diviziyasının 3 eskadronunu, Hazaurt mahalının 4 kəndi 2 eskadronu, İsmayılı kəndi 1 eskadronu, Qarasu Bazar mahalının Zərdab və Ləki kəndləri 1 eskadronu ərzaqla təmin edirdi. Bu diviziyanın qalan 5 eskadronu isə Sərdəri mahalının kəndləri (Bərguşat, Bığır, Qaracalı və b.) hesabına yaşayırdı. Don kazaklarının 3 atlı alayı Kür boyunca Alakənddə, Tülənqoyun, Abduları, Gəncəli, Mustafalı, Meyneman və Kovrat kəndlərində yerləşmişdilər və bütün ikinci savaş boyu buradan təmin olunurdular.

Şəki xanlığı kəndlərində topçu briqadası və rotası, 3 piyada batalyonu, Borisoqlebsk və Serpuxov ulan alayları, Şəki şəhərinin özündə isə iki topu olan piyada batalyonu yerləşirdi. Bunlardan başqa Bakıda bir batalyon, Lənkəranda Xüsusi Xəzər dəniz və 8-ci sapyor batalyonları, Şuşada iki yeger (atıcı) batalyonu qulluq yapırdılar.

Savaşın başlanğıcında Qazax, Şəmsəddil və Borçalı mahallarını da rus qoşunlarının ərzaqla təmin edilməsi işinə qoşdular. Salahlı kəndində Don kazak alaylarından biri yerləşdirildi. Bundan başqa Qazax və Şəmsəddil mahalları Gəncədə olan rus atlı qoşunu üçün yem tədarük edirdilər. Araz boyunca sərhəddə yerləşən 20-ci piyada diviziyasını da ərzaqla yerli kəndlilər təmin edirdilər.

Rus qoşunları üçün ərzaq, silah və texnika daşınmasında Azərbaycan aparıcı yer tuturdu. İkinci savaşın gedişində (1826-1828) Azərbaycan kəndli və balıqçıları kircim adlanan gəmilərdə Kür çayı ilə (Zərdaba kimi) hərbi yük daşıyırdılar. 15-17 günə gedilən bu yol ilə Təbrizə və Gümrüyə doğru yürüyən rus ordusu təchiz edilirdi. Ordu hissələri də bu yol ilə daşınırdı. 1827-ci ildə rus ordusuna ərzaq daşınması üçün yerli kəndlilərdən 2 min araba alınmışdı. Kür çayı ilə döyüşən qoşunlar üçün 12 min kisə qurudulmuş çörək, min kisə yarma, 4 min kisə arpa, 4 min baş heyvan daşınmışdı. Qoşqu işləri

üçün Qarabağ, Şəki və Şirvan kəndlərindən, Qazax, Şəmsəddil və Borçalı mahallarından 11500 yük və qoşqu heyvanı (kəl) yığılmışdı. Bütün bu ağır mükəlləfiyyətlərin asanlıqla yerinə yetirilməsi üçün çar hökuməti ikinci savaştan öncə xanlıqları aradan götürmüşdü.

Xanlıqların ləğv edilməsi ilə Azərbaycan tarixinin bütöv bir dönümü sona yetmiş oldu. Çarlıq Rusiyası bununla Quzey Azərbaycanın siyasi fəthini başa çatdırmaq üçün özünə yol açdı. Bununla yanaşı, quzey xanlıqların bütün var və yatırını, bütün təsərrüfatını öz əlinə keçirərək, buranın iqtisadi fəthi qarşısında duran xanlıq idarəçiliyini aradan götürmüş oldu. Azərbaycanın dövlətçilik qurumlarının yox edilməsi ilə ölkənin büsbütün sümürgəclik meydanına çevrilməsi üçün yol açıldı.

6. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran savaşı. Türkmənçay müqaviləsi

Savaşın başlanması. Şuşanın mühasirəsi. Rusiya paytaxtı Sankt-Peterburqda 1825-ci ildə baş vermiş Dekabristlər üsyanı haqqında xəbəri Tehrana ingilis diplomatı Şilan çatdırdı. Şah sarayı əlverişli vaxt çatdığını düşünərək savaşa girməyi qərara aldı. İyul ayında İran qoşunları sərhədi keçdi. İkinci Rusiya-İran savaşı başladı. Bu zaman knyaz Menşikovun başçılığı ilə yeni Rusiya elçiliyi Tehrana yaxınlaşmaqda idi. O, "yeni padşahı (çar I Nikolayı – Red.) tanıtdırmaq" üçün göndərilmiş, Fətəli şahla bəllur taxt gətirmişdi. İran qoşunlarının artıq Şuşa və Gəncə qapıları ağzında olduğunu rus elçisi bilmirdi. "Tehrandə göz dustağı edib ona aydın bir cavab vermirdilər" (Mirzə Yusif Nersesov). İranın başlıca məqsədi Tiflisi tutmaq, rus ordusunu Transqafqazdan çıxarıb, Terekin o tərəfinə qovmaq idi.

Rus qoşunlarının başlıca zərbəsi isə Təbrizə yönəlmişdi. Qoşunların sayına görə üstünlük İranın tərəfində idi. Şahın

nizami piyada ordusu 25 sərbaz ("başlarından keçənlər" anlamına gəlir) və 10 canbaz ("canlarından keçənlər") batalyonundan ibarət idi. Hamısı birlikdə 38,5 min süngü yaradırdı. Ancaq yalnız "Abbas Mirzənin türk piyada qoşunu" (Mirzə Yusif Nersesov) və top birliyinin 43 topa xidmət edən əsgərləri birbaşa onun əli altında idi. İran piyada qoşunu və sərbaz batalyonlarının xeyli hissəsi isə şahın ixtiyarında qalırdı. İran ordusunda nizami atlı qoşun saxlanmır, onun yerinə (savaş zamanı) Güney Azərbaycandan 6 minə yaxın və tərəkmə tayfalardan 15 minə yaxın nizami olmayan atlı qoşun toplanırdı. Bu sonuncu "atlı qoşun" Rusiya ordusundakı nə nizami atlı alaylar (kavaleriya), nə də uşaq illərindən yaxşı əsgəri hazırlıq keçən kazak atlı bölmələr ilə yanaşı qoyula bilirdi. Abbas Mirzənin 60 minlik ordusu barədə yazılar öz uğurlarını şişirtməyə çalışan rus hərbi qulluqçularının adı ilə bağlıdır.

Rusiya Xüsusi Qafqaz korpusunun qüvvəsi sayca böyük deyildi. Ancaq bu, on illərcə Avropa çöl və dağlarında Avstriya, Türkiyə və xüsusilə Fransa qoşunları ilə saysız savaşların döyüş ənənələrinə arxalanan müasir bir ordu idi. Transqafqazda sayı 10 minə yaxın olan 33 rus piyada batalyonu və 1 nizami atlı alayı, 9 Don kazak alayı, Bakı və Lənkərandakı 3 batalyon, Gəncə, Şəki və Şirvandakı 2 batalyon silah altında idi. Bundan başqa Şuşada 2 batalyon, Pəmbək və Şurakeldə (İrəvan sərhədi) 3 batalyon qarnizon qulluğunda idi. Minlərlə yerli atlı döyüşçülərin də səfərbər edilərək savaşa qatılması nəzərdən qaçmamalıdır.

Savaşın başlanğıcı Rusiya üçün uğursuz oldu. Abbas Mirzə qoşunların başında Qaradağ-Gülənbər yaylaq yolu ilə Qarabağa getdi. İkinci qoşunu da (çoxu qeyri-nizami atlılar idi) Əmirxan və Mehdiqulu xanla birlikdə Naxçıvan-Sisian dağ yolu ilə arxadan Qarabağa göndərdi. İbrahim xan Qacar və şirvanlı Mustafa xan Şirvana, Mir Həsən xan başqa bir

qoşunla Talışa, qardaşı Sarı Aslanı (Həsən xan) İrəvan sərdarı Hüseyn xan və İrakli oğlu "Aleksandr Mirzə" ilə birlikdə Tiflis üzərinə yolladı. Uğurlu xan Ziyadoğlu Gəncəyə, Hüseyn xan (Səlim xanın oğlu) qardaşı Hacı xanla Şəkiyə – öz dədə yurdlarına girdilər.

İrəlidə gedən İran qoşunu Xudafərin körpüsünü sürətlə keçərək rus sərhəd alayını əzdi. Ruslardan 300-ə kimi əsgər öldürüldü, bir qismi əsir düşdü. Sonuncuların içində polkovnik Nazımov və mayor Kovalenski var idi. İran qoşunları sərhəd boyu döyüşlərdə rusları geri oturdular. Abbas Mirzənin ordusu Şuşa qalasını iyulun 26-da mühasirəyə aldı. Mühasirə 48 gün sürdü. Şuşa qarnizonunun rəisi polkovnik Reut yaxşı hazırlıq görmüşdü. Qalanın ələ keçirilməsi uğrunda hücumlar istənilən nəticəni vermədi.

Şuşanın uzun çəkən mühasirəsi savaşın bütün gedişinə təsir göstərdi. Abbas Mirzə hücumu sürətlə davam etdirərək dağınıq rus qoşunlarını əzmək yerinə, böyük qüvvə ilə Şuşa altında əylənib qaldı. Bu, rus komandanlığına dağınıq qoşunlarını birləşdirmək, strateji təşəbbüsü ələ keçirib əks-hücumə keçmək üçün imkan yaratdı.

Quzey Azərbaycanda "ümummüsəlman üsyanı". İkinci savaşda Azərbaycan əhalisinin, "bəylərin və başqa zümrələrdən olan sakinlərin Rusiyaya qarşı olacağı barədə Yermolovun fikri düz çıxdı. Xalq öz yurduna dönən keçmiş xanların səsinə səs verib ayağa qalxdı. 1826-cı ilin avqustun 13-də Sankt-Peterburqa bu barədə raport yazan "Sərdar Yermulu" bildirirdi ki, əski qaçqın xanlar "qara camaatı, özəlliklə inamı yüngül olanları (?! - Red.) üsyana qaldırdılar". O; Azərbaycanda "ümummüsəlman üsyanı" baş verdiyini yazırdı. Təbii, Rusiya baş komandanı bu kütləvi üsyanı ortaya gətirən səbəbləri ört-basdır etməyə çalışırdı; başında durduğu əsgəri idarəçiliyin qanunsuz, zorakı davranışını, istismarın və milli zülmün ölçüyəgəlməz şəkildə yayıldığını pərdələmək istəyirdi.

Guya bəzi ruhani çağırışları olmasaydı, üsyan da olmaya bilərdi: "Bizə qarşı ümummüsəlman üsyanı başqa yol ilə deyil, din vasitəsilə ortaya gətirilmişdir, bu üsyanı qızıışdıran Abbas Mirzənin yanındakı "bir müqəddəs kişidir" (Seyid Kərbəla Məhəmməd adlı birisi nəzərdə tutulur – Red.).

Rus tarixçisi M.N.Pokrovskinin fikrincə ölçüyəgəlməz ağalığ, harınlıq durumu Yermolovun gözlərini qamaşdırmışdı. Yerli vassal xanlara bir oyuncaq kölə kimi baxan Baş komandan, onların təbəəliyində olanları insan yerinə belə qoymurdu. "Müqəddəs (ruhani) bir kişinin" çağırışı deyil, gerçək hərbi-siyasi durum Azərbaycanda "üsyançı əhval" (M.N.Pokrovski) doğurmuş idi. Bütün bu köklü səbəblər onun sözləri ilə deyilsə, "Yelizavetpolu (Gəncəni - Red.) gerçək bir inqilab meydanına çevirdi". 1826-cı ilin iyulun 27-də rus batalyonlarının şəhəri tərk edəcəyini öyrənən gəncəlilər qılınc və xəncərlərə qurşanıb, şəhər Narın qalası üzərinə yürüdülər. Başqa rus tarixçisi N.Dubrovin bütün gəncəlilərin ("tatarı... voorujilis poqolovno") bu yürüşə qoşulduğunu yazır. Onlar ilk öncə qala həbsxanasını alıb, siyasi dustaqları azadlığa buraxdılar. İyulun 28-ə keçən gecə bir çox rus döyüşçülərini qırıb, Gəncəni təmizlədilər. Uğurlu xan asanlıqla azad edilmiş şəhərə girib, Narın qalada oturdu.

İkinci kütləvi üsyan Talış xanlığında baş verdi.

Talış hakimi Mirhəsən xan, atası Mirmustafa xan kimi Rusiya təbəəliyinə keçmişdi. Ancaq çar hərbiçilərinin özbaşınalığı və onunla bir nöqə kimi davranması xanın dözümlünə son qoydu. Talış xanlığında bu zaman Mirhəsən xan deyil, əslində mayor İlyinski ağalığ edirdi. Xəzər dəniz batalyonu (660 süngü) və 50 kazak atlısının komandiri olan bu mayor, xanı sıxışdırıb İrana qaçmağa məcbur etdi. Xan qaçmaqla yaxasını qurtardısı da, xalq İlyinskiyə təhqir və söyüşlərindən, qanunsuz vergi yığımlarından cana doymuşdu. İlyinski Talışa Gürcüstanın Telavi bölgəsindən göndərilmişdi.

Əslində yerli camaatı soyub incitdiyi üçün oradan qovulmuşdu. Yeni qulluq yerində də öz davranışını dəyişməyən mayor, Talışda yaptığı cinayətlərə görə hərbi məhkəməyə verilmiş, amma onun haqqında heç bir ölçü götürülməmişdi.

Belə bir durum xalqı üsyana qaldırdı. Rus tarixçilərinin yazdığı kimi: "Talış xanlığında bütün yaşayanlar bir adam kimi üsyan etdilər, o vaxta kimi bizə (Rusiyaya – Red.) sadıq olan Talış xanı üsyanın başına keçdi". Mirhəsən xan üsyana qalxmış yerli döyüşçülər və bir neçə min İran sərbazı ilə 1826-cı il iyulun 25-də Lənkəranda yerləşən rus qarnizonu ilə döyüşə girdi. Altı gün və altı gecə sürən döyüşdən sonra mayor İlyinski "qalanı deyil, onun xarabasını" üsyançılara buraxıb Sara adasına çəkildi. Talış xanlığında da Rusiya hərbi idarəçiliyi devrildi.

İyulun 26-da Cavad keçidi yanında ruslar daha bir döyüşü uduzdular. İrana qaçmış Bakı hakimi Hüseynqulu xan bu döyüşdən sonra üç minlik İran atlısı ilə Bakı üzərinə yollandı. Çoxsaylı avarlı İran "donanması" da dənizdən onun köməyinə gəldi. Ancaq xanın "Bakı əyalətində yaşayanları ayağa qaldırmaq" istəyi baş tutmadı.

Yenə iyulun 26-da Ağsu (Yeni Şamaxı) şəhərini azad etmiş Mustafa xan Şirvanda uğurla irəliləməkdə idi, "Qiyamçılardan ətrafına böyük toplantılar yığan və yardımına güclü İran atlı qoşunu göndərilən" Mustafa xan avqust ayında Şamaxı və Şirvandan rus qoşunlarını vurub çıxara bildi, Rus əsgərləri Qubaya sarı çəkildilər, ancaq artıq burada da yerli bəylər xalqı üsyana qaldırmışdılar. Üsyan dalğası rus əsgəri birləşmələrini Şəkidən də dışarı atmışdı."

Quzey Azərbaycanı bürüyən kütləvi xalq çıxışları ikinci Rusiya-İran savaşının başlanğıcında tutarlı amillərdən biri idi. Ancaq Abbas Mirzə bu çıxışlar ilə uzlaşan sinxron bir savaş apara bilmədi.

Şəmkir döyüşü. Avqust ayında Rusiya komandanlığı

özünə gəlməyə başladı. Dağınıq ordu birləşmələri Gəncə-Tiflis xəttinə yığıldı. Rus qoşunları yeni alaylar hesabına gücləndirildi. I Nikolay Transqafqaz komandanlığını İ.Paskeviçə tapşırırdı. Baş komandan qalan Yermolov az sonra bu vəzifəni də ona verib istefaya getdi. Rus qoşunlarının hücumu keçməsi üçün şərait yarandı.

Avqustun sonunda İran qoşunları gürcü şahzadəsi Aleksandrın başçılığı altında Şəmkir yaxınlığında idi. Abbas Mirzənin oğlu Məmməd Mirzə yeni qoşunla gəlib Şəmkiri tutdu. Amma buradan irəli gedə bilmədi. Sentyabrın üçündə Şəmkir altındakı düzənlikdə Zəyəm dağı ətəyində İran və Rusiya qoşunları arasında döyüş oldu. Ruslar qalib gəldilər. İran qoşunu 1500 döyüşçü itirərək Gəncəyə çəkildi. Şuşa qalası altında ay yarımından çox hərəkətsiz duran Abbas Mirzə səhvini anlayıb, başlıca ordu ilə tələsik Gəncə səmtinə yola düşdü. Ancaq artıq gec idi. Azərbaycanın quzey əyalətlərində kütləvi xalq çıxışlarının yaratdığı əlverişli durum əldən verilmişdi.

Gəncə döyüşü. Şəmkir altında uğurdan sonra rus qoşunları sentyabrın 4-də Gəncəni tutdular. Sentyabrın 9-da Qafqaz korpusunun başlıca qüvvələri onlarla birləşdi. Şuşanın mühasirəsini buraxıb, buraya gələn Abbas Mirzə yeni döyüşün qaçınılmaz olduğunu bildirdi. Sentyabrın 10-da Paskeviç də qoşunla Gəncəyə gəldi.

Döyüş sentyabrın 13-də Nizami Gəncəvi məqbərəsinin yaxınlığındakı çöldə oldu. Rus ordusunda 8700, İran ordusunda isə 35 min döyüşçü var idi. İki ordu arasında dəhşətli döyüş başladı. Ruslar yenə uğur qazandılar. 2 düşərgə, 4 bayraq, bir top və başqa hərbi qənimət ələ keçirdilər. İran ordusu 1000-ə kimi əsgər itirdi. 1100 əsgər, 2 batalyon komandiri və 7 zabıt əsir düşdü. Uğurlu xan da əsir alınanlar içərisində idi. İran qoşunları dağınıq halda Araza doğru çəkilib o taya keçdi.

Gəncə döyüşü ikinci Rusiya-İran savaşının ən böyük döyüşü oldu. Qafqazın da, bütün savaşın da taleyi burada bitdi.

Bu döyüşdən sonra İran ordusu bir daha özünə gələ bilmədi.

Döyüşdən sonra rus komandanlığı üçün 1826-cı il üsyanlarını yatırmaqdan ötrə əlverişli imkan yarandı. Bu, Yermolovun baş komandan vəzifəsində son fəal döyüşləri oldu.

Rus komandanlığı savaşın gedişində ara-sıra yerli qüvvələrdən də istifadə etməyə çalışırdı. 1826-cı ilin noyabrında Araz boyu sərhədi qorumaq üçün "Qarabağ türklərindən" (Mirzə Yusif Nersesov) qeyri-nizami atlı dəstə yaradıldı. 1827-ci il döyüşlərində Borçalı türklərinin könüllü atlı dəstələri də iştirak edirdi.

İran qoşunları, Talış xanlığı sayılmazsa, artıq bütün Quzey Azərbaycan torpaqlarını tərk etmişdilər.

Savaşın Güney Azərbaycana keçirilməsi. 1827-ci ilin yanvarında rus qoşunu Qaradagın mərkəzi Əhəri tutdu. Qışın oğlan çağında general Madatov, "mühasirə dövründə çəkilən əziyyəti əvəz etsin – deyə Qarabağ və Şirvan qoşunlarını götürüb Mişgini və Əhəri çapmağa, qarət etməyə getdi. Mişgin vilayətini o ki var soyub qarət etdilər" (Mirzə Yusif Nersesov).

Aprel ayında rus qoşunlarının Qarabağ birləşməsi Xudafərin körpüsünü ələ keçirmək uğrunda döyüşürdü. Bir bölüyü isə Ağzıböyük keçidi ilə İrəvana gedirdi.

Bu zaman Yermolovun bütünlüklə işdən götürülməsi general Madatovu da yerindən oynatdı. Qraf Paskeviç onu Xudafərin körpüsü üzərindən götürüb knyaz Abxazovla əvəz etdi. Bu dəyişmənin səbəbi Madatovun "Mişgin yürüşünə" heç də icazəsiz getməsi deyildi. Paskeviç özü də Qarabağ vilayətinə belə soyğunçuluğa getmişdi. Səbəb yerli əhəlinin, xan və bəylərin Yermolov-Madatov "siyasətindən" kəskin narazılığı və üsyana qalxması idi. Bu dəyişmələrlə çar hökuməti öz ordusunun "Transqafqaz işini" yüngülləşdirmək istəyirdi.

1827-ci il aprelin 20-də Xudafərin körpüsü tutuldu. Başlıca qüvvələr Ecmədzinə gələrək İrəvana doğru irəlilədi. İrəvanın iki aylıq mühasirəsi yenə uğursuz oldu. İyunun 26-da

Naxçıvan qalası döyüşsüz tutuldu. Rus qoşunları strateji dəyəri olan Abbasabad qalasına yaxınlaşdı. Abbas Mirzə 16 minlik qoşunla qala qarnizonunun köməyinə gəldisə də, qala çökdürüldü. Avqust ayında Alagözün ədəklərində, Aştarak və Uşaqan kəndləri yaxınlığındakı döyüşlərdə ruslar üstün gəldilər. Sonra Sərdarabad çökdü. İrəvan qalasının mühasirəsi sentyabrın 26-da başladı. Paskeviç yazırdı ki, İrəvan vilayətində 10000 müsəlman (Azərbaycan türkü – Red.) və yalnız 3000 erməni ailəsi yaşayırdı. Oktyabrın 1-də gün qaralana yaxın qanlı döyüşdən sonra İrəvan qalası tutuldu. I Nikolayın fərmanı ilə, onun qlinyanıy qorşok, yəni "gildən (torpaqdan) yapılan küp" adlandırdığı İrəvan qalasının adı qraf Paskeviçin tituluna qatıldı.

Paskeviçin Güney Azərbaycana girməyi qadağan etməsinə baxmayaraq rus birləşməsinin komandanı Eristov oktyabrın 2-də Mərəndi tutub Təbrizə doğru irəlilədi.

Təbrizdə şah qarnizonunun rəisi Allahyar xan müdafiəyə hazırlaşdı. Ancaq Təbrizin ruhani başçısı Ağa Mir Fəttah rusların tərəfinə keçərək şəhərliləri ardınca apardı. Oktyabrın 13-də rus bölükləri Təbrizə girdi.

M.N.Pokrovski Güney Azərbaycan əhalisinin də rus qoşunlarına "kəskin müqavimət" göstərdiyini yazmışdır. Ancaq Qacarların soyğunçu siyasətindən Güney Azərbaycan cana doymuşdu. Buranın şiə ruhaniləri isə Qacar şahlarını "uzurpator" sayır, qanunsuz olaraq Səfəvi taxtına yiyələndiklərini söyləyirdilər. Rusiya baş komandanı Paskeviç Quzey Azərbaycanda Yermolovun yol verdiyi yanlış üsullardan qaçmağa çalışır, əhalini və yerli hakimləri qıcıqlandırmırdı. İran "qərbçilərinin" (Avropasayağı yenilikçiliyin) başçısı Abbas Mirzənin mərkəzləşdirmə siyasəti də Güney Azərbaycan xanlarını Rusiya asılılığına doğru sürükləmədə idi. Bütün bunlar Rusiya qoşunlarının irəliləməsini asanlaşdırırdı.

Təbriz tutulduqdan sonra Tehran üzərinə yol açıldı.

Təbrizi (əslində Güney Azərbaycanı) idarə etmək üçün rus hərbiçilərinin və şəhərlilərin nümayəndələrindən Müvəqqəti idarə yaradıldı. Onun rəisi general Osten-Saken oldu. Təbriz qalasının komendantı da rus zabitlərindən qoyuldu. Müctəhid Mir Fəttah Müvəqqəti idarənin tərkibində idi.

Rusiya ilə İran arasında danışıqlar. Türkmənçay müqaviləsi. Gələcək sulh müqaviləsinin başlıca maddələri artıq 1826-cı il sentyabrın 16-da Rusiyanın ayrıca bir "Bəyan-naməsi»ndə bildirilmişdi.

Yermolovun və Menşikovun bir ay sonra Rusiya Xarici İşlər naziri qraf K.V.Nesselrodeyə təqdim etdikləri yazılı təklifləri də nəzərə alınmaqla barış və ticarət müqaviləsinin lahiyəsi hazırlanmışdı. Gələcək müqavilənin şərtləri haqqında çar fərmanı 1827-ci il mayın 24-də Cəlaləddin yanındakı rus düşərgəsinə gətirildi. Rus komandanlığı danışıq aparmaq üçün tam hazır idi.

Qarazadənin danışıqlarında A.S.Qriboyedov İran məmur-larının təxəyyülünə təsir göstərmək fikri ilə bildirdi ki, biz irəli gedib Azərbaycana sahib olaraq bu geniş vilayətin müstəqilliyini təmin edəcəyik.

Noyabr ayının 6-da Dehqarqanda danışıqlar yenidən başladı. Təzminat məsələsi üzrə bəzi ciddi narazılıqlar yanvarın 7-də danışıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Rus qoşunları irəli atıldı. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu. Müqavilənin bağlanması sürətləndi. Fevralın 9-dan 10-na keçən gecə Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində müqavilə imzalandı.

Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Gülüstən müqaviləsinin bəzi maddələrinin məzmunu burada saxlanmış, təzminat və s. haqqında yeni maddələr əlavə edilmişdi.

Birinci maddə ilə tərəflər arasında əbədi barış elan olunurdu. Müqavilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya keçdiyini (III maddə) təsbit edir, sərhədləri ayırır (IV maddə),

İranın Rusiyaya iyirmi milyon gümüş rubl təzminat ödəyəcəyi bildirilirdi (II maddə). Abbas Mirzənin vəliəhd kimi tanınmasına ayrıca yer verilir (VII maddə), Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququ təsdiq edilirdi (VIII maddə). X maddə ticarət konsulluqları açılmasından, XI maddə qarşılıqlı olaraq savaşa ilə dayan-dırılmış işlərin bərpasından bəhs edirdi. XII, XIV, XV maddələr iki ölkə arasında əhəlinin hərəkəti və başqa məsələlərə toxunurdu. XV maddə ermənilərin İrandan Transqafqaza köçürülməsi (müqavilədə konkret deyilməsə də, ümumi razılıq belə olmuşdu) ilə bağlı idi. Sonuncu maddə barış haqqında yerlərə bilgi verilməsi, onun ratifikasiyası məsələlərinə toxunurdu.

Müqavilə Rusiya tərəfindən 1828-ci ilin martında, Qacarlar tərəfindən iyul ayında ratifikasiya edildi.

Türkmənçay müqaviləsi XIX yüzillikdə İranın İngiltərə, Fransa, Rusiya və Türkiyə ilə bağladığı müqavilələr içərisində ən ağırı idi. Bu müqavilə İranı Rusiyadan asılı duruma gətirirdi.

1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə savaşı. Çarlıq Rusiyası İranla savaşı qazandıqdan sonra işğalçılıq istəklərinin yeni nöqtəsinə keçdi. Qafqazın Qara dəniz sahillərini ələ keçirməyə başladı. Rusiya taxılının demək olar üçdə ikisi Qara dənizdən ixrac olunurdu. Yaxın Şərqi Rusiya mallarının göndərilməsi də genişlənmişdi. Satış üçün Asiyaya mal çıxarılması 1802-1827-ci illər arasında 3,3 faizdən 30,4 faizə qalxmışdı. Qafqazın Qara dəniz sahillərinin, Cənub-qərbi Gürcüstan bölgələrinin ələ keçirilməsi və bunun strateji əhəmiyyəti də nəzərə alınır. Rusiya Qafqazda öz ağalığını bərqərar etmək və möhkəmləndirmək üçün çox əlverişli imkan bulmuşdu.

Buna görə İran ilə savaşı başa vuran kimi Rusiya aprel ayında Türkiyəyə savaşa elan etdi. Müharibə Balkanlarda və Qafqazda gedirdi. Qafqazda gedən döyüşlər çox önəmli yer tuturdu.

İlkin Qafqaz döyüşlərində türklərin hücum planları pozuldu. Ruslar Qafqazın Qara dəniz qalalarını, onun cənub-qərb bölgələrini tutdular. Anadolu ordusuna güclü zərbə vuruldu. 1829-cu ilin qış və yazında Axalsix və Bayazıtda, Liman, Diquş altında və Quzey Qafqazda Osmanlı ordusunun əks hücumu baş tutmadı. Rusiyanın güney müdafiə xəttini yarmaq ümidləri doğrulmadı. Rus ordusu öz xeyrətnə dönüş yaratdı. Türklərin Anadolu birləşməsi dağıldı, bəzi şəhərlər tutuldu. 1829-cu ilin sentyabrında Ədirnə müqaviləsi imzalandı. Rusiya Transqafqazın işğalının hüquqi baxımdan tanınmasına nail oldu. Qara dəniz sahillərini, Axalsix vilayətini Axalsix və Axalkalaki şəhərlərini də birgə ələ keçirdi.

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİNİN MƏTNİ

I maddə

Bütün Rusiya İmperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri arasında, onların vərəsələri və taxt-tacın varisləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasında bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır.

II maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hörmətlə qəbul edirlər ki, razılığa gələn yüksək tərəflər arasında baş vermiş və indi xoşbəxtlikdən qurtarmış savaşı ilə Gülistan traktatının qüvvəsi üzrə qarşılıqlı təəhhüdlər də başa çatmışdır; onlar göstərilən Gülistan traktatını Rusiya və İran arasında yaxın və uzaq gələcəyə sülh və dostluq münasibətləri qurmalı və təsdiq etməli olan indiki şərtlər və qərarlarla əvəz etməyi zəruri hesab etdilər.

III maddə

İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərəsələri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəşt edir. Şah həzrətləri bu güzəşt nəticəsində, hazırkı müqavilənin imzalanmasından sayılmaqla altı aydan gec olmayaraq, yuxarıda adları çəkilən hər iki xanlığın idarə edilməsinə aid olan bütün arxivləri və ictimai sənədləri Rusiya rəisliyinə verməyi vəd edir.

IV maddə

Müqaviləyə qoşulan yüksək tərəflərin razılığı ilə hər iki dövlət arasında sərhədlər aşağıdakı hüduddə qərara alınır: sərhəd xətti Türkiyə torpaqlarının ucundakı kiçik Araratın zirvəsindən aralıda düz istiqamətə ən yaxın nöqtədən başlayaraq o dağların zirvəsindən keçir; buradan maillik üzrə kiçik Araratın cənub

tərəfindən axan Aşağı Qarasu çayının yuxarılarına düşür, sonra sərhəd xətti o çayın axarı üzrə Şərur qarşısında onun Arazla töküldüyü yerədək davam edir; bu məntəqədən Abbasabad qalasınadək Araz çayının yatağı üzrə gedir; burada qalanın Arazın sağ sahilində yerləşən xarici istehkamları yanında yarım ağac, yeni 3 1/2 Rusiya versti enində bütün istiqamətlərdə dövrə haşiyələnəcək və o ətrafda olan torpaq sahəsi büsbütün məhz Rusiyaya məxsus olacaqdır və bu gündən sayılmaqla iki ay ərzində ən yüksək dəqiqliklə ayrılacaqdır. Sərhəd xətti o yerdən, göstərilən dövrənin şərq tərəfdən Arazın sahilinə birləşdiyi yerdən başlayaraq bir daha o çayın yatağı ilə Yeddibulac bərəsinədək gedir; buradan İran torpaqları Araz çayının yatağı üzrə 3 ağac, yəni 21 Rusiya versti uzanacaqdır; sonra sərhəd Muğan düzü vasitəsi ilə Bolqarçayadək, iki kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsindən 3 ağac, yəni 21 verst aşağıda olan torpaqlara gedir; sərhəd buradan Bolqarçayın sol sahili ilə yuxarı, adları çəkilən kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsinədək, sonra Şərqi Adınabazar çayının sağ sahili üzrə onun yuxarılarınadək davam edir, buradan isə Cikoir yüksəkliyinin zirvəsindək elə davam edir ki, o yüksəklikdən Xəzər dənizinə tökülən bütün sular Rusiyaya məxsus olacaqdır; İran tərəfə axan bütün sular isə İrana məxsus olacaqdır. Burada iki dövlət arasındakı sərhəd dağ zirvələri ilə müəyyən edilir; qərarlaşdırılmışdır ki, onların Xəzər dənizinə doğru enişi Rusiyaya məxsus olmalıdır, o biri yandakı enişi isə İrana məxsusdur. Sərhəd Cikoir yüksəkliyi zirvəsindən, Talış Ərş dairəsindən ayrılan dağlar üzrə Qəmərkuhun zirvəsindək keçir. Suların axarını iki yerə bölən dağların başı, yuxarıda Adınabazarın yuxarı axarı və Cikoir zirvəsi arasındakı sahə haqqında deyilən kimi, burada da eləcə sərhəd hüduddunu təşkil edəcəkdir. Sonra sərhəd xətti suların axarına aid yuxarıda şərh olunan qaydalara əməl etməklə Qəmərkuhun zirvəsindən Zuvand və Ərş dairələrini ayrılan dağ silsiləsi üzrə Velgic dairəsinin sərhədlərindək uzanacaqdır. Beləliklə, adı

çəkilən dağın zirvəsindən əks tərəfdə yerləşən hissəsi istisna olmaqla Züvənd dairəsi Rusiyaya birləşir. Hər iki dövlət arasındakı sərhəd xətti su axınının yuxarıda qeyd olunan qaydalarına daima uyğun olaraq, Velgic dairəsi sərhədindən Kloputanın zirvəsi və Velgic dairəsindəki dağların baş silsiləsi üzrə Astara çayının şimal mənbəyinədək, buradan o çayın yatağı boyu onun Xəzər dənizinə töküldüyü yerədək davam edəcək ki, burada da Rusiya torpaqlarını İrandan ayırmalı olan sərhəd xətti qurtarır.

V maddə

İran şahı həzrətləri bütün Rusiya imperatoru həzrətlərinə öz səmimi dostluğuna sübut olaraq, bu maddə ilə həm öz adından, həm də öz vərəsələri və İran taxt-tacının varisləri adından, yuxarıda göstərilən sərhəd xətti arasında, Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların, bununla bərabər həmin məmləkətlərdə yaşayan bütün köçəri və başqa xalqların əbədi zamanadək Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu təntənə ilə tanıyır.

VI maddə

İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında yaranmış savaş ilə Rusiya imperiyasına vurulmuş keyli ziyana, həmçinin Rusiya təbəələrinin düşər olduğu qurbanlara və itkiyə hörmət əlaməti olaraq, onların əvəzini pul təzminatı ilə ödəməyi öhdəsinə götürür. Müqaviləyə qoşulan hər iki yüksək tərəf o mükafatın məbləğini on kurur tümən raicə, ya iyirmi milyon gümüş manat qərarlaşdırmış, onun vaxtı, ödəniş qaydası və təminatı sözbə-söz hazırkı Traktata daxil edilə biləcək qüvvəyə malik olan xüsusi müqavilədə qərarlaşdırılmışdır.

VII maddə

İran şahı həzrətləri öz əlahəzrət oğlu şahzadə Abbas Mirzəni öz vərəsəsi və taxt-tacın varisi təyin etmək iltifatında bulunan

kimi, Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri İran şahı həzrətlərinə öz dostluq münasibətlərini və bu varislik qaydasının təsdiqinə kömək etmək arzusunu açıq-aşkar sübut etməkdən ötrü bundan sonra şahzadə Abbas Mirzə həzrətlərinin simasında İran taxt-tacının vərəsəsi və varisini, onun taxta çıxmasından sonra isə onu o dövlətin qanuni hökmdarı hesab etməyi öhdəsinə götürür.

VIII maddə

Rusiya tacir gəmiləri, əvvəlki qayda üzrə, Xəzər dənizində və onun sahilləri boyunca azad üzmək və bununla bərabər onlara yaxınlaşmaq hüququna malikdir; gəmi qəzası hallarında İranda onlara hər cür kömək edilməlidir. Bu üsulla İran ticarət gəmilərinə də Xəzər dənizində əvvəlki qayda ilə üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq hüququ verilir ki, orada gəmi qəzası hallarında onlara qarşılıqlı surətdə hər cür vəsaitlə kömək göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, qədimdə olduğu kimi, yalnız Rusiya hərbi bayrağı altında olan hərbi gəmilər Xəzər dənizində üzə bilər; bu səbəbdən də əvvəlki müstəsna hüquq indi də onlara verilir və təsdiq edilir ki, Rusiyadan başqa heç bir dövlətin Xəzər dənizində hərbi gəmiləri ola bilməz.

IX maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər vasitə ilə onlar arasında bu qədər xoşbəxtliklə bərpa olunmuş sülh və dostluğu bərqərar etməyi arzulayaraq, müvəqqəti tapşırıqların icrası və ya daimi qalmaq üçün bu və ya o biri dövlətə göndərilən yüksək sarayların (hökumətlərin – Red.) səfirlərinin, nazirlərinin və işlər müvəkkillərinin, onların dərəcəsinə, razılığa gələn yüksək tərəflərin şəərəfinə, onları birləşdirən səmimi dostluğa və yerli adətlərə uyğun olaraq, ehtiramla və (hər birinin) ayrılıqda qəbul edilməsini qarşılıqlı surətdə rəva bilirlər. Xüsusi protokol ilə bu və ya o biri tərəfin əməl etməsi üçün bu məzmununda mərasim qərarlaşdırılacaqdır.

X maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında ticarət əlaqələrinin bərpa olunmasını və genişlənməsini sülhün bərqərar olmasının ən başlıca xeyirxah nəticələrindən biri saydıqları üçün, tam qarşılıqlı razılıq əsasında hökm verdilər ki, ticarətə hamilik edil-məsinə və qarşılıqlı surətdə təbəələrin təhlükəsizliyinə aid olan bütün sərəncamlar səadətə yoluna qoyulsun və onlar onu qarşılıqlı surətdə müvəkillər tərəfindən bağlanacaq bu sülh müqaviləsinin eyni güclü hissəsi sayılmalı olan və ona əlavə edilən ayrıca Akt ilə izah etsinlər. İran şahı həzrətləri, qabaqlar olduğu kimi, Rusiyaya ticarətin xeyrinə tələb olunan hər yərə konsullar və ticarət agentləri təyin etmək hüququ verir və öhdəsinə götürür ki, hər birinin müəyyəti on nəfərdən çox olmayacaq konsul və agentlərə hamilik göstərsin ki, onlar öz rütbələrinə verilmiş şan-şövkət və üstünlüklərdən istifadə etsinlər. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran şahı həzrətlərinin konsul və ya ticarət agentlərinə münasibətdə tam qarşılıqlığa əməl etməyə vəd verir. İran hökumətinin Rusiya agentinə və ya konsuluna əsaslı şikayəti olarsa, Rusiya naziri (səfiri – Red.) və ya şah həzrətləri sarayı yanında işlər müvəkkili, ya da onların bilavasitə rəisi öz mülahizəsinə əsasən günahkarı vəzifəsindən uzaqlaşdırar və onu müvəqqəti olaraq digər şəxsə həvalə edə bilər.

XI maddə

Qarşılıqlı surətdə təbəələrin bütün tələbləri və savaş ilə dayan-dırılmış başqa işlər sülh bağlandıqdan sonra ədalətlə bərpa olunacaq və həll ediləcəkdir. Qarşılıqlı surətdə təbəələrin öz aralarında bu və ya o biri hökumətin xəzinəsinə müqavilə təəhhüdləri dərhal və tamamilə təmin edilməlidir.

XII maddə

Bərlişığa gələn yüksək tərəflər təbəələrin xeyri üçün özlərinin ümumi razılığı üzrə qarşılıqlı surətdə qərara almışdır; onlardan Arazın hər iki tərəfindən tərpenməyən əmlaka malik olanlarına üç il vaxt verilməlidir ki, onlar bu müddət ərzində onu azad surətdə satsınlar və dəyişsinlər. Lakin bütün Rusiya imperatoru həzrətləri, ona aidiyyatı olduğuna görə, keçmiş İrəvan sərdarı Hüseyn xanı, onun qardaşı Həsən xanı və keçmiş Naxçıvan hakimi Kərim xanı bu iltifatlı sərəncamdan kənar edir.

XIII maddə

Axırıncı və ya bundan qabaqki savaşın gedişində əsir alınmış hər iki tərəfin bütün hərbi əsirləri, bununla bərabər hər iki hökumətin nə vaxtsa qarşılıqlı əsir düşmüş təbəələri azad edilməli və dörd ay ərzində qaytarılmalıdır; onlar həyatı azuqə və digər tələbatlarla təmin edilməli və onları qəbul etmək və sonrakı yaşayış yerinə yollamağa sərəncam vermək üçün hər iki tərəfdən ayrılmış komissarlara verməkdən ötrü Abbasabada göndərilməlidirlər. Razılığa gələn yüksək tərəflər hər iki tərəfdən əsir düşmüş, lakin olduqları yerin uzaqlığına və ya başqa bir səbəbə və ya vəziyyətə görə göstərilən müddətə qaytarıla bilməyəcək bütün hərbi əsirlərə, habelə Rusiya və İran təbəələrinə də bu yolla yanaşacaqlar. Hər iki dövlət belələrinin hər bir vaxt tələb edilməsində özünə dəqiq və qeyri-məhdud hüquq verir və öhdəsinə götürür ki, onlar aşkar edildikdə və ya onlar haqqında tələblər alındıqda qarşılıqlı surətdə onları (bir-birinə) qaytarsınlar.

XIV maddə

Razılığa gələn yüksək tərəflərdən heç biri axırıncı savaşın başlanmasınadək və ya o vaxtı digərinin təbəəliyinə keçmiş olan satqınların və fərarilərin verilməsini tələb etməyəcəkdir. İran hökuməti, bu qaçqınlardan bəzilərinin və onların köhnə həmvətənlərinin və ya hakimiyyəti altında olanların arasında qərəzli əlaqələrdən qarşılıqlı surətdə baş verə biləcək zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün öhdəsinə götürür ki, indi və ya

sonralar Rusiya hökumətinin adbaad göstərdiyi adamların Arazla Çara çayının, Urmiya gölünün, Cakatu çayının və Qızıl Üzən çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yer arasında yaratdığı hüduddakı öz torpaqlarında olmasını qadağan edəcəkdir. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran qaçqınlarının Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarında və İrəvan xanlığının Araz çayının sağ sahilində yerləşən hissəsində yurd salmasına və ya yaşamasına (hər hansı) bir qərarda icazə verməyəcəyini vəd edir. Lakin özlüyündə aydındır ki, ancaq rəsmi rütbə daşıyan və ya müəyyən ləyaqət sahibi olan adamlara: şəxsi nümunələri, nəslət və gizli əlaqələri ilə keçmişdə onların idarəsində və ya hakimiyyəti altında olan əvvəlki həmvətənlərinə zərərli təsir göstərə bilən xan, bəy və dini rəislər və ya mollalara qarşı bu şərtin gücü var və olacaqdır. Ümumiyyətlə, hər iki dövlətin sakinlərinə gəldikdə isə razılığa gələn yüksək tərəflər qərara alır ki, hər iki tərəfin bir dövlətdən o birinə keçmiş və ya bundan sonra keçəcək təbəələri onların keçdiyi hökumətin icazə verdiyi hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər.

XV maddə

Şah həzrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hazırkı müqavilə ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış savaşa törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artırmaqla hər şeyi kənar etmək kimi xeyirli, xilasedici niyyətlə hərəkət edərək, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisi-nə və məmurlarına büsbütün və tam bağışlanma əta edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya savaş ərzində və ya Rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Daşınmayan mülkə gəldikdə isə onun

satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağışlanma qeyd olunan bir illik müddət başa çatanaqədər məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işləmiş adamlara şamil edilmir.

XVI maddə

Müvəkillər bu sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra, qarşılıqlı surətdə təxirə salınmadan təcili olaraq, hərbi əməliyyatların kəsilməsi haqqında bütün yerlərə xəbər və lazımi fərman göndərməlidir. Eyni məzmununda iki nüsxədə tərtib edilmiş, hər iki tərəfin müvəkilləri tərəfindən imzalanmış, onların gerbli möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı olaraq bir-birinə verilmiş bu sülh müqaviləsi bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri tərəfindən təsdiq və ratifikasiya edilməli və onların imzaladığı ratifikasiya mətnləri təntənəli şəkildə hər iki tərəfin müvəkilləri tərəfindən dörd ay ərzində və ya mümkün olduqca daha tez dəyişdirilməlidir. Bu müqavilə fevral ayının 10-da, İsanın anadan olmasının 1828-ci ilində Türkmənçay kəndində bağlanmışdır. Əslinə qol çəkmişlər: İvan Paskeviç, A. Obrezkov.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər XIX əsrin 40-cı illərinə qədər. Bakı, 2005.
2. Babayev A.Q. Rusiyaya qoşulmaq ərəfəsində. Bakı, 1988
3. Sadıqov H. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın xarici siyasətində Qafqaz problemi // Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq ser., 1990, №3, s.28-25
4. Qarabağnamələr. I. və II kitablar. Bakı, 1982-1992
5. Şükürov K. Azərbaycanın bölüşdürülməsi (Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri haqqında) // Kitablar aləmində. 1990, №3, s.20-29
6. Yenə onun: Türkmənçay -1828, Bakı: 2006
7. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке в взаимоотношениях его с Россией. Баку, 1965
8. Абдуллаев Г.Б. Из истории северо-восточного Азербайджана

- в 60-70-х гг. XVIII века. Баку, 1958
9. Абдуллаев М.К. Аграрная политика царизма в Азербайджане в первой трети XIX в. АКД., Баку, 1989
 10. Алиев С.М. Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир шаха. // Иран. История и культура в средние века и в новое время. М.: 1980
 11. Алияров С.С. Алиева Ф.М. Георгиевский трактат в контексте внешнеполитического положения Азербайджана // Роль рабочих организаций в развитии революционного движения в Азербайджана. Баку: 1984, с.75-83
 12. Асадов Ф.С. История Талышского ханства и его связи с Россией / АКД., Баку, 1966
 13. Джафаров А.П. Присоединение Ширванского ханства России и восстановления города Шемахи. АКД., Баку: 1955
 14. Ибрагимбейли Х.П. Россия и Азербайджан в первой трети XIX в. М.: 1969, гл.1
 15. Искендеров М.С. Бакинская ханства и его присоединение к России. АКД., 1983
 16. Магомедов Н.А. Экономическое развитие Дербентского ханства в XVIII АКД., Нальчик: 1985
 17. Мильман А.Ш. Политической строй Азербайджана завоеваний (первая треть XIX в.) АКД., Баку: 1992
 18. Минасзов Г. Сто лет одной революции. Азерб. Восстания. 1826г. Баку: 1930
 19. Muradəliyeva Elmira. Azərbaycan milli şüurunun qatlarında Rusiya işğalı // Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar. Bakı: 2005.
 20. Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и России (конец XVII нач. XIX в. Баку: 1989
 21. Петрушевский И.П. Система русского колониального управления в Азербайджане впервой половине XIX в. // Колониальная политика Российского царизма в Азербайджан в 20-60-х годах XIX в. 1., М.-Л.: 1936
 22. Семенов Л.С. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-х годах XIX в. Л.: 1963
 23. Трактат, заключенный в Туркменчае 10 февраля 1828 г. // Юзефович Т.П. Договоры России с Востоком. (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar)

24. Указы Кубинских ханов. Тбилиси: 1937
25. Шеремет В.И. Турция и Андропопольский мир 1829 г. М.: 1975

II. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN 40-70-ci İLLƏRİNDƏ

1) 40-cı illərin islahatları və onların mahiyyəti

1. 10 aprel 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatının hazırlanması və həyata keçirilməsi
2. Çarizmin yerli feodallarla ittifaqa girməsi. 6 dekabr 1846-cı il fərmanı
3. 1847-ci il Kəndli Əsasnamələri

1. 10 aprel 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatının hazırlanması və həyata keçirilməsi

Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarının işğalı prosesində həyata keçirdiyi siyasi xəttinin əsas cəhəti xanlıqların ləğvi ilə bərabər xanlıq üsul-idarəsinin aradan götürülməsi idi. Xanlıq idarəçiliyi komendant idarə sistemi ilə əvəz edilmiş, xanlıqların yerində yeni inzibati bölgü – əyalətlər yaranmışdı. Ləğv edilən hər bir xanlıq əvəzinə yalnız bir əyalət yaradılırdı. Azərbaycan ərazisində yaradılan əyalətlərin idarəsi üçün əyalət rəisi vəzifəsi təsis edilmişdi. Bir qayda olaraq bu vəzifə əyalətdəki rus qarnizonunun komandiri – komendanta həvalə edilirdi. Komendant yalnız xristian məzhəbindən olan mayor, podpolkovnik və ya polkovnik rütbəli zabitlərdən təyin edilirdi. Belə inzibati idarə sistemi komendant idarə sistemi adlanırdı. Rus rəsmi sənədlərində bu inzibati sistem «hərbi-xalq rejimi» adlansa da, bu əslində hərbi işğal rejimi idi.

Əyalət rəisləri – komendantlar çox geniş səlahiyyətlərə malik idilər. Bu səlahiyyət aşağıdakılardır: onlar qəza rəisi idilər, keçmiş xan divanına məxsus torpaqların, müxtəlif əmlakların, o cümlədən neft və duz mədənlərinin, balıq vətəgələrinin və s., keçmiş xanların müsadirə edilmiş əmlaklarının – torpaqlar, kəndlər, rəncbərlər, təsərrüfatların; Rusiya əleyhinə

çıxışlarda iştirakına görə sürgün edilmiş yerli ali təbəqənin əmlaklarının idarə edilməsi; vergilərin təqsim edilməsi və yığılması; yeni vergi və mükəlləfiyyətlərin təsis və s. Komendant Əyalət məhkəməsində sədrlik edirdi. Xanlıqlar ləğv edilsə də, xanlıqların dövründə mövcud olan inzibati sistem – mahal bölgüsü saxlanılmışdı, odur ki, mahal naiblərinin təyinatı və ya işdən çıxarılması da komendantın səlahiyyətində idi. Komendant, müxtəsər desək, keçmiş xanlara məxsus bütün hüquq və səlahiyyətlərə malik idi. Lakin onlar xandan fərqli olaraq dövlət başçısı deyildilər və həm də hökumət qarşısında məsul idilər, onlar məsuliyyətə cəlb edilə bilərdilər.

Komendant idarə sisteminə komendantdan əlavə böyük bir məmurlar ordusu da daxil idi: komendantın köməkçisi, polismeyster, əyalət təsərrüfatının başçısı mahal naibləri və s.

Azərbaycanda xanlıqlar dövründə məhkəmə işləri ruhani zümrəsinin əlində idi. Bundan əlavə ali ruhani zümrəsi ruhaniləri vəzifəyə təyin və azad edirdi, vəqf təsərrüfatına rəhbərlik edir, xüms və zəkatın toplanması və bölünməsinə nəzarət onların ixtiyarında idi. Qazilər sırf inzibati funksiyalar yerinə yetirirdilər.

Komendant idarə sistemində şəriət məhkəmələri saxlanılsa da, onların təsir dairəsi daraldılmışdı.

Komendant idarə sistemi hərbi işğal rejimi idi. Odur ki, bu rejim ölkədə mövcud olan ictimai münasibətləri qeyri-obyektiv mövqedən qiymətləndirirdi. Məlum olduğu kimi XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bəy və ağaları torpaq sahibləri idilər və onlar cəmiyyətin sosial-silki strukturunda çox mühüm rol oynayırdılar. Rusiyanın Azərbaycandakı hərbi orqanları işğalın ilk günlərindən yerli feodalların torpaq sahibliyi, siyasi və silki hüquqlarını təhrif etməyə və məhdudlaşdırmağa çalışırdılar. Yerli feodallara qarşı siyasi və iqtisadi təzyiq vasitəsi kimi «idarəçilik» tezisindən geniş surətdə istifadə edilirdi. Bu tezisə görə yerli feodalların böyük bir hissəsi torpağın sahibi və mülkiyyətçisi deyil, yalnız xəzinə (dövlət) kəndlilərinin idarəçisi sayılırdılar. Odur ki, Azərbaycan bəyləri 1826-cı ilin iyununda başlanan «ümumi müsəlman üsyanının» fəal iştirakçıları idilər. Azərbaycan bəylərinin böyük hissəsinin

Rusiyaya düşmən münasibəti bəylərin torpaqlarının müsadirəsi və özlərinin isə cəzalandırılması ilə nəticələnmişdi. 13 iyul 1830-cu il Ali Qanunu ilə II rus-İran müharibəsi dövründə antihökumət çıxışlarda iştirakına görə cəzalandırılan bəylərin əhfi və müsadirə edilmiş torpaqların qismən qaytarılması bir növ feodallarla yaxınlaşma xətti olsa da, XIX əsrin 30-cu illərində Rusiya Azərbaycan bəylərinin silki hüquq və imtiyazlarını rəsmi olaraq tanımadığı üçün onlar Rusiyanın müstəmləkə siyasətini həyata keçirməkdə sosial dayaq ola bilməzdilər. Odur ki, Azərbaycan bəyləri XIX əsrin 30-cü illərində Azərbaycanda baş verən azadlıq hərəkatında fəal iştirak edirdilər.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından ən çox əziyyət çəkən, sözsüz ki, ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər idi. Xanlıqlar dövründən qalma ənənəvi feodal istismarına müstəmləkə zülmünün əlavə edilməsi, yeni-yeni vergilər və mükəlləfiyyətlər qoyulması, vergilərin bölüşdürülməsi və yığılmasında hər cür qanunsuzluq, yerli hakimiyət orqanlarının özbaşınalığı Azərbaycan kəndində sosial ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirmişdi. Təsədüfi deyil ki, 1829-1830-cu illərdə Zaqafqaziyada yoxlama aparan senatorlar qraf Kutaysov və Meçnikov müsəlman əyalətlərində maliyyə-vergi sistemində çoxlu qanunsuzluq və özbaşınalıqların mövcudluğunu xüsusi ilə qeyd etmişlər. Senatorlar komendant idarə sistemini kəskin tənqid etmişdilər. Yerli idarədə himayə, məhkəmədə müdafiə olunmayan, hər şeyi itirmiş xalqın hökumətə inamı itmişdi. Senatorlar Cənubi Qafqazda yeni idarəçilik sistemə keçilməsini hökumətə məsləhət bilmişdilər. Lakin komendant idarə sisteminin ləğvi bu dövrdə həyata keçirilmədi. Təsədüfi deyil ki, sosial şəraitin ən gərgin olduğu əyalətlərdə müstəmləkə zülmü əleyhinə güclü xalq üsyanları baş vermişdi. 1830-cu ildə Car-Balakən, 1831-ci il Talış, 1837-ci il Quba, 1838-ci il Şəki üsyanları.

XIX əsrin 20-ci illərinin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində Cənubi Qafqazda idarəçiliyin yenidən qurulması təklifi ilə 2 layihə hazırlanır:

1) I layihə gen. Paskeviç və senatorlardan P.S.Kutaysov və Y.S.Meçnikovun layihəsidir. 2) II layihə 1833-cü ilin mayında təqdim edilən – «Zaqafqaziya diyarı haqqında ümumi mülahizələr» adlı layihədir.

Qafqazdakı rus qoşunlarının Baş komandanı general Paşkeviç buradakı idarəçilik sisteminin dəyişdirilməsi barəsində hələ 1829-cu ildə rəsmi orqanlar qarşısında məsələ qaldırmışdı. Paşkeviç komendant sisteminin dəyişdirilməsi ilə yanaşı, hüquq, məhkəmə və idarəçilik sahəsində yerli xüsusiyyətləri tamamilə ləğv etməyi və burada Rusiyanın mərkəzi quberniyalarındakına bənzər mərkəzləşdirilmiş idarəçilik sistemi yaratmağı təklif edirdi. O, yerli xalqların adət və ənənələrini, dini və mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə almırdı. Onun fikrinə görə «müsəlmanlar imperiyanın eyni, ümumi qanunları və təsərrüfatının təsiri altında qaldıqca, Rusiya ilə daha çox yaxınlaşacaqlar».

1829-1830-cü illərdə Cənubi Qafqazda senator təftişi aparmış senatorlar Meçnikov və Kutaysov general Paskeviçin baxışlarını bəyənmiş və ona tərəfdar çıxmışdılar. Onların fikrincə, Cənubi Qafqazın idarəçiliyində mərkəzləşdirmə və ruslaşdırma prinsipi əsas tutulmalı idi, gərək Cənubi Qafqaz sakinləri rus kimi danışmağa, rus kimi düşünməyə və rus kimi hiss etməyə məcbur edilsinlər.

I layihədə irəli sürülən məsələlərdən biri də diyarda çarizmin sosial bazasının yaradılması məsələsi idi.

Azərbaycan bəylərinə etibar etməyən rus rəsmi dairələri Cənubi Qafqazda «təbii rus zadəganlarını yerləşdirmək» niyyətində idilər.

II layihədə də Cənubi Qafqazda komendant rejiminin ləğvi və rus idarə sisteminin təsis edilməsi, sosial dayaq kimi «təbii rus zadəganlığının» yaradılması təklif olunurdu. Amma I layihədən fərqli olaraq II layihədə «müsəlman əyalətlərində» «müsəlman zadəganlığının» yaradılması fikri irəli sürülürdü. Layihə müəlliflərinin fikrinə görə yerli azərbaycanlı torpaq sahiblərinin ancaq bir qisminin zadəgan imtiyazları tanınmalı, onlara yeni inzibati sistemdə ikinci dərəcəli vəzifələr tutmaq imtiyazı verilməlidir.

Lakin yuxarıda söhbət açdığımız layihələr elə layihə olaraq qaldılar. Rusiya imperiyası Dövlət Şurası bu layihələri yenidən işləmək üçün geri qayıtdı.

Nəhayət, 1837-ci ildə Dövlət Şurası islahat işini senator baron Qana həvalə etdi. Senator Qan Cənubi Qafqazda yaşayan xalqlarda mövcud olan ictimai münasibətləri öyrənməyə cəhd etmədi, Paşkeviç, Meçnikov və Kutaysovun layihələri əsasında «Cənubi Qafqaz diyarının inzibati idarəçiliyinin» layihəsini hazırlayıb 1838-ci ilin fevralında Dövlət Şurasına təqdim etdi. Qanın təqdim etdiyi layihədə deyilirdi ki, guya xanlıqlar dövründə Azərbaycanda xanın iradəsindən başqa heç bir qayda-qanun olmamışdır, guya azərbaycanlılar şəriət məhkəmələrinə müraciət etmirlər, guya rus məmurları və rus idarələri əyalət məhkəmələrində mövcud olan süründürməçiliyi azaldacaq və əhalini «bəxtəvər edəcəkdir».

Qan layihəsinin başlıca məğzi ondan ibarət idi ki, hökumət yerli bəylərə və digər imtiyazlı zümrəyə arxalanmaq siyasətindən imtina edirdi.

Çar I Nikolay 10 aprel 1840-cı ildə islahatın layihəsini təsdiq edir və layihə qanun qüvvəsini alır. 10 aprel qanunu «Qafqaz diyarının idarə olunması üçün təsisat» adlanır.

10 aprel 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatına görə Cənubi Qafqaz inzibati cəhətdən 2 yerə bölündü: 1) Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına; 2) Xəzər vilayətinə.

Azərbaycan torpaqları vahid inzibati bölgədə birləşdirilmirdi. Yeni inzibati bölgü yerli sosial-hüquqi, etnik və mədəni xüsusiyyətləri çox az nəzərə almışdı. Belə ki, Azərbaycanın Şirvan, Qarabağ, Şəki, Talış, Bakı, Quba və Dərbənd qəzaları Dağıstan hərbi dairəsinin Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdi, amma Yelizavetpol, Naxçıvan, İrəvan və Balakən qəzaları isə Gürcü-İmeretiya quberniyasına daxil edilmişdi.

Burada bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 1828-ci il martın 21-də I Nikolayın əmri ilə Azərbaycan torpaqları – İrəvan və Naxçıvan xanlıqları «erməni vilayəti» adlı bir inzibati bölgədə birləşdirilmişdi. 10 aprel 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatına görə isə «erməni vilayəti» ləğv edilir, onun yerinə İrəvan və Naxçıvan qəzaları yaradılırdı.

Baş İdarə Şurasına 10 aprel 1840-cı il islahatına uyğun olaraq yerli feodalların torpaq hüquqlarını nizamlamaq səlahiyyəti verilmişdi.

Transqafqazda yeni inzibati islahata görə quberniya, vilayət və qəza idarələri ciddi surətdə daxili Rusiya quberniyalarındakı idarəçiliyə müvafiq qurulurdu. Odur ki, yerli bəylərdən olan divanbəyləri, mahal naibləri və b. vəzifələrindən azad edirlər və onlar rus məmurları ilə əvəz olunurlar. Mahal naiblərinin yerinə sahə iclasçıları vəzifəsi təsis edilmişdi.

Sahə iclasçıları ruslaşdırma siyasətinin əsas icraçıları idilər. Dövlət onlara müəyyən torpaq sahəsi ayırırdı və bu torpaq sahələrinin əkilib-becərilməsi həmin torpaqlarda yaşayan rəiyyətlərin öhdəsinə düşürdü.

Beləliklə, Azərbaycan bəyləri yeni islahata görə idarəçilikdən kənarlaşdırıldı, bu isə onu sübut edirdi ki, Rusiya yerli bəylərə arxalanmaq siyasətindən imtina etmişdi və sosial dayağı indi yerli deyil, burada yerləşdiriləcək gəlmə rus zadəganlığında görürdü.

10 aprel 1840-cı il islahatında məhkəmə sistemində ciddi dəyişiklik edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycanda əsrlərdən bəri mövcud olan məhkəmə sistemi rus məhkəmə sistemi ilə əvəz edilirdi. İndi məhkəmə işləri qəza, quberniya və dairə məhkəmələrinə verilirdi. Məhkəmələr rus dilində aparılırdı, rus məhkəmə sistemi Azərbaycan əhalisinə yad bir məhkəmə sistemi idi. İslahata görə müsəlman şəriət qanunu qüvvədən düşürdü. Şəriət məhkəmələrinin ixtiyarında yalnız kəbin-talaq və vərəsəlik məsələləri saxlanılırdı.

10 aprel 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatı Azərbaycanın Quba və Dərbənd qəzalarında tətbiq olunmadı, bunun səbəbi bu 2 qəzanın Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə qalxmış Dağıstanla həmsərhəd olması, burada da müridizmin yayılması idi.

10 aprel 1840-cı il islahatı Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda 1841-ci ilin əvvəllərindən tətbiq olunmağa başlandı, hətta I Nikolaya xüsusi raport da göndərildi. Beləliklə, komendant idarə sistemi ləğv edildi.

Qanun Baş İdarə Şurasına yerli feodalların torpaq hü-

quqlarını nizamlamaq səlahiyyətini vermişdi. Baş İdarə Şurası dərhal bu səlahiyyətdən istifadə etdi və artıq 1841-ci ilin əvvəllərində ağa və bəylərin torpaq hüquqlarına qarşı tədbirlərə əl atıldı. II Nikolayın imzaladığı 23 may 1841-ci il fərmanına uyğun olaraq Qazax, Şəmsəddil və Borçalı məntəqələrinin ağa və müləkləri kəndlərin idarə edilməsindən azad edirlər, yeni ağaların əlindən onlara məxsus 102 kənd alınır. Müsadirə edilmiş kəndlərin əvəzinə ağalara yalnız ömürlük təminat verilir. Bu təminat irsən keçmirdi.

Baş İdarə Şurası ağalar haqda fərmandan sonra 28 may 1841-ci ildə Kaspi vilayəti bəylərinin kənd idarəçiliyindən kənar edilməsi haqda qərar çıxarır. Lakin Zaqafqaziyada yeni idarə sisteminə keçid hər yerdə əhalinin yeni qayda-qanuna qarşı müqaviməti ilə qarşılandı. 1842-ci ilin yanvarında «Zaqafqaziya diyarının qurulması komitəsi» Kaspi vilayəti bəylərinin yalnız polis məmuru sayılması nöqtəyi-nəzərinin tamamilə yalnız olduğu haqda öz qərarını bildirir.

Zaqafqaziyada yeni inzibati islahat və onunla bağlı olaraq həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan cəmiyyətinin demək olar ki, bütün təbəqələrinin mənafeinə toxunurdu, onların maraqlarını nəzərə almırdı. İslahatdan narazı olan qüvvələr içərisində ən mühüm yeri ali təbəqə – bəylər və ağalar tuturdu. Əsrlər boyu dövlət sistemində mühüm yer tutan, torpaq və kənd sahibi olan bəy və ağaların indi bütün bunlardan məhrum edilməsi, onların statusunun aşağı düşməsi onların dövlətə qarşı əks mövqe tutmasına gətirib çıxarırdı.

İslahatdan ən çox narazı olanlar çox təbii ki, əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər idi, çünki yeni islahata uyğun olaraq onların üzərinə əlavə vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulurdu: məsələn, sahə iclasçılarına ayrılan torpaq sahələrini kəndlilər əkib-becərməli idilər. Məhkəmənin rus dilində aparılması və rus məhkəmə sisteminin tətbiqi azərbayanlılara tam yad olduğu üçün ondan ölkənin bütün silk və təbəqələri narazı idi. Məhkəmələrdə həll edilməyib qalan işlərin sayı təxminən 2 dəfə artaraq 2400 işdən 4846 işə çatmışdı. Hökumət ştatlarının və məhkəmənin saxlanılmasına sərf edilən illik xərc 1,5 mln manat artmışdı. Rus məhkəmə sisteminin ənənəvi

formalizmi və süründürməçiliyi Azərbaycan üçün təzə bir şey idi. Çünki xan, eləcə də komendantlıq dövründə məhkəmə sistemi «sürətli məhkəmələr» idi. Odur ki, yerli əhali yeni məhkəmələri açıq-aşkar baykot edirdi.

Artıq elə 1841-ci ilin əvvəllərində «yeni idarəçilik sisteminin» «yöndəmsizlikləri» imperiyanın çox yüksək dairələrinə məlum olmuşdu.

10 aprel 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatının uğursuzluğunun əsas səbəblərindən biri Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi sosial siyasətdə yol verdiyi səhv idi. Yanlış siyasətin mahiyyəti yerli ali zümrəyə – bəy və ağalara etibar edilməməsində və onlara ölkənin idarə edilməsində yer verilməməsində ifadə olunurdu.

2. Çarizmin yerli feodallarla ittifaqa girməsi. 6 dekabr 1846-cı il fərmanı

10 aprel 1840-cı il islahatı inzibati - məhkəmə islahatı olsa da, çarizmin Cənubi Qafqazda ictimai dayağı məsələsinə də toxunmuşdu. Belə ki, Qan komissiyası ali müsəlman silkinin çarizmin ictimai dayağı rolunu oynayacağına inanmırdı və belə hesab edirdi ki, hətta ən «etibarlı və sədaqətli» bəylərə belə inanmaq olmaz. Ona görə də çar hökuməti Cənubi Qafqazda özünə sosial dayaq yaratmaq məsələsini ön plana çəkmişdi. Çar hökuməti belə hesab edirdi ki, yalnız «təbii rus dvoryanları (zadəganları)» Cənubi Qafqazda çarizmin sosial dayağı rolunu oynaya bilər. Bu məqsədlə hökumət Rusiyadan müflisləşmiş rus dvoryanlarını Cənubi Qafqaza köçürmək və onların bu regionda möhkəmlənməsinə şərait yaratmaq istəyirdi. Təbii rus dvoryanlarını bu regionda yerləşdirmək üçün torpaq əldə etmək lazım idi. Çar hökuməti çox da düşünmədən yerli feodalların tiyul torpaqlarını zəbt etmək qərarına gəldi. Bunun üçün Gürcü-İmeretiya quberniyasının ağalarından və Xəzər vilayətinin tiyuldar bəylərindən tiyul torpaqlarını zəbt etmək qərara alındı. Hökumət ağaların və tiyuldar bəylərin əlində olan torpaqların zəbt olunmasını, onlara vaxtı ilə həmin torpaqların «Votçına» hüququnda deyil, polis və təsərrüfat nəzarətçisi hüququnda

verilməsi tezisi ilə əsaslandırıldı.

Yeni inzibati islahatda polis məntəqələrinin yaradılması ilə artıq onlara ehtiyac qalmırdı. Beləliklə, Baş İdarə Şurası 13 fevral 1841-ci ildə: 1. Gürcü-İmeretiya quberniyasının Qazax, Şəmsəddil və Borçalı məntəqələrinin erməni kəndlərinin ağa və mülklərinin «idarəsindən» azad edilməsi; 2. Həmin məntəqələrin «tatar» kəndlərinin ağaların idarəsindən azad edilməsi haqda, - iki mühüm qərar qəbul etdi. Həmin qərarlar 23 may 1841-ci ildə çar tərəfindən təsdiq edildi. Bu qanuna görə Gürcü-İmeretiya quberniyasının Qazax, Şəmsəddil və Borçalı məntəqələrində 59 ağadan 102 azərbaycan kəndi alındı ki, orada da 15245 təsərrüfat (ailə) var idi. Ağa və mülklərdən 11 erməni kəndi də müsadirə olundu ki, bunun üçün onlara heç bir əvəz ödənilmirdi.

Zəbt olunmuş erməni kəndləri üçün ağalara heç bir əvəz, təqaüd ödənilməsə də, Azərbaycan kəndlərinin ağalarına (idarə edicilərinə) dövlət xəzinəsindən ömürlük təqaüd verilməli idi.

Ağaların ölümü və ya hər hansı səbəbdən bu təqaüdü kəsilməsi ilə, onun nəslinin davamçıları bu hüquqdan məhrum olurdu. Zəbt edilmiş Azərbaycan kəndlərinin əvəzinə ağalar 170 həmmülkiyyətçi ilə birlikdə xəzinədən 26.889 gümüş manat 20 qəpik əvəz almalı idilər.

Maraqlıdır ki, ağalara ödənilən bu təqaüd kəndlilərin hesabına verilməli idi. Yəni, onlar xəzinəyə verilən vergidən əlavə, ağaya ödənilən təqaüd həcmində xəzinəyə pul vergisi də ödəməli idilər.

Baş İdarə Şurası ağalar haqda olan fərmanı Xəzər vilayətinin tiyuldar bəylərinə də şamil etdirməyə tələsdi. Guya ağalar kimi bəylər də öz malikanələrinin mülkiyyətçisi yox, «idarəediciləri»dirlər. 24 mart 1841-ci ildə Şuşa bəylərin «kənd idarəçiliyindən kənar edilməsi haqda» qərar qəbul etdi. Qərarla bəy torpaqlarının da müsadirə edilməsi «ədalətli» addım kimi qələmə verilirdi. Qərarla bəylərə də «idarə etdikləri» kəndlərdən mənimsədikləri gəlirin miqdarında ömürlük təqaüd kəsilməsi nəzərdə tutulurdu. Yeni qərar 28 may 1841-ci ildə çar tərəfindən imzalandı.

Yeni qərar kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı.

Onlar həm dövlət vergilərini ödəyir, həm də ağa və bəylərin təqaüdlərini verməli idilər. Bu isə kənddə mövcud olan narazılığı daha da artırırdı.

Cənubi Qafqazda yeni idarəçiliyə keçid və ali müsəlman silkinin idarəçiliyin bütün pilləsindən uzaqlaşdırılması və tiyuldar bəylərin və ağaların torpaqlarının müsadirə edilməsi haqda fərmanların verilməsi hakim təbəqənin də ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. Müstəmləkəçilərə qarşı mübarizədə bəy və ağaların kəndlilərlə bir cəbhədə çıxış etməsi təhlükəsi çarizmi ciddi narahat edirdi. Əslində, Xəzər vilayətində tiyul torpaq sahibliyinin ləğvi və bəylərin kənd idarəçiliyindən uzaqlaşdırılması haqda qərar həyata keçirilməmiş qaldı. Yeni qanunlara qarşı əhalinin ciddi müqaviməti nəticəsində 1841-ci ilin sonlarında çar hökuməti başa düşdü ki, bəy və ağaların torpaqlarının müsadirə edilməsi yanlış tədbirdir. 1841-ci ilin sonunda Qafqazın baş hakimi Qolovin (1837-1842) çara vəziyyətin çox gərgin olması haqda məlumat verdi. Vəziyyətin ciddiliyinə çarı inandıрмаğa çalışan baş hakim, ondan təcili təftiş göndərməyi xahiş edirdi.

1842-ci ilin yanvarında «Cənubi Qafqaz diyarının qurulması komitəsi» Baş İdarə Şurasının bəy torpaqlarının müsadirəsi haqda 13 fevral 1841-ci il qərarını yenidən müzakirə etdi. Komitə bəylərə polis məmuru kimi baxılması fikrinin yanlış olması qənaətinə gəldi. Belə ki, bəylərin torpaq sahibliyi hüququ əslində Rusiyadakından fərqli deyildi.

Cənubi Qafqazdan həyacanlı xəbərlər alan çar 3 fevral 1842-ci ildə hərbi nazir qraf A.İ.Çernişevin adına fərman verdi. Fərmanda deyilirdi ki, bizim ümidlərimiz doğrulmayıb. Bu, əslində Cənubi Qafqazda çarizmin siyasətinin tam iflasının etirafı idi. Həmin fərmanda hərbi nazir qraf Çernişev və statistik M.İ.Pozen xüsusi yoxlama üçün Cənubi Qafqaza göndərildi. Onlar yerlərdə vəziyyətlə tanış olub təcili tədbirlər görməli idilər. Baron Pozen 1842-ci ilin qışında bir qrup məmurla birlikdə Cənubi Qafqaza gəldi. Az sonra hərbi nazir də Tiflisə gəldi. Baron Pozen demək olar ki, Xəzər vilayətinin bütün dairə və qəzalarında olub, yerli əhali ilə görüşlər keçirərək keçirilmiş islahatların uğursuz olması qənaətinə gəldi. Qazax, Şəmsəddil

və Borçalı ağaları, torpaqlarının müsadirəsi haqda qərarın tezliklə ləğv edilməsini Pozəndən xahiş etdilər. Yerli zədaganlığa belə münasibəti ədalətsiz və hökumət üçün ziyanlı sayan qraf Çernişev və Pozen ağalar haqda yeni əsasnamə hazırlamağı, bəylərin isə hüquqlarını dəyişmədən saxlamağı təklif etdilər. Çar hökuməti 1842-ci ildən ali müsəlman silkinin narazılığı ilə hesablaşmağa məcbur oldu. Beləliklə, «təbii rus dvoryanlarının» simasında ictimai dayaq yaratmaq siyasəti baş tutmadı. Bu, bir tərəfdən bəylərin, ağaların və vergiləri artırılmış kəndlilərin narazılığı üzündən baş tutmamışdı, digər tərəfdən isə Azərbaycanda «təbii rus dvoryanları»nın simasında ictimai dayaq yaratmaq siyasətinin real əsasa malik olmaması ilə bağlı idi. Belə ki, Azərbaycanda «təbii rus dvoryanlığı» hələ yox idi, onu yaratmaq lazım idi. Hökumət yerli feodalların torpaqlarının zəbt olunması haqda qərar çıxarsa da, «təbii rus dvoryanlığının» yaradılması üçün heç bir tədbir görmədi. Belə bir şəraitdə yerli feodalları özündən uzaqlaşdıran çar hökuməti yerlərdə əhalini istismar və idarə etmək üçün köməksiz qalmışdı. Baron Pozenin təklifi ilə Qafqaz hakiminin yanında ağaların və bəylərin hüquqlarının (o cümlədən torpaq hüquqlarının) müəyyən olunması üçün komitələr yaradılması qərara alındı. 16 may 1842-ci ildə Çernişevin Qolovinin adına verdiyi əmrdə belə bir komitənin yaradılması tapşırılırdı. 30 may 1842-ci ildə Tiflisdə ağaların hüquqları ilə məşğul olan komitə işə başladı. Həmin komitəyə hər 4 mahaldan 1 ağanın cəlb edilməsi də nəzərdə tutulmuşdu.

Müsəlman əyalətlərində yeganə sosial arxa olan bəy və ağalardan istifadə etməyin zəruriliyi bu zümərənin torpaq hüquqlarına hökumətin münasibətini köklü şəkildə dəyişirdi. 2 noyabr 1842-ci ildə I Nikolayın Qafqazın baş hakiminin adına verdiyi əmrdə ali müsəlman silkinin hüquqları məsələsində əsrlərdən bəri yaranmış tarixi vəziyyəti nəzərə almaq qəti tapşırılmışdı.

Çar hökumətini buna vadar edən bəy və ağaların hakimiyyətə olan nifrəti idi. Onlar torpaq və kəndlilər üzərindəki hüquqlarının qaytarılmasını tələb edirdilər. Yerlərdə 20-40 nəfərlik yaraqlı qaçaq dəstələri yaranmışdı ki, onlar da

çar məmurlarına, azsaylı qoşun bölüklərinə, poçta, polis idarələrinə basqın edirdilər. Baş komandan general Neyqard (1842-1844) Azərbaycan qəzalarında «qarət və quldurluğun» artdığını, Şamaxı və İravan poçt yollarının gediş-gəliş üçün «daim təhlükəli» olduğunu bildirdi. 1843-1844-cü illərdə Qafqazdan mərkəzə sakitləşdirici xəbərlər gəlmirdi. Belə ki, Şimali Qafqazda Rusiyanın işğalçılıq müharibəsinə qarşı dağlıların apardığı mübarizə müvəffəqiyyətlə davam edirdi.

1843-cü il martın 6-da Tiflisdə yerli feodalların torpaq hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi üçün iki komitə yaradılmışdı: 1) Ali müsəlman silkinin hüquqlarını araşdıran; 2) Ağaların hüquqlarını araşdıran komitələrin işində diyarın tarixində ilk dəfə olaraq feodalların seçilmiş nümayəndələri də iştirak edirdi. 1843-cü ilin iyununda 13 bəy nümayəndə kimi Azərbaycandan Tiflisə gəldi. Onların sırasında A.A.Bakıxanov da var idi. Onu Quba və Bakı qəzalarının bəyləri vəkil seçmişdilər. A.A.Bakıxanov Azərbaycanın yüksək silkinin hüquq və imtiyazlarını müdafiə edərək, onu gürcü zədaganlığı ilə yanaşı tutmağı təklif edirdi.

Bütövlükdə ali müsəlman silkinin hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi üzrə komitənin və ağaların məsələsi üzrə daha iki komitənin işi çarizmin bu zümərəyə münasibətini aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətli oldu. Komitələrin işinin gedişində müzakirə olunan məsələlərlə bağlı rəsmi siyasətin başlıca prinsipi müəyyən edildi. Bu başlıca prinsip bəy və ağaların torpaq üzərində nəqli mülkiyyətçilik hüququnun tanınması və onlara kəndlilər üzərində polis, qismən də məhkəmə hüququnun verilməsini nəzərdə tuturdu.

Cənubi Qafqazda beynəlxalq, daxili və hərbi vəziyyətin mürəkkəbliyi idarəçilikdə dəyişiklik edilməsini tələb edirdi. Vəziyyətin belə məcraya gəlməsində diyarın baş hakimi general Neyqardın da rolu var idi. Xəstə və dövlət işlərində heç bir təcrübəsi olmayan baş hakim Qafqazın idarə edilməsinin onun gücünə münasib olmadığını başa düşürdü və buna görə də istefa verməyə tələsirdi. Onun istefası paytaxtda razılıqla qarşılandı. Çar I Nikolay ilk dəfə 1844-cü ildə, Qafqazda bütün mülki və hərbi işləri öz əlində cəmləşdirən canişinlik sistemini yaratdı.

Beləliklə çar 1844-cü ildə Novorossiysk general qubernatoru knyaz M.S.Vorontsovu Qafqaza canişin təyin etdi. Köhnə dvoryan nəslindən olan, heç bir nazirlik qarşısında məsuliyyət daşımayan M.S.Vorontsov mütləqiyyətin və feodal münasibətlərinin qorunması uğrunda ardıcıl mübarizə aparan bir şəxs kimi Azərbaycan feodallarının da müdafiəçisinə çevrildi. Bu da təsadüfi deyildi. Çar I Nikolay Vorontsovu canişin təyin edərkən ona Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr haqqında məlumat və tapşırıqlar vermişdi. Bunu 1846-cü ilin martında Vorontsovun çara yazdığı raportundan da görmək olar: «Hələ Sankt Peterburqda olarkən sizin nəzərdə tutduğunuz tədbirlərin zəruriliyinə inanırdım. Siz tam düzgün olaraq qeyd edirdiniz ki, ağalardan torpaqları almaq səhv tədbirdir, torpağı onlara vermək və əvəzində onlardan sədaqətli qulluq tələb etmək lazımdır».

Çar ali müsəlman silkinin torpaq hüquqlarının nizamlanmasını canişinə qəti olaraq tapşırırmışdı. Tiflisə gələn canişin ağaların və bəylərin torpaq hüquqlarını müəyyən etmək üçün gərgin işə başladı. Bu işdə onun ən yaxşı köməkçisi diyarın mülki idarə rəisi general P.A.Ladinski idi. Qafqaza gəldikdən sonra M.S.Vorontsovun başı dağlılara qarşı mübarizəyə qarışdığından ağa və bəylərin torpaq hüquqları haqqında layihə hazırlamaq Ladinskinin üzərinə düşürdü. Çanişindən «müsəlmanlar içərisində ali silk yaratmaq» haqqında xüsusi tapşırıq alan Ladinski ciddi işə başladı.

1842-1844-cü illərdə fəaliyyət göstərən komitələr dövlətin göstərişi ilə bəy və ağaların hüquqlarını müdafiə etmək qərarına gəldi. Bununla da onlar hakim zümrəni özləri üçün ictimai dayağa çevirməli idi. Bəy və ağaların hüquqları ilə məşğul olan komitələr aşağıdakı prinsipləri əsas götürürdülər: 1) bəy və ağaların torpaqları onların irsi mülkiyyəti kimi təsdiq edilməli; 2) həmin torpaqlarda yaşayan kəndlilər ağa və bəylərə vergi verməli və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli; 3) bəy və ağalara polis və qismən də məhkəmə hakimiyyəti verilməlidir.

Ladinskinin hazırlayıb Vorontsova təqdim etdiyi layihənin müzakirəsində Qarabağın və Şəkinin bəyləri də iştirak edirdilər. 1846-cı ilin sentyabrında Baş İdarə Şurasında təsdiq edilmiş Ladinski-Vorontsov Əsasnaməsinə 30 mart 1846-cı ildə Qafqaz

Komitəsinin iclasında baxılmış və ona bir sıra düzəlişlər edilmişdi. Lakin düzəlişlərin çoxuna mənfi yanaşan Vorontsov Əsasnamənin azacıq dəyişilmiş mətnini yenidən komitəyə göndərmiş, burada bəyənildikdən sonra I Nikolaya təqdim etmişdi. Çar 6 dekabr 1846-cı ildə bu Əsasnaməni canişinin adına buyruq şəklində imzaladı.

6 dekabr 1846-cı il qanunu 12 maddədən ibarətdir. Onun 10-u bəylərin torpaq hüquqlarına, 2-si isə feodal-kəndli münasibətlərinə toxunurdu. Reskriptin 1-ci maddəsinə əsasən «müsəlman əyalətlərinin Rusiyaya qatılması zamanı onların (xan, bəy və məliklərin) nəsilələrinin sahib olduqları və indi də onların şəksiz ixtiyarlarında olan bütün torpaqlar onların irsi mülkiyyəti kimi təsdiq olunsun». Bununla da, uzun əsrlər boyu bir-birinə yaxınlaşan, lakin heç vaxt eyniləşməyən mülk və tiyul torpaqlarının bir mülkiyyət kimi eyniləşməsi hüquqi baxımdan qanuniləşdirildi.

Qanunla Rusiya işğalı çağında bəylərin nəslə sahibliyiində olmuş və indi də onların ixtiyarında qalan torpaqlar (mülk, tiyul) üzərində tam irsi mülkiyyətçilik hüququ ilk dəfə olaraq tanındı. 1841-ci ildə Qazax, Şəmsəddil və Borçalı məntəqələrində ağalardan müsadirə edilmiş bütün torpaqlar (maddə 3) çarın «xüsusi iltifatı» kimi onlara qaytarıldı.

Xan, bəy və digər torpaq sahibləri öz mülklərini nəsilə-nəslə keçirə, sata, bağışlaya, hər hansı şəkildə alqı-satqıya qoya bilərdi, lakin bir şərtlə ki, bu şəxs ali müsəlman silkinin nümayəndəsi olsun.

Qanunun birinci və altıncı maddələrinin qarşılaşdırılması belə bir cəhəti üzə çıxarır ki, işğala kimi nəslə və irsi, hətta şərti torpaqları olmuş bəylər, Rusiya hökumətinə qulluğa görə torpaqlara yiyələnmiş yeni sahibkarlardan üstün tutulmalıdırlar. Çünki sonuncuların torpaq sahibliyi hüququnun tanınması üçün «qulluq göstərmək» şərti qoyulmuşdu.

Fərmanın 7-ci və 8-ci maddələri sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilərə həsr edilmişdi. Belə ki, bundan sonra rəiyyət, rəncbər, xalisə, nökr və i.a. müxtəlif adların yerinə kəndlilərə ümumi bir ad - «mülkədar tabəsi» adı verilirdi. Kəndlilər torpaqdan istifadəyə görə onun sahiblərinə əvəz olaraq

mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməyə borclu idilər.

6 dekabr 1846-cı il qanunu ilə çar hökuməti yerli feodalların torpaq hüquqlarını təsdiqlədi və bununla da yerli feodallara doğru böyük bir addım atdı. Təsadüfi deyildi ki, bu çarizmin yerli feodallarla ittifaqının başlanğıcı hesab edilirdi.

Nəhayət, çar hökuməti ali müsəlman silkinə münasibətini müəyyənləşdirdi və onların simasında ictimai dayaq yaratmaq məqsədilə ciddi bir addım atdı. Bununla da, ali müsəlman silki torpaq hüquqları baxımından Rusiya zadəganları ilə bərabər hüquq qazandı. Lakin ali müsəlman silki imtiyaz və şəxsi hüquqlar baxımından heç vaxt rus və gürcü zadəganları ilə bərabərləşdirilmədi. Belə bir bərabərlik Azərbaycanın bəy və ağalarına diyarın idarə edilməsində vəzifələr tutmaq hüququ verərdi. Ali müsəlman silkinə qarşı milli və dini ayrı-seçkilik siyasəti yeridən çar hökuməti buna yol vermək istəmirdi.

3. 1847-ci il Kəndli Əsasnamələri

Xanlıqlar dövründə (XVIII əsrin ortaları – 1828-ci illər) Azərbaycanda bəylər ilə asılı kəndlilər arasında qarşılıqlı münasibətlər bütün ölkə miqyasında qanunla rəsmiləşdirilməmiş və nizamlanmamışdı. İşğaldan sonra bu problem dərhal həll olunmadı, çünki Rusiya Azərbaycan ali təbəqəsinin – xan, sultan, məlik, bəy və ağalarının torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu uzun müddət tanımadı, hətta 10 aprel 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatından sonra hökumət 1841-ci il 23 may tarixli fərmanı ilə ağalardan malik olduqları kəndləri geri almışdı. Belə bir fərman Kaspi vilayətinin tiyuldar bəylərinə də verilmişdi. Lakin diyarda yaranmış gərgin vəziyyət bu fərmanın sonrakı taleyini qeyri-mümkün etdi. Rusiya imperatoru I Nikolayın əmri ilə 1844-cü ildə Qafqazda canişinlik yaradıldı və ilk canişin qraf M.S.Vorontsova verilən göstərişlərdən biri də Azərbaycan bəy və ağalarının silki hüquqi və imtiyazlarının nizamlanması idi. Çarın 6 dekabr 1846-cı il fərmanı ilə Azərbaycan ali silkinin torpaq üzərində mülkiyyət hüququ tanındı və qanuniləşdirildi. Yalnız bundan az sonra bəylərlə feodal-asılı kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini

qanuniləşdirən - «Kəndli Əsasnamələri» verildi.

Məsələnin bir cəhətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, sahibkar kəndliləri rəsmi olaraq «dövlət sakinləri» adlanırdılar və onlar «sahibkar torpağında yerləşdirilən dövlət kəndliləri» sayılırdılar.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycan ali təbəqəsi əsasən bəylərdən ibarət idi. Amma Azərbaycanın şimal-qərb zonasında – Qazax, Şəmsəddil və Borçalı məntəqələrində bəy statusuna malik olanlar bir qayda olaraq ağa adlanırdılar. Odur ki, 1847-ci ildə məzmunu əsasən eyni olan 2 «Kəndli Əsasnamələri» verildi:

- 1) Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı və Quba qəzalarında;
- 2) Ağalar ilə onlara qaytarılmış və onların mülkiyyətində təsdiq edilmiş torpaqlarda yaşayan kəndlilər arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında 18 dekabr 1847-ci il fərmanı.

«Kəndli Əsasnamələri» 6 dekabr 1846-cı il fərmanının məntiqi davamı olaraq bəy və ağalara kəndlilərin, əsrlər boyu istifadələrində olan torpaqları üzərində mülkiyyət hüququ verildi. Hüquqi baxımdan kəndlilər «özgə» torpaqlarında yaşadıkları üçün «mülkədar tabesi» sayılırdılar və buna görə də bəy və ağanın xeyrinə vergi verməli, mükəlləfiyyətlər ödəməli idilər.

Tamamilə aydın məsələdir ki, torpaq məsələsi torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə birinci yeri tuturdu. Torpaq məsələsi kəndlilər üçün həyati məsələ idi. «Kəndli Əsasnamələri»nin 1-ci maddəsinə görə 15 yaşından yuxarı kişi xeylaqları «əkinçilik, bağçılıq, heyvandarlıq və bostançılığa yararlı» 5 desyatınə qədər torpaq payı ilə təmin olunmalı idilər. Pay torpağının tərkib hissələrinin həcmi və əkinə yararlı olub-olmamasının 1-ci maddəsində qeyd edilməməsi kəndlilərin yararlı torpaqla təmin edilməsini çətinləşdirirdi.

2-ci maddəyə görə kəndlilər əkin sahələrini mütləq əkib-becərməli idilər, çünki vergi və mükəlləfiyyətlərin taleyi məhz bundan asılı idi.

«Kəndli Əsasnamələrində» ətraflı şərh edilən məsələlərdən biri kəndlilərin vergi və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməsidir.

Məlum olduğu kimi Azərbaycanda əsas rentə məhsul rentası idi. «Kəndli Əsasnamələri»ndə bu prinsip gözlənilmişdi, yenə də əsas vergi məhsulla alınan malucəhat (malcəhət) müəyyən edilmişdi. Lakin məsələnin bir cəhətini mütləq qeyd etmək lazım gəlir ki, «Kəndli Əsasnamələrinə» qədər kəndlilər malucəhatdan əlavə məhsulla həcmə çox da böyük olmayan bir neçə vergi verirdilər, indi isə məhsulla yalnız bir vergi-malucəhat müəyyən edilirdi. Malucəhat taxıl məhsullarının onda biri, çəltik, meyvə və tərəvəz məhsulunun isə üçdə biri həcmində müəyyənləşdirilirdi. Bu qayda rəiyyət statusunda olan kəndlilərə şamil edilirdi.

Azərbaycanda feodal asılı kəndlilər 3 qrupa bölünürdülər: rəiyyətlər, rəncbərlər və nöqərlər. Rəiyyətlər pay torpağına və müstəqil təsərrüfata malik kəndlilər idilər, rəncbərlər isə bir qayda olaraq pay torpağı olmayan və bəyə məxsus əkin sahəsini əkib-becərən və bunun müqavilində məhsulun yalnız çox az hissəsini alan kəndlilər idi. 6 dekabr 1846-cı il fərmanının 7-ci maddəsinə görə sahibkar kəndlilərinə rəiyyət, rəncbər, xalisə, elat adları əvəzinə ümumi bir ad – mülkədar tabesi adı verilirdi. Bu fərmanla rəncbərlik institutu ləğv edilirdi. Odur ki, «Kəndli Əsasnamələrində» rəncbərlikdən rəiyyət statusuna keçirilən kəndlilərdən alınmalı olan malucəhatın miqdarı da göstərilirdi. Belə ki, əgər kəndli pay torpağını bəyin iş heyvanı, toxumu və alətlərindən istifadə etməklə əkib-becərsə, onda məhsulun beşdə birini malucəhat kimi bəyə verməli idi.

8-ci maddəyə görə məhsul yığımı mütləq torpaq sahibinin ya özü və ya da onun şəxsi nümayəndəsinin iştirakı və nəzarəti altında olmalı idi. Bu kəndlilərə məhsulun bir hissəsini bəydən gizlətməyə imkan verməmək üçün tətbiq edilirdi. Yığılan məhsul üç gün müddətində bölünməli idi və bəy öz payına düşən hissəni bundan sonra aparmalı idi.

Malucəhatın daşınması xüsusi bir mükəlləfiyyət kimi kəndlilərin üzərinə qoyulmuşdu. 9-cu maddəyə görə, əgər bəy məhsul yığılan əraziyə yaxın yerdə yaşayırdısa, kəndli malucəhatı 3 günə daşımalı idi. Bəyin evi 50 verstə qədər olardısa kəndli malucəhatı 15 gün ərzində mütləq çatdırmalı idi, 50 verstdən uzaqda yaşayan bəyin malucəhatını kəndli kənd təsərrüfatı

işlərindən azad olduğu halda çatdırmalı idi. Bu halda malucəhatın daşınması biyar günlərinin hesabına olurdu.

«Kəndli Əsasnamələri»ndə nəzərdə tutulan əsas mükəlləfiyyətlərdən biri işləyib ödəmə və ya biyar idi. «Kəndli Əsasnamələri»nin 19-cu maddəsinə görə biyar günlərinin miqdarı 18 gün müəyyən edilmişdi, özü də hər ailə bəyin təsərrüfatında işləmək üçün 1 nəfər kişi xeylağı verməli idi. Həmin adam öz iş heyvanı və istehsal alətləri ilə biyara getməli idi. «Kəndli Əsasnaməsində» 18 günlük biyarın təxmini bölgüsü də verilmişdi. 1) 6 gün bəyə məxsus əkin, səpin və biçin işlərində iştirak; 2) 6 gün bəyə köç zamanı yardım etmək; 3) 3 gün odun və ot daşımalı, 3 gün isə bəyin tikinti işlərində çalışmaq.

«Kəndli Əsasnamələri»ndə işləyib ödəmə mülkəlləfiyyətinin tərkib hissələrinin qəti müəyyən edilməməsi kəndlilərin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir edirdi, çünki bəy kəndlini təsərrüfat işlərinin qızgın vaxtında öz təsərrüfatında işləməyə məcbur edə bilərdi ki, bu da kəndlini ağır vəziyyətə salırdı, çünki kəndli bəyin tarla işlərini öz qoşqu, iş heyvanları ilə əkib-becərirədi. Cəmi 1 iş heyvanı olan kəndlilər belə hallarda iş heyvanını icarəyə götürmək məcburiyyəti qarşısında qalırdılar.

«Kəndli Əsasnamələri»ndə biyar günlərinin sayı 2 dəfə artırılmışdı, belə ki, xanlıqlar dövründə biyar günlərinin sayı 6-8 gün idi.

91-ci maddəyə görə, kəndlilər biyarın əvəzinə bəyə 10 qəpik gümüş pul ödəməklə biyara getməyə bilərdilər. Bu maddədə əvəzə ildə 2 gün müəyyən edilmişdi. Bütün kənd ildə 2 gün birlikdə bəyin tikinti işlərini görməli, su kanallarını təmir etməli və s. Əvəzə 2 günlərində bəy kəndliləri öz hesabına yeməklə təmin etməli idi.

25-26-cı maddələrə görə mal-qaranın bəyə məxsus otlaqlarda otlamasına görə kəndlilər bəyə çöpbaşı adlı vergi ödəməli idilər, bu vergi mal-qaranın sayına görə müəyyən edilirdi. Çöpbaşı kiçik buynuzlu mal-qara 20 baş, iri buynuzlu mal-qara 10 və atlar 5 başdan artıq olduqda alınmalı idi. Lakin Əsasnamədə alınacaq çöpbaşının həcmi göstərilməmişdi, amma qeyd olunurdu ki, o mövcud qaydalar əsasında ödənilməlidir.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda maldarlıqla məşğul olanlar elat adlanırdılar. Əsasnaməyə görə bəyin torpağında yaşayan elatlar adətə uyğun olaraq çöpbaşı və hər bir ailə üzrə 4 gümüş manat miqdarında vergi verməli idilər.

«Kəndli Əsasnamələri»ndə şəxsi xidmətçi ayrılması bəndi də vardı. Bəyin ev işlərini görmək üçün 10 ev bir kişi, 15 ev isə bir qadın xidmətçisi ayırmalı idi. Laikn Azərbaycanda bəyin evinə qadın qulluqçusu verilməsi mükəlləfiyyəti kəndlilər arasında çox ciddi narazılıq yaratdığına bu mükəlləfiyyət ləğv edilir.

Əsasnamənin 40-cı maddəsi kəndlilərin hüquqi vəziyyətinə həsr edilmişdi. Rəsmi olaraq bəy kəndliləri müsəlman ali silkinin torpaqlarında məskunlaşmış «dövlət sakinləri» sayılırdılar. Odur ki, Əsasnamənin 40-cı maddəsinə görə, kəndlilərə keçid hüququ aşağıdakı hallarda verilir. 1) kəndlilərin keçməsinə həm onun tərk etdiyi icmanın, həm də onu qəbul edəcək icmanın razılığı olarsa, əgər kəndli bəy kəndinə keçməyi planlaşdırsaydı, onda həmin kəndin bəyinin də icazəsi lazım idi. 2) kəndli alqı və ya digər qanuni yolla 15 yaşından yuxarı hər bir ailə üzvü – kişi xeylağı üçün 5 desyatindən az olmayaraq torpaq almışdırsa, başqa bəyin kəndinə keçmək istəyən kəndli bütün vergi və mükəlləfiyyətləri əvvəlcədən ödəməli idi. Borclu kəndlilər keçid hüququndan istifadə edə bilməzdilər. Keçid üçün qubernator qəza rəisinin təqdimatına əsasən icazə verə bilərdi.

«Kəndli Əsasnamələri»ndə kəndlilər üzərində bəylərə polis və qismən məhkəmə hüququ verilməsinə dair xüsusi maddələr vardır. Əsasnamənin 32-ci maddəsinə görə, bəylərə onların torpağında yaşayan kəndlilərin rahatlığı, əxlaqı üzərində nəzarət hüququ verilir. Bu xalis polis vəzifəsi idi. Polis hüquqi ilə bərabər bəylərə məhkəmə nəzarəti hüququ da verilir: kəndlilər arasında kiçik mübahisələri, qarşılıqlı şikayətləri, həmçinin cinayət xarakteri daşımayan işləri bəyin nəzarəti və bəyin özünün təsdiq etdiyi şəxslər tərəfindən həll edilməli idi. Bəylərə nisbətən, ağalara daha geniş məhkəmə səlahiyyəti verilir. Ağalar ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini rəsmiləşdirən 28 dekabr 1847-ci il «Kəndli

Əsasnamələri»nin 28-si maddəsinə görə kənd məhkəməsində cinayət işlərinə baxılmasına ağanın razılığı olmalı idi.

Beləliklə, 1847-ci ilin «Kəndli Əsasnamələri» Azərbaycanda mövcud olan feodal münasibətlərini, bəylər ilə kəndlilər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri rəsmiləşdirdi və qanunlaşdırdı. «Kəndli Əsasnamələri» Azərbaycan ali təbəqəsinin imtiyaz və üstünlüklərinin qorunub saxlanılmasına və möhkəmlənməsinə yönəlmişdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı: 1989, sənəd 67, s.309-313
2. Azərbaycan tarixi, Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Red. S.S.Əliyev. Bakı: 1996, s.661-668
3. Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı: 2005
4. İsmayılov X.X. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı: 2006, s.312-314
5. Ибрагимов Н. Система управления российского царизма в Северном Азербайджане в начале XIX столетия (до 1840-х годов). АҚД, Баку: 2008

2) Burjua islahatlarının hazırlanması və keçirilməsi

1. XIX əsrin 50-60-cı illərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi irəliləyiş
2. Kəndli islahatının hazırlanması və keçirilməsi
3. Məhkəmə və şəhər islahatları. İnzibati dəyişikliklər

1. XIX əsrin 50-60-cı illərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi irəliləyiş

XIX əsrin 50-60-cı illəri Şimali Azərbaycanda iqtisadi irəliləyiş, kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü, fabrik və zavod

tipli müəssisələrin meydana gəlməsi dövrüdür. 50-60-cı illərdə Azərbaycanda buxar qurğusu və muzdlu əməyin tətbiqinə əsaslanan iri fabrik istehsalı meydana çıxır. Bu dövrdə ölkəmizdə kapitalistcəsinə inkişaf edən əsas sənaye sahələri neft emalı, mis istehsalı, ipəksarıma sənaye sahələri olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi əlbəttə kənd təsərrüfatı idi. Lakin kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətləri sənayeyə nisbətən gec inkişaf edirdi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində iqtisadi irəliləyiş Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrində, istər kənd təsərrüfatında, istərsə də sənayedə özünü göstərirdi. Burada bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 50-60-cı illərdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi idi. Odur ki, ölkənin iqtisadi durumu Rusiyanın yeritdiyi iqtisadi və sosial siyasətdən çox asılı idi. Tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir hökmrandır ki, Rusiyanın Qafqazı «iqtisadi fəthi» siyasi fəthindən sonra başlanıb, «iqtisadi fəth» məhz bu dövrə düşür. Rusiyanın bu «iqtisadi fəthi» Azərbaycanda mədən, ipəksarıma, neft emalı kimi sənaye sahələrinin inkişafına böyük təkan vermiş oldu.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında da əvvəlki illərə nisbətən sözsüz ki, məhsul istehsalı artırdı. Bu, ilk növbədə yeni əkin sahələrinin yaradılması, meşə sahələrinin və otlaqların əkin üçün istifadə olunması, yeni, yüksək məhsuldar sortların istifadəsi, aqrotekniki tədbirlərin tətbiqi ilə bağlı idi. Bu dövrdə Rusiya bazarında Azərbaycandan aparılan kənd təsərrüfat məhsullarına- ipək, düyü, yun, quru meyvə və s. böyük ehtiyac vardı ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsullarının həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə artımının əsas səbəblərindən biri idi. Bu dövrdə Azərbaycanda əvvəllər olmayan istehsal sahələri də yaranır ki, bunlardan biri də məsələn, qarğıdalı istehsalı idi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində kənd təsərrüfatında aparıcı rol əvvəllərdə olduğu kimi taxılçılığa məxsus idi. Öz bol taxılı

ilə fərqlənən Qarabağ, Şirvan və Qubada çoxlu taxıl toplanırdı. Kəndlilərin istehsal etdikləri məhsulun xeyli hissəsi ölkənin daxili bazarlarına satışa göndərilirdi. Azərbaycanda yetişdirilən yüksək keyfiyyətli taxıl məhsulları ümumdünya sərgisinə belə göndərilirdi və mükafata layiq görülürdü. Çəltikçilik Azərbaycanda ənənəvi təsərrüfat sahəsi idi. Çəltik Talış, Qarabağ, Quba, Şirvan, Zaqatala və b. yerlərdə becərilirdi. Çəltik daha çox əmtəəlik məhsul idi. 1852-ci ildə Naxçıvanda Hindistandan gətirilmiş çəltik növü becərilirdi.

XIX əsrin 60-cı illərində üzümçülük kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi sahələrdən biri idi. Bu dövrdə, Azərbaycanda şərabçılıq geniş inkişaf edirdi, çünki Rusiya bazarında şəraba böyük ehtiyac vardı.

50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda ipək istehsalı xeyli artmışdı. Əgər 1861-ci ildə Bakı quberniyasında 17.352 pud ipək istehsal edilmişdisə, 1865-ci ildə artıq istehsal 19.343 puda çatmışdı. Bu illərdə, Avropada ipəkqurdu xəstəliyi ipək sənayesinin böhranına səbəb olmuşdu, böhrandan çıxış yolunu xarici ölkələr Azərbaycandan sağlam ipək qurdu toxumu almaqda görürdülər. Lakin Azərbaycanda da ipəkqurdu xəstəliyi yayıldığından 1867-ci ildə Bakı quberniyasında ipək istehsalı 1346 puda enmişdi. Amma 1870-ci ildə ölkədə ipək təsərrüfatını bərpa etmək mümkün oldu. Belə ki, 1870-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 4800 puda qədər ipək istehsal edilmişdi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda sürətlə inkişaf edən kənd təsərrüfat sahəsi – marena-boyaq maddəsi istehsalının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq Lənkəran, Quba, Dərbənd qəzalarında marena-qızıl boya yetişdirmək üçün geniş əkin sahələri ayrılmışdı. Əsas marenaçılıq rayonu Quba qəzası idi. Əgər 1851-ci ildə qəzada 2 min pud marena istehsal edilmişdisə, artıq 1869-cü ildə bu rəqəm 200 min puda çatmışdı, yəni 100 dəfə artmışdı. Quba və Lənkəran qəzalarında

1862-ci ildə 70543 pud marena istehsal edilmişdisə, 1866-cı ildə bu istehsal 234556 puda çatmışdı. Amma 1869-cu ildə süni boyaq-alizarinin kəşfi ilə əlaqədar olaraq manera istehsalına böyük zərbə dəyir, tələbat olmadığına görə istehsal tamamilə sıradan çıxır.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda –Abşeron yarımadasında neft çıxarılmasında artım özünü göstərir. XIX əsrin I yarısında neft hasilatı 260 min pudluq həcmi keçmirdi, bunun əsas səbəbi neftə həm Azərbaycanda, həm də Rusiyada tələbatın az olması idi. Azərbaycan nefti əsasən İranda satılırdı. Lakin bunun həcmi 1848-ci ildə yalnız 113982 pud olmuşdu. Xam neft – qara neft istehlak olunmaq üçün emal edilməli idi. Neftdən alınan əsas məhsullardan biri – fotogen idi (fotogen – mineral yağ deməkdir). Fotogendən əsasən işıqlandırıcı maddə kimi istifadə edilirdi, lakin fotogen yandıqda hiss verirdi. 1858-ci ildə ABŞ-da neft emalı sənayesində mühüm bir yenilik baş verir, neft emalı texnologiyasındakı dəyişikliklər nəticəsində keyfiyyətə, yeni bir maddə – kerosin alınması mümkündür. 1854-cü ildə ingilis tədqiqatçısı Kesper asfaltdan maye almaq metodunu ixtira edir və bu yağa kerosin adını verir. «Kerso» yunanca mum, eləyən isə «yağ» deməkdir. Kerosin fotogendən fərqli olaraq yananda hiss etmirdi və ondan yaxşı yanırdı.

XIX əsrin 60-cı illərindən kerosin sənaye əhəmiyyətli məhsul statusu alır və sənayenin inkişafı üçün ən mühüm məhsullardan birinə çevrilir. Artıq 1863-cü ildə Rusiya bazarına amerikan kerosini çıxarılır, ABŞ-da kerosindən istifadə üçün ucuz lampa istehsalına başlanılır və belə lampalar dünyanın 4 tərəfinə, o cümlədən Rusiyaya ixrac olunur. Rusiyada amerikan kerosininə və kerosin lampasına geniş bazar vardı.

Azərbaycanda neft hasilatı 50-ci illərdə durğunluq içərisində idi, irəliləyiş yox, əksinə, gerilik vardı. Əgər 1848-ci ildə 259.769 pud neft çıxarıldısa, 1849-cu ildə hasilat 207.029 puda enir. 1850-ci ildə isə 260 min pud olur. Ümumiyyətlə XIX

əsrin 50-60-cü illərində neft hasilatı aşağıdakı kimi idi:

İllər	Hasilat (pudla)
1850	260.00
1869	1.638.900
1870	1.704.500

1864-cü ildə Balaxanı mədənlərində məcburi kəndli əməyi ləğv edilir, bundan sonra neft istehsalı işində maddə fəhlə əməyindən geniş istifadə olunmağa başlanılır. Bu neft hasilatı, neft çıxarma sənayesinin kapitalistləsinə yenidən qurulmasının ilkin əlamətlərindən biri sayılmalıdır.

1857-ci ildə Peterburqlu Kokorev və Qubonin «Законное торговое общество» adlı cəmiyyət təşkil edirlər.

Azərbaycanda kapitalistləsinə inkişaf edən əsas sahələrdən ən əsası neft emalı sənayesi idi. Bu sahənin inkişafına kapital qoyuluşu 1859-cu ildən başlanılır. Rus sənayeçilərindən Kokorev və Qubonin 1859-cu ildə Bakı yaxınlığındakı Şuraxanı kəndində böyük neft emalı zavodunu işə sala bilmişdilər. Zavodun inşasına Almaniyadan dəvət edilmiş Moldanqauer adlı mühəndis rəhbərlik edirdi. Bu dövrdə Bakıda xam neftin qiyməti çox yüksək idi. Belə ki, 1 pud neft – 30-40 qəpik idi. Bundan əlavə neftin mədəndən zavoda arabalarda daşınması da 15 qəpik əlavə xərc tələb edirdi. Odur ki, zavod sahibləri xammal kimi baha olan xam neftindən deyil, nisbətən daha ucuz olan xammaldan – qırdan istifadə etməyi qərarlaşdırmışdılar. Qırdan kerosin isə sözsüz ki, çox az, cəmi 15 faiz alınır. Odur ki, zavod gəlir gətirmək əvəzinə zərər verirdi. Rus alimi B.E.Eyxlerin təklifi ilə xammal neftindən istifadə edilməyə başlanılır. Yeni texnoloji proses zavodun 1860-cı ildə neftdən kerosin almasına gətirib çıxarır. Lakin neftin bahalıq zavodun az qala bağlanması səbəb olacaqdı. Zavod sahibləri zavodu bağlamaqdan əvvəl D.Y.Mendeleyev ilə məsləhətləşdilər. Bakıya gələn D.Y.Mendeleyev həm neftin

emalının texnologiyası, həm də kerosinin zavoddan limana və Rusiyaya daşınması üçün məsləhətlər verir: indi neft limana borular vasitəsilə nəql edilməyə başlanır. 1864-cü ildə zavod ildə 60 min pud məhsul verir.

1857-ci ildə rus alimi, akademik A.Z.Moris neftdən parafin alınması ideyasını irəli sürür. Tiflis əzcaçısı F.Vitte Pirallahı adasında bu məqsədlə xüsusi zavod inşa edir. Zavod 1861-ci ilin avqustunda işə salınır. Bu zavodda 150 fəhlə işləyirdi, onların əksəriyyəti Abşeronun Qala, Zirə və s. kəndlərindən idilər.

1863-cü ildə Cavad Məlikov 3 yoldaşı ilə birlikdə öz layihəsi əsasında kiçik bir neft emalı zavodu inşa edir. O kerosinin qırdan deyil, birbaşa neftdən alınması prinsipini əsas götürmüşdü.

1865-ci ildə Bakı neft quyularının sonuncu iltizamçısı erməni L.Mirzoyev Suraxanıda neft emalı zavodunu inşa edir. Bu böyük bir zavod idi, belə ki, 1870-ci ildə bu zavodun illik məhsul istehsalı 93 min puda çatmışdı.

Beləliklə, 1870-ci ilin əvvəli üçün Bakıda 3 iri neft emalı zavodundan əlavə 44 orta və xırda neft emalı zavodu vardı ki, onlarda ildə 500 min puda yaxın kerosin istehsal olunurdu.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda inkişaf edən sahələrdən biri də metal emalı sənayesi idi. Bu sahənin yaranması və inkişafı ilk növbədə «neft və neft emalı sənayesinin inkişafı ilə sıx bağlıdır, çünki bu sənaye sahələrinin çuqun tökməyə, borulara, qazanlara, rezervuara, qazma alətlərinə, dəzgahlara, avadanlığa və başqa texniki avadanlığa böyük ehtiyacı vardı. Əvvəllər hər bir zavod və ya fabrikin dəzgahları, maşınları təmir etmək üçün öz mexaniki emalatxanalarını inşa edirdilər, lakin sonralar bu işləri görmək üçün iri müəssisələr yaradılır. Belə ilk müəssisə Azərbaycanda 1858-ci ildə «Qavqaz və Merkuri» cəmiyyəti tərəfindən tikilən «təmir-mexaniki emalatxana» adlı zavod idi. Bir qayda olaraq

tarixi ədəbiyyatda mexaniki-emalatxana adlanan müəssisələr əslində zavod idilər.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Bakı sənaye rayonunda gəmi təmiri verfləri, dokları (ellinqlər) mexaniki müəssisələr ilə birlikdə inşa edilir. Bu doklardan birincisi «Qavqaz və Merkuri» cəmiyyəti tərəfindən 1858-ci ildə inşa edilmişdi. Bu doku «Qavqaz və Merkuri» cəmiyyəti öz gəmilərinin təmiri üçün inşa etdirmişdi. 1866-cı ildə bu dokun nəzdində gəmilərin təmiri üçün mexaniki zavod tikilmişdi.

XIX əsrin 50-ci illərində Azərbaycanın qərbində Gədəbəy-Daşkəsən zonasında mis-mədən sənayesi inkişaf edirdi. 1855-ci ildə Gədəbəydə türk təbəələri olan yunan X.Kıryakov və Q.Mexov əsasən əl əməyinə əsalanan kiçik bir zavodu işə saldılar. Burada ildə 1200 pud mis istehsal olunurdu. 1856-cı illərdə yerli sənayeçilərdən P.Miskaryans və Y.Karabişev Daşkəsəndə ikinci bir mis əridən zavod işə saldılar. Bu zavod da kiçik manufaktura tipli bir müəssisə idi, cəmi 15 fəhləsi olan bu müəssisədə ildə 62-64 pud mis istehsal edilirdi.

1864-cü ildə Simens qardaşları (Verner, Karl, Valter) Gədəbəy zavodunu 77 min manata satın alırlar və onlar 1865-ci ildə köhnə, kiçik zavodun yerində yenisini tikirlər və bu işdə onlar 1 milyon 874 min manat xərc çəkirlər. Simens qardaşlarının Gədəbəy mis zavodu 1870-ci ildə 44,2 min pud mis istehsal etmişdi. Simenslərin zavodu o dövrün ən müasir texnikası əsasında tikilmişdi. Belə ki, 1868-ci ildə zavodda 864 nəfər çalışırdı ki, onlardan 50 nəfəri – mədəndə, 314 nəfəri köməkçi işlərdə, 60 nəfəri isə mühəndis-texnik idilər. Gədəbəy zavodu Rusiyada istehsal olunan misin təxminən 1/7-ni verirdi.

XIX əsrin 50-ci illərində Azərbaycanda dağ-mədən sənayesinin inkişafına Rusiya dövlətinin yeritdiyi mürtəce iqtisadi siyasət mane olurdu: 1) dağ mədən vergisi; 2) ən əsas maneçilik – Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələri olan neft, balıqçılıqda azad sahibkarlığa qadağa siyasəti, bu sahələrin

iltizama verilməsi idi. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda azad sahibkarlığa münasibət sözsüz ki, Rusiyanın özünün də iqtisadi maraqlarına zidd idi. Odur ki, 1872-ci il 1 fevral və 1879-cu il 17 fevral fərmanları ilə neft sənayesində iltizam sistemi ləğv edilir, azad sahibkarlığa keçilir; 3) Azərbaycanda sahibkarlara və tacirlərə kredit verən bank müəssisələrinin açılmaması.

Şimali Azərbaycanda kapitalistcəsinə inkişaf edən xalq təsərrüfatı sahələrindən biri də ipəksarıma sənayesi idi. Moskva sənayeçilərindən Alekseyev və Voronin qardaşları «Yoldaşlıq» təşkil edərək 1860-1861-ci ildə Nuxada ipəksarıma fabriki tikdirdilər. Bu fabrik sahiblərinə 60 min manata başa gəlmişdi. Buxar mühərriki ilə işləyən bu ipəksarıma fabrikində 432 dəzgah, 64 hazırlıq hovuzu və buxar maşını vardı. 1863-1865-ci illərdə fabrikdəki buxar dəzgahlarında 192 usta və 64 şagird, əl dəzgahlarında 910 usta və 105 şagird, ayaq dəzgahlarında 30 usta və baramaların çeşidlənməsində 200-250 qadın çalışırdı. 400-dən artıq dəzgahın işlədilməsi sahibkarlara nisbətən ucuz olan qadın və uşaq əməyindən istifadə etməyə imkan verirdi. Fabrikdə ildə 1,4 min pud ipək-xammal, 1000 puda yaxın struz və digər məhsullar istehsal edilirdi. Fabrikin illik pul dövriyyəsi 1-2 milyon manata çatırdı. Lakin bu fabrik tam gücü ilə yalnız bir neçə il işləmişdir, çünki xarici ipəkçilik firmaları Nuxada sağlam barama toxumlarını kütləvi sürətdə alıb aparırdılar. 1866-cı ildə fabrik yalnız yarımgücünə işləyirdi, 1867-1870-ci illərdə fabrik fəaliyyətini tamamilə dayandırmalı olmuşdu.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda gəmiçilik də inkişaf edirdi. 1853-cü ildə Kür çayında «Knyaz V.Voronstov» adlı ilk paroxod işləməyə başlayır. «Qavqaz və Merkur» cəmiyyəti 1858-ci ildə təsis edilir, cəmiyyətin əsas kapitalı 3 mln gümüş manat idi. 1865-ci ildə Xəzər dənizində «Lebedev» kampaniyasına məxsus birinci paroxod üzməyə başlayır. 60-cı illərin sonlarında Xəzərdə yelkənli gəmilərin sayı çoxalmağa başlayır, onlar Həştərxana İrandan və əksinə çoxlu yük

daşıyırdılar.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı ilk növbədə əsas sənaye mərkəzinə çevrilən Bakı şəhərində əhalinin artmasında özünü göstərirdi: əgər 1856-cı ildə burada 8,4 min nəfər yaşayırdısa, 1868-ci ildə bu rəqəm 12,4 min nəfərə çatmışdı.

2. Kəndli islahatının hazırlanması və keçirilməsi

Rusiyada kəndli islahatının keçirilməsindən xeyli keçməsinə baxmayaraq çarizm Cənubi Qafqazda islahat keçirməyə tələsmirdi. Yerli feodallarla sıx ittifaqa girmiş çar hökuməti onları özündən narazı salmaq istəmirdi. Lakin Rusiyada kapitalizmin sürətli inkişafı ucqarlarda ciddi dəyişikliklərin edilməsini tələb edirdi.

Əvvəlcədən onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda kəndli islahatını keçirmək tələbini irəli sürən ictimai təbəqələr zəif idi. İslahat ərəfəsində Rusiyadan fərqli olaraq biz Azərbaycanda elə bir ciddi kəndli üsyanı və ya narazılıqların şahidi olmuruq. Halbuki, kəndli islahatı ərəfəsində – 1859-1861-ci illərdə, Rusiyanı başdan-başa kəndli hərəkatı bürümüşdü və Rusiyada ilk inqilabi şərait yaranmışdı.

Rusiyadan fərqli olaraq Azərbaycanda torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında mövcud olan sosial ziddiyyət o qədər də kəskin deyildi. Azərbaycanda kəndlilər nə torpağa, nə də feodalın şəxsiyyətinə təhkim olunmamışdılar. Azərbaycanda sahibkar kəndlilər torpağa və mülkədarlara təhkim olmayıb, sahibkar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri hesab edilirdilər. Bundan əlavə hökumət Azərbaycanda kəndli islahatının həyata keçirilməsi üçün hələ şəraitin olmadığını bəhənə edir və bunun üçün hazırlıq tədbirlərinin görülməsinin vacibliyini qeyd edirdi. Bütün bunlar hökumətə islahatı təxirə salmağa imkan verirdi. Lakin hökumət, gec də olsa ucqarlarda, o cümlədən Azərbaycanda kəndli islahatını keçirməyə məcbur

oldu.

Bunun üçün bir sıra hazırlıq işləri görülməyə başladı. İslahatı keçirmək üçün ilk növbədə dövlət, sahibkar və kəndlilərin pay torpaqlarının sərhədləri dəqiq müəyyən edilməli idi. Bu məqsədlə Zaqafqaziya Mərz palatası təsis edildi və 1861-ci ilin 29 iyununda mərkəzləşdirmə işini həyata keçirmək üçün «Əsasnamə» təsdiq edildi. 1 yanvar 1862-ci ildən etibarən Zaqafqaziya mərz palatası fəaliyyətə başladı. Elə həmin ildə Cənubi Qafqaz Mərkəzi İslahat Komitəsi də yaradıldı. Lakin mərkəzləşdirmə işi çox ləng gedirdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, mərkəzləşdirmə işinə bilavasitə başlandıqdan 25 il keçənədək, mərkəzləşdirilməli olan torpaqların cəmi 5%-i mübahisəsiz mərkəzləşdirilmişdi. Yerdə qalan torpaqlar mübahisəli torpaq fonduna daxil edilmişdi.

İslahata hazırlıq sahəsində ikinci mühüm addım 1866-cı ildə bəy komissiyalarının yaradılması idi. Bəy komissiyaları Cənubi Qafqaz quberniyalarında ali müsəlman silkinin tərkibini müəyyən etməli idi. Ali müsəlman silkinin tərkibinin müəyyən edilməsi də çox böyük çətinliklərlə bağlı idi. Belə ki, bir sıra «yalançı bəylər» pulla şahidlər tutur, məmurlara rüşvət verərək özlərini ali müsəlman silkinin sıralarına saldırdılar. Ümumiyyətlə, bəy komissiyaları Bakıda 22 yanvar 1870-ci ildən 1880-ci ilədək, Şuşada 15 mart 1870-ci ildən 1876-cı ilədək, Tiflis və İrəvanda isə 1865-1867-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir. Bütövlükdə Azərbaycanda bəy komissiyaları tərəfindən 1.188 nəsil əsl-nəcabətli bəy nəslə kimi tanındı, təxminən bir o qədər, yəni 1.048 nəslə bəy titulu verilməkdən imtina edildi. Bundan əlavə Şirvan, Talış və Bakı 3 keçmiş xan nəslə təsdiq edildi. Lakin Azərbaycanın ali müsəlman silkinə daxil olan bəylər rus zadəganları ilə bərabər hüquqda tutulmurdular, onlar yerli və ali hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmurdular.

Nəhayət, müəyyən hazırlıqlardan sonra 1870-ci ilin may

ayının 14-də, Cənubi Qafqaz quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən də Tiflis quberniyaları ali müsəlman silkindən olan şəxslərin, habelə erməni müləklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında əsasnamə» qəbul olundu.

«Əsasnamə»nin adından göründüyü kimi islahat Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinə şamil edilirdi ki, onlar da ümumi kəndli kütləsinin 1/5 hissəsini təşkil edirdilər. Ona görə də, bu islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində köklü dəyişikliyə səbəb ola bilməzdi.

İslahatda kəndliləri maraqlandıran üç məsələyə, - torpaq, şəxsi azadlıq, vergi və mükəlləfiyyət məsələsinə toxunulurdu.

«Əsasnamə»yə görə qanun verilənə qədər kəndlinin istifadəsində olan həyətyanı torpaq sahələri, meyvə, tut, üzüm bağları, onun daimi istifadəsində olan əkin və b. sahələr onun pay torpağı hesab edilirdi. Kəndli öz pay torpaqlarını hissə-hissə və ya bütöv şəkildə, sahibkarlarla qarşılıqlı razılığa görə satın ala bilərdi. Ancaq bu zaman hər bir ev 15 desyatindən çox torpaq satın ala bilməzdi. Kəndli öz pay torpaqlarını hansı şəkildə olursa olsun, satın alarkən, dövlət tərəfindən ona heç bir yardım göstərilmirdi. Mövcud «Əsasnamə» elan ediləndən 2 ay sonra nizamlanma qaydalarının hazırlanmasına başlanılmalı idi. Nizamlanma qaydaları hər bir malikanə üçün əsasnamə elan edildikdən 2 il keçənədək hazırlanır və həyata keçirilirdi. Nizamlanma qaydalarını hazırlamağa başlamazdan ən azı 15 gün qabaq, həm sahibkara, həm də kəndliyə çağırış vərəqi göndərilməli idi. Onlar nizamlama qaydalarının hazırlanmasında iştirak etməli idilər.

İslahata görə sahibkar kəndlilərinə 1870-ci il islahatına qədər istifadə etdikləri torpaq sahələrindən daimi istifadə etmək hüququ verilirdi ki, bu da sahibkar kəndlilərinə torpaqdan istifadədə sabitlik yaradırdı. Belə ki, hər bir şəxs özünün istifadə etdiyi torpaq payını nəslinin davamçısına verirdi və

sahibkarın onu geri almaq hüququ yox idi. Sahibkar kəndlilərinə öz pay torpaqlarını satın almaq hüququ verilsə də, bu məcburi deyildi.

Maraqlıdır ki, «Əsasnamə»də satın alınmalı torpağın dəqiq miqdarı göstərilirdi. Halbuki, bu vaxta qədər, demək olar ki, bütün tarixi ədəbiyyatda bu sahədə yalnız fikir hökm sürür. Əsasnamədə qeyd edilirdi ki, 1870-cı il 14 may qanunu verilənədək kəndlilin istifadəsində olan torpaqlar onların daimi istifadəsinə verilir. Beş desyatinlik norma Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında son hədd kimi götürülmüş və ümumiyyətlə orada hər quberniya üçün yuxarı və aşağı norma müəyyən edilmişdi. 1870-ci il Əsasnaməsi ilə hökumət 5 desyatinlik normanı mübahisəli məsələlər üçün və həm də sahibkarlara artıq torpaq sahələrini kəsmək hüququ vermək üçün ortaya atmışdı. Belə ki, kənd icmasında pay torpağı hər bir kişi üçün 5 desyatindən çox olardısı və mülkədarlara əkinə yararlı torpaqların 1/3 hissəsindən azı qalardısı, sahibkara əvvəlcədən malik olduğu torpağın artıq hissəsini kəsib götürmək hüququ verilirdi.

Torpaqların satın alınması üçün onun qiymətinin müəyyənəşdirilməsi vacib idi. Əgər torpaq mülkədar və kəndli arasında razılıq əsasında satın alınsa, onda torpağın qiymətini onlar özləri müəyyən edirdilər. Əgər, kəndli torpağı öz tələbi ilə satın almaq istəyirdisə, onda dövlət orqanları torpağın satın alma qiymətini müəyyən etməli idi. Bu sahədə iki dəfə müəyyən təşəbbüs göstərilmişdi: 1) 1872-1876-cı illərdə torpağın 1 desyatinin məhsuldarlığından asılı olaraq Bakı quberniyasında 18 manat 19 qəpikdən 30 manat 15 qəpiyədək, Yelizavetpol quberniyasında isə 25 manatdan 202 manata qədər, Naxçıvan qəzasında isə 20 manat 66 qəpikdən 54 manat 56 qəpiyədək. Hətta rəsmi hökumət dairələri də həmin qiymətlərin mövcud vəziyyətə uyğun olmadığını etiraf edirdilər. Məhz bu səbəbdən də Qafqaz canişini həmin

qiymətləri təsdiq etməkdən imtina etmişdi.

İkinci dəfə torpağın 1 desyatinin qiymətinin müəyyənəşdirilməsi üçün 1876-1883-cü illərdə cəhd göstərildi. Bu dəfə torpağın 1 desyatinin qiyməti onun keyfiyyətindən asılı olaraq Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında hər desyatin torpağa 12 manat 50 qəpikdən 45 manata, Naxçıvan qəzasında 17 manat 50 qəpikdən 53 manata qədər müəyyən edilmişdi. Ancaq, həmin qiymətlər də mövcud vəziyyətə uyğun deyildi. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, Bakı quberniyasında torpağın 1 desyatinin qiyməti, akad. Ə.S.Sumbatzadənin hesablamalarına görə Minsk quberniyasından 25, Astraxandan 20, Orenburq, Moqilyov, Perm, Tavriyadan 10, bütövlükdə Rusiyadan 7,7 dəfə baha idi. Yelizavetpol quberniyasında isə torpağın hər desyatinin qiyməti Astraxandan 60, Orenburq, Samara, Moqilyovdan 40, Perm, Minskdən 30, Kiyev, Riyazan, Moskvadan 10, bütövlükdə Rusiyadan 17 dəfə baha idi. Bu onu göstərir ki, hökumət Cənubi Qafqazda islahatın həyata keçirilməsində maraqlı deyildi. O, həm qiymətlərin müəyyən edilməsini yubadır, həm də «vıkup» - «ödənc» əməliyyatının həyata keçirilməsi üçün heç bir yardım göstərmirdi. Halbuki, Rusiyada kəndli bankları vasitəsilə torpaqların satın alınmasına borc pul ayrılmışdı və kəndlilər islahatdan dərhal sonra öz pay torpaqlarının mülkiyyətçisinə çevrilirdilər. Məhz bu səbəbdən də Rusiyada torpaqların satın alınması məcburi idi. 1870-cı il kəndli islahatı xırda kəndli torpaq sahibliyini yaratmaq əvəzinə, kəndlilərin torpaqdan istifadəsini qanuniləşdirdi. Azərbaycanın sahibkar kəndində çoxlu miqdarda xırda kəndli torpaq sahibliyinin yaradılması iri torpaq sahiblərinin mənafeyinə ziddi idi. Qafqaz və Mərkəzi Hökumət tərəfindən uzun müddət torpaqların satınalma qiymətlərinin dəqiq müəyyən edilməməsi və bu işə dövlət yardımının göstərilməməsinin səbəbi bununla aydın olur.

Bu vaxta qədər tarixi ədəbiyyatda 1912-ci ilə qədər, yəni

torpaqların məcburi satın alınması haqqında qanun verilənə qədər «satın alma» əməliyyatının keçirilmədiyi göstərilirdi. Məsələn, Azərbaycan tarixinin kapitalizm dövrünün ən böyük tarixçisi olan Ə.S.Sumbatzadə yazırdı ki, 1885-ci ilədək Azərbaycanda kəndlilərin nə tək, nə də icmalqla pay torpağını satın alması faktına rast gəlmirik. Yalnız, 1885-ci ildə Bakı quberniyasında 11,5 min kəndli təsərrüfatından yalnız 10 təsərrüfat ikitərəfli razılıq əsasında öz pay torpağını satın ala bilmişdi. Yelizavetpol quberniyasında vəziyyət bundan da pis idi. Belə ki, yalnız 1902-ci ildə Şuşa və Yelizavetpol qəzalarında iki malikanədə və bir neçə başqa kəndli təsərrüfatında pay torpağını satın almağa təşəbbüs göstərilmişdi. Lakin, satınalma qiymətlərinin yüksək olması səbəbindən onlar da pay torpaqları ala bilmədilər.

XX əsrin 80-ci illərində Y.Ələsgərovun apardığı tədqiqatlara görə, 1870-ci ildən 1912-ci ilədək Azərbaycanın 40 sahibkar kəndində müxtəlif növdən olan 2000 desyatin torpaq sahəsi satın alınmış və bunun müqabilində sahibkarlara 120 min manat pul ödənilmişdi.

Satınalma əməliyyatı müvəffəqiyyət qazanmasa da, sahibkar kəndliləri faktiki olaraq öz pay torpaqlarının sahiblərinə çevrildilər və mülkədar heç bir vəchlə onu bu torpaqdan çıxara bilməzdi. Bu nöqteyi-nəzərdən 1870-ci il islahatından sonra torpaqdan istifadədə sabitlik yarandı ki, bu da burjua xarakteri daşıyırdı. Belə ki, indi kəndli hər desyatin torpağa görə natural vergi olan 1/10 və ya 30 qəpik pul ödədikdən sonra, istifadəsində olan pay torpaqlarından götürdüyü məhsulun yerdə qalan hissəsindən azad şəkildə istifadə edə bilirdi. Bu, 1870-ci il islahatından sonra sahibkar kəndlərində aqrar münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərindən biridir.

1870-ci il islahatının tərtibçiləri mülkədarları narazı salmamağa çalışırdılar. İslahatın mətnində (§2) bir tərəfdən qeyd olunurdu ki, sahibkar kəndlilərə məskun olduqları torpaqlardan

daimi istifadə etmək hüququ verilirdi. Digər tərəfdən isə, «sahibkar kəndlilərin istifadə etdikləri» torpaqların torpaq sahibinin ixtiyarında qaldığı qeyd olunurdu. Buna görə də sahibkar kəndliləri 1912-ci il islahatına qədər öz pay torpaqlarının mülkiyyətçisinə çevrilmədilər. Onlar uzun müddət «müvəqqəti mülkəlləfiyyətli» kəndli kateqoriyasına daxil edildilər. Beləliklə, 1870-ci il kəndli islahatı sahibkar kəndlərində torpaq məsələsini həll etmədi. Yenə də bəy və mülkədarların ixtiyarında külli miqdarda torpaq qaldı. İslahatdan sonra, Bakı quberniyasında 11,4 min kəndli təsərrüfatının ixtiyarında 110,3 min desyatin, mülkədarların ixtiyarında isə 246,9 min desyatin və ya 2 dəfə çox torpaq qalmışdı. Yelizavetpol quberniyasında isə 47,5 min kəndli təsərrüfatının istifadəsində 124,3 min desyatin, mülkədarların ixtiyarında isə 4 dəfə çox və ya 440,7 min desyatin torpaq sahəsi qalmışdı. Bu rəqəmlər Azərbaycanın sahibkar kəndində torpaq məsələsinin nə vəziyyətdə olduğunu əyani şəkildə göstərir.

İslahatın toxunduğu digər mühüm məsələ vergi və mülkəlləfiyyətlər idi. 1870-ci il islahatına görə biyar hər desyatin pay torpağına görə 30 qəpik pulla əvəz edilirdi. Bu xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Mülkədarın təsərrüfatında işləmək üçün hər 10 ailədən 1 nəfər kəndli, hər ailədən 18 gün mülkədarın təsərrüfatında işləmək üçün ildə 1 nəfər ayırması da ləğv edildi ki, bu da kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafına mühüm təsir göstərirdi. Bununla belə, məhsulun 1/10-nin bəyin hüzuruna aparılması saxlanılırdı. Bundan əlavə, islahatda meşələrdən istifadə əvəzinə vergi ödənilməsi də nəzərdə tutulurdu.

İslahatda geniş yer tutan məsələlərdən biri də şəxsi asılılığın ləğv edilməsidir. Bu Əsasnamə ilə Azərbaycanın sahibkar kəndliləri şəxsən azad elan edildilər. İslahat hakim zümrəyə qeyri-iqtisadi asılılıq imkanı verən qayda və qanunları ləğv etdi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını satın ala bilməyib, mülkədardan iqtisadi cəhətdən asılı qalsalar da, bu şəxsi asılılıq

deyildi və islahatın bu xüsusiyyətləri sahibkar kəndlərində feodal-asılı münasibətlərə zərbə vurdu. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən də 1870-ci il kəndli əsasnaməsi kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynadı. Lakin, islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində əsaslı dəyişikliklər yarada bilmədi. Çünki sahibkar kəndliləri həmin dövrdə Azərbaycan kəndlilərinin 1/5 hissəsini təşkil edirdilər.

3. Məhkəmə və şəhər islahatları. İnzibati dəyişikliklər

1864-cü il məhkəmə islahatının 1868-ci ildə Azərbaycanda tətbiqi.

XIX əsrin 60-cı illərində Rusiya imperiyasında həyata keçirilən burjua islahatlarından biri də məhkəmə islahatı idi.

20 noyabr 1864-cü il məhkəmə islahatı burjua xarakteri daşıyırdı, çünki bu islahat köhnə silkli məhkəmənin bütün silkələr üçün eyni olan ümumi məhkəmə ilə əvəz edilməsini nəzərdə tuturdu. İndi məhkəmə iclasları açıq keçirilirdi, yəni məhkəmə iclaslarını, məhkəmə prosesini izləmək istəyənlər məhkəmə zalına buraxılırdılar. Məhkəmə prosesi haqda mətbuat səhifələrində istənilən məlumat, hesabat çap edilə bilərdi. Vəkillər institutu təsis olunur, Andlılar institutu yaradılırdı. Lakin məhkəmə islahatı Azərbaycanda həm bir qədər gec, həm də məhdud şəkildə həyata keçirilirdi.

20 noyabr 1864-cü il məhkəmə islahatının Azərbaycanda gec və həm də məhdud şəkildə həyata keçirilməsinin səbəbini Rusiya rəsmi dairələri yerli əhalinin, - azərbaycanlıların «kifayət qədər» inkişaf etməməsi, onlarda ictimai şüurun geriliyi ilə izah edirdilər. Bu, əlbəttə, tamamilə səhv fikir idi.

Azərbaycanda Rusiyadan fərqli olaraq məhkəmə islahatı 22 noyabr 1866-cı il Nizamnaməsi əsasında həyata keçirilirdi. Bu Nizamnaməyə uyğun olaraq Azərbaycanda məhkəmə iclasçıları institutu yaradılırdı. Məhkəmə hakimləri seçki yolu

ilə seçilmirdilər, onlar Qafqaz canişinin təqdimatı əsasında təyin edilirdilər. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə hakimi vəzifəsinə azərbaycanlılar təyin edilmirdi, azərbaycanlı yalnız «hakimin yoldaşı» - hakimin müavini vəzifəsini tuta bilərdi. Məhkəmə rus dilində aparılırdı və odur ki, məhkəmə iclaslarında tərcüməçi iştirak edirdi. Məhkəmələrin rus dilində aparılması sözsüz ki, yerli azərbaycan əhalisinə qarşı aparılan müstəmləkə siyasətinin ən qabarıq formalarından biri idi. Beləliklə, yeni məhkəmə islahatı ruslaşdırma siyasətində atılan növbəti bir addım idi.

«20 noyabr 1864-cü il məhkəmə Nizamnaməsinin Zaqafqaziya ölkəsində tətbiqi haqqında» 9 dekabr 1867-ci il Qanununa uyğun olaraq 19 fevral 1868-ci ildə Azərbaycanda yerli məhkəmə müəssisələri açılır. 19 fevral 1868-ci ildə Bakı dairə Məhkəməsi və Bakı barışıq şöbəsi (məhkəməsi) fəaliyyətə başlayır.

Bakı dairə məhkəməsi quberniyada ən ali məhkəmə instansiyası idi və o Tiflis məhkəmə palatasına tabe idi. Dairə məhkəməsi Barışıq məhkəməsindən bir pillə yuxarı məhkəmə orqanı idi. Azərbaycanda zemstvo orqanları yaradılmadığından barışıq hakimləri seçilmir və Qafqaz canişini tərəfindən təyin edilirdi. Barışıq məhkəmələri mülki işlərə, şəxsi ədavətə, xırda cinayət işlərinə baxırdılar. Barışıq hakimi bütün məsələləri təkbaşına həll edirdi.

1878-ci ildə siyasi xarakterli işlərin bir qismi hərbi məhkəmələrin sərəncamına verilir.

16 iyun 1870-ci il şəhər islahatının 1878-ci ildə Şimali Azərbaycanda tətbiqi.

16 iyun 1870-ci ildə şəhər idarə orqanlarının təşkili haqqında «Şəhər Əsasnaməsi» verildi «Şəhər Əsasnaməsi», ilk növbədə yalnız Rusiya imperiyasının Avropa hissəsindəki quberniyalarda, Sibirdə və Bessarabiyada tətbiq edildi. İmperiyanın digər bölgələrində islahatın keçirilməsi Daxili İşlər

Nazirliyinin «yerli vəziyyəti nəzərə almaq» şərtlərində verəcəyi qərarla müəyyənləşməli idi.

XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda şəhər statusuna malik olan 10 şəhər vardı. Bunlar aşağıdakılar idi: Bakı, Şamaxı, Quba, Şuşa, Yelizavetpol, Lənkəran, Naxçıvan, Ordubad, Zaqatala, Nuxa. 1873-cü il siyahıyaalınmasına görə şəhərlərdə əhalinin sayı aşağıdakı kimidir:

Bakı şəhəri	-15.105 nəfər
Şamaxı	-25.087 «---»
Quba	-11.324 «---»
Lənkəran	-4.779 «---»
Yelizavetpol	-18.505 «---»
Şuşa	-24.552 «---»
Nuxa	-20.917 «---»
Zaqatala	-1.079 «---»
Naxçıvan	-6.877 «---»
Ordubad	-3.489 «---»

Azərbaycan şəhərlərində ictimai idarə sistemi mövcud deyildi və şəhər təsərrüfatı polisin ixtiyarında idi.

16 iyun 1870-ci il şəhər islahatı burjuva xarakterli islahat idi və islahat şəhərlərin idarə olunmasına ictimai qüvvələrin cəlb edilməsini nəzərdə tuturdu. İslahatın keçirilməsinin səbəblərindən biri şəhərlərin iqtisadi həyatında artıq həlledici rol oynayan sənayeçilərin, sahibkarların ölkənin, şəhərlərin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmək niyyəti ilə bağlı idi. Odur ki, hökumət yeni formalaşan burjuva cəmiyyətinin təbiətinə uyğun olaraq şəhər əhalisinin bütün təbəqələrinin iştirakını təmin edən islahat keçirir.

Şəhər islahatının əsas mahiyyəti şəhər əhalisinin və ictimai təşkilatların şəhərin həyatının müxtəlif sahələrində fəal iştirakını təmin etməkdən ibarət idi.

16 iyun 1870-ci il şəhər Əsasnaməsinə görə, şəhər Dumasına seçkilərdə yalnız kişilər iştirak edə bilərdilər,

qadınlar səs vermək hüququndan məhrum olduqları üçün seçkidə iştirak etmirdilər.

Səsvermə hüququna 25 yaşına çatan və şəhər rüsumunu ödəyən və müəyyən əmlak senzinə malik olan kişilər malik idilər. Bundan başqa, şəhər vergisi ödəyən cəmiyyətlər, yoldaşlıqlar, müəssisələr də seçki hüququna malik idilər.

Şəhər rüsumunu ödəyənlərə daşınmaz əmlak sahibləri, ticarət və sənaye müəssisələri sahibləri, tacir, sənətkar və arşınmalçı şəhadətnamələri olan şəxslər aid edilirdi.

Şəhər Əsasnaməsinə görə seçicilər ödədikləri şəhər vergisinin həcminə uyğun olaraq 3 senz qrupuna bölünürdülər və hər bir qrup şəhər Dumasına seçiləcək deputatların –qlas-nıların 1/3-ni seçməli idi. Şəhər Dumasına cəmisi 79 qlasni seçilməli idi.

Azərbaycanda 1870-ci il Əsasnaməsi verildiyi ildə tətbiq edilmədi. Rusiya dövləti Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda islahatı gec keçirdi. İslahat haqqında sərəncam elan edildikdən sonra Qafqaz canişini Bakı və Yelizavetpol qubernatoru islahatın onların rəhbərlik etdikləri quberniya şəhərlərində həyata keçirilməsi haqda öz mülahizələrini bildirmək göstərişi verir. Bakı qubernatoru Kolyubyakin sorğuya cavabında Bakı quberniyası şəhərlərində islahatın mümkün qədər gec tətbiq edilməsini lazım bildiyini söyləyir. Qubernator bunun səbəbini belə şəhr edirdi: 1) yerli əhalidə guya «özünü idarə vərdişləri» olmamışdır, odur ki, Şəhər Əsasnaməsi onlar üçün qeyri-məqbuldur; 2) guya yerli əhali-tuzəmlər daxili Rusiya quberniyalarının çatdığı inkişaf haqqında heç bir təsəvvürə malik deyilmişlər, guya əhalinin ərzaqla təminatı, sağlamlığının qorunması, kredit müəssisələrinin təşkili, xeyriyyə cəmiyyətləri və xəstəxanaların və həmçinin teatr, kitabxanaların təşkili barədə onların heç bir təsəvvürü yoxdur; 3) guya şəhər əhalisi üçün islahatın keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranacaq əlavə xərcləri ödəmək

çətinlik törədən. Bakı qubernatoru Kolyubyakin şəhərlərin əvvəllərdə olduğu kimi polislər tərəfindən idarə edilməsinin saxlanılmasını təklif edirdi, polis idarəsi nəzdində məsləhətçi bir orqan kimi şəhər Dumasının yaradılması ona görə daha məsləhətli olardı. Özü də, məhdud çərçivədə həyata keçirilməli olan bu islahat yalnız Bakı şəhərində tətbiq edilməli idi. Bakı quberniyası şəhərlərindən ancaq Bakı şəhərində Şəhər Əsasnaməsinin məhdud, dar çərçivədə həyata keçirilməsinin zəruriliyini qubernator Qafqaz canişininin sorğusuna cavabında bildirmişdi.

Yelizavetpol qubernatoru da «yerli əhalinin geriliyi və inkişafdan son dərəcədə geri qalmasına» istinad edərək Şəhər Əsasnaməsinin quberniyada tətbiq edilməsinin «qəti əleyhinə olduğunu» sorğuya cavabında bildirmişdi və mövcud qaydanın, -yəni şəhər təsərrüfatının polis idarəsi vasitəsilə idarə olunmasının saxlanılmasını lazım saymışdı. Yelizavetpol qubernatoru bunu həmçinin «əhalinin azsaylılığı» və şəhər rüsumlarının ağırlığı ilə izah edirdi.

Beləliklə, Zaqafqaziyanın rəsmi dairələri ölkənin idarə edilməsində hərbi-polis metodlarının saxlanılmasında ısrarlı olduqlarını bir daha sübut edirdilər.

16 iyun 1870-ci il Şəhər Əsasnaməsinin Zaqafqaziyada tətbiqi məsələsi 1874-cü il oktyabrın 28-də Dövlət Şurasında müzakirə edilir və islahatın tətbiqi canişinə həvalə edilir və onun üzərinə qoyulur.

1870-ci il Şəhər Əsasnaməsi 1878-ci ildə yalnız Bakı şəhərində tətbiq edilir, özü də ancaq şəhərin sərhədləri və şəhərə ayrılan «örüş» yerləri çərçivəsində. Bakı şəhərinin zavod-mədən zonası şəhər ərazisinə daxil edilmirdi, odur ki, islahat oraya tətbiq edilmirdi.

Bakı şəhər dumasına seçkilər 6-9 dekabr 1877-ci ildə keçirilir, şəhər əhalisi şəhər vergisini ödəmə miqdarına uyğun olaraq 3 qrupa bölünmüşdü:

I qrup - 10 seçici, onlardan 4-ü qeyri-xristian.

II qrup - 155 seçici, onlardan 73-ü qeyri-xristian

III qrup - 3,324 seçici, onlardan 2,234-ü qeyri-xristian

Hər bir qrupa 24 qlasnı seçilməli idi. Rusiya imperiyası yerli azərbaycanlılara münasibətdə qeyri-bərabərlik prinsipini əsas götürür, yerli Azərbaycan əhalisindən seçilən qlasnıların-deputatların sayı xristian qlasnılardan çox ola bilməzdi. Beləliklə, yerli azərbaycan əhalisindən seçilən qlasnılar sayca xristian əhalisindən seçilən qlasnılardan az idilər.

Şəhər Əsasnaməsinə uyğun olaraq şəhərin ictimai orqanları təsis edildi: 1) Şəhər Duması; 2) Şəhər Upravası.

Şəhər dumasının İcraedici orqanı Şəhər Upravası və şəhər Qlavası idi.

Şəhər Qlavası həm Dumanın, həm də Upravanın sədri idi. Dumanın seçdiyi Qlavanı Daxili İşlər Nazirliyi təsdiq edirdi.

Sözsüz ki, Qlava yalnız rus olmalı idi.

Bakı şəhər Duması 8 yanvar 1878-ci ildə açılır.

Azərbaycanlılardan H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, H.Hacınski, H.Zərdabi, K.Mahmudbəyov, Ə.Topçubaşov ilk Bakı şəhər Dumasına qlasnı seçilmişdilər.

Şəhər Dumasının səlahiyyət dairəsinə aşağıdakı sahələr daxil idi:

a) şəhər təsərrüfatı

b) yerli ticarət və sənayeni himayə

c) səhiyyə

ç) xalq təhsili

d) yanğınla mübarzə.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhər Dumasında işlər rus dilində aparılırdı. H.Zərdabi məsələnin bu cəhətinə toxunaraq yazırdı ki, «şəhər divanxanalarında danışmaq və yazı-pozu rus dilində olacaq» və odur ki, o, rus dilini bilən şəxslərin seçilməsini məsləhət bilirdi.

**Şimali Azərbaycan
XIX əsrin 40-70-ci illərində**

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: 1989, sənəd 6.
2. Azərbaycan tarixi. Red. S.S.Əliyarlı. Bakı: 1996
3. Azərbaycan tarixi. Bakı: 1994
4. İsmayilov X. Azərbaycan dövləti və hüquq tarixi. Bakı: 2006
5. Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана второй половине XIX в., Баку: 1991
6. Багиров Ф.Э. Переселенческая политика царизма в Азербайджане (1830-1914 гг.). М.: 2009.

Prof. E.B.Muradəliyeva
Dos. B.O.Əziz

III. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN 70-ci İLLƏRİ – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

1. Bakının dünya neft sənayesinin mərkəzi kimi təşəkkül tapması (XIX əsrin son rübü)
2. Əhalinin tərkibində sosial dəyişikliklər
3. Milli azadlıq hərəkatı. Birinci dövr (1875-1904-ci illər)

1. Bakının dünya neft sənayesinin mərkəzi kimi təşəkkül tapması (XIX əsrin son rübü)

Qədim dövrlərdən bəri neft Azərbaycanın təbii sərvətləri arasında birinci yeri tutmuşdur. Hələ X əsrin axırlarında Bakı Yaxın Şərqi, demək olar ki, hər yerində tanınırdı – buradan Şərqi ölkələrinə neft göndərilirdi. O dövrlərdə neftdən yaşayış yerlərini işıqlandırmaq, müalicə məqsədləri üçün, yanacaq kimi, həmçinin hərbi əməliyyatlarda güclü silah kimi istifadə olunurdu. Yalnız XIX əsrin son rübündən etibarən neft öz simasını dəyişməyə, daha çox sənaye əhəmiyyəti kəsb etməyə başladı, daş kömür tədricən sıxışdırılaraq dünya iqtisadiyyatında əsas energetika yanacağına çevrildi.

Əgər XIX əsrin axırlarında təbii qazla birlikdə neft energetikanın tələbatının cəmi 3,9 faizini təmin edirdisə, XX əsrin 70-ci illərinin ortalarına yaxın o, yer kürəsinin energetikasında həlledici rol oynamağa başlamışdır (63,2 faiz), bu dövrdə, daş kömürün rolu xeyli azalmışdır (23,5 faizədək). 1900-cü ildən 1974-cü ilədək dünyada neft hasilatı 126 dəfə, təbii qaz hasilatı 197 dəfə, daş kömür hasilatı isə təqribən 3 dəfə artmışdır. Bu faktlar göstərir ki, neft əsrin yanacağına

çevrilmişdir. Onun dünya siyasətində rolu məhz bununla müəyyən edilir. Zəngin neft regionlarına, əsas nəqliyyat yollarına, yeni neft kəmərlərinin tikintisinə və marşrutlarına nəzarət məsələləri iri dövlətlərin xarici siyasətində üstün yer tutmuşdur və tutmaqdadır.

Bakı regionu həmişə dünya neft sənayesinin mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən qəsb edilənədək neft quyuları xanların əlində idi və quyu qazdırmaq işlərini onlar təşkil edirdilər. Lakin neftin satışı daha çətin olduğuna görə müxtəlif möhtəkiqlərin əlinə keçirdi. Rusiya ağalığı bərqərar ediləndən sonra bu gəlirli sahə dövlət əmlakına çevrilmiş, vaxtaşırı olaraq, 1808-1824-cü, 1826-1834-cü, 1850-1872-ci illərdə dövlətə müəyyən qədər vəsait ödəyən şəxslərin ixtiyarına verilmişdir. Yəni iltizam sistemi tətbiq olunmuşdur. İltizam sistemi zamanı quyular müəyyən müddətə sahibkarların, adətən tacirlərin ixtiyarına keçirdi. Onlar dövlətin xəzinəsinə vergi ödəyərək neft quyularından hasilatı öz inhisarlarına götürürdülər. İki yüzdən çox neft quyusu bu üsulla istismar edilirdi. Bu sistem neftçixarma sənayesinin sosial-iqtisadi strukturuna yeni ünsür gətirirdi. Neftçixarmada daha bir mühüm hadisə ondan ibarət idi ki, neft quyularında hələ xanlıq dövrlərindən bura cəlb edilmiş Balaxanı kəndliləri təhkimçi kimi işləyirdilər. Onlar gördükləri işin müqabilində sabit şəkildə əmək haqqı alır, vergidən azad olunurdular. Uralın dağ-mədən müəssisələrində də bu cür vəziyyət yaranmışdı (kəndli bə icarə ilə işləyirdilər).

Sonralar da neft sənayesinin strukturunda üzvi dəyişikliklər baş verirdi. XIX əsrin 50-ci illərində neft quyularının sayı xeyli artdı. Əgər 40-cı illərin axırlarına yaxın bütün Bakı regionunda quyuların ümumi sayı 135 idisə, indi onların sayı artıb 218-ə çatmışdı. Hasilatı artırmaqdan ötrü təhkimçi Balaxanı kəndlilərinin qüvvəsi daha kifayət etmirdi. Balaxanının quyularına təhkim edilmiş kəndliləri, məsələn,

Bibiheybətə göndərmək mümkün deyildi. Quyular bir-birindən uzaq sahələrdə qazılırdı. Əvvəllər ancaq Balaxanıda neft çıxarıldısa, indi təzə neftçıxarma sahələri vardı. Yeni işçi qüvvəsi tələb olunurdu. Nəticədə iltizam sistemi ilə istismar edilən quyularda muzzdlu əməkdən istifadə etməyə başladılar. 1864-cü ildə çarizm dağ-mədən işlərində təhkimçi kəndlilər təsisatını (məcburi əməyi) ləğv etdi, beləliklə, hər yerdə muzzdlu əmək tətbiq olunmağa başlandı. Yuxarı təbəqələrin istəyi ilə həyata keçirilən bu islahat (1870-ci il kəndli islahatınadək) həmçinin neft sənayesi üçün müəyyən şərait yaratmaq tələbatı ilə bağlı idi.

Göründüyü kimi, Şimali Azərbaycanda iri neft sənayesinin təşəkkülündən əvvəl onun uzun inkişaf prosesi cərəyan etmişdir. Hələ XVIII əsrin axırlarında tətbiq olunan əmək bölgüsü-quyuların qazılması, neftin çıxarılması və daşınması neft hasilatı sənayesinin manufaktura istehsalı keyfiyyətləri kəsb etməsinə doğru aparırdı. Təhkimçilik sisteminin ləğv edilməsi ilə 1872-ci ildə manufaktura sənayesinin fabrik-zavod istehsalı mərhələsinə keçidi başa çatdı. XIX əsrin 70-90-cı illərində neft sənayesinin intensiv inkişaf dövrü, şəxsi sahibkarlıq erası başlandı. Məhz həmin illərdə neft istehsalında sənaye çevrilişi baş verdi: adi, dədə-baba quyuları neftin tartal üsulu ilə çıxarıldığı quyularla əvəz olundu.

Quyuların mexanizmlə qazılması nəticəsində adi üsulla qazılan quyuların sayı durmadan azalırdı. 1879-cu ildə daha bu cür quyu qazılmırdı. Mədənlərdə buxar maşınlarından getdikcə daha geniş istifadə edilirdi. 1872-ci ildə 1,4 milyon pud neft çıxarıldığı halda, 1894-cü ildə neft hasilatı 340 milyon puda, yəni əslində ABŞ-dakı səviyyəyə çatmışdı. Sonralar (1901-ci ilədək) Bakı neft hasilatına görə dünyada birinci yerə çıxmışdı. Lakin dünya bazarında birincilik xammalın həcmi ilə deyil, bu bazarda başlıca məhsul sayılan kerosinin həcmi ilə müəyyən edilirdi. Bu cəhətdən üstünlük Amerika sənayesinə məxsus

olaraq qalırdı. Bakı neftayırma sənayesində müvəffəqiyyətlərin ən böyük göstəricisi burada istehsal edilən kerosinin xaricə daşınması (1883-cü il) oldu. Amerika kerosini Rusiyanın bazarlarından sıxışdırılıb çıxarıldı (1885-ci il).

Beləliklə, qısa müddət ərzində Bakıda misli görünməmiş iqtisadi yüksəliş baş verdi. Şəhərdə güclü sənaye potensialı yaradıldı, neft hasilatı, emalı və satışı üzrə yüzrlərlə iri və xırda firma açıldı.

Neftin nəql olunması məsələlərinin həlli Bakının dünya neft sənayesi mərkəzinə çevrilməsi prosesində mühüm amilə çevrildi. Neft sahibkarlarının birinci qurultayında (1884-cü il) göstərilirdi ki, regionda üstün mövqe tutan Bakının neft sənayesi Avropaya yol taparsa, transmilli sənaye ola bilər. Bakının neft sənayesi öz məhsulunu Avropaya çıxarmadan heç vaxt güclü sənaye səviyyəsinə qalxmayacaqdır.

Abşeron yarımadası neftin çıxarıldığı əsas ərazi olub, Xəzər dənizinin şərqində yerləşir. Buradan Xəzər-Volqa vasi-təsilə Rusiyanın Avropa hissəsinə, həmçinin Xəzər arxasındakı yerlərə, İrana yol açılırdı. Qərb tərəfdən dəmir yolunun köməyi ilə yarımada Cənubi Qafqazla, Qara dənizlə, oradan Mərkəzi Rusiya və xarici ölkələrlə birləşirdi. Deməli, Bakı neft sənayesi rayonu neft məhsulları satışı bazarlarına iki yolla – dəniz və dəmir yolları ilə çıxırdı. Xəzərdə gəmilər nefti və neft məhsullarını Rusiyada və xarici ölkələrdə satmaq üçün Həştərxana yalnız altı aylıq naviqasiya ərzində daşıya bilirdi. Buna görə də, ilin qalan vaxtlarında Rusiyada və xarici ölkələrdə xam neft ehtiyatları olmayan neftayırma zavodları işləmirdi. Eyni zamanda 1880-1881-ci illərdə Bakının özündə o qədər xam neft yığılıb qalmışdı ki, hasilatı müvəqqəti dayandırılmalı olmuşdular, hətta nefti dənizə buraxırdılar. Neftin həddindən artıq istehsal edilməsi böhranı birinci dəfə 1882-ci ildə baş verdi və dörd ildən sonra təkrar olundu. Onun daşınmasının mümkün olmaması və saxlamaq üçün çənlərin çatışmazlığı

üzündən 25.747.520 pud neft yandırıldı və dənizə buraxıldı. 80-ci illərdə Bakıda əsas neft məhsulu olan kerosinə tələbat onun istehsalının 5 faizdən də az hissəsini təşkil edirdi. Buna görə də, neft məhsullarının Bakıdan daşınması neft sənayesinin mövcudluğu və gələcək inkişafı üçün ümdə iqtisadi əhəmiyyət kəsb edirdi. Təsadüfi deyildi ki, bu problem daim Bakının neft sahibkarlarının və müxtəlif hökumət orqanlarının diqqət mərkəzində dururdu. Dünya bazarında çoxlarının hesablaşdıqları iri sənaye mərkəzinə çevrilmiş Bakıdan dəmir yolu çəkib, onu Qara dənizlə birləşdirmək tələb olunurdu.

Göründüyü kimi, Zaqafqaziya dəmir yolunun çəkilməsi zəruriliyi, ən əvvəl, məhz Bakı neft sənayesinin tələbatından irəli gəlirdi. Lakin Bakı-Tiflis dəmiryolu xəttinin çəkilişi çox böyük xərc tələb etməsi üzündən lən-gidildiyinə görə, 1878-ci ildə Bakıdan neft mədəni rayonunadək Zaqafqaziya dəmir yolunun «Neft sahəsi» adlandırılan hissəsini çəkmək qərara alındı. Neft mədənləri neft emalı zavodlarının cəmləşdiyi Bakının yaxınlığında yerləşsə də, neftin arabalarla daşınması neftin öz qiymətindən, demək olar ki, iki dəfə baha başa gəlirdi. Belə ki, xam neftin bir pudunun qiyməti 4 qəpik idi, onun daşınması xərci isə 8, bəzən 9 qəpiyə çatırdı.

«Neft sahəsi»ni çəkməkdə məqsəd xam neftin daşınmasını ucuzlaşdırmaq, zavodların sahiblərini neftin baha başa gələn çəlləklərdə daşıdırmaqdan xilas etmək, Qara şəhərdəki kiçik ərazidə yerləşdiklərinə görə xeyli neft ehtiyatı saxlana bilən iri çənlər tikdirmək imkanı olmayan zavodların xam neftlə fasiləsiz təchiz olunmasını təmin etmək idi. 1880-ci ilin yanvarında açılan «Neft sahəsi» mədənləri zavodlarla və Xəzər dənizinin Bakı limanındakı körpü ilə birləşdirdi. Bu əvvəlcə ancaq yerli əhəmiyyət daşıyırdı, çünki onu Zaqafqaziya dəmir yoluna qoşan Bakı sahəsi yalnız 1883-cü ildə açıldı.

«Neft sahəsi» yaradılmasının iqtisadi cəhətdən sərfəli olub-olmayacağını müəyyənləşdirmək üçün ötən əsrin 70-ci

illərində Yollar Nazirliyinin dəmir yolları departamenti Şimali Amerikanın neft sərvətlərini Abşeronun neft sərvətləri ilə müqayisə etmişdi. Bu müqayisə Abşeron yarımadasının böyük perspektivlərə malik olduğunu göstərdiyinə görə, onu misal göstərməyi lazım bilirik.

Pensilvaniyada qazılmış 14.000 quyudan 3-4 mini işləyirdi. Abşeronda 100-dən az quyu qazılmışdı, onlardan təqribən 40-ı neft verirdi. Şimali Amerikada neft azı 1.500 fut dərinlikdən çıxarılırdı, Abşeron yarımadasında isə işləyən quyuların dərinliyi 360 fut idi. Şimali Amerikada bir neft quyusunun orta gündəlik məhsuldarlığı 60 pud, Abşeronda 1.000 puddan çox idi. Neftin hər pudu orta hesabla Şimali Amerikada 36,5 qəpiyə, Balaxanı sahəsində isə 3-4 qəpiyə satılırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya cəmiyyətində bu iri neft sənaye mərkəzlərinin - Amerika və Bakı neft sənayelərinin müqayisəsi müntəzəm surətdə aparılırdı. Məsələn, «Bakı neft sənayesinin...(1891-1915-ci illər ərzində) xülasəsi» adlı illik nəşrində xarici ölkələrdə neft sənayesinə dair öçerklərin müntəzəm surətdə dərc olunduğu xüsusi bölmə vardı. Amerika neft sənayesi səciyyələndirilərkən qeyd edilirdi: orada əmək bölgüsü heyvətamiz sistemlə aparılır, Amerikada hasilat, emal və nəqliyyat sahələri çoxalaraq bir-birindən ayrılmışdır. Bakı sənayesində isə öz neftini çıxaran, emal edən və daşıyan firmalar lap əvvəldən mövcud olmuşlar, üstəlik bu firmalar həmin sahələri tədricən ələ keçirməmişlər, əzəl başdan neft çıxarmışlar, emal etmişlər, daşımışlar və satmışlar. «Xülasə»lərin tərtibçiləri istehsalın bu cür kompleks şəkildə üstünlüklərə malik olduğunu qeyd edərək, bildirirdilər ki, Bakının neft sənayesi müəssisələri daha güclü rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malikdirlər.

Lakin neftin nəqli üzərinə qayıdaq. İki dənizi – Xəzəri və Qara dənizi birləşdirən Bakı-Tiflis dəmir yolu açıldıqdan sonra

Bakı neft sənayesinin məhsullarını Mərkəzi Rusiya və dünya bazarlarına kütləvi sürətdə çıxarmaq mümkün oldu. Azərbaycanın iqtisadi həyatının yeni meyllərini diqqətlə izləyən görkəmli maarifçi-demokrat Həsən bəy Zərdabi Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilməsini Azərbaycanın iqtisadiyyatına neft sənayesindən sonra güclü təsir göstərən ikinci ən mühüm amil hesab edirdi. XIX əsrin axırlarına yaxın Zaqafqaziya dəmir yolunun ümumi axınında Bakı-Tiflis xəttinin payı 98 faiz təşkil edirdi. Xətdə ən intensiv iş Bakı stansiyasında görülürdü. Təkcə 1890-cı ildə buradan qərb istiqamətində 55,2 milyon pud yük daşınmışdı, Bakı-Tiflis xəttinin yerdə qalan stansiyalarından isə cəmi 20, 86 milyon pud yük yola salınmışdı.

Bu minvalla, neftin və neft məhsullarının Qara dəniz limanlarına, oradan da Avropa bazarlarına ucuz başa gələn yolla daşınmasının təmin olunduğu dəmir yolu, kapitalistləri istehsalı genişləndirməyə sövq edirdi. 1877-ci ildən 1882-ci ilədək olan dövrdə neft hasilatı 11,6 milyon puddan artıb 50 milyon puda çatmışdı və ya dörd dəfə çoxalmışdı, neftin və neft məhsullarının daşınması isə 6 milyon puddan artıb 31 milyon puda çatmışdı, yəni 5 dəfə çoxalmışdı. 1883-cü ildən 1900-cü ilədək həm neft hasilatının, həm də daşınmasının səviyyəsi misli görünməmiş dərəcədə yüksəlmişdi. Hasilat 60,4 milyon puddan artıb 603,8 milyon puda çatmışdı və ya 10 dəfə çoxalmışdı; neftin və neft məhsullarının daşınması 34,2 milyon puddan artıb 443,1 milyon puda çatmış və ya 13 dəfə çoxalmışdı. XIX əsrin axırlarına yaxın neftin və neft məhsullarının ümumi daşınmasının 20 faizi dəmir yolunun payına düşürdü. Bu fakt onu da göstərir ki, neft məhsullarının dənizlə daşınması üstünlük təşkil edirdi. Bakıda neft sənayesinin coşğun inkişafı Bakı limanından daşımaların həcmi xeyli artırmışdı. Məsələn, 1893-cü ildən 1901-ci ilədək Xəzərdə yük dövriyyəsi iki dəfədən çox artmışdı. Gəmiçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ticarət limanları-Petrovsk, Krasnovodsk,

Həştərxan və Bakı da inkişaf edirdi. XX əsrin əvvəllərində Bakı ticarət limanı yük dövriyyəsinin həcminə görə Rusiyanın bütün ticarət limanları arasında birinci yeri tuturdu. Daşınan yüklər arasında neft emalı məhsulları daha çox idi. Nəticədə ən iri neft sənaye firmaları-«Nobel qardaşları şirkəti», «Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti» və sahibkar H.Z.Tağıyev özlərinin neft daşıyan gəmi donanmalarını yaratdılar.

Neft sənayesinin inkişafında nəqliyyatın rolu neft məhsullarının daşınmasını və satışını sürətləndirməklə yanaşı, həm də 1883-cü ildən başlayaraq dəmir yolu özü neft yanacağına istehlakçısına çevrilmişdi. Əvvəllər neftayırma zavodlarında istehsalat tullantısı kimi alınan mazutdan indi yanacaq kimi istifadə olunurdu. Bu illər ərzində Xəzər dənizi və Volqa çay donanmaları, habelə Rusiyanın Mərkəzi sənaye və Orta Volqa rayonlarının fabrik-zavod müəssisələrinin əksəriyyəti neft yanacağı istehlakçısı olmuşdu. Belə bir şəraitdə iri neft sahibkarları xam neftdən ancaq kerosin deyil, daha çox mazut alınmasının xeyrini aydın görürdülər. Həm də mazuta görə, çar hökumətinə vergi ödənilmirdi. «Nobel qardaşları şirkəti» uzun müddətli müqavilələr üzrə dəmir yollarına mazut satmaqda xüsusi fəallıq göstərirdi. 1892-ci ildə Rusiya imperiyasının daxilində sərf edilən 110 milyon pud neft yanacağının 50 faizi dəniz və çay gəmiçiliyinin, 28 faizi fabrik-zavod sənayesinin, 22 faizi dəmir yolu nəqliyyatının payına düşürdü. Bu, neftayırma sənayesinin inkişafında mühüm amilə çevrilib, neftayırma zavodlarında emalın strukturunu xeyli dəyişirdi. Əgər əvvəllər neftayırma zavodlarında xam neftdən kerosin istehsal edilərkən onun qalığı (təqribən 60-70 faiz) lazımsız tullantı kimi dənizə atılırdısa və ya xəndəklərdə yandırılırdısa, sonrakı illərdə mazut istehsalı neftayırma zavodlarının başlıca məqsədi oldu. Bakının neft sənayesi «kerosin sənayesi»ndən «mazut sənayesi»nə çevrildi.

1859-cu ildən etibarən Bakının quberniya şəhəri və çox

iri neft mərkəzi kimi inkişafı bu qədim şəhərin arxitekturasına və demoqrafiyasına güclü təsir göstərdi. Bakının ictimai-sahibkar həyatı İçəri şəhərin dar küçələrindən kənara, geniş meydana çıxdı. İçəri şəhərin həndəvəri Bakının əsas ərazisi oldu. XIX əsrin son rübündə Bakıda tikinti inşaat işləri sahəsi 361,8 hektaradək (52,4 faiz) genişləndirildi, tikililərin sayı isə 9.282-dək (46,9 faiz) artdı. Şəhərin mərkəzində passajlar, 2 və 3 mərtəbəli daş binalar, iri dükənlər, mehmanxanalar, ticarət-sənaye firmalarının, bankların binaları, klublar, teatrları olan yaraşqlı küçələr, Birja, Quba, Teatr meydanları, Qubernator, Sisianov, Mariya, Parapet bağları salındı. Şəhərin bu cür inkişafı onun əhalisinin dinamizminə güclü təsir göstərdi. «Mənzil məsələsi və onun həllinin sosial sınaqları» (SPB, 1908) kitabında Avropanın iri şəhərləri əhalisinin 100 il ərzində artımı haqqında məlumat verilmişdir. Məlumatdan görünür ki, əhalinin sayı Berlində 6 dəfə, Brüsseldə 5 dəfə, Londonda 4 dəfə artmışdı. Bakı bu göstəriciyə görə həmin şəhərləri ötmüşdü. XIX əsrin ancaq son rübündə şəhərin əhalisinin sayı 7,4 dəfə artmışdı (15.105 nəfərdən 111.904 nəfərə çatmışdı). Yerli və gəlmə əhalinin nisbəti bu cür idi: yerli əhali-36 faiz, gəlmə əhali-64 faiz. Gəlmə əhalinin 34,8 faizi rus, 17,1 faizi erməni, 2,2 faizi alman, 1,7 faizi yəhudi, 0,8 faizi polyak və i.a idi. Şəhər əhalisinin tərkibində rusların və ermənilərin sayının bu qədər çox olmasının səbəbi təkcə iqtisadi inkişafı ilə bağlı deyildi, əsas etibarilə çarizmin əhalini köçürmə siyasətinin nəticəsi idi. Bakının silklərinə gəlincə, dvoryanlar və məmurların çoxunu ruslar, ermənilər arasında isə tacirlər və ruhanilər çoxluq təşkil edirdilər. Bakının yerli əhalisi-azərbaycanlılar arasında əsilzadələr və meşşanlar çox idi. Ötən əsrin axırlarına yaxın şəhər əhalisinin böyük bir hissəsi, yəni 88,5 faizi sənaye-ticarət sahəsində çalışırdı.

Bakının maliyyə vəziyyətinə nəzər salarkən burada da nadir dinamizm görürük: XIX əsrin son iyirmi beş ili ərzində

şəhərin gəliri 28 dəfə çoxalıb 51 min manatdan 1.423 min manata çatmışdı. Bakının bələdiyyə tarixindən belə bir fakt maraqlıdır: XIX əsrin axırlarında şəhərdə ayrı-ayrı şəxslərin xeyriyyəçilik işləri üçün ayırdıqları xüsusi kapitalın məbləği cəmi 20.472 manat idi, o cümlədən vur-tut 100 manat məbləğində toxunmaz kapital var idi. Bu rəqəmlər şəhərin xüsusi kapitalının son dərəcə az olduğunu göstərir, halbuki yaradılan sərvət cəhətdən Rusiyada heç bir şəhər Bakı ilə müqayisə edilə bilməzdi.

2. Əhalinin tərkibində sosial dəyişikliklər

XIX yüzilliyin II yarısında Şimali Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər burada burjuva cəmiyyəti təbəqələrinin formalaşmasına zəmin yaradırdı.

Şimali Azərbaycanı imperiyanın mərkəzi rayonlarının sənayesi üçün satış bazarı və xammal mənbəyi kimi qiymətləndirən çarizmin müstəmləkə siyasəti ilə, ilkin kapital yığımları mənbələrinin məhdudluğuna, XIX əsrin II yarısında Azərbaycan kəndində feodal qalıqlarının qalmasına baxmayaraq, diyarda burjuaziyanın təşəkkülü prosesi gedirdi. Özlərinin bütün məhdudluğuna baxmayaraq, XIX yüzilliyin 70-ci illərində keçirilmiş burjuva islahatları bu prosesə müsbət təsir göstərirdi. Şimali Azərbaycanda sənaye və ticarət burjuaziyasının formalaşması prosesi, həmçinin əsrin sonunda kredit-bank sisteminin meydana çıxması və inkişaf edərək iqtisadi həyatda birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməsi ilə daha da sürətləndi.

Yüzilliyin son rübündə Şimali Azərbaycan sənayesinə əvvəlcə rus, 80-ci illərdən isə xarici kapital axını gücləndi.

Rusiyanın digər bölgələrinin burjuaziyası kimi, Şimali Azərbaycan burjuaziyası da siyasi mənafehlərin ümumiliyi baxımından vahidlik təşkil edirdi.

Şimali Azərbaycanın xırda burjuaziyası çoxsaylı idi. Onun tərkibinə xırda sənətkar-kustar müəssisələrinin sahibləri, kiçik tacirlər və binəkdarlar, xidmət sahəsindəki xırda müəssisələrin sahibkarları və b. daxil idi. Öz sosial təbiətinə görə, ümumiyyətlə xırda burjua olan kəndlilərə gəldikdə isə, islahatdan sonrakı bütün Rusiyada olduğu kimi, burada da onlar parçalanır, bir qütbə varlı kəndlilər, qolçomaqlar, digərinə isə muzzla işləyən kəndlilər, yoxsullar cəmləşirdi.

Bütövlükdə Şimali Azərbaycan sənayesinin aparıcı sahəsində-neft sənayesində Azərbaycan milli burjuaziyasının iqtisadi mövqeləri güclü deyildi. Hələ 1872-ci ildə, iltizam sisteminin ləğv edildiyi ilk vaxtlarda, neftli sahələrin 13 sahibkarı içərisində Azərbaycan kapitalı ancaq 2 kapitalistlə təmsil olunmuşdu.

XIX yüzilliyin 70-90-ci illərində Şimali Azərbaycanda intensiv surətdə fəhlə – işçi təbəqəsinin formalaşması prosesi gedir, alət və vasitələrdən məhrum olan, əksər hissəsi kənd təsərrüfatı ilə əlaqələrini kəsmiş və ya əlaqələri zəifləmiş, iri müəssisələrdə cəmlənən, uzun illər boyu sənaye və nəqliyyatda çalışan sənaye kadrları yaranırdı.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında sənaye kapitalizminin inkişafı, burjuaziyanın əmələ gəlməsi ilə eyni zamanda fəhlə təbəqəsinin formalaşması prosesi gedirdi. Bu proses o dövr Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında ən mühüm hadisələrindən biri idi. Şimali Azərbaycan fəhlə kadrlarının formalaşması prosesinə sosial-iqtisadi münasibətlər, əhalinin sosial və milli tərkibinin özünəməxsus xüsusiyyəti, çarizmin müstəmləkə siyasəti ilə bağlı olan yerli cəhətlər də öz təsirini göstərmişdir.

70-80-ci illərdən etibarən Şimali Azərbaycanda fəhlələrin sürətlə təşəkkül tapması ilə bağlı idi. Belə inkişafın ardınca labud olaraq, o dövrün ictimai istehsal münasibətlərinin ən kəskin surətdə dağılması prosesi başlayırdı.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin yüksəlişi, ümumi bazarın yaranması, cəmiyyətin strukturunun dəyişməsi, milli burjuaziyanın və fəhlə təbəqəsinin formalaşması – bütün bu proseslər Azərbaycan millətinin təşəkkülünün ilkin obyektiv şərtləri oldu.

Digər millətlər kimi, insanların sabit, tarixi birliyi kimi formalaşmış Azərbaycan milləti də feodal pərakəndliyinin ləğv edilməsi prosesində, iqtisadi birlikdə dil, ərazi, mədəniyyət, şüur və psixoloji birləşmənin qovuşması əsasında meydana gəlir və inkişaf edirdi.

İqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinin vacib şərti Azərbaycan millətinin ərazi birliyi idi. Uzun əsrlər boyu Azərbaycan xalqı şimalda Böyük Qafqaz dağlarından, cənubda Qızıl Üzən çayına qədər, şərqdə Xəzər dənizindən, qərbdən isə Gürcüstana qədər olan ərazidə yaşamışdı. Yadelli işğalçılara qarşı uzunmüddətli mübarizənin gedişində Azərbaycan xalqı öz dövlətçiliyini, öz ərazi birləşməni yaratmışdı.

Bununla belə, Azərbaycan ərazisi iki dövlət—Rusiya və İran arasında bölüşdürüldüyündən Azərbaycan millətinin təşəkkülü prosesi özünəməxsus şəraitdə gedirdi.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasına il əvvəlki feodal ara müharibələrinə son qoyulsa da, ərazi bütövlüyünə, yalnız azərbaycanlıların müxtəlif dövlət birliklərinin tərkibində olması deyil, həm də Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasının daxilində müstəqil birləşdirici təsərrüfat-inzibati və siyasi vahid kimi mövcud olamaması mane olurdu.

XIX yüzilliyin ikinci yarısı Şimali Azərbaycanda həm sənətkarlıq və sənaye, həm də kənd təsərrüfatı sahələrində natural istehsalın ictimai istehsal çevrildiyi bir dövr idi, Kapitalizmin inkişafı nəticəsində Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya bazarına cəlb edilməsi onun iqtisadi

birliyinin təşəkkülünü şərtləndirirdi.

Bu cəhətdən Bakı çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Neft və onunla bağlı digər sənaye və ticarət sahələrinin yüksəlişi, mədəniyyətin inkişafı şəhərin görkəmini və orada yaşayan əhalinin tərkibini dəyişdirdi. Bakı çox böyük kapitalist şəhəri, Azərbaycan millətinin təşəkkülünün başlıca mərkəzi oldu.

Dəmir yollarının çəkilişi, dəniz nəqliyyatının inkişafı, rabitə yollarının yaxşılaşdırılması və s. feodal münasibətlərinin dağılmasına, kənd təsərrüfatı sahələrinin ixtisaslaşmasına, bazar üçün istehsalın genişlənməsinə yardım göstərdi ki, bu da əmtəə istehsalının və kapitalist münasibətlərinin inkişafını sürətləndirirdi.

Bu dövrdə iri kapital sahibləri olan azərbaycanlılar bir sıra ən mühüm təsərrüfat sahələrinin inkişafında müəyyən edici rol oynayırdılar. Xəzər dənizi nəqliyyatında, ipək və tütün sənayesində, müxtəlif liflərin emalında, çeltik təmizləmə, kərpic, mexaniki istehsalda və s. sahələrdə milli kapitalın xüsusi çəkisi yüksək idi. Bundan başqa, Azərbaycan kapitalistləri torpaq sahələri əldə etməyə və yaşayış binaları tikintisinə xeyli vəsait sərf edirdilər.

Formalaşmaqda olan Azərbaycan millətinin aparıcı qüvvəsinin əsasını Bakıda və Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərində olan sənaye müəssisələrinin sahibkarları, gəmi sahibləri, iri ev sahibləri, tacirlər, ziyalılar və b. təşkil edirdi.

Məlum olduğu kimi, Şimali Azərbaycan aqraq ölkə idi və onun əhalisinin böyük hissəsi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Buna görə də azərbaycanlıların burjua milləti kimi təşəkkülü heç də yalnız cəmiyyətin əsas zümrəsinin – Azərbaycan burjuaziyası və fəhlələrinin başlıca mənbəyi olan Bakı ilə və həmçinin burjua cəmiyyətinin təbəqələrinin formalaşdığı qəzalardakı sənaye mərkəzləri ilə deyil, həm də yeni inkişaf edən kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı idi.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında kənd təsərrüfatı is-

tehsalının özündə burjua cəmiyyətlərinə xas olan meyllər uzə çıxır, təsərrüfatın kapitalizməqədərki formalarının kapitalist formasına keçməsi baş verir, doğrulmaqda olan kənd burjuaziyası nüməyəndələrinin fəaliyyəti genişlənirdi. Bu dövrdə Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün belə bir hal xarakterik idi ki, kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən olan bağçılıq, heyvandarlıq (nisbətən) az dərəcədə kapitalist dövriyyəsinə cəlb olunmuşdu.

Əmtəə-kapitalist istehsalının, ticarət əkinçiliyinin inkişafı feodal münasibətlərini zəiflədir və qəzalar arasında sıx iqtisadi əlaqələrin yaranmasına, kənd təsərrüfatında kapitalizmin inkişafına şərait yaradırdı. Bu inkişaf kəndlilərin təbəqələşməsi ilə müşayiət olunmaqda, kəndlilərin çoxəsrlik ətalətini dağıdır, kəndlilikdən çıxma ilə müşayiət edilir, kəndli kütlələrini hərəkətə gətirirdi. Azlıq təşkil edən varlıların təsərrüfatının inkişafı, minlərlə kəndlinin müflisləşməsi və muzdurların sırasına keçməsi – Azərbaycan kəndinin kapitaltsi təkamülünün mahiyyəti belə idi.

Beləliklə, XIX yüzilliyin sonunda əmtəə-pul münasibətlərinin intensiv inkişafı nəticəsində Azərbaycan kəndində qapalılığın köhnə dayaqları dağılır, daxili əlaqədar yaranır və möhkəmlənir, kənddə keyfiyyətə yeni təbəqələr-kənd burjuaziyası və fəhlələr meydana gəlirdi. Kəndin bütün ölkə ilə daimi iqtisadi əlaqələrə cəlb edilməsi Azərbaycan millətinin təşəkkülü prosesinin ümumi xarakter kəsb etməsini göstərirdi.

Azərbaycan millətinin təşəkkülü milləti xarakterizə edən bütün əlamətlərin inkişafında və möhkəmlənməsində ifadə olunurdu. Azərbaycan dili insanların ünsiyyət vəsitəsi kimi, ümummilliy dil idi. Yadelli işğalçılara qarşı çoxəsrlik mübarizəyə, assimilyasiya siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz dilini qoruyub saxlaya bildi.

Feodal qapalılığının aradan qalxması, iqtisadi və mədəni

mərkəzlərin yaranması, əhalinin sosial-iqtisadi fəallığının artması, ölkənin ayrı-ayrı rayonları arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin güclənməsi Azərbaycan milli dilinin inkişafı üçün şərait yaradırdı. Azərbaycan dilində ilk qəzet olan «Əkinçi»nin nəşri, mətbuatın, kitab nəşrinin daha da inkişafı, Azərbaycan ədəbiyyatının M.F.Axundov kimi nəhənglərinin pyeslərində əks olunan demokratik cərəyanın formalaşması kimi amillər ədəbi dillə xalq danışığı dilinin yaxınlaşmasına yardım etmiş və Azərbaycan millətinin təşəkkülünün ilk mərhələsində milli dilin inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi getdikcə zənginləşir və bu dil ədəbiyyatda, elmdə, məişətdə və təsərrüfat həyatında ümummilli və vahid dil olurdu.

Millətin mühüm əlaməti milli mədəniyyətin, şüur və psixologiyanın spesifik, özünəməxsus ümumiliyi idi. Milli mədəniyyətin özünəməxsusluğu Azərbaycan xalqının vərdislərində, ənənələrində, məişətində əks olunurdu. Azərbaycan millətinə xalqdan irsi olaraq əməksevərlik, azadlıqsevərlik, mərdlik keçmişdi. Azərbaycanlıların milli xarakterində qonaqpərvərlik, böyüklərə hörmət, xeyirxahlıq, yoldaşlığa və dostluğa sədaqət özünü aydın göstərirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının M.F.Axundov, C.Məmməd-quluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, H.Zərdabi, və b. bu kimi bir çox görkəmli nümayəndəsi mədəniyyəti yeni ideya məzmunu ilə zənginləşdirir, demokratik istiqaməti inkişaf etdirirdilər. Onların ədəbi və elmi publisistik fəaliyyəti, Azərbaycan teatrının və mədəni-maarif müəssisələrinin yaranması, maarifdə, incəsənətdə, musiqidə, xalq yaradıcılığında yeni əlamətlərin meydana gəlməsi, digər xalqların mədəniyyətinə geniş maraq Azərbaycan xalqının oyanmaqda olan milli şüurunu səciyyələndirən əlamətlər idi.

Burjuaziyanın bir çox liberal baxışlı nümayəndələri də Azərbaycan xalqını maarifə və elmə çağırırdılar. Bakıda çıxan

«Kaspi» qəzetinin ətrafında Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi maarifpərvər xadimlər toplaşmışdılar.

Məlumdur ki, Rusiyada çar hökuməti tərəfindən «Azərbaycan» və «azərbaycanlı» terminlərinin işlədilməsinə icazə vermirdilər. Azərbaycanlıları müsəlman, tatar adlandırırdılar. Lakin Azərbaycan ideyası Azərbaycan ziyalıları tərəfindən yaşadılırdı.

M.F.Axundovun, H.Zərdabinin işlətdiyi «millət» anlayışının ədəbiyyatda və mətbuatda meydana çıxması XIX yüzilliyin ikinci yarısına aiddir. XIX yüzilliyin 80-ci illərində nəşr olunan və öz səhifələrində Azərbaycan milliyyəti ideyasını geniş təbliğ edən «Kəşkül» qəzeti isə ilk dəfə «Azərbaycan milləti» anlayışını işlətdi.

1891-ci ildə «Kaspi» qəzetində Məhəmməd ağa Şaxtaxlı «Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı» məqaləsində bu türkdilli millətin azərbaycanlı olduğunu bildirmişdir.

1892-ci ildə Kamal Ünsizadə xalqımızda milli şüuru oyatmaq məqsədi ilə «Azərbaycan» adlı qəzet çıxarmağa təşəbbüs göstərmiş, ancaq çar hökuməti buna icazə verməmişdi.

Bütün bunlar maarifçi ziyalılarımızın Azərbaycanlılıq ideyasını yaşatdığını aydın göstərir. XX əsrin əvvəllərində bu ideyanı siyasi doktrina şəklində həyata və siyasi səhnəyə M. Ə. Rəsulzadə çıxartmışdır.

Beləliklə, XIX yüzilliyin ikinci yarısında intensiv şəkildə azərbaycanlıların millət kimi formalaşması prosesi gedirdi. Bütün başqa millətlər kimi, təşəkkül tapmaqda olan Azərbaycan milləti bütün təbəqələri, sosial qruplar və zümrələri birləşdirirdi.

Azərbaycan millətinin təşəkkülü prosesini Şimali Azərbaycanın müstəmləkə vəziyyəti məhdudlaşdırırdı. Rusiyanı xalqlar həbsxanasına çevirən, qeyri-rus xalqlara qarşı amansız

istismar siyasəti yeridən çarizm ucqarlarda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda feodal münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışır, ərazidə sənaye və mədəni mərkəzlərin yaranmasını, təhsilin, xüsusən ana dilində təhsilin yayılmasını ləngidirdi ki, bu da Şimali Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin, daxili iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin geniş inkişafına mane olurdu.

3. Milli azadlıq hərəkatı. Birinci dövr (1875-1904-ci illər)

Milli azadlıq hərəkatı Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrindən biridir. Başlanğıcını 1875-ci ildən götürən bu hərəkat dörd dövrə bölünür. Birinci dövr 1875-ci ildən 1904-cü ilə qədərki dövrü əhatə edir. Şərti olaraq «Əkinçi dövrü» adlanan bu illərdə hərəkatın ideya cücərtiləri dünyaya gətirilmiş, onun ideoloji prinsipləri, nəzəri əsasları hazırlanmış, milli oyanış baş vermişdir. 1905-1917-ci ilin fevralı hərəkatın ikinci dövrüdür. Bu illərdə hərəkat açıq siyasi mübarizə səhnəsinə çıxaraq öz siyasi tələblərini Rusiya imperatorluğunun yüksək dövlət idarələri qarşısında qoydu. Onlar təkcə tələb irəli sürməklə məqsədə çatmağın mümkün olmadığını görüb siyasi partiyalar (İttifaqi-müslimin, Difai, Müsavat) və təşkilatlar yaratdılar. Milli azadlıq hərəkatının üçüncü dövrü 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin mayına qədər davam etmişdir. Bu dövrdə milli hərəkat Rusiyanı demokratik federativ respublikaya çevirmək, onun tərkibində Azərbaycan türklərinin milli-muxtar cümhuriyyətini yaratmaq səviyyəsinə qalxıb keyfiyyətə yeni bir mərhələyə – islamçılıq, «ümmətçilik» buxovunu qırıb türkçülük mövqeyinə yüksəldi. 1918-ci ilin martından sonra hərəkat müstəqil milli dövlətin yaradılması uğrunda mübarizəyə qalxmış və onu uğurla başa çatdırmışdır. Dördüncü dövr 1920-ci ilin aprelindən 1991-ci ilin 18 oktyabrına qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə sovet işğal sisteminə qarşı müxtəlif yollarla, açıq və ya gizli, güclü və ya

zəif formada olsa da, mübarizə aparılmış, bunun üçün qizli təşkilatlar yaradılmış, respublikada yaşayan vətənpərvərlər, ölkəni tərk etmiş siyasi liderlər mühacir təşkilatlarını, mətbuatını yaratmış, nəhayət SSRİ-də yaranan daxili və xarici vəziyyətdən istifadə edərək 1991-ci il oktyabrın 18-də Dövlət müstəqilliyi bərpa edilmişdir.

Məlumdur ki, çar Rusiyası XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı işğal etməyə başlayarkən qarşısında milli birliyini anlamış bir Azərbaycandan deyil, bir-birinin müqəddəratına laqeyd xanlıqlardan ibarət zəif bir məmləkət görmüşdü. Ancaq bu dağıntılıq yalnız Azərbaycana məxsus olmayıb, feodalizm dövrünü yaşayan qonşu ərazilərə də aid idi. Qonşulardan fərqli yalnız burasında idi ki, Azərbaycan dağıntılıqdan əvvəl əsrlər boyu davam edən vahid dövlət həyatını da yaşamış olduğunu xatırlayırdı. Bu zən-gin siyasi keçmişlə yanaşı, Azərbaycan qüdrətli bir ədəbiyyata, maddi və mənəvi mədəniyyətə malik idi. Bu səbəbdən Azərbaycan işğalçı Rusiyadan mədəni səviyyəyə heç də geridə qalmırdı, əksinə üstün idi. Belə ki, Rusiyada qədim dövrlərdən 1861-ci ilə qədər rəsmən bir köləlik rejimi mövcud idi. Belə rejimdə hər cür haqq və hüquqdan məhrum kəndli bazarda bir əşya kimi satılırdı. XIX əsrin rus qəzetlərində və jurnallarında tez-tez belə elanlar oxumaq mümkün idi: «Köhnə bir araba və iki qız satılır. Gənc və sağlam olan qızlar toxumaq da bacarırlar. Təcrübə üçün baxmaq mümkündür».

Məlumdur ki, çar Rusiyası Azərbaycanda siyasi, iqtisadi və mənəvi sahələrdə müstəmləkəçi siyasət həyata keçirirdi. İmperatorluq əsarət atına saldıqı xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin milli varlığını danmağa çalışırdı. Ümumdövlət idarəçiliyi sistemində əsir xalqların torpaq, ərazi bütövlüyünü göstərə biləcək «Azərbaycan», «Gürcüstan» kimi anlayışlar yox idi. Bunların əvəzində ancaq «Bakı quberniyası», «Yelizavetpol quberniyası», «Tiflis quberniyası» adlı vilayətlər

yaradılmışdı. Bununla yanaşı, azərbaycanlılara qarşı daha sərt ayrı-seçkilik həyata keçirilirdi. Çar Rusiyası gürcü torpaq sahiblərinin mülki və siyasi hüquqlarını tanıyaraq onları rus zadəganlarına bərabər tuturdu. Ancaq Azərbaycan xan və bəylərinin mülkiyyət hüququ yalnız 6 dekabr 1846-cı il qanunu ilə tanındı və onlar «ali müsəlman zümrəsi» adlandı. Siyasi cəhətdən hüquqsuzluq isə yenə davam edirdi. Rus və gürcü zadəganlarının siyasi hüquq və imtiyazları ali müsəlman zümrəsinə aid edilmədi. Belə siyasətin nəticəsində gürcü zadəganlarından Nakaşidze, Amilaxvari kimi adamlar Azərbaycanda qubernator vəzifəsini tuturdular. Azərbaycan xan və bəylərindən isə bir kimsə qubernatorluğa yüksələ bilməmiş, yalnız bir neçəsi qəza rəisi, bəzi hakimi kimi orta çeşidli dövlət vəzifəsi daşımışdı.

Rusiyada kapitalizmin inkişafı milli ucqarlarda, o cümlədən Azərbaycanda da islahatlar keçirməyi tələb edirdi. Buna görə Azərbaycanda kəndli, məhkəmə, şəhər və inzibati idarə sahəsində islahatlar keçirildi. Müstəmləkəçilik və milli ayrı-seçkilik siyasəti burada da özünü göstərdi.

Ölkənin xammala olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə çar hökuməti Zaqafqaziyada 1870-ci il may ayının 14-də aqrar islahatı keçirdi. Kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında olan bu «Əsasnamə» Zaqafqaziya quberniyasının Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflis quberniyaları ali müsəlman silkindən olan şəxslərin, həmçinin erməni mülklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərinə şamil edilirdi. Lakin Rusiyadan fərqli olaraq Şimali Azərbaycanda dövlət kəndliyə pay torpağını satın alıb öz mülkiyyətinə keçirmək üçün maddi yardım – borc pul vermirdi, pay torpağını satın almağa məcbur edilmirdi. Torpağın satınalma qiyməti də Rusiyaya nisbətən yüksək müəyyənləşdirilmişdi.

Milli müstəmləkəçilik siyasətinin nəticəsi olan bu fərmanı səciyyələndirən H.Baykara doğru olaraq yazırdı ki,

köləlik rejiminin ləğv edilməsinə aid fərmanda bu hüquq rus və gürcü kəndlilərinə aid edilmiş, Azərbaycan kəndlisindən isə əsirgənməmişdi. Çünki torpaq mülkiyyətinə sahib olan kəndli maddi və mənəvi cəhətdən inkişaf edə bilərdi, öz müqəddəratının sahibi olardı. Mədəni və siyasi hüquqlar əldə etməyə çalışardı.

Siyasi bərabərsizlik özünü məhkəmə islahatında da göstərdi. 1864-cü il məhkəmə islahatı zamanı Qafqazda «andlı iclasçıların» iştirakı nəzərdə tutulmurdu. Guya cinayət etmək Qafqaz xalqlarının təbiətindən irəli gəlirdi üçün andlı iclasçılar onları bağışlaya bilərdi. Mühakimə işinə yalnız rusca baxılırdı. Bəzi hakimlərinin dindirilmə zamanı arabir yerli dillərdən istifadə edilməsinə icazə verilməsi kəskinliklə pislənərək yasaq edilmişdi.

Bələdiyyə sahəsində də vəziyyət yaxşı deyildi. Belə ki, 1870-cı il qanunu üzrə «xaçpərəst olmayan» əhali Qafqaz şəhər idarələrinə yalnız «qlasınların» yarıya qədərini seçə bilərdi. Xristian millətlərdən (rus, erməni, gürcü və s.) 499 kişinin səsvermə hüququ 2900 «xaçpərəst olmayan» kişinin səsvermə hüququna bərabər idi. Bu, Bakıda, Yelizavetpolda və başqa şəhər bələdiyyə idarələrində Azərbaycan xan, bəy, tacir və ziyalıların milli hüququnun kobud şəkildə pozulmasına səbəb olmuşdu.

Müstəmləkə siyasəti əsgəri xidmət məsələsində də aparılırdı. Çar Rusiyası azərbaycanlı gənclərə silahı etibar etmədiyi üçün onları orduya aparmırdı. Doğrudur, xan-bəy ailələrindən gənclər 1846-cı il qanunu üzrə çar əsgəri məktəblərində oxuduqdan sonra orduda zabıt və general rütbəsinə yüksələ bilərdi. Amma onlar barmaqla sayılacaq qədər az idilər. Məhz bu səbəbdən 1917-ci ildə gürcü, erməni, Volqaboyu tatarları rus nizami ordusunda hazırlıq keçmiş gənclərdən asanlıqla ordu hissələri yarada bilmişdilər, Qafqaz müsəlmanları üçün bu çox böyük çətinlik yaratmışdı. Hətta I

Dünya müharibəsi də bu sahədə vəziyyəti dəyişmədi. Bu dövrdə azərbaycanlı əhali orduya çağırılsa da onlardan yalnız arxa cəbhədəki işlərdə istifadə edilirdi.

Çar hökumətinin Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti imperiyanın digər milli ucqarlarına nisbətən daha sərt idi.

Özünün ruslaşdırma siyasətini gücləndirən çarizm Azərbaycan kəndlilərinin torpaqlarını əllərindən zorla alaraq İran, Türkiyə və Rusiyadan köçürülənlərə verirdi. Köçürmə mahiyyət etibarı ilə Azərbaycanda ruslara, xristianlara əksəriyyəti təmin etmək məqsədi daşıyırdı. C.Zeynalovlu «Müxtəsər Azərbaycan tarixi» əsərində bu məsələdən bəhs edərkən doğru olaraq qeyd edir ki, «Azərbaycanda xristianlara əksəriyyəti təmin etmək və hüquq boylarında İran və Osmanlı dindəşləri ilə Azərbaycanın təması yasaq etmək üçün buralara erməni, alman və daxili Rusiyadan xoxol, malakan deyilən rus kəndlilərini məskunlaşdırdığı kimi, mühacirəti asanlaşdırmaq üçün bir də mühacirətin müdiriyyətini təsis etmişdi. Bütün bu təşkilatlar Azərbaycanı ruslaşdırmaq və xristianlara Azərbaycanda əksəriyyəti təmin etməklə üçün edilmişdir».

Bundan başqa, köçürmə siyasətinin arxasında Azərbaycanın iqtisadi sərvətlərinə sahib olmaq istəyi dururdu. Qeyd edək ki, köçürmə siyasəti yalnız kəndlərdə deyil, şəhərlərdə də sistemli şəkildə aparılırdı. Bu cəhəti nəzərə alaraq M.Ə.Rəsulzadə doğru olaraq yazırdı ki, «Qafqazıyanın istilahi əsnasında tək bir rus əhalisi olmayan Şərqi Qafqazıyanın hal-hazırda nüfuzi-ümumiyyəsinin 10 faizi rusdur. Hələ şəhərlərin, bilxassə Bakının ruslaşdırılması təcili bir hadisədir. Bakı nüfuzunun 30 faizi rusdur. Rus idarəsi türk Qafqazıyanın yalnız rüs ünsürünü deyil, erməni ünsürünü, dəxi qismən təkviyə etmişdir. Məsələn, Bakı xanlığında, erməni əhalisi 3-5 ailəyə münhəsir ikən, hal-hazırda erməni əhalisi miqdarca şəhərin üçüncü ünsürünü təşkil etməkdədir».

Müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirildiyi

istiqlamətlərdən biri mənəvi sahələri əhatə edirdi. Bu istiqamətdəki zülm daha ağır idi. Hökumət ana dilli məktəblərin, qəzetlərin açılmasına icazə vermirdi. Çox böyük çətinliklə açılanlar isə təqib edilirdi. Məsələn, jandarm görkəmli maarifpərvər İsmayıl bəy Qasıralının «üsulu-cədid» məktəbləri üçün «Üsulu-sövt» (səs) ilə yazdığı əlifba və qiraət kitabının Azərbaycana buraxılmasını qadağan etmişdir. Əvəzində isə burada onun yerinə A.O.Çernyayevskinin eyni üsul ilə yazdığı «Vətən dili» qiraət kitabını yaymışdı. Yeni məktəblərdə ana dili məcburi fənn deyildi. Ona çox az saat verilirdi. Ana dili müəllimləri hüquqi baxımdan başqa müəllimlərlə bərabər tutulmurdu. Ruhənilər və ruhani idarələri polis nəzarəti altında idilər. Ruhani olmaq üçün rus dilini bilmək tələb olunurdu. Məscidlərin tikilməsi də nəzarət altına alınmışdı. Bakının Nikolayev küçəsində ikiqatlı uca minarəsi olan gözəl Cümə məscidinin tikilməsi yasaq edilmişdi. Səbəb isə o idi ki, yerli pravoslav keşişləri Rusiya sinoduna bildirmişdi ki, imperatorun adını daşıyan küçədə belə bir məscidin ucaldılması yaxındakı Aleksandr Nevsk kilsəsini kölgədə buraxacaq və «onlarda milli hisslərin» oyanmasına kömək edəcəkdir. Bu pravoslav kilsəsi Azərbaycanın tarixi abidələrindən olan Şirvanşahlar sarayını söküb yerində kilsə tikdirmək istəyirdi. Çar məmurları Şirvanşahlar sarayını, Şəkidəki Xan sarayını və digər tarixi abidələrimizi anbarlara çevirmişdi.

Rusiyanın ali təhsil ocaqlarında oxuyan gənclərin bilik və düşüncələri çar hökuməti tərəfindən hər vasitə ilə məhdudlaşdırılırdı. Məsələn, imperatorun ayrıca göstərişi ilə universitetlərdə Şərq filologiyası üzrə oxuyan Transqafqazlı gənclərə «köməkçi fənlər» (Avropa dilləri, Ümumi ədəbiyyat tarixi, Rusiya tarixi və s.) əslində qadağan edilmişdi. 1850-ci ildə Qafqaz Təhsil Komitəsi azərbaycanlı Mahmud İsmayılovun nə üçün ingilis və fransız dillərini öyrənməsi barədə Kazan Universiteti rektorluğuna sorğu göndərmişdi.

Universitetinin cavabında bu gəncin yüksək göstəricilərlə oxuması, başqa dillərin «onun başlıca fənləri mənimsəməsinə qətiyyənlə maneçilik törətməməsi» bildirilirdi.

Rusiya məhkumu olan müsəlmanların yaşadığı ərazidə təhsilin təşkili ilə bağlı qatı qaraguhurçu «pedaqoji fikir» nümayəndəsi N.İ.İlminski Sinodun oberprokuroru K.P.Pobedonostsevə yazırdı: «təhsili elə qurmaq lazımdır ki, rusca bilik alan tatar tam bir heçlik olsun, rus dilində yazanda çoxlu səhvlər buraxsın, təkcə qubernatordan yox, ən sınavi dəftərxana məmurundan da qorxsun».

İqtisadi sahədə müstəmləkəçilik siyasəti dözülməz həddə çatmışdı. Azərbaycanın sərvəti yabançıların əlində idi. Azərbaycanlı burjuaziyaya qarşı ayrı-seçkilik siyasəti tətbiq olunduğu üçün qeyri-bərabər vəziyyətə salınmışdı və o bundan artıq cana doymuşdu.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev kimi böyük sənayeçilərlə çar hökuməti milli mənsubiyyətə görə müqavilə bağlamırdı. Maraqlıdır ki, onlar nefti hökumətə daha ucuz satmaq istəməsinə baxmayaraq hökumət «Qafqaz və Merkuri», «Nobel qardaşları» kimi şirkətlərlə işbirliyi yaratmağı üstün tuturdu. Belə siyasətin yeridilməsi nəticəsində hətta H.Z.Tağıyev böyük gəmiçilik şirkətini öz rəqiblərinə satmağa məcbur olmuşdu.

Beləliklə, Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı çar Rusiyasının burada on illərlə apardığı sosial, mədəni, iqtisadi siyasətin nəticəsindən doğmuşdur. Şübhəsiz milli azadlıq hərəkatının başlanmasına XIX yüzilin son rübündə Azərbaycan türklərinin millət halına gəlməsi də təsir göstərmişdi. «Türk milləti», «Azərbaycanlı türk» anlayışı da bu çağdan işlənməyə başladı. Çar Rusiyası öz rəsmi sənədlərində Azərbaycan türklərini «müsəlman», «tatar» və s. adlarla qeyd edirdi. Hökumət millətin öz adını səsləndirməsinə, dərk etməsinə hər vasitə ilə mane olurdu. Ancaq artıq buz əriməyə başlayırdı. Bu

cəhətdən M.Sultanovun «Kəşkül» qəzetinin 1891-ci il 22-ci sayındakı yazısı çox xarakterikdir. O, yazırdı ki, Transqafqaziya bir ziyalı müsəlman öz kimliyi barədə aydın düşünür. «Millətin nədir?» sualına «müsəlmanam, həm də türkcəm» cavabını verirdi. Ümummüsəlman mücadiləsi axınından çıxaraq ilk öncə türk, sonra müsəlman varlığını dərk etmək üçün hələ çox işlər görülməli idi.

Dövrünün ziyalı şəxslərindən olan, XVIII əsr Avropasının mütərəqqi ideyaları ilə yaxından tanış olan M.F.Axundov bütün türk və islam dünyasında ilk dəfə dramaturgiya məktəbi yaratmaqla milli mədəniyyətin təməllərindən ən mühüm olan dil və ədəbiyyata xidmət etmişdir. O, eyni zamanda yeni ideyaları dilə gətirməklə köhnə ictimai münasibətləri və həyat tərzini tənqid edərək milli yüksəlişə mane olan təşkilatları baltalayır, yerlə yeksan edirdi. Ən vacibi də o idi ki, bu növ ədəbiyyat həqiqətdə xalqa müraciət edir, geniş xalq kütlələrinin gözüni açırdı. Bu yolla o, teatr kimi yeni bir mədəni müəssisə yaratmış oldu.

M.F.Axundov bunlarla da kifayətlənmirdi. Milli mədəniyyətin daha sürətlə yüksəlməsi və millətin daha tez irəliləməsi üçün ərəb hərflərini tənqid edərək yeni əlifba tərtib etmiş və bunu qəbul etdirmək üçün İstanbul və Tehrana qədər getmişdi.

M.F.Axundovun ardıcılı olan Həsən bəy Zərdabi ali təhsilini bitirdikdən sonra Bakıya qayıdaraq min bir əziyyətlə 1875-ci ilin iyulun 22-də bütün Rusiyada ilk türkcə qəzeti – «Əkinçi»ni yaratdı. Avropa mənasında o ilk azərbaycanlı müəllim, Mirzə Fətəlinin əsərlərini səhnəyə qoyan ilk teatr yaradıcısı, ilk mütəhəyyir, ilk xeyriyyə cəmiyyətinin banisi və ilk ictimai xadim idi.

Darvinin «Stagel for layt» düsturuna yüksək qiymət verən və onu – «yaşamaq üçün qovğa»nı «Zindəganlıq cəngi» - deyərək tərcümə edən Həsən bəy bütün məqalələrində bunu təkrar

edərək millətimizin bu həyat mübarizəsində məğlub olmaması üçün müasir mədəniyyətə yiyələnməsini, Avropa tərzində üsuli-cədid metodu ilə məktəblər açılmasını təklif edirdi. O, yazırdı ki, «Avropa mədəniyyətini və maarif sistemini qəbul etməsək, qonşularımızın əsiri olaraq qalacaq və məhv olub gedəcəyik».

H.Zərdabi Avropa maarif sisteminin və tərbiyə üsulunun, mədəniyyətinin ana dilində mənimsənilməsini irəli sürən ilk mütəfəkkirimizdir. O, bir millətin yalnız ana dilində yaşayıb irəliləyə biləcəyinə inanırdı. Elmin məktəblərdə, hətta gimnaziyalarda ana dilində tədris olunmasını istəyən Həsən bəy millətə müasir məktəblər təsisini, müasir metodlarla müasir elmlər haqqında ana dilində kitablar və əsərlər nəşrini təklif edirdi.

Həsən bəy «Əkinçi»nin 16.11.1876-cı il tarixli sayında bir qədər də irəli gedərək türk dillərinin birləşdirilməsi fikrini irəli sürmüşdür.

Bundan başqa, o hüriyyət fikrini meydana ataraq yazırdı ki, qərbdə hüriyyət mövcud olduğu üçün mədəniyyət inkişaf etmişdir. Şərqdə isə məhz hüriyyət yoxdur. Həsən bəy ailədə, həyatda və siyasətdə qorxu və əsarət rejiminin mövcud olmasından şikayət edərək uşağı atasının, qadını ərinin, nökrəri ağasının, rəiyyəti padşahın əsarətindən xilas etməyin tərəfdarı olduğunu göstərir və belə bir rejimə dözdüyümüzə heyrət edirdi.

Həsən bəy «Əkinçi»də elm, bilik, maarif, mədəniyyət təbliğ edir və bunlara sahib olmağın zəruriliyini dənə-dənə qeyd edirdi. Qəzet yazırdı: «Bizim ilə zindəgənliq cəngi edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən gərək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəgənliq cəngində qalib olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət və xoş güzəranlıq onların əlinə keçəcəkdir və biz mirür ilə zindəgənliq cəngində məğlub olub tələf olacağıq».

Onun elmə, təhsilə bu qədər əhəmiyyət verməsi millətin

gələcək tərəqqisinin yalnız bu yolla mümkün olması qənaəti ilə bağlı idi. Həsən bəyin fikrincə diriliyin və dirçəlişin əsasında milli tərəqqi dayanırdı.

Ümumiyyətlə, H.B.Zərdabının irəli sürdüyü məsələnin kökündə millətin millət olaraq varlığını, bərliliyini yaratmaq məsələsi dayanırdı. Onun fikrincə, bunun üçün iki başlıca şərt vardır: dil birliyi və din birliyi. O yazırdı: «Bizim zəmanəmiz elm zamanıdır və elm təhsil etmək hər tayfaya vacibdir ki, zindəgənliq davasında heç olmasa özünü saxlaya bilsin və belə elm təhsil etmək ilə tərəqqi edib irəli gedən vaxtda hər tayfa gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir. Elə ki, bunlardan birisi əldən getdi, tayfanın beli sınan kimidir. İkisi də gedəndə, tayfa qeyri tayfalara qarışır, mirur ilə yox olur».

Həsən bəy dil və din bərabərliyi yaradılmasında, elmin öyrənilməsində ana dilli demokratik mətbuatın, doğma dildə təhsil verən məktəblərin zəruriliyini xüsusi qeyd edirdi.

Maarifçi və demokratik ideyaları təbliğ edən H.B.Zərdabi «Əkinçi» qəzetində fanatizm və mövhumat əleyihə etiraz səsinə ucaldır, elm və təhsilə qarşı çıxan şəriət xadimlərini kəskin tənqid edirdi.

O, qeyd edirdi ki, din hər bir tayfanın («millətin») minillik mənəvi dünyasının qaynağıdır, buna görə də, millət ulu babalarının inanc və düşüncə varlığını da, bu varlığın yazılı qaynağı olan Müqəddəs kitabını da göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamalıdır ki, yabançı dünyaların mənəvi basqını qarşısında özgələşməsin, dağılıb yox olmasın. Ancaq dinə bağlılıq heç vaxt mövhumat, nadanlıq ilə qovuşmamalı, ruhanilər isə siyasi dövlətçilik işlərinə qoşulmamalıdırlar. Əks təqdirdə xalqın irəliləyişi yolunda böyük çətinliklər yarana bilərdi. O, daha sonra yazırdı: «Elə ki xəlifələrin yerində sultanlar, şahlar, xanlar əyləşdi və xalqın ipi ruhanilərin əlinə düşdü, hökumət

əhli öz nəfindən ötrü xalqı gözübağlı saxlamaq üçün məktəbxanalarda ancaq şəriət ədəblərin ya boş sözləri bir-birinə yapışdırıb ibarə ilə danışmağın dalına düşüb, xalqı yoxsul və sərgərdan edib, özləri keyf və ləzzəti-dünyaya məşğul oldular..., məktəbxanalarda da mollalıq məsələlərini araya salıb, xalqı elm yolundan uzağa saldılar».

H.B.Zərdabi milli mətbuata ana dilində yiyələnməyin vacibliyini qeyd edərək yazırdı ki «qəzet və jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir, öz dilini öyrədir». Bu səbəbdən o, «Əkinçi»nin dilinin mümkün qədər sadə, aydın və təmiz olmasına çalışaraq yazırdı: «Dünyada xəlf olunan millətlər öz lisanlarına ana lisanı deyib ol lisan ilə.... insanlıq edirlər. Bunun üçün bir lisan bir millətin olanda və lisanın dəxi əsası millət olduğundan bir kişiye vacibdir ki, daim onun irəli getməsinə canın fəda etsin və millətin xidmətində bulunmayan kişiye bir kəs yaxşı deməyəcəkdir».

H.B.Zərdabının gərgin əməyi sayəsində «Əkinçi» qəzeti çar Rusiyasında ictimai siyasi fəaliyyətin qadağan olunduğu dövrdə xalqımızın ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-estetik rüporunu milli hərəkatın daşıyıcısına çevrilmişdir.

Milli oyanışda «Əkinçi»nin fəaliyyəti və yeni Rusiya-Türkiyə müharibəsi nəticəsində çar sensorları bu qəzeti 1877-ci ildə bağladılar. «Ancaq artıq Əkinçi öz işini görmüş, onun səpini bolluca cücərti vermişdir».

H.B.Zərdabidən sonra Məhəmmədağa Əlizadə, Məhbus Dərbəndi və başqaları yazılarında artıq «ittifaqi millət»–milli birlik fikrini ortaya atmışdılar. Əslində «Əkinçi»nin məqsədi də məhz bu idi. H.B.Zərdabının məqsədini çarizm və onun əlaltıları olan ermənilər yaxşı anladıqları üçün ona qarşı mübarizəyə başladılar. Bu cəhətdən Tiflisdə Qriqor Arsurinin redaktorluğu ilə ermənicə «Mşak» qəzeti xüsusilə fərqlənirdi. O, Həsən bəyi tənqid edərək yazırdı: «... Bizim zamanədə elm oxumuş bir adamın xalqı «İttihadi-islam» yoluna çağırması

görün-məmiş bir işdir... Neçə yüzildir ki, islam ətrafında olan erməni, gürcü və qeyri tayfaları güc ilə islam edilib və indi siz bu qədər tayfaları ittihadi-islam ilə birləşdirmək istəyirsiniz... Yox qaytarın bizə ki, bizim zamanə elm zamanəsidir və biz elm istəyirik və elm təhsil etməyə qabiliyyətimiz var - bizim qardaşlarımızı ki, keçmişdə onları cəbrən islam eləmisiniz. Verin bizə bizim yerləri ki, keçmişdə onları güc ilə zəbt etmişiniz və ondan sonra gedib ittihadi-islamı o səhralarda eləyin ki, orada islam bina olub və moğol tayfasını (bu tayfanı Avropa əhli biqabiliyyət hesab edir) birləşdirməyə səy edin».

Görkəmli tarixçi alim S.Əliyarlı doğru olaraq yazır ki «... milli hərəkatımızın «Əkinçi» dövründə böyük iş görüldü. «Türk milləti» anlayışı ortaya gətirildi, bir millət olmaqla öz varlığını qoruyub inkişaf etdirmək üçün dilimizin və dinimizin qorunması, yeni tipli məktəbin və mətbuatın yaradılması zərurəti düşünülmüş bir siyasi qayə, bir siyasi proqram kimi irəli sürüldü. Başlıcası isə bu istəklərin həyata keçirilməsi namına «milli birlik» yaratmağın gərəkli olması aydınlaşdı».

«Əkinçi» qəzeti bağlandıqan sonra Azərbaycan ziyalıları ana dilli mətbuat uğrunda mübarizələrini da-yandırmadılar. 1879-cu ilin yanvarında Səid Əfəndi Ünsizadənin redaktorluğu ilə Tiflis şəhərində «Ziya» adlı həftəlik qəzet nəşr olunmağa başladı. Bu qəzet «Əkinçi» ənənələrini davam etdirərək milli-mədəni problemlərimizlə bağlı materiallar dərc edirdi. Qəzetdə həmçinin ölkə daxilində və dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrə də yer ayrılırdı.

1882-ci ildə əvvəlcə Tiflisdə, sonra isə Şamaxıda 1884-cü ilə qədər «Ziyayi-Qafqaziyyə» qəzeti nəşr olundu. Bu qəzetin səhifələrində N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani və başqaları milli-mədəni problemlərimizlə bağlı yazılar dərc etdirirdi.

1883-cü ildə Tiflisdə Cəlal Ünsizadənin redaktorluğu ilə ana dilində «Kəşkül» adlı ilk jurnanın nəşrinə başlandı. 1884-cü ilin martından qəzetə çevrilən «Kəşkül» müəyyən fasilələrlə

1891-ci ilədək nəşr edildi. «Əkinçi»nin ideya istiqamətini davam etdirən bu qəzetin səhifələrində H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, M.Şahtaxlı, S.M.Qənizadə və başqa ziyalılar tez-tez yazılarla çıxış edirdilər.

Bu qəzetdə dövrün aktual ictimai-iqtisadi problemlərinə toxunulur, maarifçilik ideyaları yayılır, milli birlik ideyası təbliğ olunurdu. Burada dərc olunan məqalələrdə fanatizm, cəhalət və gerilik tənqid olunur, ana dili və əlifba məsələsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

1891-ci ildə «Kəşkül» qəzetinin nəşrinin dayandırılması ilə Azərbaycan ziyalıları milli mətbuatdan məhrum edilmiş oldu. Onlar öz əsərlərini Bakıda rus dilində nəşr olunan «Kaspi», «Bakinskie izvestiya», «Baku» və başqa qəzetlərdə çap etdirməli oldular.

1891-ci ildən 1903-cü ilədək Azərbaycanda ana dilində mətbuat olmamışdır. Lakin Azərbaycan ziyalıları ana dilli mətbuat uğrunda bu illər ərzində daim mübarizə aparmış və bu məqsədlə dəfələrlə hökumətə müraciət etmişdilər. Lakin çar hakim dairələri bu məqsədlə verilən ərizələri müxtəlif bəhanələrlə rədd etmişdir. Bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları milli mətbuat uğrunda mübarizəni davam etdirir, çar hökumətinin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxırdılar.

M.Şahtaxlı gərgin və uzun mübarizədən sonra 1903-cü ildə «Şərqi-Rus» adlı ana dilli qəzetin nəşrinə nail oldu. Bu qəzet başlıca olaraq «Kaspi» və «Tərcüman»ın ənənələrini davam etdirir, milli və dini ideyaların yayılmasına çalışırdı. Qəzetdə dərc olunan «İslamiyyət və tatarlar», «İttihadi-islam, yaxud panislamizm» və başqa bu kimi məqalələr onun ideya istiqaməti haqqında müəyyən təsəvvür oyadır.

Qeyd edək ki, H.B.Zərdabinin fikirlərinə İsmayıl bəy Qaspiralının əsərlərində də rast gəlirik. İ.Qaspiralı 1883-cü ildən 1917-ci ilin oktyabrına qədər nəşr etdirdiyi «Tərcüman» qəzetində və digər əsərlərində bütün türkləri bir küll halında

götürür, onları ortaq və təmiz bir dil ətrafında birləşdirmək istəyirdi. Buna görə o, «Tərcüman»ı bütün türklərin anlaya biləcəyi ortaq və təmiz türkcə nəşr etdirirdi. O da Həsən bəy kimi «millətə öz dilində elm vermək, Avropa elmlərini, maarifini, sənət və sənayesini iqtibas» etdirməkdən bəhs edirdi. O yazırdı ki, bunun üçün millətin uşaqlarını oxutmaq, sürətli, asan, müasir elmlər ruhunda oxutmaq lazımdır. Yusif Akçuroğlunun çox doğru olaraq yazdığı kimi, məhz bu ideyalardan bütün şimal türklüyünə yayılan «üsuli-cədid» məktəbi doğdu.

İsmayıl bəy hələ 1881-ci ildə rusca nəşr etdirdiyi «Rusiya müsəlmanları» adlı əsərində göstərirdi ki, «Asiya və Avropanın bir qisminə sakin böyük bir millət – türk-tatar milləti var. Bu millət dağınıq, parça-parça, zəif, digər millətlərə nisbətən elm və mərifətcə, sərvət və mədəniyyətcə çox geridə qalmışdır. Belə davam edərsə, əbədi mübarizə qanununa uyğun olaraq məhv olacaq, başqa millətlər tərəfindən udulacaqdır».

Mirzə Baba Məmmədzadənin göstərdiyi kimi, «bu surətlə İsmayıl bəydə də Həsən bəy Zərdabidə gördüyümüz qərbliləşmək fikriylə yanaşı bir də ümumi, ancaq mədəni türklük görürük». İ.Qaspiralının əsas şüarlarından biri də «İşdə, əməldə və fikirdə birlik idi». Son-ralar görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən «türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq» şəklinə salınaraq bir prinsip halına gətirilən, «Müsavat» partiyasının başlıca şüarını, Azərbaycan milli bayrağının əsasını təşkil etməyə başlayan bu ideya özündən əvvəlki mədəni millətçiliyin bir ifadəsi idi.

Hələ 1904-cü ildə Misirdə çıxan «Türk» qəzetində türk birliyi, hətta panturanizm ideyasını ortaya atan Əli bəy 1905-ci ildə Bakıda nəşrə başlayan «Həyat» qəzetində çap etdirdiyi «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?», «Bizə hansı elmlər lazımdır?», «Yazımız, dilimiz, birinci ilimiz» adlı yazılarında türk millətinin irq və dil etibarilə bir millət olduğunu, bir

vəhdət təşkil etdiyini, bu millətin müasir elmləri alaraq müasirləşmək məcburiyyətində olduğunu isbat edərək «türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq» kimi düstur irəli sürmüşdür. Y.Akçurağlu bu məşhur düstur haqqında yazırdı ki, «Əli bəyin bu üçlü düsturu yaxşı tapılmış məsud ideyalardandır; bu ideya türk aləminin hər tərəfinə yayılmış və ələlxüsüs məşrutıyyətdən sonra İstanbulda çox işlənmişdir. Məsələn, Ziya Göyaltı bəy «Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» mövzusu barədə çox əsərlər yazmışdır».

Beləliklə, M.B.Məmmədzaadənin sözləri ilə desək, «türk milli hərəkəti gərək geniş mənası ilə, gərəksə də Azərbaycan ölçüsündə XX əsrin əvvəllərinə doğru şəkillənməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəlləri türklüyün milliyyət dövründən millət dövrünə keçdiyi bir dövrdür».

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, IV c., Bakı, 2000
2. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992
3. Əliyarlı S. Milli hərəkətin ilkin dönəmləri. «Azərbaycan», 1992. №2-10
4. Əziz. B. Milli azadlıq hərəkəti tarixinin dövrləri haqqında qeydlər. «Tarix və onun problemləri», Bakı, 2007, s.148-152
5. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkəti. B., 1996
6. Məmmədzaadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1992
7. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, 1990
8. Həsənova L.L. İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda torpaq icarə münasibətləri. Bakı, 1986
9. Генезис капитализма в Закавказье /Тезисы докладов научных сообщений. Б., 1969
10. Города Азербайджана в период капитализма (вопросы социально-экономической и культурной истории). Баку, 1987
11. Ибрагимов М. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Баку, 1914
12. Мильман П.Ш. Судебная реформа 1864 г., и ее осуществление в Азербайджане. Баку, 1965, №3

13. Мурадалиева Э. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Баку, 2005
14. Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. Баку, 1991
15. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964

**b/m. L.A.Əliyeva
dos. C.Y.Rüstəмова**

IV. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN 1905-1914-cü İLLƏRDƏ

1. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət
2. Azərbaycan deputatları Rusiya Dövlət Dumasında
3. Azərbaycan xalqının milli hərəkatının ikinci mərhələsinin başlanması. 1905-1906-cı illərdə erməni-Azərbaycan münaqişəsi
4. Azərbaycanda siyasi partiyaların və ictimai hərəkatların yaranması

1. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli dünya tarixində dərin dəyişikliklər dövrüdür. Sosial-iqtisadi həyatdakı dəyişikliklər, sənaye çevrilişinin başa çatması və dünya iqtisadiyyatının inkişafında sənaye mərhələsinə keçid burjuaziya cəmiyyətinin formalaşması, siyasi partiyaların yaranması, proletariatin – fəhlələrin adından çıxış edən ictimai qüvvə və qruplar tərəfindən siyasi partiya təşkilatların yaranması – bu dövrün başlıca xüsusiyyətlərini təşkil edir.

XX əsrin ilk illəri Rusiya tarixində xüsusi yer tutur. İslahatla bağlı inkişafın yaratdığı bütün ziddiyyətlər (siyasi, sosial, iqtisadi) ən yüksək səviyyəyə çatdı. 1900-1903-cü illər böhranı Rusiya iqtisadiyyatının dünya kapitalist təsərrüfatı ilə qırılmaz əlaqələrinin mövcudluğunu göstərdi. Böhran müvəqqəti olaraq Rusiya sənayesinə xarici kapital axınını dayandırdı.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində həm Azərbaycanda, həm də bütün ölkədə neftlə bağlı süni canlanmadan sonra iqtisadi böhran başladı. Onun nəticəsi kimi kütləvi işsizlik baş verdi və fəhlələrin həyat tərzı pisləşdi. Bu da ölkəni fəhlə hərəkatının mərkəzlərindən birinə çevirdi. Tətil mübarizəsi elə ölçülər aldı ki, 1902-ci ilin yanvarında hökumət Bakı şəhərində gücləndirilmiş nəzarət sistemi tətbiq etdi, yəni əslində hərbi vəziyyət elan etdi.

1900-cü ildən 1903-cü ilə qədər 112 min fəhlənin çalışdığı 3 mindən çox müəssisə bağlandı. Bu şəraitdə fəhlələrin siyasi fəallığı yüksəldi. Məhz bu dövrdə fəhlə hərəkatının iqtisadi tətillərdən siyasi tətillərə çevrilməsi baş verdi.

1904-cü ildə Yaponiya Rusiyaya müharibə elan etdi. Çar hökuməti müharibənin siyasi mövqeyini möhkəmləndirməkdə və inqilabın qarşısını almaqda ona kömək edəcəyini düşünürdü.

Lakin bu ümidlər doğrulmadı, müharibə çarizmin dayaqlarını daha da laxlatdı. Yaponlar Artur limanını mühasirəyə aldılar, sonra Mukden ətrafında rus ordusunu darmadağın etdilər. 300 minlik ordu bu döyüşdə ölü, yaralı və əsir olaraq 120 min nəfər əsgər itirdi. Sonra 1905-ci ildə Rus donanmasının Susima boğazında məhvi – 20 hərbi gəmidən 13-nün batırılması, 4-nün əsir alınması daha bir zərbə oldu. Rusiya müharibəni uduzdu.

Müharibədəki məğlubiyyətdən sonra cəmiyyətdəki böhran daha da dərinləşdi.

Yenidən başlanan 1905-ci il inqilabı tətil hərəkatının genişlənməsi dövründə Rusiya müsəlmanlarının siyasi təşkilatı – «İttifaqi-müsəlman» adlandırılan Ümumrusiya Müsəlman İttifaqı yarandı. Azərbaycan burjuaziyası Rusiyanın müsəlman burjuaziyası ilə birləşməyə can atırdı. Bu birləşmənin təşəbbüskarları Krım və Kazan tatarlarının burjuaziyalıları nüməyəndələri R.İbrahimov, Y.Akçurin, İ.Qasprinski idi.

Hazırlıq işlərində A.M.Topçubaşov fəal iştirak edirdi. İttifaqın yaradılması haqqında məsələ hələ 1905-ci ilin əvvəllərində meydana gəlmişdi. Onun ilk qurultayı 15 avqust 1905-ci ildə Nijni-Novqorodda, yarmarka vaxtı keçirildi. Qurultayda Rusiyanın müsəlman əhalisinin müxtəlif zümrələri (əsasən burjuaziya və ziyalılar) təmsil olunmuşdu. Çıxışlarda, əsasən, «Rusiyanın bütün müsəlmanlarını birləşməyə», müsəlman burjuaziyasının hüquqlarının rus burjuaziyasının hüquqları ilə eyniləşdirilməyə, müsəlmanlara münasibətdə sıxışdırmaları və hüquq bərabərsizliyini aradan qaldırmağa səsləyən, «müsəlmanların doğma dillərində məktəblərin açılmasını, kitab və qəzetlərin buraxılmasını tələb edən» çağırışlar səslənirdi.

II qurultay 1906-cı il yanvar ayının 13-23-də Peterburqda qeyri-leqal şəraitdə keçirildi. Bu qurultayda din xadimləri, burjuaziya və ziyalıların nümayəndələri iştirak edirdi. Bu qurultaya qədər ittifaqın üzvləri kadetlərin qurultayında iştirak edərək, onların proqramını qəbul etməyə hazır olduqlarını bildirmişdilər.

II qurultay Dövlət Dumasına seçkilərin taktikasını müzakirə etdi. Bu qurultayda, həmçinin ittifaqın vahid siyasi partiyanın yaranmasını təklif edən Nizamnaməsi də qəbul olundu. Qurultay, demək olar ki, tamamilə kadetlərin proqramına uyğun gələn müvəqqəti proqram da qəbul etdi. Onun işində Azərbaycandan A.M.Topçubaşov, Q.Qarabəyov, A.X.Axudov fəal iştirak edirdilər.

III qurultay 1906-cı ilin 16-21 avqustunda keçirildi. Bu qurultaya A.M.Topçubaşov sədr seçildi. Qurultayda İttifaqın proqramı qəbul edildi: Rusiyanın bütün müsəlmanlarının birləşməsi, konstitusiyalı monarxiya ideyası, şəxsi mülkiyyətin müqəddəs olması, kəndlilərə torpaq verilməsi, mülkədarlara isə bunun əvəzinin ödənilməsi, milli-mədəni muxtariyyət ideyası, dini təsisatların genişləndirilərək, hüquqlarının pravoslav ruhanilərlə bərabərləşdirilməsi (müsəlman ruhanilərini öz

tərəflərinə çəkmək cəhdləri). III qurultayda millətlərarası toqquşmalarla bağlı qətnamə qəbul edildi. Bu qətnamədə hər iki xalqın dini və dünyəvi rəhbərlərinə müraciət edilir və «Zaqafqaziya müsəlmanları və ermənilərin qarşılıqlı barışdırılması işini öz əllərinə almaq» təklif olunurdu.

Lakin bu ittifaqın Bakı bölməsi yaradılmadı. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsi ümumrusiya müsəlman birliyinə onun bütün mövcudluğu dövründə laqeyd münasibət göstərirdi. Qurultayda yeni tipli məktəblərin yaradılması, məcburi ibtidai təhsilə keçilməsi yolları, mədrəsələrin yenidən təşkili, milli adət-ənənələrə diqqətin gücləndirilməsi və s. məsələlər müzakirə edildi.

1905-ci ilin yazı və yayında, ölkədə inqilabi mübarizənin gücləndiyi bir dövrdə milli burjuaziya və ziyalılar burjuə-liberal hərəkatının sülhpərvər, leqal üsullarından – kollektiv müraciətlərin verilməsi, çar üsul-idarəsi nümayəndələrilə görüşlərdən istifadə edirdilər. Martın 15-də H.Z.Tağıyevin sarayında burjuaziya və ziyalıların nümayəndələrinin müşavirəsi keçirildi. Burada Qafqazda islahatların keçirilməsinin vacibliyi məsələsi müzakirə edildi. Müsəlmanlara qoyulan qadağaların göstəriləndiyi kollektiv müraciət tərtib edildi. Bu müraciət çar hökumətinə Azərbaycan tərəfindən verilən ilk proqram sənəd idi. Müraciətdə Qafqazda zemstvoların (tərkibində çox hissəsi zadəganlardan ibarət olan seçkili yerli idarə) tətbiqinin, andlı iclasçılar məhkəməsinin yaradılmasının, müsəlmanların hüquqlarının rus zadəgan və tacirləri ilə eyniləşdirilməsinin, az torpaqlı və torpaqsız kəndlilərə torpaq verilməsinin vacibliyi və s. məsələlər mühüm yer tuturdu. Müraciətdə çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı qəti etiraz ifadə olunurdu.

Çarizmin yeganə güzəşti müsəlmanlara özlərinə müfti, qazi və məhəllə ruhanilərini seçmək və öz dinini azad şəkildə öyrənilib ibadət etmək hüququnun verilməsi idi.

İnqilab davam edirdi. Burjuaziya çarını inandırır ki, monarxiyanın xilasının yeganə yolu «xalq təmsilçiliyidir».

2. Azərbaycan deputatları Rusiya Dövlət Dumasında

I - IV çağırış Dövlət Dumasının fəaliyyəti həm Rusiya, həm də xarici tarixşünaslıqda ziddiyətli şəkildə qiymətləndirilir və mübahisələr doğurur. Sovet tarix elmində Dövlət Duması haqqında «keyfiyyətsiz», məhdud səlahiyyətlərə malik, hakimiyyətə təsir etmək qabiliyyəti olmayan parlament rəyi üstünlük təşkil edirdi. İndi başqa nəzər-nöqtəsi üstünlük təşkil edir – Duma çarın nəzarətindən kənarda idi, qanunvericilik və maliyyə məsələlərində onun hakimiyyətini məhdudlaşdırırdı. Bu mübahisələri bir kənara qoyaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Duması Rusiyanın ilk qanunvericilik orqanı idi və bu sözün Qərbi Avropa anlamında parlament rolu oynamağına təşəbbüs göstərirdi.

18 fevral 1905-ci ildə, artıq başlanmış inqilab şəraitində, böyük knyaz Sergey Aleksandroviçin (III Aleksandrın qardaşı) ölümündən sonra II Nikolay daxili işlər naziri Buliginin adına xalq arasından seçilmiş ən layiqlilərin qanunvericilik təkliflərində iştiraka cəlb edilməsi haqqında reskript verdi.

Dövlət Dumasının meydana çıxmasında «1905-ci il 17 oktyabr» manifesti əsas rol oynadı. Bu aktın təsiri çox böyükdür. Bu dəfə çarizmin ən böyük güzəşti Dumanın məsləhətverici orqandan qanunverici orqana çevrilməsi oldu.

Lakin Dövlət Dumasının yaradılması dövlət hakimiyyətinin mahiyyətini dəyişə bilmədi, bilməzdi də.

25 milyon insan səsvermə hüququ əldə etdi. 1897-ci ildə əhalinin I Ümumrusiya siyahıyaalınması keçirildi. Rusiyanın əhalisi digər Avropa ölkələrinə nisbətən daha sürətlə artmışdı (1897-ci ildə 116 milyon adam (bu məlumat Polşa və Finlandiya daxil deyil).

Səsvermə hüququndan qadınlar, yaşı 25-dən az olanlar,

hərbi qulluqçular, muzdur-kəndlilər, fəhlələrin bir qismi məhrum idi. Seçkilər birbaşa və bərabərhuquqlu deyildi.

Rusiya Dövlət Dumasının özünün Qərbi Avropadakı analoqlarından əsas fərqi onun hüquqlarının son dərəcə məhdud olması idi; bu isə, əvvəla çarizmin öz hakimiyyətini heç kəsə bölmək istəməməsi ilə; ikincisi isə xalq arasından seçilmiş deputatların bu hakimiyyətdən istifadə etməyə qabil olmaması ilə izah edilirdi. Rusiya əhalisinin böyük bir hissəsi patriarxal ənənələrlə yaşayan kəndlilər idi; onlar çar hakimiyyətini Tanrı tərəfindən göndərilmiş hesab edirdilər və onlardan seçilən nümayəndələr müstəqil qərar qəbul etməyə qadir olan adamlar kimi yox, xahiş edənlər kimi çıxış edirdilər və üçüncüsü, yenicə yaranmış partiyalar zəif idi, onların siyasi mübarizə təcrübəsi yox idi.

Bu səbəbdən fəaliyyətinin başlanğıcında Dövlət Duması qarşısına qoyulmuş vəzifələri həyata keçirə bilmirdi. Lakin zaman keçdikcə vəziyyət dəyişirdi.

11 dekabr 1905-ci ildə II Nikolay seçkilər haqqında fərman verdi. İlk dəfə fəhlələr seçki hüququ əldə etdilər. Azərbaycan Dumada təmsil olunmaq hüququ qazandı. Qafqazda seçkilərin keçirilməsi demək olar ki, tamamilə canışından asılı idi. Rusiyada kadetlər qələbə çaldılar, çünki əhalinin geniş təbəqələrinin maraqlarını əks etdirirdilər. Kadetlərin Bakı bölməsi də böyük təbliğat kompaniyasına başladı.

Bakı quberniyasında seçkilər 31 may, Yelizavetpolda 16 may 1906-cı ildə keçirildi. Halbuki I Duma artıq aprelin 27-də öz işinə başlamışdı. I Dövlət Dumasına M.T.Əliyev, A.Muradxanov, A.M.Topçubaşov, İ.Ziyadxanov, A.Haqverdiyev seçildilər.

I Dövlət Dumasına 524 üzv seçilməli idi. Seçilmiş 440 deputat Dumanın açılışı günü – 27 aprel 1906-cı ildə Peterburqa yığıldı.

Azərbaycandan olan deputatlar 36 nəfərdən ibarət mü-

səlman parlament fraksiyasına daxil oldular. A.M.Topçubaşov fraksiyanın sədri seçildi. Fraksiya kadetlərlə birgə fəaliyyət göstərmək haqda qərar qəbul etdi. I Dövlət Dumasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də aqrar islahatların həyata keçirilməsi idi. Ancaq Rusiya üçün çox vacib olan məhz bu məsələdə siyasi partiyaların mövqeləri bir-birindən köklü şəkildə fərqlənirdi. Müsəlman fraksiyası aqrar məsələnin əsas müddəalarını da müzakirə edirdi. Bu məsələ proqram layihəsində göstərilirdi ki, «vəqf torpaqları müsadirə edilmir, mülkədar torpaqlarının müsadirəsi isə ancaq ehtiyac olduğu halda ədalətli qiymətdə təminat ödənilməklə mümkün ola bilərdi».

Dövlət Dumasının iclaslarından birində çıxış edən İ.Ziyadxanov aqrar məsələyə toxundu. O, kəndin əsas problemini çarizmin köçürmə siyasətində görürdü. O, çıxışında «Mərkəzi Rusiya kimi bizim də torpağa ehtiyacımız var. Biz də torpağın azlığından, yoxluğundan əziyyət çəkirik». Onun çıxışlarında petisiyalarda olan bütün tələblər öz əksini tapmışdı.

A.Haqverdiyev İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının vəziyyət, millətlərarası münasibət, diyarın iqtisadi müflisləşməsi barədə sorğu verdi. Duma bu müraciəti təcili qəbul etmədi və canişinə göndərdi. Canişin bu quberniyalarda qarışıqlıqların qarşısının alınması sahəsində hansı tədbirlərin görülməsi barədə məlumat verməli idi.

I Duma öz fəaliyyətini uğursuzluqla başa vurdu. İyulun 9-da Tavriya sarayının qapıları bağlandı. I Duma aqrar məsələni həll etmədi.

Kadetlərin təşəbbüsü ilə hökumətə qəti etiraz bildirildi. Onlar Dumanın iclaslarını Vıborqda keçirməyi qərara aldılar. 9-10 iyulda Vıborqda Dumanın iclası keçirildi ki, burada Azərbaycandan olan deputatlar da iştirak edirdilər. İclasda «Xalq nümayəndərindən» xalqa müraciət qəbul olundu. Bu müraciəti kadetlər, həmçinin A.M.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov

imzaladılar. Vıborq müraciəti bütün Rusiya əhalisini Dumanın buraxılmasına səslədi. Lakin onların hökumətə itaətsizlik haqqında çağırışları havadan asılı qaldı.

Müraciəti imzalayan şəxslərə qarşı cinayət işi qaldırıldı. Məhkəmə 1907-ci ilin dekabrında keçirildi. Onun qərarına əsasən deputatlar 3 ay müddətinə həbsə məhkum olundular, həmçinin gələcəkdə də Dumaya seçilmək hüququndan məhrum edildilər.

I Dumanı qovandan sonra hökumət II Dövlət Dumasına seçkilər elan etdi. I Dumanın acı təcrübəsindən nəticə çıxaran II Duma qanunçuluq çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, münasibətlərdən çəkinməyi qərara aldı (20 fevral- 2 iyun 1907-ci il).

Duma iki məsələni müzakirə etməli idi – aqrar məsələ və inqilabçılara qarşı fəvqəladə tədbirlərin görülməsi.

Kadet F.A.Qolovin sədr seçildi. II Dumada Azərbaycanı F.Xoyski, X.Xasməmmədov, Z.Zeynalov, M.Şahtaxtinski, M.Mahmudov, İ.Tağıyev təmsil edirdilər. Sonuncu Peterburqa getmədi.

Azərbaycandan olan deputatlar müsəlman fraksiyasının tərkibinə daxil oldular. F.Xoyski və X.Xasməmmədov büronun tərkibinə seçildilər.

Müsəlman fraksiyasının işində A.M.Topçubaşov da fəal iştirak edirdi.

Dumanın müsəlman fraksiyası öz proqramını ayrıca kitabça şəkildə çap etdirdi. Rusiyada idarəetmə forması konstitusiyalı parlament monarxiyası olmalı idi. Proqramda müraciətlərdə öz əksini tapmış müddəalarla əsasən üst-üstə düşən tələblər şərh edilirdi.

Aqrar məsələnin müzakirəsi zamanı müsəlman fraksiyası adından F.Xoyski çıxış etdi. Çıxışında o göstərirdi: «Kəndli məsələsi mühüm olduğu qədər də mürəkkəb və təxirəsalınmazdır». O, hökumətin torpaq məsələsini,

qiymətlərin artması və torpaqların «təmin olunmuş kəndlilərin» əlində cəmlənməsi ilə nəticələnən, «az torpaqlı və torpaqsız kəndliləri kənarda qoyan» kəndli torpaq bankı və köçürmələr vasitəsilə həll etməsi ilə razılaşmadığını bildirdi.

Aqrar məsələnin müzakirəsi zamanı əməkçi müsəlman fraksiyası adından Z.Zeynalov çıxış etdi. Qeyd etdi ki, Bakı quberniyasının kəndliləri heç bir qiymətə torpaq sahələrini almaq iqtidarında deyillər. Kəndlilərə torpağı bağışlamaq lazımdır. O, xüsusi mülkiyyət əleyhinə çıxırdı və torpaq üçün girov verilməsini pisləyirdi. Aqrar məsələnin müzakirələri nəticəsiz başa çatdı.

F.Xoyski 173 deputatla birlikdə 1907-ci il mayın 18-də dini inanclar və milli mənsəbiyyətlə bağlı məhdudiyyətlərin ləğvi ilə əlaqədar əsas müddəaların layihəsi ilə Dumaya müraciət etdi. Ümumi qanunlarda vətəndaşların – bütün Rusiya vətəndaşlarına sərbəst yaşayış yeri, köçmək, peşə yönümü seçmək hüququnun verilməsi və s. məsələsi qaldırılmışdı. Dumanın sədri layihə haqqında deputatlara məlumat verdi, müzakirəyə qoyacağına söz verdi və bu məsələ qapandı.

Yerli məhkəmələr haqqında məruzə X.Xasməmmədov və F.Xoyskinin narazılığına səbəb oldu. Belə ki, məruzədə göstərmişdi ki, islahat ancaq o quberniyalarda həyata keçirilə bilərdi ki, burada zemstvo islahatı aparılmışdır, yəni Rusiyanın mərkəzi quberniyaları nəzərdə tutulurdu.

Hökumət Dumadan inqilabi terrorun pislənməsini tələb etdi, lakin deputatların əksəriyyəti bundan imtina etdi. Bundan savayı, mayın 17-də Duma polisin hərəkətlərinə qarşı çıxdı, bunun ardınca terrorçu aksiyalar yenidən başladı. Mətbuat Dumaya qarşı çıxaraq, onu «üsyən yayan» adlandırdı. Bu şəraitdə hökumət Dumanın buraxılmasını elan etmək qərarına gəldi və deputatların bir qismini çar ailəsinə qarşı sui-qəsdə günahlandırdı.

II Nikolay 1907-ci il iyunun 3-də Dumanın buraxılmasını

elan edərək, 1907-ci il noyabrın 1-də III Dumanın çağırılması müddətini təyin etdi. Həmçinin seçki haqqında qanuna dəyişikliklər haqqında elan verdi.

3 iyun 1907-ci il Manifesti 1915-ci ilin avqustuna qədər mövcud olmuş «üç iyun sisteminin» yaradılması üçün əsas rolunu oynadı.

«Əvvəlcə sakitlik, sonra islahatlar» - 1905-1907-ci illər inqilabından sonrakı P.A.Stolipin siyasətinin əsas xəttini təşkil edirdi. Eserlərin təşkil etdiyi sui-qəsdə (12 avqust 1906-cı il) möcüzə nəticəsində xilas olduqdan sonra o, hərbi-səhra məhkəmələri təsis etdi. Bu məhkəmələr 8 ay ərzində 100-ə yaxın ölüm hökmü çıxardılar – bu Rusiyada bu vaxta qədər görünməmiş bir rəqəm idi. Həmçinin 260-a yaxın gündəlik qəzet bağlandı.

II Dövlət Duması 103 gün ömür sürdü. Qarşısına qoyduğu heç bir məsələni həll etmədi. Yeni seçki qanununa müvafiq olaraq deputatların sayı 524-dən 442-yə endirildi. (1.11.1907-9.06.1912).

III Dumanın əsas vəzifələri ölkənin hərbi qüdrətinin artırılması və qanun-qaydanın bərpası idi.

Bəzi şəhərlər, o cümlədən Bakı şəhəri Dumaya seçki nümayəndəliyindən məhrum edildi. Qafqaz 28 əvəzinə 10 deputat göndərə bilərdi. Bakı, İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarından X.Xasməmmədov nümayəndə seçildi.

III Dövlət Dumasında müsəlman fraksiyası 8 nəfərdən ibarət idi. Fraksiyaya X.Xasməmmədov rəhbərlik edirdi. Fraksiyanın əsas məqsədi zemstvo (yerli idarəçilik) müəssisələrinin təsis edilməsi, ibtidai təhsilin ana dilində aparılması kimi islahatlara və s. nail olmaq idi.

X.Xasməmmədovun çıxışını təhlil etdikdən sonra göstərmək olar ki, o aşağıdakı məsələlərə toxunurdu: siyasi azadlıq verilməsi, köçkünlük məsələsinin həlli, ana dilində təlim və məhkəmə icraatı, zemstvonun (yerli idarəçilik) tətbiqi.

1911-ci ildə X.Xasməmmədov hərbi mükəlləfiyyət barədə məsələ qaldırdı. Müsəlman fraksiyası hərbi mükəlləfiyyətin müsəlmanlara da şamil edilməsi və əsgəri borcun yerinə yetirilməməsi əvəzində ödənilən xüsusi pul vergisinin əleyhinə çıxış etdi.

«İrşad» qəzeti yazırdı: III Duma xalqa heç nə vermədi və verməyəcək. O yalnız bürokratiyanın əlində örtük rolunu oynayır. Əvvəlki Dumalarda fikir mövcud idi. Düzdür, bu fikir xüsusi qüvvəyə malik deyildi, amma var idi.

X.Xasməmmədovun çıxışlarının içərisində ən mühümü Qafqaz məsələsi üzrə etdiyi məruzə idi. «Biz belə hesab edirik ki, hakimiyyət millətlər arasında heç bir fərq qoymamalıdır, bütün millətlər eyni hüquqlardan istifadə etməli və eyni məsuliyyəti daşmalıdırlar. Zaqafqaziyanın bütün əhalisi xristianlara və qeyri-xristianlara bölünür. Müsəlmanlara inam yoxdur, onlar üçün bir sıra məhdudiyyətlər mövcuddur. Məktəblər əhalini təmin etmir, çünki onlarda təlim ana dilində aparılmır və məktəblərin sayı azdır».

Kadet partiyası III Dumada hökumətin daxili siyasi kursunun ünvanına kəskin tənqidlə çıxış etməkdə davam edirdi.

III Duma milli məsələni də müzakirə edirdi. Hökumət Finlandiya haqqında bir neçə qanun layihəsi təqdim etdi. Finlandiyada rus və fin vətəndaşların hüquqları bərabərləşdirildi və hərbi mükəlləfiyyət əvəzinə ödənilən pulun dəyəri 20 milyon fin markası miqdarında müəyyənləşdirildi.

Polşa məsələsi kəskin şəkildə dururdu. Əvvəlki iki Dumadan Polşa üçün tam muxtariyyət tələb edən Polşa solusu III Dumada digər təkliflər - andlılar məhkəməsinin tətbiqi, quberniyalarda özünüidarənin qüvvətləndirilməsi kimi məsələlərlə çıxış edirdi.

1912-ci il iyunun 9-da çarın fərmanına əsasən III Dumanın iclasları dayandırıldı.

IV Dövlət Duması 1912-ci il noyabrın 15-də M.B.Rod-

zyankonun sədrliyi ilə açıldı. Azərbaycan əhalisindən Məmməd Yusif Cəfərov nümayəndə seçilmişdi. Yenidən 7 nəfərdən ibarət müsəlman fraksiyası yaradıldı. Fraksiya həm maddi, həm də mənəvi baxımdan ağır vəziyyətdə idi. Bu haqda M.Y.Cəfərov danışdı.

Əksəriyyət deputatların, xüsusilə sağların fraksiyaya münasibəti olduqca təkəbbürlü idi, onları heç kəs dinləmirdi, müsəlmanlara hüquqların verilməsi ilə bağlı məsələ qaldırılanda çıxış edənlə maneçilik törədilirdi. Bu cür münasibətlə demək olar ki, bütün müsəlman deputatları rastlaşırdı.

Fraksiyanın IV Dövlət Dumasında fəaliyyəti qəzet səhifələrində işıqlandırılırdı. Bu vaxt Peterburqda olan C.Hacıbəyov yazırdı ki, müsəlman fraksiyası cəmiyyət tərəfindən diqqətsiz və müdafiəsiz buraxılıb.

M.Y.Cəfərov Peterburqda oxuyan azərbaycanlı tələbələrlə görüşür, həmçinin Azərbaycanı gəzir, əhalinin sosial problemləri ilə daha yaxından tanış olurdu.

M.Y.Cəfərov öz çıxışlarında çarizmin əyalətlərdə yerli əhalini sıxışdırmaqla rus elementini gücləndirmək məqsədilə köçürmə siyasətinə mənfi münasibət bildirirdi. Müsəlmanlara aid mövcud hüquqi məhdudiyyətlərin ləğvi uğrunda çalışır, 3 iyun seçki aktının dəyişdirilməsini tələb edir, müsəlmanların Dumada məhdud şəkildə təmsil olunmasının əleyhinə olan çıxışlar edirdi.

IV Dövlət Dumasında dövlətə müxalifət qüvvətləndi. 1915-ci ilin avqustunda «Mütərəqqi blok» yaradıldı (bloka 422 deputatdan 236-sı daxil oldu). Sədr M.B.Rodzyanko seçildi.

M.Y.Cəfərovun bloka daxil olmaq haqqında bəyanatı qəbul edilmədi. Onlar bunu sədrlik edən K.Tevkelevin sessiyanın açılışına gəlməməsi, müsəlman fraksiyasının proqramının olmaması ilə izah edirdilər.

Hətta M.Y.Cəfərov fraksiyanın müsəlmanlara aid hüquqi,

dini və milli məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması və Türkünstanla Qazaxıstana aid hüquqi qanunun dəyişdirilməsi haqqında tələblərini elan etdikdə belə, «Mütərəqqi blok»un təmsilçiləri A.F.Kerenskinin təşəbbüsü ilə müsəlman deputatları bloka qəbul etməkdən imtina etdilər (hərbi əməliyyatlar bəhanəsi ilə). Bu həm də hakimiyyəti dəyişdirmək üçün bloka lazım olan 2/3 hissə səs çoxluğunun blok tərəfindən artıq toplanması ilə izah edilirdi.

Beləliklə, Azərbaycanın yuxarı sosial zümrəsinin nümayəndələrinin Rusiyanın Dövlət Dumasındakı fəaliyyəti, onların iclaslardakı çıxışları, komissiyaların işində iştirakı, həmçinin Azərbaycan burjuaziyası ideoloqlarının qəzet səhifələrindəki çıxışları onu göstərir ki, onlar öz tələbləri ilə çarizmin müstəmləkə siyasətinin əleyhinə çıxış edirdilər. Onlar bütün ümidlərini Rusiyada mövcud olan dövlət quruluşu çərçivəsində islahatlar aparılmasına bağlamışdılar.

3. Azərbaycan xalqının milli hərəkatının ikinci mərhələsinin başlanması. 1905-1906-cı illərdə erməni-Azərbaycan münaqişəsi

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında baş verən iqtisadi böhran, siyasi və sosial proseslər onun müstəmləkələrinə də təsir göstərirdi. Onlar Azərbaycandan da yan keçməmişdi və burada Azərbaycanda milli hərəkatın ikinci mərhələsinin başlanmasına təkan verən gərgin hadisələr baş verirdi. 1875-ci ildə «Əkinçi» qəzetinin nəşri ilə başlanmış Azərbaycan milli hərəkatının birinci mərhələsi maarifçilik və milli-mədəni dirçəlişin inkişaf mərhələsi idi. Milli mədəniyyətin zəngin ənənələrini inkişaf etdirən görkəmli azərbaycanlılar – M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov və başqaları onu keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırdılar. Onlar xalqın milli-azadlıq

niyyətlərini əks etdirirdilər. Eyni zamanda dünya mədəniyyətinin dərk edilməsi prosesi baş verirdi. 1905-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda 1905-1907-ci illər Rusiya inqilabının təkan verdiyi milli hərəkatın təşəkkül tapması və yüksəlməsi mərhələsi başlayır.

Azərbaycan xalqının birləşməsi və milli şüurunun inkişafında ermənilər və azərbaycanlılar arasındakı münaqişə böyük rola malik idi. Azərbaycanda çoxmillətli burjuaziyanın mövcudluğu və iqtisadi, siyasi sahələrdə nüfuz qazanılması uğrunda mübarizə ona gətirib çıxarırdı ki, milli əsarətə qarşı mübarizə çox zaman öz yerini müxtəlif millətlərə mənsub burjuaziya nümayəndələri arasında, xüsusilə milli Azərbaycan və yalançı erməni burjuaziyası arasında mübarizəyə çevirdi. O dövrdə erməni burjuaziyası güclü siyasi fəaliyyətə başlamışdı. Hələ 1887-ci ildə Cenevrədə erməni millətçi partiyası «Hnçak» (Zəng) yaranmışdı. Sonra, 1890-cı ildə Tiflisdə sosial-demokrat roluna iddia edən və dənizdən-dənizə «Böyük Ermənistan» yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan «Daşnaksütun» (İttifaq) meydana çıxmışdı.

Bu millətçi erməni partiyalarının: «Qnçak»ın 1892-ci ildən, «Daşnaksütun»un isə 1903-cü ildən Bakıda da şöbələri var idi. Bu dövrdə azərbaycanlıların milli partiyası yox idi.

XIX əsrin sonunda Osmanlı imperiyasından erməni əhalisi Azərbaycana axışb gəlirdi. Bu, 90-cı illərdə Osmanlı imperiyasında ermənilərin antitürk çıxışlarının yatırılması ilə əlaqədar baş verirdi. Erməni əhalisinin böyük hissəsi İrəvan, Bakı və Elizavetpol (Gəncə) quberniyalarında yerləşdirildi. XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda ermənilərin sayı 900 min nəfər (1828-1829-cu və sonrakı illər miqrasiyasından sonra), 1908-ci ildə isə 1,3 milyon nəfər idi. Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərinin bir hissəsinə iddialı olan ermənilər Cənubi Qafqazda güclü fəaliyyətə başladılar. Türkiyədən olan qaçqınlar üçün Bakının kənarında xüsusi qəsəbə (Ermənəkənd)

salındı və şəhər öz torpaqlarının bir qismini güzəştli şərtlərlə ermənilərə verdi. Və yalnız iki il sonra Bakıda kasıb müsəlmanlar üçün də belə bir qəsəbənin tikilməsi məsələsi qaldırıldı. Hətta o zaman Bakıya gəlmiş rus məmuru öz təəssüratını «Neft Kaliforniyasında» məqaləsində təsvir edərkən yazırdı ki, ermənilər «siyasi sayıqlamalara uyublar və öz dövlətlərinin nəinki bütün Qafqazda, hətta cənubi Rusiyanın bir hissəsində, Rostov-Donda da görürlər».

Beləliklə, 1905-ci ilin fevralında Bakıda başlamış erməni –müsəlman münaqişəsinin kökləri hələ XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində nəzərə çarpırdı. 1905-ci ilin əvvəlində, rus inqilabının başlanması ilə bu münaqişə daha da kəskinləşdi. Rusiya imperiyasının əyalətlərində milli-azadlıq və inqilabi hərəkəti başlanan kimi, çarizm onların qarşısını almaq məqsədilə milli münaqişələri qızıqdırır, bir xalqı o birinin üstünə salmaqla qədim, sınaqdan çıxmış prinsip olan Divide et impera! (Parçala və hökm sür) siyasətindən istifadə edirdi. 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə də belə olmuşdu.

Milli ayrı-seçkilik və Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik duyğularının qızıqdırılmasında Bakıda və Azərbaycanın digər rayonlarında təşkilatları olan erməni milli partiyaları, xüsusilə «Daşnaksütun» mühüm rol oynayırdı. 1904-cü ildə, «Daşnaksütun»un Vyanada keçirilən III qurultayında partiyanın Əsgəri Nizamnaməsi qəbul edildi ki, bu nizamnamə əslində həmin partiyayı orta əsrlərin hərbi ordeni kimi bir təşkilata çevirdi. «Daşnaksütun» erməni-Azərbaycan münaqişəsində məsum rol oynayırdı. İqtisadi amil də mühüm səbəblərdən biri idi. Məsələ burasında idi ki, Bakının həm sənayesində, həm də ticarətində ermənilər aparıcı mövqe tutmağa can atırdılar, bu isə öz növbəsində yerli azərbaycanlı əhalinin maraqlarını sıxışdırır və onları Rusiyanın xüsusi himayəsində olan ermənilərdən iqtisadi asılılıq vəziyyətinə salırdı. Ermənilər isə müsəlmanları vəhşi və fanatik xalq kimi

qələmə verməklə rus hökumətinin müsəlmanlara inamını zəiflədirdilər. Bu, ermənilərlə sülh şəraitində yaşamağa çalışan azərbaycanlıların narazılığına səbəb olurdu.

Beləliklə, 1905-ci ilin başlanğıcında vəziyyət son dərəcə gərginləşmişdi. İstənilən anda milli və siyasi partlayış baş verə bilərdi. Fevralın 6-da Bakının mərkəzində erməni mauzerçiləri tərəfindən Sabunçu sakini Ağarza Babayevin öldürülməsi belə partlayış detonatoru rolunu oynadı. Bundan az əvvəl 1905-ci il yanvarın 12-də azərbaycanlı məhbusu (Balağa Məmmədza oğlu) istintaqa aparan erməni konvoyu onu yolda öldürdü. Bu hadisələr vəziyyəti son həddə qədər gərginləşdirdi, şəhərdə atışma başladı. Polis və ordu fəaliyyətsiz idilər. Qətilər, qarətlər üç gün davam etdi. Senator Kuzminskinin məlumatına əsasən nəticədə 262 nəfər həlak oldu. Münaqişə Cənubi Qafqazın digər ərazilərinə də keçdi: İrəvan (20-21 fevral), Naxçıvan (may), Şuşa (iyun), Gəncə (15-18 noyabr), Tiflis (21 noyabr), Qazax (sentyabr), sonra yenə Bakı (avqust). Bu hadisələr haqqında məlumatlar Amerika alimi Tadeuş Svyatovskinin kitabında verilir. Natamam məlumatlara əsasən bu hadisələr nəticəsində 158 azərbaycanlı və 128 erməni kəndi qarət edilib yandırılmışdı. Mənbələrdə ölənlərin sayı 3 mindən 10 minədək göstərilir. T.Svyatovskiy qeyd edir ki, «öldürülmüş azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayından çox idi». Münaqişə qurbanı olan azərbaycanlıların dəqiq sayını hesablamaq çətin idi, çünki müsəlmanlar öldürülənlərlə bağlı hər şeyi gizlədir, ölülərini o saat dəfn edirdilər. Bir çox müəlliflər belə hesab edir ki, «müsəlmanlar ermənilərdən çox zülm çəkmişdilər». Azərbaycanlılar zərər çəkmiş tərəf oldular, çünki özlərinin çoxdan hazırlanan işlərini həyata keçirmək üzrə işi var qüvvələri ilə həyata keçirən yaxşı təşkil olunmuş erməni xumblarına (dəstələrinə) lazımı müqavimət göstərə bilmədilər. Lakin dünya mətbuatında bu hadisələr guya vəhşi və fanatik müsəlmanların əzdiyi xristian ermənilərə münasibətdə rəğbət

göstərməklə işıqlandırılırdı. Lakin hətta Amerikanın erməni icması da öz nəşrlərində təsdiq edirdi ki, İrəvan və Eçmiədzində əsas zərər çəkənlər azərbaycanlılar olmuşdur. Yerli hakimiyyət və hökumət qanlı toqquşmalar zamanı nəinki köməksizlik, həmçinin həm ermənilərə, həm də azərbaycanlılara qarşı fitnəkar mərhəmətlilik nümayiş etdirirdi. Məsələn, Bakıda, general-qubernator knyaz Nakaşidze azərbaycanlılara qarşı mərhəmətlilik göstərirdi, elə buna görə də «Daşnaksütun»un Bakı komitəsi tərəfindən ona ölüm hökmü kəsilmişdi. 1905-ci ilin mayında hökm yerinə yetirildi: Nakaşidze qubernatorun ekipajına bomba atmış erməni terrorçularının əliylə öldürüldü. Şuşada isə general-qubernator Qoloşapov erməniləri müdafiə etdiyinə görə azərbaycanlılar tərəfindən ölümə məhkum edilmişdi.

Erməni-Azərbaycan münaqişəsi göstərdi ki, ermənilər yaxşı hazırlanmış, əvvəlcədən silahlanmışdılar, Rusiyadan, Qərbi Avropadan və İrandan kömək alırdılar. Erməni-daşnak təcavüzkarlarının silahlanmasında erməni milyonları Mantaşev, Saturov, Adamov və başqaları böyük rol oynadı. Azərbaycanlı əhali köməkdən və müdafiədən məhrum idi, silahı yox idi və gözlənilmədən hücumlara məruz qalmışdı, bu səbəbdən də yaxşı təşkil olunmuş daşnak ordusuna ciddi müqavimət göstərə bilmirdi. Azərbaycanlılar təşkilatlanmışdılar və ermənilərin hücumlarına ayrı-ayrılıqda cavab verirdilər. Azərbaycanlılar uzun müddət erməni millətçilərinin başlıca məqsədlərini başa düşmür və dərk etmirdilər. Silahsız azərbaycanlı əhalisi hökumətə ümid bəsləyirdi. Hökumət isə ermənilərə çox zaman yaxşı münasibət bəsləyirdi. Çar hökuməti və daşnaklar arasındakı əməkdaşlıq hamıya məlum idi. Hətta Rusiya hökumətinin baş naziri P.A.Stolipin Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova ermənilərə mehriban münasibətinə görə tənə edirdi. Beləliklə, erməni-Azərbaycan münaqişəsi nəticəsində müsəlmanların həmrəyliyi zərurəti yarandı. Bu isə

azərbaycanlıların birləşməsi və onların fəaliyyətini əlaqələndirən, daşnaklara qarşı durmağa qabil olan partiyaların yaranmasına səbəb oldu.

4. Azərbaycanca siyasi partiyaların və ictimai hərəkatların yaranması

Rus-erməni birliyi simasında qorxulu bir təhlükəyə qarşı dura bilmək üçün Azərbaycanda «Difai» adı ilə tanınan gizli siyasi təşkilat yaradıldı. «Difai» Azərbaycan dilində «Dəf etmək»-«Qarşısını almaq» mənasını verir. Lakin bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən T.Svyatovskiy, İ.Bağırova onun adını «Müdafiə» kimi tərcümə edirlər. Lakin erməni daşnakların hücumlarını dəf etmək, azərbaycanlıları qorumaq-bunların böyük bir fərqi yoxdur. «Difai»nin yaranma tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur: T.Svyatovskiy, M.Məmmədov, A.Balayev və başqaları partiyanın 1905-ci ildə, İ.Bağırova, X.Məmmədov, S.Süleymanova isə 1906-cı ildə yarandığını göstərir. «Difai»nin 1905-ci ildəki fəaliyyətini göstərən arxiv materialları yoxdur. Deməli partiya 1906-cı ildə yaradılmışdı. Məhz həmin dövrdə Şuşada və bütün Qarabağda, Naxçıvan və İrəvanda daşnak silahlı dəstələri-xumbların hücumu nəticəsində azərbaycanlı əhalinin çox hissəsi ziyan çəkmişdi. Bəzi Azərbaycan kəndlərində: Karxana, Soldaş və Mehirlidə əhali tamamilə qılıncdan keçirilmişdi, Malıbəyli və Xankəndi kəndlərində isə qan tökülməsinin qarşısını almalı olan rus kazaklarının gözləri qarşısında bütün azərbaycanlı qadın və uşaqlar doğranmışdı. 1906-cı ilin avqustunda Əhməd bəy Ağayev Şuşaya gəldi və şəhərin tanınmış, hörmətli adamlarının iştirakı ilə bir yığıncaq keçirdi. Əhməd bəy Ağayevin təşəbbüsü ilə «Difai» partiyası yaradıldı. Partiyanın mərkəzi komitəsi Bakıda yerləşirdi. Onun tərkibinə Əhməd bəy Ağayevin özü, Qarabəy Qarabəyov, Məmməd

Həsən Hacinski, İsabəy Aşurbəyov, Behbud Cavanşir və Niftalı bəy Behbudov daxil idilər. Mərkəzi Komitənin üzvlərindən bir qismi (Ə.Ağayev, Q.Qarabəyov, Aşurbəyov, M.Hacinski) eyni zamanda sosial-demokrat təşkilat olan «Hümmət»ə daxil idilər. «Difai»nin demək olar ki, Azərbaycanın bütün qəzalarında: Şuşada, Gəncədə, Zəngəzurda, Ağdamda, Bərdədə, Yevlaxda, Qaryagin və Cavanşirdə komitələri mövcud idi. Demək olar ki, hər bir komitənin özünün silahlı drujinaları var idi. Ən böyük döyüş drujinası Şuşada idi. Onun tərkibinə 400 nəfər daxil idi. Digər drujinalarda nisbətən az (50 nəfərdən 100 nəfərədək) adam var idi.

1907-ci ilin martında Gəncədə Cənubi və Şimali Qafqaz və Krım müsəlmanlarının qurultayı oldu. Orada difaiçilər də fəal iştirak etdilər. Yaradılmış Zaqafqaziya Müsəlman İttifaqının sədri vəzifəsinə keçmiş Dövlət Dumasının üzvü İsmayıl bəy Ziyadxanov seçildi. Qurultayda həm də Maku xanları və Krım tatarlarının lideri İsmayıl bəy Kasprinski iştirak edirdilər. Qurultay iştirakçıları daşnaklardan nümunə götürərək, terror yolu ilə Rusiya hökumətindən güzəştlər tələb etməyi qərara aldılar, çünki onlar erməni daşnaklarını azərbaycanlıların üstünə qısqırdan çar hökumətini millətlərarası münaqişənin əsas günahkarı hesab edirdilər. «Difai»nin sosial bazası müxtəlif idi: ziyalılar, tacirlər, ruhanilər, kəndlilər. Hətta «Difai»nin ən qüvvətli Gəncə təşkilatlarından birinin sədri Axund-Molla Məhəmməd Pışnamazzadə (Yelizavetpol kişi gimnaziyasının şəriət müəllimi) idi. Şuşa komitəsinə doktor Kərimbəy Mehmandarov, Ağdam komitəsinə əsasən Vladiqafqazda yaşayan Xasay Xan Usmiyev, o olmadığı vaxtlarda Zülfüqar bəy Haqverdiyev başçılıq edirdi. «Difai» «Daşnaksütun»a qarşı döyüş təşkilatı kimi yaransa da, öz fəaliyyətində digər məqsəd və vəzifələri də nəzərdə tuturdu. Bunlar partiyanın Əhməd bəy Ağayev tərəfindən nəşr edilən «İrşad» qəzetində çap edilmiş proqramında əks olunmuşdu.

Məsələn, partiyanın mühüm vəzifələrindən biri kimi xalqa təhsil vermək, savadsız kütlələri maarifləndirmək işi göstərilirdi. Eyni zamanda, «Difai» öz məqsədlərinə çatmaq üçün qanunsuzluğa yol verən və erməniləri müdafiə edən hökumət məmurlarına qarşı mübarizənin terrorçu metodlarından istifadə etməli olurdu. «Difai»nin proqramında deyilirdi ki, «Difai» ermənilərin milli torpaqlarımıza yiyələnərək, xarabalıqlarımız üzərində öz məskənlərini salmalarına icazə verməyəcək. Bunun qarşısını almaqdan ötrü difaiçilər terror aktları həyata keçirirdilər: məsələn, azərbaycanlı əhaliyə qarşı xüsusi qəddarlığı ilə seçilən, Azərbaycan kəndlərinin talan edilməsinə icazə verən, hətta bu işdə iştirak edən Şuşanın general-qubernatoru Qoloşapov və onun dəftərxanasının müdiri Kleşinski, həmçinin Naxçıvan uəzdinin naçalniki Engel öldürülmüşdü.

«Difai»nin proqramının aqrar hissəsində elan edilirdi ki, torpaqlar zəhmətkeşlərə məxsus olmalıdır. Gördüyümüz kimi, partiyanın sosial ideyaları da var idi. Son nəticədə partiya belə hesab edirdi ki, onun məqsədi – Qafqaz xalqlarının xoşbəxtliyinə nail olmaq və onlar arasında qardaşlıq münasibətlərini bərqərar etməkdir. 1909-cü ilə qədər (Əhməd bəy Ağayevin Türkiyəyə mühacirətinə qədər) «Difai» Azərbaycan xalqının müdafiəsi və qüvvələrinin birləşdirilməsi işində ciddi rol oynayırdı.

Çar hakimiyyəti difaiçilərə qarşı repressiya tətbiq edirdi, partiyanın yerli komitələrinin çoxu dağıdılmış, üzvləri həbs edilib, sürgün olunmuşdu. Lakin «Difai»nin fəaliyyəti bəzi mənbələrin fikrincə 1912-ci ilə, digərlərinə görə 1917-ci ilə qədər davam etmişdi. Sonralar bir çox difaiçilər 1911-ci ildə yaradılmış «Müsəvat» partiyasına daxil oldular.

1905-ci ildə Gəncədə «Qeyrət» partiyası yaradıldı. O, «tatar sosial-federalçı inqilabçıların partiyası» adlanır, muxtariyyət və Rusiyanın federativ quruluşu ideyasını irəli sü-

rürdü. Partiyaya Ələkbər bəy Rəfibəyov (hüquqşünas), A.Xas-məmmədov (mülkədar, Yelizavetpol dairə məhkəməsində andlı iclasçı, Xəlil bəy Xas-məmmədovun qardaşı) və Rüstəmbəyov başçılıq edirdilər. Bəzi mənbələr göstərir ki, «Qeyrət»in rəhbərliyinə Nəsibbəy Yusifbəyli də daxil idi. Partiyanın əsas məqsədi «Qafqazın müsəlman əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi rayonlarının muxtariyyəti ilə ayrılması» idi. Partiyanın fəaliyyəti 1908-ci ilə qədər davam etmişdi, lakin bəzi mənbələr qeyd edir ki, onun fəaliyyəti 1912-ci ildə də nəzərə çarpırdı.

1907-ci ilin mayında daha bir milli partiya – «Müdafiə» yarandı. O, Tiflisdə və Elizavetpol quberniyasının qərbində, Qazaxda və Borçalıda fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın yaradılmasında İbrahim bəy Vəkilov, Ağabəy Qiyasbəyov (milis praporşiki, müflisləşmiş bəy), Hacı Kərim Sanıyev (Dağkəsəmən məktəbinin müəllimi) və başqaları iştirak etmişdilər. Partiyanın fəxri rəhbəri I Dövlət Dumasının deputatı İsmayılخان Ziyadxanov idi. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, «Müdafiə» sırf bəy partiyası idi. Lakin onun tərkibinə ziyalılar da daxil idilər. Partiyanın müraciətində deyilirdi ki, o, «Difai» partiyasının proqramı ilə işləyəcək və müsəlmanların bütün ictimai işlərinə müdaxilə edəcəkdir. «Müdafiə» mülkədar torpaqlarının kəndlilər arasında bölüşdürülməsi, müsəlmanlar arasında ictimai birliklərin yaradılması, onların maarif və mədəniyyətinin qayğısına qalmaq kimi fikirlər irəli sürürdü. «Müdafiə» 1908-ci ilə qədər mövcud oldu.

Azərbaycanda milli hərəkatın rəhbəri olmuş milli-demokratik «Müsavət» (Bərabərlik) partiyası 1911-ci ildə yaradılmışdı. Onun baniləri Məmməd Əli Rəsulzadə (Məmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi oğlu), hümmətçilər Abasqulu Kazımsadə, Tağı Nağı oğlu, Kərbəlayi Vəli Mikayıl oğlu, Qulamrza Şərifzadə, Səid Musəvi, Yusif Ziya və başqaları idilər. Partiyanın ideya rəhbəri olan Məmməd Əmin Rəsulzadə özü bu

zaman siyasi mühacirətdə idi. Partiya qeyri-leqal idi və 1917-ci ilin fevralına qədər gizli, ciddi məxfilik şəraitində işləmişdi. Partiyanın sıralarına ziyalılar, fəhlələr, tacirlər, kəndlilər, xırda burjuaziya, kontor xidmətçiləri daxil idilər. «Müsavət»in ilk proqramı 1912-ci ildə qəbul edilərək, kitabça şəklində çap olunmuşdu. Belə hesab edilir ki, onu Məmməd Əmin Rəsulzadə hazırlamışdı. Bu proqram, əsasən islami xarakter daşıyırdı, yəni millətlər arasında fərq qoymadan bütün müsəlman xalqlarının birləşməsi, müstəqillik uğrunda mübarizə aparan müsəlman ölkələrinə maddi və mənəvi kömək göstərilməsi və s. kimi vəzifələr irəli sürürdü. Lakin müsavətçiləri panislamçı adlandırmaq da doğru olmazdı. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi Bakıda yerləşirdi və nahiyələrdə öz bölmələrinə malik idi. Bu bölmələrə də onlara tabe olan özəklər daxil idi. Proqrama uyğun olaraq, ildə bir dəfə MK öz işi haqqında konfransda hesabat verirdi. «Müsavət»in 1917-ci ilə qədərki fəaliyyəti haqqında material olduqca azdır, çünki həmin dövrdə partiya ciddi məxfilik şəraitində fəaliyyət göstərirdi. Yalnız o məlumdur ki, 1912-ci ildə o, Balkan müharibəsi ilə əlaqədar intibahnamə (gizli vərəqə) buraxmışdı. Həmin vərəqədə Avropa ölkələri tərəfindən sıxışdırılan Osmanlılar müdafiə edilirdi.

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə elan edilən əfvlə əlaqədar Məmməd Əmin Rəsulzadə mühacirətdən geri dönür və həmin vaxtdan «Müsavət»ə rəhbərlik edir. Bu zaman onun siyasi baxışlarında dəyişiklik baş verir. M.Ə.Rəsulzadə islam birliyinə nisbətən milli məsələnin üstünlüyünü qəbul edir. O, türk birliyi tərəfdarı idi. O, yeni, xarici sözlərdən təmizlənmiş türk dili- «Yeni lisan» və türklərin milli dirçəlişi haqqında məqalələr yazır.

Azərbaycanda milli partiyalar yarandığı zaman artıq digər siyasi partiyalar – sosialist tipli təşkilatlar mövcud idi. Azərbaycanda ilk belə təşkilat 1901-ci ildə fəhlə hərəkatına

siyasi xarakter vermək, gizli sosial-demokratik marksist dər-nəklərin işini əlaqələndirmək və birləşdirmək üçün yaradılmış RSDFP-nin (Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyası) Bakı Komitəsi idi. 1903-cü ildə RSDFP-nin bolşevik və menşevik hissələrinə ayrılmasından sonra Bakı Komitəsi gah bolşevik fraksiyasına, gah da menşevik fraksiyasına birləşirdi. Onun tərkibinə əsasən qeyri-azərbaycanlılar –A.S.Yenukidze, V.Z.Ketsxoveli, L.Qalperin, L.M.Knunyans, İ.F.Sturua, A.Eyzenbert və başqaları daxil idilər. Həmin təşkilata daxil olan azərbaycanlılardan Məmməd Məmmədyarovun və Əsədulla Axundovun adını çəkmək olar. Bakı Komitəsi 5 rayona bölünmüş, rayon komitələri yaradılmışdı. Təşkilat gizli şəraitdə işləyirdi. O, marksist ədəbiyyatının yayılması ilə məşğul olur, müəhazirə və müzakirələr keçirirdi. Onun özünün inqilabi vərəqələr, müraciətlər çap edən gizli «Nina» mətbəəsi var idi. 1904-cü ilin sonlarına yaxın komitənin Gəncədə, Gədəbəydə, Şuşada öz təşkilatları var idi. O, sosialist cəmiyyətinin yaradılması, istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi, istehsalın ictimailəşdirilməsi, insanın insan tərəfindən istismarına son qoyulması kimi məsələləri özünün son məqsədi hesab edirdi. Bütün bunlar üçün isə inqilab etmək lazım gəlirdi. İnqilabın hərəkətverici qüvvəsi isə proletariat hesab edilirdi.

1902-ci ildə Bakıda 17 yaşlı Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən «Müsəlman gənclər təşkilatı» yaradılmışdı. Bu təşkilatın məqsədi çarizmin müstəmləkə siyasəti ilə mübarizə aparmaq idi. Bu dərnək sosialist tipli idi, belə ki, fəhlələr arasında azadlıq və inqilab ideyalarını təbliğ edir, çarizmə qarşı inqilabi şerlər yayırdı. Dərnək üzvləri azərbaycanlıların milli şüurunun oyadılması və milli dilin inkişaf etdirilməsini özlərinin əsas məqsədi hesab edirdilər. Bu gənclər dərnəyi «Hümmət» təşkilatının yaradılması üçün təməl rolunu oynadı. Bakı fəhlələrinin yarından çoxunu təşkil edən azərbaycanlı

fəhlələr inqilabi və sosial-demokratik işlə əhatə olunmamışdı. Müsəlman fəhlələri arasında iş aparmaq məqsədilə 1904-cü ildə Azərbaycan ziyalı-demokratları müsəlman dünyasında ilk sosial-demokratik təşkilat olan «Hümmət»i (Enerji) yaratdılar. Bu təşkilat Azərbaycan dilində eyni adlı qəzet buraxırdı. S.M.Əfəndiyev, Əsədulla Axundov, M.Ə.Əzizbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, M.H.Hacinski, H.Sultanov və başqaları həmin təşkilatın üzvləri idi. «Hümmət»i Rusiya sosial-demokratiyasında ilk vaxtlar marksizmi türk millətçiliyi ilə birləşdirən fenomen hesab etmək olar. «Hümmət»in şüarı «El bir olsa, dağ oynadar yerindən» sözləri idi. Sovet tarixşünaslığında «Hümmət» RSDFP-nin Bakı Komitəsinin filialı kimi təqdim edilirdi. Lakin arxiv materialları göstərir ki, üzvlərinin bir hissəsinin RSDFP-nin üzvü olmasına baxmayaraq, bir çox hümmətçilər RSDFP-yə daxil olmaqdan imtina etmişdilər. Bu səbəbdən, söyləmək olar ki, «Hümmət» uzun müddət ayrıca işləmiş, P.Caparidze və başqalarının dediyi kimi RSDFP-nin tərkib hissəsi olmamışdır. Hümmətçilər 1905-ci ildə İranda başlamış inqilabın iştirakçıları olmuşlar. M.Ə.Rəsulzadə 1909-cu ildə İrana mühacirət etmiş və orada «İrani-Nou» qəzetini çap etmişdir. 1906-cı ildən hümmətçilər həmçinin «Dəvət-Qoç» (Çağırış) və «Təkamül», 1907-ci ildən «Yoldaş» qəzetlərini buraxmağa başlamışlar. 1907-ci ildə həbslər nəticəsində «Hümmət»in fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədi. 1920-ci ildə «Hümmət» digər sosial-demokratik partiyalarla: RSDFP-nin Bakı Komitəsi və «Ədalət»lə birləşərək, Azərbaycan Kommunist Partiyasını təşkil etdilər.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sosialist partiyalarından biri də eser partiyası idi. Rusiyada sosialist-inqilabçılar- eserlər partiyası 1902-ci ildə meydana çıxmışdı. Bakıda ilk eser dərnəyi 1903-cü ildə yaradıldı, 1904-cü ilin əvvəllərində isə o qrup halında formalaşdı. Lakin bu qrup kiçik idi (1903-cü ildə

cəmi 6 nəfər). Bakıda eser partiyasının yaranması 1905-ci ildə baş verdi. Bakı eserləri qeyri-azərbaycanlılar idi – V.Rizel, A.İvanov, M.Prokofyev, S.Rayeski. Bakı eserlərinin sosial bazasını fəhlələr, Xəzər donanmasının matrosları, tələbə gənclər təşkil edirdi.

Eserlərin proqramı çox hallarda sosial-demokratlarınki ilə oxşar olsa da, onların fərqləri də mövcud idi. Eserlər sosial-demokratların xırda burjuaziya hesab etdiyi kəndlilərin maraqlarını müdafiə edirdilər. Onlar torpaqları kəndli icmalarının istifadəsinə verməyi, yəni «sosiallaşdırmağı» tələb edirdilər. Eserlər proletariatu yox, kəndliləri inqilabın hə-rəkətverici qüvvəsi hesab edirdilər. Çarizmlə mübarizədə terrordan istifadəni qəbul edirdilər. Bakı eser təşkilatı da terror aktları həyata keçirən döyüş drujinasına malik idi. Eserlər belə hesab edirdilər ki, milli məsələni konstitusiyaya vasitəsilə və federasiya daxilində birləşmiş milli dövlətlər yaratmaqla həll etmək mümkündür. Bakı eserləri özlərinin «Kavkazskoe slovo» (Qafqaz sözü) qəzetini buraxırdılar. Eser təşkilatının Şuşada, Gəncədə və Zaqatalada filialları mövcud idi. Azərbaycanda milli eser təşkilatları olan «İttifaq» və «Əş-Şəms» (Günəş) də yaradılmışdı. «İttifaq»ın üzvləri R.Şərifzadə, M.Cuvarlinski, R.Məlikov idi. İttifaqçılar Bakı eserlərinin fikirlərini qəbul edir, məqsəd və maraqlarını ümumxalq məqsəd və maraqları elan edir və sosialist şüarlarından istifadə edirdilər.

Azərbaycanın siyasi həyatında liberal təmayüllü partiyalar da mühüm rola malik idi. Onların arasında ən əhəmiyyətli konstitusiyalı-demokratlar –kadetlər partiyası idi. Kadetlərin Bakı bölməsi 1905-ci ilin dekabrında meydana çıxmışdı. Lakin son formalaşması 1906-cı ilin yanvarına təsadüf edir. Kadetlər belə hesab edirdilər ki, Rusiya konstitusiyalı və parlamentli monarxiya olmalıdır. Kadetlər üçün ideal dövlət quruluşu nümunəsi demokratiya və parlamentarizmin monarxiya üsul – idarəsi ilə uyğunlaşdığı İngiltərə idi. Bakı kadetlərinin bürosuna

S.A.Vonsoviç, B.L.Baykov, M.F.Podşibyakin, K.S.Xatısoy, Ə.M.Topçubaşov, Kaplan, M.Q.Əlibəyov, İ.S.Hacinski, S.Taqionosov, knyaz Dadiani, İ.Səfərləyev, Şifrin və b. daxil idi. Sosial tərkibinə görə kadet partiyasını burjuaziya və liberal çoxmillətli ziyalıların nümayəndələri təşkil edirdi. Bakı kadetləri arasında milli quruluş məsələsində fikir birliyi yox idi. Müsəlman konstitusiyalı partiyası özünün Ə.M.Topçubaşov tərəfindən şərh edilən proqramında yerli muxtariyyət verilməsini və qanunvericilik hakimiyyətində iştirak hüququ verən nümayəndəli iclasların olmasını tələb edirdi. Bu isə Rusiyanın federativ əsaslarla yenidən qurulmasının əsası idi. Ə.M.Topçubaşov Qafqazda qanunvericilik funksiyalarına malik Seymin yaradılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Azərbaycanda digər partiyalar da mövcud idi: sağlar, oktyabrçılar, ticarət-sənaye ittifaqı, Bakıda «Yakor» (lövbar) təşkilatı tərəfindən təmsil olunan qaragüruhçu təşkilatlar və s.

Siyasi partiyaların fəaliyyətini ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, monarxiyalı çar rejiminin mövcudluğuna baxmayaraq, XX əsrin birinci onilliyinin əvvəlində Azərbaycanda ictimai-siyasi həyatın demokratikləşdirilməsi prosesi başlanmışdı. Partiyaların yaranması son nəticədə cəmiyyətin əsrlərdən bəri mövcud olan dayaqlarını dəyişmiş oldu.

Ədəbiyyat

1. Mir Mövsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, Bakı, 1993
2. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, 1997, II c., 2001
3. Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997
4. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991
5. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани иностранцам Баку, 1990 (С.-

- П.1911), с.60.
6. Журнал «Наблюдатель», 1905, № 7, с.55-56
 7. Отчет сенатора Кузьминского. СПб., 1907, с.78.
 8. Русский Азербайджан, 1905-1920. Журнал «Хазар», 1990, №1, с.100-101
 9. Мəммədov X. Азəрбайсан милли хərəкəтə (1875-1918-ci illər), Bakı, 1996, s.84
 10. Rus Азəрбайсанı. 1905-1920. «Хəзəр» журнаlı, 1990, № 1, s.101.
 11. «Каспи» qəz., 1906-cı il , 3 yanvar, 12 sentyabr
 12. Eldar Əzizov. «Difai»: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı, 2009.

V. XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFI (1900 – 1918-ci illər)

1. Neft sənayesində təmərküzləşmənin güclənməsi
2. Sənayenin digər sahələri
3. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti
4. Birinci Dünya müharibəsi dövründə ölkənin iqtisadi vəziyyəti

1. Neft sənayesində təmərküzləşmənin güclənməsi

XX əsr Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün çox uğursuz başladı. Rusiya sənayesinin inhisarçı kapitalizm mərhələsiyə daxil olması 1900 – 1903-cü illər dünya iqtisadi böhranının başlanması ilə eyni vaxta düşmüşdü. Böhran Rusiyanın müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdi. Neft sənayesinin bütün sahələrində iqtisadi böhranın əlamətləri özünü göstərirdi. 1901-ci ildə neft hasilatı 671,2 milyon pud olmuşdusa, 1903-cü ildə bu rəqəm 596,6 milyon puda düşərək 11%-ə yaxın azalmış, qazma işləri 83 min sajəndən 49 min sajənə enmiş, işləyən quyuların 45,5%-i dayanmışdı. Neft hasilatı və emalı ilə məşğul olan 170 şirkətdən 1903-cü ildə 153-ü fəaliyyət göstərirdi. Bakıda neft emal edən 78 zavoddan 1901-ci ildə 76-sı işləyirdisə, artıq 1903-cü ildə çoxu öz işini dayandırmışdı. Böhran təkcə neft ixracına öz təsirini göstərməmişdi. Bakıdan neft ixracı 1900-cü ildə 88 milyon puda çatmışdı. İri neft şirkətləri neft ixracını inhisara almaq uğrunda kəskin rəqabət aparırdılar. Hətta böhran illərində də iri neft şirkətləri neft satışından böyük gəlir götürürdülər. 1902-1904-cü illərdə “Nobel qardaşları” şirkəti

9,3 milyon manat, “Bakı Neft Cəmiyyəti” 1,5 milyon manatdan çox, Rus “Neft” birliyi isə 1 milyon manata yaxın xalis gəlir əldə etmişdi.

İqtisadi böhran nəticəsində xırda və orta müəssisələrin iflasa uğraması neft sənayesində istehsalın təmərküzləşməsi prosesini gücləndirmişdi. Bakı üzrə neft şirkətlərinin 3,6%-ni təşkil edən 6 nəhəng şirkət (Nobel qardaşları birliyi, Mantaşov, Rotşild, Bakı neft cəmiyyəti, Xəzər - Qara dəniz birliyi, Rus neft istehsalı və maye yanacaq cəmiyyəti) Bakıda çıxarılan bütün neftin 50%-ni verirdi. Adı çəkilən ilk üç şirkət 1901-ci ildə Bakıda istehsal olunan neftin 25%-ni və ixrac edilən ağ neftin 40%-ni, Rusiyaya ixrac olunan neft məhsulların isə 70%-ni öz əlində cəmləşdirmişdi.

Neft emalı sənayesində də təmərküzləşmə prosesi gedirdi. 1900-cü ildə 6 iri emal zavodu ağ neftin 44%-ni, təkcə “Nobel qardaşları” şirkətinə məxsus zavodlar isə 22%-dən çoxunu istehsal edirdi. 1904-cü ildə 7 nəhəng zavod bütün ağ neftin 50,5%-ni verirdi.

XX əsrin əvvəllərində neft sənayesinə xarici kapitalın axını güclənmişdi. 1902-ci ildə Bakının neft sənayesində 39,4 milyon manat kapitalı olan 11 ingilis müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. 1904-cü ildə İngiltərə ağ neftə olan tələbatının 47,1%-ni, Fransa isə 71,1%-ni Bakının hesabına ödəyirdi. Ancaq ABŞ-ın iri “Standart oyl” neft şirkəti ilə Bakı sənayeçilərinin 1904-cü ildə neft ixracı üzrə bağladığı müqavilədən sonra dünya bazarlarında Bakı ağ neftinin xüsusi çəkisi getdikcə azalırdı.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya bank kapitalı Bakı neft sənayesinə nüfuz etməyə başlamışdı. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Rusiya – Asiya bankı idarə heyətinin sədri Putilov “Lianozov və K⁰” neft şirkətinin direktoru və “Nobel qardaşları” şirkətinin idarə heyətinin üzvü idi. Nobel, Mantaşov, Lianozov və başqaları Rusiya bankları və xarici banklarla sıx

bağlı idilər. Eyni zamanda iri neft sənayeçilərinin dövlət aparatı ilə ittifaqı möhkəmlənir, dövlətin inhisarlara təsiri güclənirdi.

İqtisadi böhrandan sonrakı durğunluq mərhələsində (1904 – 1907) Bakıda neft çıxarılması azalmaqda davam edərək 610 milyon pудdan 1907-ci ildə 476 milyon puda düşmüş, ağ neft istehsalı 40% azalmışdı. Bakıda 87 neft emalı zavodundan cəmi 33-ü işləyirdi. Durğunluq dövründə neft sənayesində təmərküzləşmə prosesi daha da güclənmiş, neft çıxarılması, emalı, daşınması və satışı “Nobel qardaşları”, “Nobmazut”, “Oyl”, “Şell” inhisarlarının əlində cəmləşmişdi. 1907-ci ildə Bakıda cəmi 155 neft şirkəti var idi. Bütün buruqların 55%-i, neft hasilatının 66%-i 6 iri neft şirkətinin nəzarəti altında idi. 6 iri neft şirkətinə məxsus neftayırma zavodları bütün ağ neftin 65%-ni, mazutun 59%-ni, sürtgü yağlarının isə 75%-ni istehsal edirdi.

1910-cu ildə Rusiyada başlamış sənaye yüksəlişi Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının bəzi sahələrində canlanmaya səbəb olsa da, Bakıda neft istehsalını sabitləşdirmək mümkün olmadı. 1910-cu ildə 481 milyon pud, 1913-cü ildə 468 milyon pud neft çıxarılmışdı ki, sonuncu rəqəm 1901-ci ildəkindən 200 milyon pud az idi. 1910 – 1913-cü illərdə 84 neftayırma zavodundan 20-si bağlanmışdı və yalnız 30-u daimi istehsalla məşğul olurdu. Nəticədə həmin illərdə mazut istehsalı 186,7 milyon pудdan 157,3 milyon puda düşmüş, ağ neft istehsalı 1914-cü ildə 1900-cü ilə nisbətən 43%-ə yaxın azalmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq müharibə ərəfəsində Rusiyada istehsal olunan neftin 83%-i Bakıda çıxarıldı.

Neft sənayesində tənəzzülün əsas səbəblərindən biri bu sahəyə yeni müasir texnika və texnologiyaların tətbiq edilməməsi idi. İri kapitalist ölkələrinin neftçıxarma sənayesində dərin nasoslar və kompressorlar kimi müasir texniki avadanlıqlardan geniş istifadə olunsaydı, Bakıda neft keçən əsrin 80–90-cı illərindəki texnika ilə – jalonkalarla çıxarıldı. Neft

sənayesində elektrik matorları və daxiliyanma mühərrikləri çox az tətbiq olunurdu. 1913 – 1914-cü illərdə Bakıda neftin 4/5 hissəsi öz dövrünü keçirmiş buxar mühərrikləri vasitəsilə çıxarıldı. İri neft şirkətləri neft istehsalını süni şəkildə azaldaraq neft məhsullarının qiymətini qaldırmaqla (2- 8 dəfə) böyük qazanc götürürdülər. Nəticədə ölkədə yaranmış neft qıtlığı şəraitində təkcə Nobel qardaşları şirkətinin qazancı 1910-cu ildə 5,3 milyon manatdan 1913-cü ildə 15 milyon manata çatmışdı.

Müharibə ərəfəsində Rusiyada çıxarılan bütün neftin 62%-ni, ağ neft və mazutun 2/3-ni, sürtgü yağlarının isə hamısını 3 şirkət (“Oyl”, “Şell”, “Nobel qardaşları” inhisar birlikləri) verirdi. “Oyl” inhisar birliyinin tərkibində 1913-cü ildə yaradılmış “Tovuz” portland sementi istehsalı sahədar cəmiyyətinə məxsus zavod ildə 5 – 6 milyon pud sement istehsal edirdi. Bakıda iri neft sənayeçiləri içərisində Azərbaycan kapitalını təmsil edən M.Nağıyev və Ş.Əsədullayevə məxsus neft şirkətləri ildə 7 – 8 milyon pud neft çıxarırdılar. Bundan başqa, onların neftayırma zavodları və neft daşıyan gəmiləri də var idi.

Ümumiyyətlə, Bakı neftinin bir hissəsi Xəzər maye yanacaq daşıyan donanma vasitəsilə daşınırdı. Bu donanmanın tərkibində olan 134 gəminin 64-ü buxarla, 70-i isə yelkənlə hərəkət edirdi.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanın neft sənayesinə qoyulan kapitalın 2/3-nə yaxını “Oyl”, “Şell” beynəlxalq inhisar birliklərinə və “Nobel qardaşları” şirkətinə məxsus idi. Azərbaycanın neft sənayesi xarici kapitaldan tamamilə asılı vəziyyətə salınmışdı.

2. Sənayenin digər sahələri

XX əsrin əvvəllərində neft çıxarılması və emalı daxil olmaqla sənayenin əksər sahələrində istehsalın təmərküzləşməsi prosesi gedirdi. 1902-ci il məlumatına görə qeydə alınan 2500-dən çox fabrik – zavod və kустar müəssisənin 183-nün hər birində 40-dan çox fəhlə işləyirdi. Nisbətən iri sənaye müəssisələrinin sayı azlıq təşkil etsə də, Bakı quberniyasında istehsal olunan 74,1 milyon manatlıq ümumi sənaye məhsulunun böyük hissəsi – 62,9 milyon manatı (83,3%) onların payına düşürdü. Bakı quberniyası üzrə bütün sənaye müəssisələrində çalışan 27.167 fəhlənin 75,1%-i və yaxud 20.389 nəfəri 40-dan çox fəhləsi olan müəssisələrdə cəmləşmişdi.

Qeyd etmək olar ki, 1900 – 1903-cü illər iqtisadi böhranı Bakıda və qəzalarda sənayenin dağ – mədən sahəsinə mənfi təsir göstərsə də, yüngül və yeyinti sənaye istehsalının inkişafına mane ola bilməmişdi.

Bakıda mexaniki istehsal sahəsində əsas yer tutan 13 iri maşınqayırma zavodu neft sənayesi üçün müxtəlif dəzgah və avadanlıqlar buraxırdı. Bu zavodların buraxdığı illik məhsulun ümumi dəyəri 3 – 4 milyon manatı ötüb keçirdi.

İqtisadi yüksəliş illərində “Qafqaz və Merkuri”, “Nobel qardaşları” səhmdar cəmiyyətlərinə, H.Z.Tağıyev, A.Dadaşov və başqalarına məxsus 12-dən çox gəmi təmiri zavodunda 2 mindən çox fəhlə işləyirdi.

Şimali Azərbaycanın qəzalarında da kapitalist sənaye sahələri inkişaf etməkdə idi. Gəncə quberniyasında 8 mis zavodu fəaliyyət göstərirdi. Simens qardaşlarına məxsus Gədənəbəy zavodunda mis istehsal olunurdu. Filizçıxarma sahəsində bir sıra texniki yeniliklər tətbiq olunmuşdu. 1902-ci ildən Gədənəbəy mis mədənlərində qazma işlərində elektrik enerjisi ağır əl əməyini sıxışdırıb çıxarırdı. Almazla qazma üsulu tətbiq edilmiş, Qalakənd çayı üzərində ikiturbinli elektrik stansiyası işə salınmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq iqtisadi böhran

nəticəsində 1900 – 1903-cü illərdə mis filizi istehsalı 3,9 milyon pудdan 3,2 milyon puda enmişdi. Üstəlik də 1906-cı ildə Moskvada missaflaşdırma zavodu tikildiyindən Qalakənd zavodu istehsalı dayandırmışdı.

Hələ 1900-cü ildə “Simens qardaşları və K⁰” cəmiyyəti ilə “Voqau və K⁰” konserni arasında mis satışı üzrə bağlanmış müqavilədən sonra Azərbaycanın əlvan metallurgiya sənayesində inhisarlaşma prosesi başlanmışdı. Gədənəbəy mis zavodu 1907-ci ildə yaradılmış Rusiya “Mis” sindikatının tərkibinə daxil edilərək 1917-ci ilədək bu iri inhisarın nəzarətində qalmışdı. Əlvan metallurgiyada inhisarlaşma mərhələsi başa çatdısa da, müharibə ərəfəsində mis istehsalı aşağı düşməkdə idi. Belə ki, 1914-cü ildə mis istehsalı 50% azalaraq 56 min puda düşmüşdü və əridilmiş misin böyük hissəsi Rusiyanın mis prokatı zavodlarına satılırdı.

“Simens qardaşları” cəmiyyəti Daşkəsəndə istehsal etdiyi bütün kobaltı Almaniya, İsveç, Norveç və başqa ölkələrə ixrac edirdi.

Qarabağ və Naxçıvan qəzalarındakı mədənlərdən ildə 15 min puda yaxın gümüş və qurğuşun filizi çıxarılırdı.

1900–1917-ci illərdə neft sənayesini çıxmaqla digər sənaye sahələrinin inkişaf dinamikası haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı cədvəli nəzərdən keçirək:

Cədvəl 1

Göstəricilər	illər	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Mis filizi çıxarılması, milyon pud		3,7	3,5	5,0	3,5	4,2	3,5	4,4	6,5	4,8
Kükürd və mis kolçedanı çıxarılması, min pud				230	342,5	470	224,2	193	363,5	349
Mis istehsalı, min pud		147,7	120,2	93,8	84,4	93,3	82,1	91,1	108,7	86,0
Daş duz istehsalı, min pud		196	117,3	413,3	478,3	149,5	604,5	172,7	285	352,8
Mahlıç istehsalı, milyon pud		0,87	1,1	0,62	0,68	0,57	0,62	0,85	0,67	0,73
Xam ipək (barama) istehsalı, milyon manatlıq	2	2,2	2,5	2,2						4,2
Balıq istehsalı, milyon pud			0,84	0,93	2,2	1,7	1,8	1,95		
Kürü istehsalı, min pud			53,7	43,2	39	33,4	26,8	24	19,4	17,5

**XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişafı
(1900 – 1918-ci illər)**

Şərab istehsalı, milyon vedrə	1,35	1,19	2,0	2,07	1,83		1,74	2,22	2,55
Tütündən tənəki istehsalı, min pud	10,02	10,1	9	7,7	9,2	9,5	10,6	10,7	15,8
Biyan kökü emalı, milyon pud				0,92	0,84	0,79	0,86	0,79	1,05

Göstəricilər illər	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917
Mis filizi çıxarılması, milyon pud	3,7	3,2	1,8	2,5	1,9	1,0	0,5	0,7	0,2
Kükürd və mis kolçedanı çıxarılması, min pud	210	277,3	293,2	326,5	303,5	252,1	474,2	924,3	213,6
Mis istehsalı, min pud	89,3	95,4	96,2	89,0	78,9	55,9	64,7	109,5	118,7
Daş duz istehsalı, min pud	367,9	386	545,5	610,8	391	456,2	201,1	368,4	344,9
Mahlıc istehsalı, milyon pud	1,3	1,7	2,1	2,7	1,8	1,84	1,1	1,1	0,6
Xam ipək (barama) istehsalı, milyon manatlıq					14,2		27,3		
Balıq istehsalı, milyon pud				7,7	12,8		6,6		
Kürü istehsalı, min pud	21,9	14,2	24,3	24,6	24	21	22,2		
Şərab istehsalı, milyon vedrə	2,56	2,74	2,37	2,27	4,06	2,23			
Tütündən tənəki istehsalı, min pud	14	14,4	15	15,6	12,3	12,4			
Biyan kökü emalı, milyon pud	1,5	1,1	0,98	1,8	2,04	0,89	0,29	1,26	

Cədvəlin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycanın metallurgiya, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin inkişaf sürəti sabit səciyyə daşmamış, qısa zaman intervalında (1900-1917) artım meyllərini vaxtaşırı azalma meylləri əvəz etmişdi. Dağ-mədən sənayesində kükürd və mis kolçedanı çıxarılması, daş-duz istehsalı, yüngül sənayedə mahlıc istehsalı nisbətən sabit inkişaf etmiş, xam ipək istehsalı 1900-1915-ci illər arasında 13 dəfədən çox, 1900-1913-cü illərdə balıq istehsalı 10-12 dəfə, şərab istehsalı isə 3 dəfədən çox artmışdı.

1910-1914-cü illərdə Rusiyada xam ipəyə olan tələbatın artması ilə əlaqədar Azərbaycanda yeni ipəksarıyan və ipəkəyirən müəssisələrin açılması nəticəsində iri ipək emalı fabriklərinin sayı 137-ni keçmişdi. 1915-ci ildə istehsal edilmiş 27,3 milyon manatlıq xam ipəyin 80%-ni ayrı-ayrı şirkət və

V mühazirə

səhmdar cəmiyyətlərə məxsus müəssisələr verirdi. Azərbaycanın pambıqtəmizləmə sənayesində onlarla şirkət və səhmdar cəmiyyətə məxsus 100-dən çox zavod ildə orta hesabla 1,5 – 2 milyon (çox zaman hətta 2,7 milyon pud) mahlıc istehsal edirdi. Bu sənaye sahəsinə qoyulan kapitalın 80%-i milli burjuaziyaya (H.Z.Tağıyev, Mahmudbəyov qardaşları və b.) məxsus idi.

Müharibə ərəfəsində ölkəmizdəki 160-dan çox gön – dəri müəssisəsi ildə orta hesabla 100 min pudadək məhsul istehsal edirdi.

1900-1914-cü illərdə Azərbaycanda 1200-dən çox şərab, spirt və araq istehsal edən zavod hər il bağlardan yığıdığı 5 – 6 milyon pud üzüm məhsulunun böyük hissəsini emal edirdi. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda istehsal olunan şərabın üçdə birini, konyakın 45%-ni, pivənin isə 62%-ni Şimali Azərbaycan verirdi.

Müharibə ərəfəsində, 1913-ildə Azərbaycanda tütün - tənəki və papiros gilizi fabriki 40 min pud məhsul istehsal etmişdi.

Balıqçılıq və balıq emalı sənayesinin 70%-i azərbaycanlı sahibkarların (H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov, T.Səfəraliyev və b.) əlində idi. Balıqçılıq sənayesinin yüksəliş keçirdiyi 1913-cü ildə 34 milyon manatlıq dəyərində 12,8 milyon pudan çox balıq məhsulu istehsal olunmuşdu. Azərbaycanın balıq və kürü məhsulları Rusiya ilə yanaşı, ABŞ, Almaniya, Fransa, Polşa və başqa ölkələrə ixrac edilirdi.

XX əsrin əvvəllərində ölkəmizin balıqçılıq sənayesində 30-dan çox şirkət və 7 səhmdar cəmiyyət fəaliyyət göstərirdi. Bütövlükdə balıqçılıq təsərrüfatı və balıq sənayesinə 24,5 milyon manat kapital qoyulmuşdu. Balıqçılıq da daxil olmaqla, Azərbaycanın yeyinti sənayesi kapital qoyuluşunun həcminə, məhsulun ümumi miqdarına və fəhlələrin sayına görə (təkcə balıqçılıqda 40 min nəfərdən çox işçi var idi) neft sənayesindən

sonra ikinci yeri tuturdu.

Danışılan dövrdə Rusiyada biyanköku emal edən 7 zavoddan 4-ü Azərbaycanda idi.

Kapitalist sənaye sahələrinin sürətli inkişafı şəhərlərin böyüməsinə və şəhər əhalisinin xüsusi çəkisinin artmasına gətirib çıxartmışdı. 1913-cü ildə Azərbaycanda yaşayan 2,5 milyon nəfərə yaxın əhalinin 580 mindən çoxu (24%-ə qədər) şəhərlərdə yaşayırdı. 1904 – 1913-cü illərdə Gəncə şəhərində əhalinin sayı 36,8 min nəfərdən 57 min nəfərə, Nuxanın əhalisi 29,7 mindən 42,6 minə, Şuşanınkı isə 33,1 mindən 42,7 min nəfərə çatmışdı. Şəhəratrafı qəsəbələrlə birlikdə Bakıda 300 min nəfərdən çox əhali yaşayırdı ki, bu da ölkənin bütün şəhər əhalisinin 52%-ə yaxını demək idi.

Şəhər və qəzalarda maliyyə – kredit və bank fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində bu tipli müəssisələrin sayı artırdı. Azərbaycanda olan 34 bank müəssisəsinin 20-si Bakıda yerləşirdi. Milli kapitalın nümayəndələri olan H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev və b. təmsil olunduqları Bakı – ticarət – səhmdar bankının ilkin kapitalı 3 milyon manata bərabər idi.

Şimali Azərbaycanın daxili və xarici ticarətində Bakı limanı böyük rol oynayırdı. 1912-ci ildə bu limanın ümumi mal dövriyyəsi 350 milyon puda çatmışdı. Dəniz yolu ilə Rusiyaya 300 milyon puddan çox neft məhsulları göndərilirdi. Azərbaycandan Rusiyaya pambıq, xam ipək, mis, şərab, balıq məhsulları aparılır, oradan isə neft sənayesi üçün avadanlıqlar, taxıl, qənd, meşə materialları və s. gətirilirdi. Cənubi Azərbaycanın daxil olduğu İranla aparılan ticarət dövriyyəsinin illik dəyəri 20 – 25 milyon manata çatırdı və ixrac idxalı üstələyirdi. 1910 – 1915-ci illərdə Xəzər ticarət donanmasında 831 gəmi var idi ki, bunun da 261-i buxarla işləyirdi.

3. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti

XX əsrin əvvəllərində aqrar sahədə də bir çox irəliləyişlər baş vermişdi. Müharibə ərəfəsində 1,3 milyon desyatınə çatan əkinə yararlı torpaq sahələrinin yarısından çoxunda buğda, arpa və düyü, 12%-ində isə pambıq əkilirdi. 1903-cü ildə 60 milyon puda yaxın taxıl məhsulları yığılmışdı. Bütün təsərrüfatların 10%-ni təşkil edən qolçomaq (kənd burjuaziyası) təsərrüfatlarında 1913-cü ildə 20 milyon pud (ölkə üzrə bütün taxılın 1/3-i) taxıl əldə edilmiş və bunun 15 milyon pudu bazarlara satışa çıxarılmışdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda hər desyatın torpaq sahəsindən orta hesabla 42 pud taxıl götürülürdü.

Bütün Cənubi Qafqazda istehsal edilən çəltik məhsulunun 85%-dən çoxu Şimali Azərbaycanda becərilirdi.

Kənd təsərrüfatı istehsalının texniki təchizatının zəif olması, k/t maşınlarının kənardan gətirilməsi, ixtisaslı mütəxəssislərin azlığı bu sahənin sürətli inkişafını ləngidən amillərin sırasına daxildir.

XX əsrin əvvəllərində aqrar inkişafın əsas xüsusiyyətlərindən biri istehsalın ixtisaslaşmasının daha da dərinləşməsi və müəyyən sahədəxili struktur dəyişikliyinə baş verməsi hesab oluna bilər. Belə ki, sənaye pambıqçılığının inkişafı 1900 – 1913-cü illərdə pambıq əkinə sahələrinin 5,5 dəfə artaraq 19 min desyatından 105 min desyatınə çatmasına gətirib çıxartmışdı. Pambıqçılıqda maşın və traktorlardan istifadə edilir və cərgəli əkin üsulu tətbiq olunurdu. Dənli və xüsusilə texniki bitkilər əkinlərinin genişlənməsi yeni suvarma şəbəkələrinin yaradılmasını tələb edirdi. Bu dövrdə Kür və Araz çayları üzərində 150-dək suvaran qurğu qurulmuş, Muğan və Mil düzündə 500 kilometr uzunluğunda suvarma arxı və kanalı çəkilmişdi. Rusiya sənayesinin mahlıca artan tələbatını nəzərə alan hökumət orqanları pambıqçılıq təsərrüfatının genişləndirilməsində maraqlı idi. 1904-cü ildə Qafqaz pambıqçılarının birinci qurultayının Ağdaşda keçirilməsi bunu

bir daha sübut edir. 1904-cü ildə Bakı və Gəncə quberniyalarında birlikdə cəmi 300 min puddan çox pambıq məhsulu götürülmüşdüsə, 1913-cü ildə bu rəqəm 4,5 milyon pudu ötüb keçərək 15 dəfə artmışdı. Məhz bu artımın hesabına 1910 – 1913-cü illərdə Azərbaycanda 8,2 milyon pud, ildə orta hesabla 2 milyon puddan çox mahlıc istehsal olunurdu. 1914-cü ildə Cənubi Qafqazda istehsal edilən mahlıcın 75,4%-i Şimali Azərbaycanın payına düşürdü. Bütövlükdə əldə edilən pambığın emalından gələn illik ümumi gəlir 31,2 milyona çatırdı. Pambıq satışında vasitəçilik edən möhtəkiirlərin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq məqsədilə 1909-cu ildən borc – kredit şirkətləri yaradılmağa başlanmışdı. 1913-cü ildə Azərbaycanda 130-a yaxın kredit şirkəti və borc əmanət kassası fəaliyyət göstərirdi.

XX əsrin əvvəllərində ipəkçilik kapitalist əmtəə istehsalının inkişaf etdiyi kənd təsərrüfatı sahələrindən birinə çevrilmişdi. 1888-ci ildə Azərbaycanda baramaçılıqla 1100-dən çox kənddə məşğul olurdularsa, 1914-cü ildə bu rəqəm 2200-ü ötmüşdü. Həmin il tut (çəkil) plantasiyalarının ümumi sahəsi 60 min desyatınə bərabər olmuşdu. 1901-ci ildə Azərbaycanda cəmi 212 min pud barama əldə edilmişdisə, 1914-cü ildə bu rəqəm 261 min puda çatmışdı. Cənubi Qafqazda becərilən baramanın 81%-dən çoxunu Azərbaycan verirdi. Əldə olunan barama məhsulu yerli fabriklərdə emal edilirdi. 1910-cu ildə təkcə Gəncə quberniyasında 51 belə fabrik var idi. Bu fabriklərdə “Bianki – Dubin” sistemli maşınlarda barama həm boğulur, həm də qurudulurdu. Ancaq bu texnika aşağı növ baramanı (tompal və s.) emal etməyə imkan vermədiyindən hər il Milan, Marsel, Lion və başqa şəhərlərə 2,4 milyon manatlıq 40 min pud barama və sap tullantısı ixrac edilirdi. Ümumiyyətlə, Şimali Azərbaycanda emal edilən baramanın ümumi dəyəri 5 – 6 milyon manata çatırdı.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda tütünçülük

təsərrüfatı da inkişaf etməkdə idi. 1900 – 1914-cü illərdə Azərbaycanda tütün əkininin ümumi sahəsi 238 desyatindən 587 desyatınə qalxmış, tütün yarpağı yığımı isə 1900-cü ildə 24,5 min puddan, 1915-ci ildə 45 min 792 puda çatmışdı. Tütün yarpağının cüzi hissəsi İrana ixrac olunur, qalanı isə yerli fabriklərdə emal edilirdi.

1901 – 1913-cü illərdə Azərbaycanda üzüm bağlarının ümumi sahəsi 23,7 min desyatindən 29 min desyatınə çatmış, üzüm istehsalı isə 3,2 milyon puddan 6,2 milyon puda qalxmışdı. Üzüm bağlarının böyük hissəsi mülkədarlara və ayrı – ayrı şirkətlərə, cəmi 9%-i isə qolçomaqlara məxsus idi. Bu təsərrüfatlardan yığılan üzümün böyük hissəsi şərab zavodlarında emal edilirdi.

Maldarlıq kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri olaraq qalırdı. 1913-cü il məlumatına görə, ölkədə mal – qara və davarın sayı 5 milyon başı keçmiş, atların sayı isə 200 min başa çatmışdı. İri maldarlıq təsərrüfatlarının məhsulları (süd, ət, yun, dəri və s.) getdikcə daha çox əmtəə xarakteri daşıyırdı. Maldarlıq təsərrüfatlarının 12-13%-ni təşkil edən 5 minədək varlı (mülkədar və qolçomaq) təsərrüfatda bütün davarın 60%-i cəmləşmişdi. Hər il əldə edilən 500 min pud yunun 300 – 500 min pudu ixrac olunur, hər il ölkədə 10 – 12 milyon manatlıq süd sağılırdı. Azərbaycanda hər il orta hesabla 300 mindən 750 min başa qədər mal-qara satışa çıxarılır, yerli və Rusiyanın gön-dəri müəssisələrinə hər il 600 mindən çox dəri satılırdı.

Azərbaycanda kəndli təsərrüfatlarının inkişafına mane olan əsas amillərdən biri torpaqsızlıq və torpaq azlığı idi. Belə şəraitdə çarizm Şimali Azərbaycana Rusiyadan kəndlilərin köçürülməsini davam etdirirdi. 1900 – 1905-ci illərdə təkcə Bakı quberniyasında köçürülənlərə 44 min desyatın yararlı torpaq sahəsi ayrılmışdı. Halbuki burada torpaqsız kəndli ailələrinin sayı 16 mini keçmişdi. Bundan əlavə 1870-ci il kənli islahatı yarımçıq həyata keçirildiyindən sahibkar kəndlilərin

çox cüzi hissəsi öz pay torpağını satın alıb, təsərrüfat yarada bilmişdi. 1900-cü ildə 1 may qanununa və 1903-cü il 21 aprel Əsasnaməsinə uyğun olaraq dövlət kəndlilərinə icma torpaqları üzərində nəqli istifadə hüququ verilmişdi. Nəticədə bu kəndlilərin bir hissəsi, əsasən varlı kəndlilər və qolçomaqlar icma torpaqlarının böyük hissəsini öz əllərində cəmləşdirməyə başlamışdılar.

Azərbaycan kəndində kapitalist münasibətlərinin və yeni təsərrüfat formalarının, qolçomaq və kəndli fermer təsərrüfatlarının yaradılması yolunda əngəl olan feodal qaydalarının aradan qaldırılmasında çarizmin 1912 – 1913-cü il aqrar qanunları müəyyən rol oynamışdı. 1912-ci il 20 dekabr qanununa əsasən sahibkar kəndliləri bütün feodal mükəlləfiyyətlərindən azad edilirdilər. Onlar istifadədə olan pay torpağını məcburi şəkildə satın alıb, özlərinin xüsusi mülkiyyətinə çevirə bilirdilər. Bakı cə Gəncə quberniyaları üzrə sahibkar kəndlilərinin mülkiyyətinə keçəcək 403 min desyatin torpağa görə dövlət mülkədarlara 10,2 milyon manat ödəməli, həmin pulu kəndlilər faizlə 28 – 56 il müddətinə dövlətə qaytarmalı idilər. 1913-cü il 7 iyul qanununa görə Zaqatala dairəsinin sahibkar kəndliləri feodal mükəlləfiyyətlərindən azad edilirdilər. Dövlətin bəy və keşkəl sahiblərinə birdəfəlik ödədiyi 284 min manat pulu kəndlilər 20 il müddətinə dövlətə qaytarmalı idilər.

Beləliklə, 1912 – 1913-cü illər aqrar qanunları ləng həyata keçirilsə də, Azərbaycan kəndində ictimai təbəqələşməni gücləndirmiş, qolçomaq və kəndli fermer təsərrüfatlarının yaranması üçün müəyyən iqtisadi şəraiti təmin etmiş və kapitalist münasibətlərinin inkişafını sürətləndirmişdi.

4. Birinci Dünya müharibəsi dövründə ölkənin iqtisadi vəziyyəti

Şimali Azərbaycan birbaşa hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməyə də, Rusiyanın qoşulduğu müharibə ölkəmizin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdi. Neft sənayesində mövcud olan durğunluq müharibə nəticəsində böhranla əvəz olmuşdu. Qazma işləri 1914-cü ildəki 52 min sajəndən 1917-ci ildə 24 min sajənə düşmüşdü. Odur ki, hökumət və iri neft şirkətləri “neft aclığını” aradan qaldırmaq üçün bütün qüvvələrini səfərbər etməli olmuşdular. Bakıda 1913-cü ildə 468 milyon pud neft çıxarılmışdısa, 1914-cü ildə bu rəqəm 431 milyon puda olmuş, müəyyən artım hesabına 1915-ci ildə 451 milyon puda, 1916-cı ildə 470 milyon puda qalxsə da, 1917-ci ildə yenidən aşağı – 402 milyon puda düşmüşdü.

Qazma işlərinin azalması ilə yanaşı, istehsalın metal və avadanlıqlarla cəmi 30 – 50% həcmində təmin olunması, hasil olan neftin demək olar ki, hamısının hökumət tərəfindən sabit qiymətlə satın alınması şəraitində neft şirkətlərinin bu sahəyə əlavə kapital qoymadan böyük gəlir götürməsi də neft sənayesində durğunluğu daha da dərinləşdirmişdi. Neft hasilatının demək olar ki, artmadığı şəraitdə 6 iri neft səhmdar şirkətinin ümumi gəliri 1913-cü ildə 2,7 milyon manatdan 1916-cı ildə 4,7 milyon manata çataraq 1,6 dəfədən çox artmışdı. Neft sənayesində çalışan 13 min nəfərdən çox qeyri-azərbaycanlı ixtisaslı fəhlənin orduya çağırılması və onların yerini kənddən gəlmiş yerli fəhlələrin tutması əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Bakıda fəhlələrin sayı 1913-cü ildə 43 min nəfərdən 1916-cı ildə 48,6 min nəfərə çatmışdı. 1913-cü ildə neft sənayesi fəhlələrinin hər birinin payına orta hesabla 1090 pud neft düşürdüsə, 1916-cı ildə bu rəqəm 820 puda olmuş və deməli, əmək məhsuldarlığı 1,3 dəfədən çox azalmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq müharibə dövründə Rusiyada çıxarılan bütün neftin 80%-dən çoxu Azərbaycanın payına düşürdü.

Müharibə dövründə neft emalı üçün turşular istehsal edən

15 kimya zavodunun böyük hissəsi hərbi məhsullar (toluol, benzol) buraxırdı. 1916-cı ildə Bakıdakı 15 neft – yağ zavodunun 2-i, 9 yağ zavodundan isə 5-i işləyirdi. 1913-cü ildə neftayırma zavodlarına emalı üçün 320 milyon pud neft verilmişdisə, 1917-ci ildə bu rəqəm 225 milyon puda düşmüşdü. Zavodlar bu qədər neftin yalnız 69,5 milyon pudunu emal edə bilmişdilər.

Müharibə illərində neft sənayesində istehsalın təmərküzləşməsi daha da güclənmişdi. Belə ki, 1915 – 1916-cı illərdə bütün çıxarılan neftin 38 – 40%-i 6 iri neft şirkətinin, neft emalı məhsullarının isə 33%-i 3 iri şirkətin payına düşürdü. Bank kapitalının istehsala təsir gücünün artması nəticəsində 1917-ci ildə əsas kapitalı 318 milyon manat olan 60 neft sənayesi müəssisəsi səhmdar – kommersiya banklarının nəzarəti altında idi.

Təsərrüfat dağınlılığı şəraitində Azərbaycanda mis istehsalı 1914-cü ildə 56 min puddan 1917-ci ildə 23 min puda düşmüşdü.

Rusiya mis sindikatına daxil olan Gədəbəy misəritmə zavodunun məhsulları hərbi təyinatlı yük kimi dəmir yolu ilə ilk növbədə yola salınırdı.

Müharibə illərində dövlət pambıqtəmizləmə, toxuculuq, gön-dəri və yeyinti sənaye sahələrini nəzarət altına almaq üçün bir sıra təşkilatçılıq tədbirlərinə əl atmışdı. 1915-ci ildə pambıq parça fabriklərini xammalla, xüsusilə mahlıcla təmin etmək, bu məhsul üzərinə vahid dövlət inhisar qiyməti qoymaq və s. kimi mühüm məsələlərin həlli ilə birbaşa məşğul olan Xüsusi Komitə yaradılmışdı. H.Z.Tağıyev hökumətlə bağladığı müqaviləyə əsasən onun toxuculuq fabrikləri təkcə 1915-ci ildə cəbhəyə 4 milyon arşın bez və 300 min arşın parusın parça göndərmişdi. Müharibənin ilk illərində tənəzzülə uğramış ipək sənayesi 1915-ci ildə 27 milyon manat dəyərində 65 min pud xam ipək istehsal etmişdi. Xam ipək məhsullarının böyük

hissəsi Rusiyanın ipək – toxuma fabriklərinə satılmışdı.

Cəbhə üçün işləyən gön-dəri sənayesini xammalla təmin etmək üçün 1915-ci ildə yaradılmış Xüsusi Komitə Gəncə və Bakıda gön-dəri tədarükü üzrə komissiyalar təşkil etmişdi.

Müharibə dövründə tütün, spirtli içkilər və duz istehsalı da dövlət inhisarına keçirilmişdi və cəbhənin ehtiyacları üçün işləyirdi. Şimali Azərbaycanda ümumi səfərbərlik keçirməyən çar hökuməti çağırışçılar üzərinə xüsusi hərbi vergi qoymuşdu. Ancaq 1915-ci ildə arxa cəbhədə yaradımçı işlərdə istifadə etmək üçün 50 mindən artıq azərbaycanlı gənc (18 – 23 yaş) səfərbərliyə alınmışdı. Nəticədə əmək qabiliyyətli kənd əhalisinin 30%-i təsərrüfat işlərindən ayrılmışdı. Üstəlik qaramalın, xüsusilə atların hərbi işlə əlaqədar müsadirə edilməsi kənd təsərrüfatına ağır təsir göstərmişdi. Azərbaycan üzrə əkin sahələri 1913-cü ildə 910 min desyatindən 1915-ci ildə 620 min desyatınə düşmüş, taxıl istehsalı 50%, 1917-ci ildə mal – qaranın sayı 480 min baş, dəvənin sayı isə 500 min baş azalmışdı. Texniki bitkilərdən pambıq əkinləri 1914-cü ildə 104,3 min desyatindən 1917-ci ildə 37 min desyatınə düşərək 3 dəfədən çox azalmışdı. Barama istehsalı isə 1914-cü ildə 261 min puda çatdığı halda, 1917-ci ildə 130 min puda düşərək 2 dəfə azalmışdı.

Müharibə əhalinin güzəranına da çox ağır təsir göstərmişdi. Müharibə illərində Bakıda yaşayış üçün ən zəruri ərzaq məhsullarının (çörək, süd, ət, yumurta, yağ və s.) azı 300%, çoxu 520% bahalaşmışdı. Azərbaycanın Lənkəran, Şamaxı, Şuşa, Cəbrayıl, Qazax və başqa qəzalarında ərzaq məhsullarının bahalaşması bir yana, hətta çox zaman nəinki ət və qənd, hətta çörək də bazardan yoxa çıxmışdı.

Belə ağır şəraitdə bir tərəfdən Bakıya dəmir yolu ilə taxıl məhsullarının gətirilməsi yarıbayarı azalmış, Bakıda iri qoşun hissələri yerləşdirilmişdi. Üstəlik Bakı şəhərinə Rusiyanın cəbhə rayonlarından hər gün yüzlərlə yaralı, şikəst gətirilir,

**XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişafı
(1900 – 1918-ci illər)**

qaçqınlar gəlirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Bakı şəhərinin əhalisi 1913-cü ildə 338,5 min nəfər olduğu halda, 1915-ci ildə 407 min nəfərə çataraq 69 min nəfərədək artmışdı. Bu da şəhərdə ərzaq böhranını daha da dərinləşdirmişdi.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrində istehsalın təmərküzləşməsi prosesi güclənmiş, Birinci dünya müharibəsi başlayanadək sənayenin əksər sahələrində müəyyən irəliləyişlərə nail olunmuş, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf dinamikasında nisbi artım meylləri özünü göstərmiş, kəndin kapitalistcəsinə inkişafı üçün müəyyən iqtisadi zəmin yaranmışdı.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanın müstəmləkə səciyyəsi daşıyan iqtisadiyyatı dərin tənəzüllə və böhranla üzləşmişdi.

Ədəbiyyat

1. XX əsr Azərbaycan tarixi II c. Ali məktəblər üçün dərslik. Y.B.Yusifov və T.T. Vəliyevin redaktəsilə // Bakı: 2004
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild, Bakı: 2001, I fəsil, III fəsil, §3.
2. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati. Bakı: 1987
3. Vəliyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi. Bakı: 1977
4. Алиев С.С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период мировой войны. Баку: 1974
5. Исмаилов М.А. Социально – экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку: 1982
6. Исмаилов Д.И. Русское крестьянство в Закавказье 30-е годы XIX – XX начало XX в. М.: 1982
7. Talıbzadə İ.A. Azərbaycan 1912-ci il aqrar islahatı. Bakı: 1965

K.T.Nəcəfova

VI. CƏNUBİ AZƏRBAYCAN 1828-1914-cü İLLƏRDƏ

1. Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət.
2. Hakim dairələrin Azərbaycanda zülm siyasəti. Babilər hərəkatı.
3. 1905-1911-ci illər İran inqilabının başlanması.
4. Təbriz üsyanı. Səttarxan.

1. Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Cənubi Azərbaycanın inzibati quruluşu. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə bir zaman bütöv bir ölkə olan Azərbaycanın iki imperiya arasında «parçala hökm et» prinsipi əsasında sərhəd xətti etnik-milli əsaslar üzrə deyil, siyasi mülahizələrə görə təyin edilməsi nəticəsində Azərbaycan xalqı öz tarixi boyunca ən ciddi siyasi, iqtisadi və mənəvi zərbə aldı, torpaqlarımızın sonrakı bölünmələrinin əsası qoyuldu. Müqavilənin şərtlərinə görə Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqları Rusiya çarının, indi Cənubi Azərbaycan adlandırılan ərazilərimiz isə Qacar xanədanının hakimiyyəti altına düşdü.

İrana qatıldıqdan sonra ölkənin dörd əyalətindən birini təşkil edən Azərbaycan əyalətinin ərazisinə ilk dövrlərdə cənubda Həmədan, cənub-şərqdə Zəncan və Qəzvin mahalları daxil idi. Sonralar Azərbaycan əyalətinin inzibati sərhədləri daraldılmış və 1906-cı ildə qəbul olunmuş seçki nizamnaməsində bu əyalətə Təbriz, Urmiya, Xoy, Deyləmqan, Maku, Marağa, Binab, Miyandoab, Soucbulaq, Dehxarqan, Mərənd, Əhər, Ərdəbil, Meşkin, Astara, Xalxal, Sərab, Miyanə,

Sainqala mahalları daxil edilmişdi.

Gülüstan müqaviləsindən sonra İran hökuməti Azərbaycan əyalətində Maku, Urmiya, Nəmin və Gərgər kimi güclü xanlıqları istisna etməklə, qalanlarını tamamilə ləğv etdi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş vilayət hakimlərinə, şəxslər mərkəzdən göndərilməyə başladı.

Fətəli şah zamanından başlayaraq Cənubi Azərbaycan «vəliəhdneşin» (vəliəhd əyləşən yer), Təbriz isə «da-rüssəltənə» (səltənət evi) əhəmiyyəti daşdığından bir növ ikinci paytaxt rolu oynayır və xarici diplomatik nüma-yəndələrin iqamətgahı burada yerləşirdi. Əyalətin idarə olunmasına rəhbərlik rəsmən vəliəhdin ixtiyarında idi. Adətən şahzadələr içərisindən təyin olunan valinin (qaimməqam) sərəncamında olan böyük idarəçilik aparatına Təbriz şəhəri bəylərbəyi, əyalətdə yerləşən nizami qoşun hissələrinin başçısı-əmir nizam, əyalətin maliyyə işlərinə nəzarət edən mustofi və digər dövlət məmurları, fərxaşlar daxil idi. Yerlərdə bu idarəçilik aparatı nisbətən kiçik miqyasda təkrar edilirdi. Şahzadə və onun ətrafında toplaşan dövlət məmurları öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək xalqı soyurdular. Yarımüstəqil Maku xanlığında isə bu zülm ikiqat ağır idi. Xanlıqda hərbi-siyasi və inzibati-maliyyə işlərini öz əllərində cəmləşdirən yarımköçəri tayfa başçıları iri silahlı dəstələrlə xalqı qorxu içərisində saxlayır, əsl soyğunçuluqla məşğul olurdular.

Kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq. XIX əsrin 30-60-cı illərində Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas məşğuliyyəti əvvəllər olduğu kimi kənd təsərrüfatı, əkinçilik və maldarlıq idi. Təkcə kənd əhalisi deyil, şəhər əhalisinin də bir qismi əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq və kənd təsərrüfatının başqa sahələrində çalışırdılar.

XIX əsrin 30-60-cı illərində Cənubi Azərbaycanda təbii və qismən suvarma əsasında buğda, arpa, çəltik və başqa dənli bitkilər əkilir, barama yetişdirilir, mum hazırlanır, müxtəlif

meyvələr becərilirdi. 1837-1840-cı illərdə İranda olmuş rus zabiti İ.F.Blaramberqin söylədiyinə görə Azərbaycanın Xoy mahalında becərilən pambıq İranda becərilən ən yaxşı pambıq növü hesab olunurdu. Təbrizlə Miyana, Mərənd və başqa şəhərlər arasında yerləşən kəndlər meyvə bağları ilə zəngin idi. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycan İranın ən məşhur taxılçılıq və meyvəçilik rayonlarından biri idi, əyalətdən taxılla yanaşı quru meyvələr də ixrac edilirdi. Marağa və Urmiya yüksək keyfiyyətli kişmiş istehsal edirdi. Əhalinin köçəri həyat sürən hissəsinin əsas məşğuliyyəti maldarlıq idi. Əyalətin zəngin təbii yem bazası oturaq və yarımoturaq həyat sürən əhaliyə də maldarlıqla məşğul olmağa imkan verirdi. Heyvandarlıq məhsullarından yun, gön-dəri və s. ölkə daxilində keçə, yəhər hazırlanması, xalça-palaz toxunması, şəhərlərdə nəfis xalçalar, şal və s. istehsalında işlənirdi.

XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycan şəhərləri öz orta əsr qiyafəsini saxlamışdı. Şəhərlərin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlar ölkədə istehsal edilən əsas sənaye məhsullarının başlıca istehsalçıları idilər. Müharibədən sonra yaranmış nisbi dinclik şəraitində sənətkarlıq müəyyən inkişaf imkanı qazandı. Lakin İran hökumətinin öz bazarlarının qapılarını İngiltərə, Rusiya və başqa Avropa dövlətlərinin üzünə açması nəticəsində axıb gələn xarici mallar yerli sənətkarların məhsullarını sıxışdırmağa başladı. Durmadan artan xarici mallar axını, əlbəttə, sənətkarlığın ən mühüm sahəsi olan toxuculuq üçün ağır zərbə idi. Parça, başlıca olaraq pambıq parça istehsal edən sənətkarların müflisləşməsi nəticəsində 30-40-cı illərdə belə parçaların istehsalı azaldı. Lakin Təbriz və başqa şəhərlərdə istehsal olunmuş parçalar keçmiş ənənə üzrə qonşu Zaqafqaziyada malik olduğu bazarı hələ itirməmişdi. Təbriz özünün yüksək keyfiyyətli yun və ipək parçaları ilə məşhur idi. Xalça, keçə, gön-dəri kimi istehsal sahələri xarici malların rəqabəti ilə

qarşılaşmadığı üçün inkişaf edirdi.

Cənubi Azərbaycan şəhərlərində orta əsrlərə xas olan sex quruluşu qalmaqda idi. Bütün İranda olduğu kimi, Azərbaycanda da emalatxanalarda adətən 2-3 sənətkar işləyirdi. Bununla yanaşı, daxili və xarici bazarda rəqibi olmayan malların istehsalı ilə məşğul olan sahələrdə, ləng də olsa irəliləmə prosesi gedir və muzzdlu əməkdən istifadə olunur, kapitalist istehsal üsulunun inkişafı başlayırdı.

Xarici kapitalın təsirinin artması və yeni sənaye sahələrinin yaranması. Bütün XIX əsr ərzində İran dövlətinin Avropa dövlətlərinə bir-birinin ardınca güzəştə getməsi, onların xeyrinə müqavilələr bağlaması ölkənin yarımmüstəmləkəyə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə İran iqtisadiyyatı birtərəfli istiqamətə yönəldi ki, burada da xarici kapital ağalığ etməyə başladı.

XIX əsrin II yarısından etibarən İngiltərə və çar Rusiyasının İrana iqtisadi təcavüzünün genişlənməsi nəticəsində ölkə sürətlə onların xammal mənbəyi və satış bazarına çevrildi. İranda ingilis və rus kapitalistlərinə bir sıra yeni güzəşt və imtiyazlar verildi. 1879-cu ildə İranda rus zabitlərinin rəhbərliyi ilə Rusiyadakı kazak polkları nümunəsində kazak polku, sonra isə briqadası yaradıldı ki, bu da ölkədə çarizmin nüfuzunun saxlanması üçün mühüm amil idi. 1889-cu ildə ingilis baronu Reyter İranda bank («Şahənşah» bankı) açdı, bir il sonra isə rus kapitalisti Polyakovla birlikdə ölkənin bütün maliyyə sistemini öz nəzarəti altına aldı. Az sonra Xəzər dənizində gəmi nəqliyyatı rus, şosse və dəmir yollarının çəkilişi isə bu iki ölkənin şirkətlərinin nəzarətinə keçdi.

1901-ci ildə İran hökumətinin ingilis şirkətinə verdiyi imtiyaz əsasında, İranın neft yataqlarının istismarını öz əlinə keçirmiş kapitalist D/Arsi İngiltərə-İran neft şirkətini yaratdı (1909). İran hökuməti 1862-ci ildən başlayaraq ingilis kapi-

talistlərinə ölkədə teleqraf xətləri çəkilməsi sahəsində 1888-ci ildə isə rus kapitalisti Lianozova Xəzər dənizi hövzəsində balıqçılıq sahəsində əlverişli imtiyazlar vermişdi.

1890-cı illərdən başlayaraq İran İngiltərədən ölkənin cənub gömrük gəlirinin girov qoyulması şərti ilə 500 min funt-sterlinq, 1900-cü ildə isə çar Rusiyasından İranın şimal kömrük gəlirinin girov qoyulması şərti ilə 22,5 milyon manat miqdarında borc aldı.

Bütün bunların nəticəsində İran İngiltərə və çar Rusiyasından həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən asılı bir dövlətə çevrildi. İranın xalq təsərrüfatı müstəmləkə və asılı ölkələrə xas olan yeni xüsusiyyətlər kəsb etməyə başladı. İranın Ümumrusiya bazarına cəlb olunması ölkədə bəzi sənaye sahələrinin inkişafına obyektiv olaraq müsbət təsir göstərirdi. Lakin bu asılı ölkələrə xas olan birtərəfli inkişaf idi. Kənd təsərrüfatının yalnız xarici bazarda onun məhsuluna ehtiyac olan sahələri inkişaf edir, xarici bazarda tələbatı olan xalçaçılıq istisna olmaqla, sənətkarlığın digər növləri xarici sənaye mallarının rəqabəti nəticəsində tənəzzül edir, sənayenin əsasən xaricə ixrac edilən kənd təsərrüfatı mallarının ilk emalı ilə məşğul olan sahələri genişlənirdi.

Coğrafi mövqeyinə görə Cənubi Azərbaycanda Rusiyanın nüfuzu daha güclü idi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı Rusiya bazarı ilə əlaqələrin səviyyəsindən və xarakterindən asılı idi. Rusiya bazarında, pambıq, xammal, boyaq maddələri, yun, gön-dəri,bağırsağ və s. kimi əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarına, həmçinin bəzi sənətkarlıq mallarına olan tələbat həmin sahələrin qismən inkişafına təkan verdi.

XIX əsrin II yarısından etibarən əsas məşğuliyyəti maldarlıq olan köçəri həyat sürən tayfaların həm İran dövlətinin təşəbbüsü, həm də ticarət əkinçiliyinin, xüsusilə pambıqçılıq kimi sahələrin gəlir verməsi Azərbaycanda tayfa və ellər

içərisində oturaqlığa keçmək meylini gücləndirdi. Onların istehsal etdikləri yun, gön-dəri, bağırsağ və s. həm əyalətin daxilində ev sənayesində keçə, yəhər hazırlanmasında, xalça-palaz toxunmasında, şəhərlərdə nəfis xalçalar, şal, gön-dəri və s. istehsalında işlənir, həm də xammal şəklində Rusiyaya ixrac edilirdi.

Azərbaycan yenə də İranın əsas taxıl bazalarından biri idi. XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Rusiya sənə-yesinin ucuz xammala olan tələbatı taxıl, düyü ilə yanaşı, pambıq istehsalında da ciddi irəliləyiş yaratdı. Əsasən Urmiyada istehsal olunan tütün Təbriz və digər şəhərlərdə emal edilirdi. XIX əsrin son rübündə Cənubi Azərbaycanda öz varlığını davam etdirən əsas sənətkarlıq sahələrindən biri xalçaçılıq idi. Xalça-xalı istehsalı sənayenin kapitalist münasibətləri inkişaf etmiş ən başlıca sahəsi idi. Təbrizdə bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin emalı üzrə xeyli müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Təbrizdə, Xalxalda və bəzi başqa şəhərlərdə istehsal edilən yun və ipək yaylıqlar, şal, yun, ipək, pambıq parçalar və digər toxuculuq məhsulları həm yerli əhəlinin tələbatını ödəyir, həm də İranın başqa əyalətlərinə və digər ölkələrə ixrac olunurdu.

Sosial vəziyyət: aqrar münasibətlər. Vergi sistemi, kəsbkarlığın başlanması. XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda əhəlinin sosial tərkibində nəzərə çarpacaq ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Əyalət əhalisinin yenə də böyük əksəriyyətini kəndlilər təşkil edirdi. Şəhər əhalisi sənətkar, tacir, sənətkar şagirdi, ruhani təbəqəsindən və şəhər yoxsullarından ibarət idi.

Şəhərin imtiyazlı təbəqələrini irsən müxtəlif vəzifə və mənəblərə malik olan əsilzadələr-əyan və əşrəflər təşkil edirdi. Bu qəbildən olan iri torpaq sahibləri iqtisadi cəhətdən də güclü idilər və əsasən şəhərlərdə yaşayırdılar. Kənd təsərrüfatının xarici ticarətlə əlaqəsi ona gətirib çıxarmışdı ki, sələmçi və

varlı məmurlar öz kapitallarını sənaye müəssisələrinin yaradılmasına deyil, torpaq almağa sərf edir, nəticədə isə iri və orta ticarət burjuaziyası ilə feodal torpaq sahibliyi arasında güclü əlaqə yaranırdı. Torpaq üzərində mülkiyyət formaları, demək olar ki, elə XVII-XVIII əsrlərdəki kimi idi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda iri torpaq sahibləri arasında yüzlərlə və onlarla kəndi olan mülkədarlar var idi. Orta torpaq sahibləri ən çoxu 20 kənddə sahib idilər. Qalanlarının 5-6, əksəriyyətinin isə 2-3 kəndi vardı.

Göstərilən dövrdə Cənubi Azərbaycanın iri torpaq sahibləri Tehran, Təbriz və digər şəhərlərdə yaşamaqla kəndlərini yerlərdə olan nümayəndələri – mübaşir, kəndxuda, başqa məmurlarla idarə edirdilər.

Əksərən torpaqsız olan və başqa istehsal vasitələrinə qismən malik kəndli əkin üçün sahəni feodaldan paydarlıq icarəsi əsasında icarəyə götürürdü. Kəndli çatışmayan digər istehsal vasitələrini (su, iş heyvanı, aləti, dənlik toxumu) feodaldan almalı olurdu. Bunları hansı tərəfin verməsindən asılı olaraq məhsul bölgüsü aparılırdı. Bundan əlavə, mülkədarlar kəndlinin malik olduğu bütün gəlir mənbələrindən müəyyən faiz alırdılar. Kəndli öz əməyindən başqa heç bir şeyə sahib olmadıqda isə, torpaq sahibi məhsulun 70-85%-ni götürürdü.

Kəndli icarə haqqından başqa, mülkədara əlavə ver-gilər verir, onun üçün ənənəvi feodal mükəlləfiyyətlərini də daşıyırdı. Məsələn, istifadə etdiyi ev üçün müəyyən məbləğ, təsərrüfatının müxtəlif sahələrindən məhsulla pay(toyuq, yumurta, yağ və s.) vergisi verir, biyara işləyir və başqa mükəlləfiyyətlər daşıyırdı. Bunlar torpaq rentasının bir hissəsini, bir çox hallarda isə kəndlinin zəruri əməyinin müəyyən qismini əhatə edirdi. Torpaq sahibləri «biyar» mükəlləfiyyəti əsasında kəhrizlərin, mülkədar malikanələrinin təmirində, az hallarda tarla işlərində kəndlinin havayı əməyindən istifadə edir, «barkərdə» əsasında isə biçilmiş taxılı, samanı, otu istədikləri

yerə daşıtdırır, həmin mükəlləfiyyətləri taxıl və ya pulla da əvəz edə bilirdilər.

Kəndlilərin torpaq sahibləri tərəfindən istismarı onların kəndlərdəki nümayəndələri (mübaşir, kəndxuda, pakar və s.) tərəfindən çox ağır şəkildə həyata keçirilirdi. Cənubi Azərbaycanın elə yerləri var idi ki, orada feodal asılılığı təhkimçilik dərəcəsinə yaxınlaşırdı. Maku və Qaradağda iri torpaq sahibləri həbsxanaları, qoşun hissələri və cəza dəstələri vasitəsi ilə asılı kəndlilər üzərində qeyri-iqtisadi məcburiyyət həyata keçirir, ən vəhşi cəza tədbirlərini (qulaq, əl kəsmək, çubuqla döymək və s.) tətbiq etməkdən və hətta, kəndlini öldürməkdən belə çəkinmirdilər.

XIX əsrin son rübündə bir neçə dəfə yeni əhali sayımı keçirməyə təşəbbüs göstərilisə və 1890-cı ildən kadastr tərtib olunsada, dövlət əhalidən vergiləri və digər maliyyə ödəmələrini yenə də köhnə qayda ilə XIX əsrin 30-cu illərində tərtib edilmiş vergi siyahıları əsasında toplayırdı.

İran məşrutə inqilabı (1905-1911-ci illər) ərəfəsində Cənubi Azərbaycanda kəndlilərdən alınan vergilər 10 dəfədən çox artırılmışdı. Nəticədə Cənubi Azərbaycandan Rusiyanın içərilərinə (Bakı, Tiflis, Petrovski və başqa şəhərlərə) iş dalınca - kəsbkarlığa gedənlərin sayı ildə 50 min nəfərdən 80 minə nəfərə çatmışdı. 1903-cü ilin məlumatına görə, Bakıda Cənubi Azərbaycandan gəlmiş işçilərin sayı yerli işçilərin 22 faizə qədərini təşkil edirdi.

2.Şah üsuli-idarəsi və yerli feodalların Azərbaycanda zülm siyasəti. Babilər hərəkəti

Xarici kapitalın ağalığı, sosial zülm, dövlət məmurlarının yerlərdəki özbaşınalığı, xalqın böyük narazılığına səbəb olurdu. Vəliəhdin iqamətgahının Cənubi Azərbaycanda yerləşməsi bir tərəfdən vilayətin ölkə miqyasında xüsusi mövqeyə malik

olmasını şərtləndirsə də, başda vəliəhd olmaqla, əyalətin müxtəlif inzibati orqanlarına təyin olunmuş şahzadələr öz ad, məqam və malik olduqları ixtiyardan istifadə edərək xalqı daha qəddar bir istibdadla incidirdilər. Azərbaycan valisi və onun ətrafına toplaşan məmurlar tərəfindən özbaşına artırılan vergilər xalqı fəlakətli bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdı. Beləliklə, həm yerli xanların, həm də hakim sülalənin Azərbaycanda zülm siyasəti-əhalinin müxtəlif təbəqələri içərisində narazılığın artmasına, kütləvi həyacan və çıxışların baş verməsinə səbəb olurdu.

XIX əsrin 30-cu illərinin sonu – 40-cı illərdə Təbrizdə bir neçə antifeodal həyəcən və çıxışlar baş verdi. Bunların ən geniş yayılanı babilər hərəkatı idi. Babilərin əsas tərkib hissəsini xırda tacirlər, sənətkarlar, ruhanilərin aşağı təbəqəsi və kəndlilər təşkil edirdi. Hərbçilər və yuxarı təbəqələr içərisində babilik təlimini müdafiə edən qüvvələr var idi. Babilər hərəkatı 1844-cü il mayın 12-də özünü sonuncu imam Mehdi ilə xalq arasında vasitəçi-bab (ərəbcə qapı) elan etmiş Seyidəli Məhəmmədin adı ilə bağlıdır. Babın ardıcılıarı isə babilər

* Сейид Яли Мящяммяд 1819-ъу илин октябрында Ширазда памбыг-парча тибаряти или мяшьул олан хырда таъир аилясиндя анадан олмушдур. Яввял аиля янянясини давам етдириб тибарятля мяшьул олан Сейид Яли тезликля халг арасында бюйцк нцфуза малик олан «Шейхи» тяригятинин тяряфдары кими таныныр. Кярбялада бяргярар олмуш бу тяригятдя башлыгъа идея-имам Мешдинин зцщур едяъяйи вя йер цяриндя бцтцн шагсызлыгъа сон голяааы, ядаляти бярпа едяъяйи шаггында фикирляр онун ятрафында чохлу шазирдлярин вя ардыгъылларын топланмасына сябяб олду. Тяригятин сон башчысынын Шейх Казымын вяфатындан (1843) сонра она башчылыгъ етмиш, халга щягигятлярин чатдырылмасында юзцнц сонунъу имам Мешди или халг арасында васитячи елан етмиш вя 1844-ъц илдян «Баб» лягябини эютцряряк бяйан етмишдир ки, ясас вязифяси ящалини имам Мешдинин зцщр етмясиня щазырламагдыр.

Бабилиин ясас идеялары онун 1847-ъи илдя Маку галасында щябсдя оларкян йаздыгъы «Бяйан» китабында юз ясини тапмышды. Иранын тарихиндя йени еранын башландыгъыны елан едян Баб йени йарадылаагъа щямиййятдя бярабярлик, ядалят шяхсийятин тохунулмалыгъыны елан едир, юз фикирляриндя щямиййятин касыб вя орта тябягяляринин (таъир сяняткар, кяндлиляр) арзуларыны якс етди-

adlanırdı. 1847-ci ildə Zəncanda sənətkar, xırda tacir və şəhər yoxsulları yerli hakimə qarşı çıxmış və onu şəhərdən qovmuşdular. 1848-ci ildə Təbrizdə şəhər yoxsulları və sənətkarların çıxışları baş verdi. 1849-cu ildə Zəncanda babilər üsyana qalxdı. Şəhərdə babilərin sayı 15 minə çatırdı. Üsyana Babın ən yaxın məsləkdaşı Molla Məhəmməd Əli rəhbərlik edirdi. Onun rəhbərliyi altında vaxtında ehtiyat tədbirləri görülmüş, gizli şəkildə şəhərdə könüllü dəstələri, silah, sursat və ərzaq ehtiyatı yaradılmışdı. Üsyanın başlanması üçün bəhanə Molla Məhəmməd Əlinin xidmətçilərindən birinin tutulub zindana salınması oldu. Özünün növbəti hədəf olduğunu yaxşı bilən Molla Məhəmməd Əli həbs olunan adamın azad edilməsi haqqında göstəriş verdi. Babilər silahlanaraq dərhal zindanı mühasirəyə aldılar. Qubernatorun onlara qarşı göndərdiyi qoşunları dəf edən babilər şəhərin əsas məhəllələrini ələ keçirib istehkamlar qurdular. Əks mövqeyi müdafiə edən adamları öldürüb əmlakını yandırdılar. Şəhər iki hissəyə bölündü. Babilərin sayı ətraf kəndlərin əhalisi hesabına xeyli artdı. Qələbədən ruhlanan Molla Məhəmməd Əli müridlərdən təşkil olunmuş dəstələr arasında nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər görür, etibarlı adamlardan ibarət qərargah yaradır, hərbi rəislər təyin edirdi. Qısa müddət ərzində babilər dəstələri hərbi cəhətdən idarə olunan nizami

рирди.

Яввял Исфашандан Макуйя, орадан ися Урмийя йахынлыгында Чешрик галасына сирэцн едилян Баб дяфялярля дин хадимляринин мцщакимясиня верилмишди. Бу мящкямяляр ону рущи хястя щесаб етмиш, чубуг ъязасына вя щябс мящкум етмишди. Шащ щакимиййяти ящалинин психоложи вя дини ящвал-рущиййясини нязяря алараг Баба вя онун тяряфдарларына гаршы ещтийятля мцбаризя апарырды. Мящяммяд шащ щесаб едирди ки, ня гядяр ки, Бабын тяряфдарлары или шия рущаниляри арасында мцбаризя эдир щярякат щюкумят цццн тящлцкя йаратмыр. Лакин бабиляр цейянынын башланмасы вя щярякатын ятраф яразиляря эенищлянмясиндя сонра Тябриздя кечирилян щярият мящкямяси ону бидятчи елан едяряк юлцм ъязасына мящкум едир, 1850-ъи ил ийунун 19-да Сейид Яли вя ян йахын мяслякдашы олан Аба Мящяммяд Яли или бирликдя едам едилмишди.

dəstələrə çevrildi. Üsyançıların mütəşəkkil qüvvəyə çevrildiyini görən Zəncan qubernatoru kömək üçün paytaxta müraciət etdi. 1849-cu il mayın 27-28-də iki ardıcıl hücumdan sonra babilər şəhər qalasını tutdular. Saray tarixçisinin verdiyi məlumata görə babilər şəhərdə 84 möhkəmləndirilmiş səngər qurmuşdular. İyunun əvvəlində şəhəri mühasirəyə alan hökumət qüvvələri babilər tərəfindən dəf edilərək geri çəkilməyə məcbur oldular. 1850-ci ilin dekabrında 30 minlik şah qoşunu və feodal dəstələri Zəncanı yenidən mühasirəyə alaraq hər tərəfdən hücumla keçdilər. Üsyançıların çoxu həlak oldu. Onun başçısı Məhəmməd Əli isə yaralandı və üç gün sonra vəfat etdi. Şəhərdə qalan 300 nəfərəqədər üsyançı daha 5 gün vuruşduqdan sonra şəhəri tərk etməyə imkan vermək şərti ilə mübarizəni dayandırmağa razı olduqlarını bildirdilər. Bu təklifi qəbul etmələri haqqında Qurana and içmiş Şah ordu başçıları silahı yerə qoyan üsyançıların hamısını qırdılar. Beləliklə, 1850-ci il dekabrın sonunda Zəncan üsyanı yatırıldı. Şəhərdə qalmış babilər 1851-ci ildə yenidən üsyan qaldırmağa cəhd göstərsələr də, hökumət qoşunları onun ətraf ərazilərə yayılmasının qarşısını aldılar və üsyan tezliklə amansızlıqla yatırıldı.

Zəncan üsyanı ilə eyni vaxtda Yəzdə Seyid Yəhya Dərabinin başçılığı ilə qalxan üsyan da müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Təbərsiddə, Yəzdə və digər yerlərdə başlayan pərakəndə üsyanlar yatırıldı. 1852-ci ildə babilər şahla qarşı sülhə qəsd təşkil etdilər və onu yaraladılar. Bu hadisə ölkə miqyasında babilərin kütləvi şəkildə edamlarının başlanmasına səbəb oldu. 1848-1852-ci illərdə bütün İranda babilər məğlub edilsə də, Cənubi Azərbaycanda babilik tərəfdarlarının sayı daha da artırdı. Əhalinin bütün narazı hissələrinin babiliyə rəğbəti güclü idi və şah hökuməti onun qarşısını ala bilmədi.

İranda və Cənubi Azərbaycanın böyük ərazisini əhatə edən və geniş xalq kütlələrinin antifeodal mübarizəsi olan Babilər hərəkatı dini xarakter daşısa da, özünün sosial və siyasi

əhəmiyyətinə görə XIX əsrin ortalarında baş vermiş və ən iri xalq hərəkatları-Hindistandakı sipahilər üsyanı, Çindəki taypinlər hərəkatı ilə eyni sırada durur. Babilər üsyanı İran, o cümlədən Cənubi Azərbaycan əhalisinin yaxşı ictimai qaydaların yaradılması uğrunda qəti mübarizəyə hazır olduğunu əyani olaraq göstərdi. İlk antifeodal çıxış olan babilər hərəkatı hökuməti məcbur etdi ki, özünün daxili siyasətinə yenidən nəzər salsın, iqtisadiyyatı, ordunu və dövlət idarəçiliyini modernləşdirsin. Üsyan həmçinin İran maarifpərvərlərinə, o cümlədən ortadoksal ruhanilərə də öz müsbət təsirini göstərdi, gələcəyin bir çox inqilabçılarını yetişdirdi.

3. 1905-1911-ci illər İran inqilabının başlanması

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ilk xalq çıxışları. Xarici kapitalın ağalığı, sosial zülm, dövlət məmurlarının yerlərdəki özbaşınalığı geniş xalq kütlələri içərisində narazılığa səbəb olurdu. Ölkədə vaxtaşırı baş verən təbii fəlakətlər(quraqlıq, çəyirtkə basqını, epidemiya və s.), möhtəkirlər tərəfindən süni surətdə yaradılan ərzaq qıtlığı istər şəhər, istərsə də kənd yoxsulları içərisində həyəcanları son dərəcə artırır. XX əsrin əvvəllərinə doğru bütün ölkədə sosial ziddiyyətlər olduqca kəskinləşmiş, əyalət, vilayət və mahallara başçılıq edən məmurlara qarşı çıxışlar baş vermişdi. 1870-1871, 1880-ci quraqlıq illərində bütün İranda aclıq baş verdiyi zaman Cənubi Azərbaycan əhalisi taxıl möhtəkirliyinin artmasına etiraz olaraq ayağa qalxdı, 1881-ci ildə isə valini əyalətdən qovdu. Bu hadisədən sonra Təbriz və başqa şəhərlərdə baş verən ən böyük çıxış «Tənbəki üsyanı» adı ilə məşhur hərəkatdır ki, bu da İran xalqlarının, xüsusilə də Azərbaycan xalqının, imperiyaya qarşı ilk çıxışı olmaqla onun siyasi mübarizəyə qoşulmasında mühüm rol oynamışdır.

1891-ci il martın 9-da Nəsrəddin şah bütün İranda tütün almaq, satmaq və emal etmək üçün ingilislərə konsessiya verilməsi barədə müqavilə imzalayır və bunun müqabilində şirkət əldə edəcəyi qazandıqdan ildə İran hökumətinə cüzi bir məbləği – 15 min funt-sterlinqi ödəməyi öhdəsinə götürürdü. İranın bir çox mühüm şəhərlərində şirkətə məxsus idarələr təşkil edən ingilislər Hindistandan və digər müstəmləkə ölkələrindən işçi, qulluqçu adı ilə dəstə-dəstə öz təbəələrini gətirməyə başladılar ki, bu da həmin sahədə çalışan sahibkar, tacir, kəndli, sənətkar və fəhlələr arasında həyəcanın artmasına səbəb oldu, heç kəs öz tütün və tənəkisini ingilislərə satmağa razı olmadı. Buna cavab olaraq 1891-ci ilin ortalarında ingilis şirkəti İran hökumətinin razılığı ilə tütün alverinin və emalının yalnız bu şirkətə məxsus olduğunu bildirdi. Buna cavab olaraq, 1891-ci il avqustun 19-da Təbriz əhalisinin böyük əksəriyyətinin imzası ilə şaha göndərilən petisiyada tütün və tənəki inhisarının ləğv edilməsi tələb olundu. Təbriz bazarı bağlandı, 20 min adam silahlanaraq hərəkata qarşı baş verə biləcək hər hansı hadisəyə müqavimət göstərmək üçün hazır vəziyyətdə dayandı.

Təbrizin ardınca Şiraz, İsfahan və Məşhəddə şirkətə qarşı kəskin çıxışlar baş verdi. Tehranın özündə inhisarın ləğv edilməsi tələbi ilə əhali 1892-ci il yanvarın 4-də şah sarayına hücum etdi. Bütün bunlar şahı məcbur etdi ki, 1892-ci il yanvarın 5-də Talbotla bağlanmış müqavilənin ləğv olduğunu rəsmən elan etsin. İrana gəlmiş ingilis məmurları ölkəni tərk etməyə məcbur oldular. İranda ilk antiimperialist çıxış olan bu hərəkətdə Cənubi Azərbaycanın ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, ruhanilər, digər təbəqələrin nümayəndələri də iştirak edirdilər. Xarici kapitalın və yerli irtica qüvvələrinin ağalığına qarşı çevrilmiş «Tənəki üsyanı» İranda və Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkətinin ilk və çox təsirli mərhələsini təşkil etmiş və xalqın siyasi, milli şüurunun

oyanmasına və formalaşmasına güclü təkan vermişdi.

Hələ XIX əsrin sonlarında Tehrandə və başqa şəhərlərdə vətənpərvər ziyalılar tərəfindən yaradılmağa başlayan siyasi təşkilatların sayı az və daxili vəziyyətlə bağlı fəaliyyət dairəsi məhdud olsa da, maarifçi təşkilatlar daha geniş iş aparır, xalqı mütləqiyyət, istibdad əleyhinə monarxın hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, qanunverici orqanın yaradılması və s. uğrunda mübarizəyə çağırırdı. 1901-ci ildə Tehrandə təşkil edilmiş gizli cəmiyyət və ya İnkilabi komitə, 1905-ci ildə isə Tehrandə yaradılan «Əncümənə-məxfi», (Gizli əncümən)* bütün xalqları, o cümlədən azərbaycanlıları xaricilərin zorakılığı və yerli hakim dairələrinin özbaşınalığı əleyhinə mübarizəyə çağırır, həmçinin burjuva ruhunda islahatlar keçirmək tələbini irəli sürürdülər.

XX əsrin əvvəllərində bir neçə il qıtlıq olması və bundan istifadə edən mülkədar və alverçilərin taxıl möhtəkirliyinə başlaması nəticəsində İranın, o cümlədən Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində aclıq və bahalığa qarşı həyəcanlar baş verdi. 1903-

* Ингилаби комитя 1904-ъц илдя Тешранда ири торпаг сашибляриндян, тиярят-сялямчи даиряляриндян, рушанилярдян тутмуш хырда сяняткарлара гядяр мцхтялиф тябгялярдян чыхан 60-а йахын ингилабчы зийалы нцмайяндяларинин йыыньабында йарадылды. Эизли комитянин 18 маддядан ибарят програм- лайищяси «Иранын мцтярягги вя демократик гцввяляриня мцтля-гиййятин мяшви вя онун йериндя «азадлыг бинасы» гурулмасы ццн иътимаи вя сийаси зиддийятлярдян истифадя етмяк йоллары»ны юйрядирди. 1905-ъи илин февралында дияр сийаси тяшкилат «Яньцмяне-мяхфи» тяшкил олунду. Бу тяшкилат Тешранын буйцк мцтяшидляриндян Сейид Мящяммяд Тябятя-баи башда олмагла рушаниляр групу тяряфиндян йарадылмышды. Ингилаб яряфясиндя йаранан бу тяшкилат сцрятля эенишлянирди. Онун цзвяларинин щяр бири тягрибян 30 няфярдян ибарят юзяк-дяряклярдя бирляширди. Бу тяшкилатын цзвялари ичярисиндя рушанилярдян башга мцлкядар вя буржуа нцмайяндялари дя вар иди. «Яньцмяне-мяхфи»нин мярам вя мягсяди кющня сийаси гурулушун деврилмяси конститусийалы щакимийят йарадылмасы вя буржуа азадлыгларынын тямин олунмасындан ибарят иди. Юз сийаси-тябляты фяалийятиндя тяшкилат Иранын мцстягил игтисади инкишафы мясяляляриня хцсуси йер верирди. Щяр ики тяшкилат ингилаби щярякатын идея гящятдян щазырланмасында мцщцм рол ойнамышды.

cü ildə Belçikalılarla bağlanmış yeni gömrük sazişinə qarşı çıxışlar başladı. Göstərilən dövrdə Cənubi Azərbaycanda demokratik fikrin yayılması, milli və siyasi şüurun oyanması, xarici imperalizmə və yerli feodal zülmünə qarşı xalq mübarizəsinin güclənməsində bir sıra başqa amillər də böyük rol oynamışdır. Bu amillər içərisində Bakının fəhlə hərəkatının mərkəzinə çevrilməsi, 1905-1907-ci illər I rus inqilabının başlanması, 17 oktyabr manifestinin xalqa verdiyi azadlıqlar, ölkədə siyasi partiyaların, o cümlədən Şimali Azərbaycanda «Müsəlman konstitusiyası (məşrutə)» partiyasının yaranması və s. Cənubi Azərbaycan xalqının demokratik azadlıq və hüquqlar uğrunda mübarizəsinin genişlənməsinə gətirib çıxardı və bu hərəkat öz davamını həmin ilin dekabrında İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda «Məşrutə inqilabı» nda tapdı.

Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabında. İnqilab 1905-ci ilin dekabrın 12-də Tehrandan Kerman əhalisinə edilən zülmə qarşı çıxan demokratik qüvvələrə qoşulmuş tacirlərin döyülməsinə cavab olaraq ruhanilərin evlərində hökumətə qarşı etiraz yığıncaqları təşkil olunması ilə başladı. Ertəsi gün Seyid Abdulla Behbəhani və Seyid Məhəmməd Təbatəbainin başçılığı altında şah məscidində yığıncaq keçirilməsinə mürtəcə ruhanilər mane oldular. Dekabrın 14-də Tehranın mütərəqqi ruhanilərindən bir qrup başda olmaqla yüzlərlə dini məktəb tələbəsi, minlərlə bazar əhli etiraz əlaməti olaraq Şah Əbdüləzimdə bəstə* oturmaq məqsədilə Tehranı tərk etdilər. İnqilab Komitəsi (İK) və «Əncüməni-məxfinin» bir çox görkəmli üzvləri də onlara qoşuldu. Tehrandan bütün bazarlar, dükanlar və sənətkar emalatxanaları bağlandı. Bəstə oturanlar baş nazirin istefasını tələb edirdilər. Onların sayı günü-gündən artdığından hökumət silahı işə salmaqdan çəkindi, bəstəçilərə güzəştə getməyə, onların bir

sıra tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Hərəkat başçılarının hökumətə verdikləri 8 maddəlik tələbnamə 1906-cı il yanvarın 10-da saray tərəfindən qəbul olundu. Şahın verdiyi fərmanda bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabər olacağı, «Ədalətxana» təsis ediləcəyi, Tehran və Kerman valilərinin vəzifədən kənarlaşdırılacağı, qiymətləri sabitləşdirmək məqsədilə Tehran əhalisi tərəfindən seçilmiş bir şura yaradılacağı vəd edilirdi. Yanvarın 12-də bəstəçilər təntənə ilə şəhərə qayıtdılar.

Sonrakı hadisələr göstərdi ki, şah və baş nazir Eynüddövlənin verdiyi vədlər kütlələri sakitləşdirməkdən başqa bir məqsəd daşıyırdı. Çox keçmədən İK-nin başçılarından Seyid Cəmaləddin Tehrandan sürgün edildi. Aprel-may aylarında İK-nin digər görkəmli üzvləri də həbs edildi. Bu hadisələrdən sonra İK-nin digər üzvlərinin iştirakı ilə «İslami» adlı mərkəz yaradıldı. Əncümən, İnqilabi Komitə və digər qruplar tərəfindən mütləqiyyətin ifşası əhali içərisində davam edən inqilabi əhval-ruhiyyəni artırır, onları gərgin toqquşmalara hazırlayırdı. 1906-cı ilin iyulunda hökumətin növbəti həbs tədbirləri kütləvi nümayişlərə səbəb oldu. İyulun 9-dan başlayan izdihamlı nümayişlər genişləniş inqilabi hərəkata çevrildi. İyulun 16-da tanınmış müctəhidlər Tehranı tərk edib Quma yola düşdülər. İyulun 17-də konstitusiyacı 9 tacir İngilis səfirliyinin bağında bəstə oturdu. Tezliklə yüzlərlə tələbə, müəllim, tacir, alverçi və sənətkar bəstəçilərə qoşuldu. Avqustun 2-də onların sayı 14 minə çatdı. Bəstəçilər aşağıdakı tələbləri şahı təqdim etdilər: Konstitusiyaya (Məşrutə) elan etmək, Məclis çağırmaq, Eynüddövləni vəzifədən kənar etmək, ruhaniləri Qumdan geri çağırmaq, sürgün edilmiş inqilabçıları azad etmək və s.

1906-cı ilin yayında Müzəffərəddin şah inqilabçıların tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Avqustun 5-də Konstitusiyaya verilməsi haqqında şah fərmanı imzalandı. Avqustun

* Мясчи́длярдя, сяфи́рликлярдя вя щюкумятин эщъ тятбиг едя билмядийин дияр йерлярдя щяйата кечирилян отураг нцмайиш, ирансайаы протест.

19-da hərəkət başçıları, dövlət nazirləri, əhalinin müxtəlif təbəqələrindən 3 min nəfər toplanaraq təntənəli surətdə Məclis (Məcəse-şoraye-milli) yaradılmasını elan etdilər. Həmin yığıncaqda məclisə nümayəndələr seçilməsi üçün nizamnamə tərtib edilməsi işi orada təşkil olunmuş müvəqqəti məclisə tapşırıldı. Sentyabrın 9-da seçki nizamnaməsi şah tərəfindən imzalandıqdan sonra Tehrandə Məclisə seçkilər başlandı. Seçki qanunu yüksək əmlak senzi qoyaraq əhalinin böyük bir qismini (fəhlə, kəndli, sənətkar və tacirlər) seçki hüququndan məhrum edir və gələcək İran parlamentində feodal aristokratiyasının, mülkədar və varlı tacirlərin seçiləcəyinə təminat verirdi. Hakim dairələr isə tezliklə konstitusiya fərmanını ləğv etməyə hazırlaşdı. Bu hal Tehranın ardınca əyalətlərdə, xüsusilə də sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin əks olduğu Cənubi Azərbaycanda geniş xalq hərəkətinin başlanmasına səbəb oldu.

4. Təbriz üsyanı. Səttarxan

1906-cı ilin avqust ayında Tehrandə inqilabi hərəkətin qələbəsi, konstitusiyanın elan edilməsi, sonra isə mütləqiyyətin konstitusiyanı pozmaq cəhdi və şahın məclisə seçkilər haqqında nizamnaməyə qol çəkməkdən imtina etməsi xəbəri Təbrizə çatdıqda şəhərin mübariz qüvvələri, onun siyasi cəmiyyətləri Tehrandə olduğu kimi Təbrizdə də ümumi tətil təşkil etdilər. 1906-cı ilin sentyabrında «İsmailiyyə Əncüməninin» tanınmış üzvləri Təbrizdə ingilis konsulxanasında, minlərlə insan «Samsam xan» məscidində bəstə əyləşdi. Bəstçilər Konstitusiyanın elan olunması tələbi ilə şahı müraciət etdilər.

Təbrizdəki ümumi tətil, kütləvi bəst, geniş yığıncaqlar və nümayişlər gizli siyasi cəmiyyətlər tərəfindən təşkil və idarə olunmuşdu ki, onlara Bakının sosial-demokrat təşkilatlarının

güclü təsiri var idi. 1905-ci ildə «Hümmət»in yardımı ilə Bakıda çalışan iranlıların tam gizli şəraitdə öz təşkilatı - «İctimaiyune amiyyun» (mücahid sosial-demokrat partiyası) yaradıldı. Partiyanın yaradılmasında N.Nərimanov, M.Axundov, M.Əzizbəyov, B.Qasimovun xüsusi rolu olmuşdur. N.Nərimanov tərəfindən RSDFP-nin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi və çap olunmuş proqram mətni partiyanın proqramı kimi əsas götürüldü. Bu proqram sənədi yerli siyasi, sosial-iqtisadi şəraitə uyğun şəkildə işlənib hazırlandı. «Mərkəzi-qeybi» (Gizli mərkəz) adlandırılan Təbriz sosial-demokrat təşkilatının başında Əli Müsyö dururdu.

Nəhayət, 1906-cı il sentyabrın 9-da Məclisə seçkilər keçirilməsi haqqında əsasnamə imzalandı. 1906-cı il sentyabrın 20-də Təbriz üsyançıları öz tələblərinə sarayda müsbət cavab aldıqdan sonra ingilis konsulxanasından və «Samsam xan» məscidindən çıxaraq bazar və dükanları açdılar. Mübarizənin davamı məqsədilə kütlələri vahid mərkəz ətrafında birləşdirməyi ümdə vəzifə hesab edən 20 nəfər siyasi lider-«Əncüməne-əyalətiye-Azərbaycan» adlanan ilk siyasi əncümanın əsasını qoydu. Göstərdiyi fəaliyyətin mahiyyəti etibarilə bəzən siyasi mübarizənin rəhbərlik mərkəzi, bəzən isə inqilabi hökumət vəzifəsi daşıyan bu əncüman yalnız İran Məclisinin ikinci çağırışı dövründə (1909-1911) konstitusiyaya uyğun olaraq əyalət əncüməni kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan əyalət əncümanı yarandıqdan sonra Təbriz nümayəndələrinin məclisə göndərilməsi üçün 1906-cı il oktyabrın 20-də seçki əncümanı təşkil edildi. Nümayəndələrin seçilməsi noyabrın 5-də başa çatdırıldı. 1906-cı il noyabr-dekabr aylarında əyalət əncümanının rəhbəri ilə Azərbaycanın digər şəhərlərində (Urmiya, Salmas, Marağa, Ərdəbil, Zəncan, Xalxal, Xoy, Maku, Binab, Astara və b.) vilayət əncümanları yaradıldı və beləliklə əncümanın nüfuzu Cənubi Azərbaycanın bütün rayon və şəhərlərinə yayıldı. Seçkilər başa çatdıqdan

sonra da vəliəhd Məhməmmədəli Mirzənin tələbinə baxmayaraq əncüman öz fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycan əyalət əncümanı təkcə vəliəhdə qarşı mübarizədə deyil, xalq kütlələrinin xeyrinə başladığı islahatlarla, o cümlədən ərzaq mallarının qiymətinin qaydaya salınması, möhtəkiriyyənin məhdudlaşdırılması, məhkəmə işlərinə nəzarət, maarif və məktəblərin inkişafı və s. kimi sahələrdə müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə edərək kütlələrin dərin hörmət və inamını qazanmışdı və güclü hakimiyyət orqanına çevrilmişdi.

1907-ci il fevralın 8-də Azərbaycan nümayəndələri Tehrana gəldi. Onlar paytaxt əhalisi tərəfindən təntənə ilə qarşılandılar və Azərbaycan əyalət əncümanının saraya verdiyi tələblərin müzakirəsi zamanı möhkəm dəlillərlə məclisin razılığını əldə etdilər. Məclis özü də Məhməmmədəli şah olduğu gündən (19 yanvar 1907-ci il) məclisə qarşı bəslədiyi etinasız münasibətdən, nazirlərin məclis qarşısında məsuliyyət daşımalarına maneçilik törətməsindən narazı idi. Məclis Azərbaycan əyalət əncümanının 7 maddədən ibarət tələblərini yazılı şəkildə saraya göndərdi və bunların həyata keçirilməsini tələb etdi. Lakin şah ölkədə konstitusiya üsuli-idarəsinin bərqərar edilməsi, əyalət və vilayət əncümanlarının yaradılması və s. haqqında bu tələbləri qəbul etmədi.

Mütləq monarxiyanı bərpa etmək fikrindən çəkinməyən şah İranın keçmiş baş naziri Əminüssultan Atabəyi ölkəyə çağırmaq, onun vasitəsi ilə inqilabi hərəkəti boğmaq planını hazırlayırdı. Mayın 2-də şah tərəfindən baş nazir vəzifəsinə təyin edilən Atabəy hakimiyyətə keçdikdən sonra ölkənin hər tərəfində feodalların qaragurühpə dəstələri tərəfindən əhaliyə, demokratik qüvvələrə qarşı basqınlar təşkil etməyə başladı. Azərbaycanda genişlənməkdə olan hərəkətdə qarşı şah və Atabəyin istifadə etdiyi vasitələrdən biri də Maku feodalı İqbalüssəltənənin qaragühpə dəstələri idi. Bu dəstələr Maku və Xoy vilayətlərinin mühüm hissələrini ələ keçirib inqilab tərəfdarlarına

divan tuturdular. Xoy şəhərinin müdafiəsində yüzlərlə döyüşçü şəhid oldu. Bu hadisələrlə əlaqədar 3 gün milli matəm elan olundu. Bütün bazar və dükənlər bağlandı, 40 min nəfərin iştirakı ilə etiraz mitinqi keçirildi. Sosial-demokrat təşkilatları Məclis tərəfindən xalq üçün əhəmiyyətli maddələrin olduğu konstitusiyaya əlavələrin qəbul edilməsini ciddi tələb edir, irtica qüvvələri qarşısında inqilabın əsas məqsədlərini, qəbul edilmiş konstitusiyanın həyata keçirilməsini təmin etməyin yolunu kütlələrin gücündə, onların silahlanmasında görür, hətta terror aktlarını həyata keçirməkdən çəkinmirdilər. Avqust ayının 31-də Atabəy məclisdən çıxarkən Tehran sosial-demokrat təşkilatının üzvü Təbrizli Ağabəy tərəfindən öldürüldü və bu xəbər Təbrizdə böyük sevincə qarşılandı. Terroru həyata keçirdikdən sonra intihar edən Abbas ağa üçün matəm mərasimləri keçirildi.

1907-ci ilin oktyabrında şah tərəfindən məhdud burjua azadlıqlarını nəzərdə tutan Konstitusiyaya «Əlavələr» qəbul edildi və sənədin təsdiqi inqilab cəbhəsində qüvvələrin təbəqələşməsini sürətləndirdi. İrtica qüvvələri xalq və inqilab cəbhəsinə qarşı hücum hazırlaşmağa başladı və bu yolda bütün vasitələrdən-Türkiyə, İngiltərə və çar Rusiyası dövlətlərinin hakim dairələrinin köməyindən istifadə etməkdən də çəkinmədi.

1907-ci ilin noyabrında şah başda olmaqla irtica qüvvələri əksinqilaba qarşı tədbirlər görməyə başladılar. Demokratik hərəkətdə qarşı hücum hazırlamaq məqsədilə Tehrandə «Fetovvat» və «Səadət», eyni zamanda Təbrizdə «İslamiyyə» adlı irticaçı əncümanlar təşkil edildi. İrticaçılar 1908-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda və İranın başqa yerlərində öz fitnəkarlıqlarını qüvvələndirdilər. Şah və onun ətrafında toplaşan mürtəcə qüvvələr tərəfindən hələ 1908-ci ilin aprel və may aylarında hazırlanmaqda olan hökumət çevrilişi həmin il iyun ayının 23-də həyata keçirildi. Bir gün əvvəl şah kazak briqadasının komandiri polkovnik Lyaxovu polis və digər

inzibati orqanlar da daxil olmaqla Tehrandakı bütün silahlı qüvvələrin başçısı təyin etdi. Şahdan məclis binasında, Səpəhsamar məscidində və başqa yerlərdə cəmləşmiş inqilabçıları tərkisilahlı əmrini alan Lyaxov iyunun 23-də səhər tezdən hücum əmrini verdi. Məclisin müdafiəçilərinin bir saat, «Azərbaycan», «Müzəffəri» əncümanları və digər yerlərdə toplanan döyüşçülərin isə 7 saat davam edən müqavimətinə baxmayaraq top atəşi altında onların binaları dağıdılaraq qarət edildi. Tehranın hər tərəfində əncümanlar, qəzet redaksiyaları və s. dağıdıldı, 300 nəfərdən çox konstitusiyaçı həlak oldu. Məclis nümayəndələrindən və konstitusiya tərəfdarlarından çoxu həbs və sürgün edildilər. Əksinqilab bütün İranda hücum keçdi. Lakin Təbrizdə inqilabi hərəkət daha ciddi şəkildə aldı, burada Azərbaycan əyalət əncümanı, Təbriz sosial-demokrat təşkilatı və məhəllə əncümanları yeni inqilabi mübarizəyə, qəti döyüşlərə hazırlaşmağa başladılar. İnqilabi mübarizənin mərkəzi Tehrandan Təbrizə keçdi.

Mirhəşimin rəhbərlik etdiyi əksinqilabi «İslamiyyə» əncümanı ətrafında toplaşmış irticaçılar inqilabi qüvvələr «Babi», «dinsiz» adlandıraraq, dindar kütlələri inqilabi hərəkətdən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. 1908-ci ilin yanvarın 30-da hər iki tərəf arasında ilk toqquşma baş verdi. 20 nəfər həlak oldu. İrticaçılar Əmirqız məhəlləsi istisna olmaqla, Təbrizin şimal-şərq hissəsini tutdular * Əmirxız məhəlləsini Təbriz üsyanının görkəmli rəhbəri Səttar xanın † dəstəsi, Xiyaban məhəlləsini isə

* Бу двурдя Тябриздя 12 рясми мящялля вар иди: Ямирягыз, Дявяхи, Сорхат, Шешкилан, Баьмешя, шящярин шяргиндлян гярбя дьору ахан Мейдан чайынын (Мешранрудун) саьында, диэяр мящялляляр ися чайын сол голунда йерляширди. Вурушмалар двурцндя Ямирхыз истисна олмагла чайын саь тяряфи яксингилабын, сол тяряфиндяки мящялляляр ися ингилабчыларын ялин-дя олмушдур.

† Ёянуби Азярбайъанда ингилаби дюйщшлярин яфсаняви гящряманына чеврилмиш Сяттархан кечян ясрин 60-ъы илляринин сонларында Гарадаьда хырда таьир аиялясиндя анадан олмушдур. Атасы Щаъы Щясян вя буюцк гардашы Исмайыл азадлыгсевяр шяхсляр олмуш, буна эюря дя щюкумят мямур-

onun ən yaxın silahdaşı Bağır xanın başçılıq etdiyi hissələr müdafiə edirdilər. Üsyanda kəndlilər, fəhlələr, xırda şəhər burjuaziyası da iştirak edirdi.

İyulun 15-də əksinqilabi qüvvələr inqilabın son səngəri olan Əmirxız məhəlləsinə hər tərəfdən yürüşə başladılar. Səttarxanın müqavimətinin son dəqiqələri sayılan dö-yüşdə əksinqilabın heç bir nəticə əldə edə bilməməsi əhalini heyrətləndirdi, silahını yerə qoymuş mücahidlərdə inqilabi müdafiə hissini qüvvətləndirdi. Öz kiçik dəstəsi ilə hücum keçən Səttarxan şəhərin mərkəz hissəsində bütün damlardan, darvazalardan və məscidlərdən ağ bayraqları vurub salaraq, onların yerlərinə qırmızı bayraqlar asdırdı. Bu hadisə İran inqilabında tarixi dönüşün əsasını qoydu. Əvvəlcə Əmirqız, sonra isə bütün Təbriz və Cənubi Azərbaycan inqilabın mərkəzinə çevrilərək irtica qüvvələri üzərində qələbənin əsasını qoydu.

Səttarxanın və onun silahdaşlarının igidlik və qəhrəmanlığı mücahidləri hərəkətə gətirdi. Onlar dəstə-dəstə Səttarxana qoşulmağa başladılar. Təbriz sosial-demokrat

ларынын даим тягиб вя щцлмця мяруз галмышлар. Эянь йашларында икян щюкумят мямурларынын Сяттарханын аиялясиня вурдуьу зярбяляр (Исмайыл Шимали Азярбайъан цсянчыларындан мящшур Гачаг Фяршады эизлятмясиня эюря шябс едиляряк Тябриздя вялящд Мцзяфяряддин Мирзянин ямри иля юлдцрцлмщдц) онда щцлмя, мцтлягиййятя гаршы нифрят щисси йаратмышды. Сяттар бир мцддят дювлятин силащлы дястяляриня ищя гябул олунмуш, вязи-фя алмыш, лакин бу онун цсянкар тябиятиня уйьун эялмядийиндян дювлят гуллуьундан имтина етмиш, Тябриздя хырда алверля мящшул олмушдур Вятя-ниндя щюкм сцрян ядальтсизлийин шащиди олан Сяттар юзц кими силащдаш-лары иля бирликдя силащлы гачаг дястяси йарадараг айры-айры йерлярдя зящмяткеш кцтляляринин мцдафиячиси кими чыхыш етмиш, дяфялярля шябс алынмышды. Бцтцн бунлар Сяттары халгын севимлиси етмищдир. Халг ону щюрмят яламяти олараг Сяттархан чаьыырды. Тябриздя мцтлягиййятя гаршы цсян башладыгда ингилаб дюйщшцляринин сырасында Сяттархан да вар иди. 1908-ъи илин явялляриндя Тябриз сосиал-демократ тящкيلاتынын тя-щяббцсц иля шящярин щяр мящяллясиндя фядаи дястяляри йарадылдыгда Сяттархан йашадыьы Ямирягыз мящяллясинин мцъащидляриня башчы тйин олунмушду.

təşkilatı «Hərbi şura» yaradaraq silahlı qüvvələrin hərbi cəhətdən təşkilini və nizam-intizam işlərini bu şuranın öhdəsinə qoydu. Təbrizin Ərk qalasında olan silah anbarlarından bütün mücahidlər silahlandırıldılar. Hərbi şura döyüşçüləri-fədailəri və mücahidləri 20-25 nəfərlik dəstələrə böldü. Hər dəstə özünə başçı seçirdi. Döyüşçüləri çörəklə təmin etmək üçün Əmirxız və Xiyaban məhəllələrində ancaq onlara xidmət edən çörək dükənləri açıldı.

Üsyanın idarə olunması və davam etdirilməsi üçün pula, taxıla və silaha böyük ehtiyac var idi. Təbriz sosial-demokrat təşkilatının təşəbbüsü və Azərbaycan əyalət əncümanının göstərişi ilə Təbrizdə «İlanə komissiyonu» yaradıldı ki, 12 tacir və hər məhəllədən 1 nümayəndənin daxil olduğu bu yardım komissiyası şəhərin varlılarından yardım toplayırdı.

Tehranda çevriliş etmiş, bir çox başqa iri şəhərlərdə hücumla keçmiş irtica qüvvələrini və Məhəmmədəli şahı Təbrizin müqaviməti çox narahat edirdi. Buna görə 1908-ci ilin avqustunda buraya 40 min nəfərdən artıq silahlı qüvvə göndərildi. Sentyabrın 25-də Təbriz üzərinə 2 günə qədər davam edən hücum başlandı, lakin irtica qüvvələri heç bir uğur qazana bilməyərək oktyabrın 12-də şəhəri tərk edib qaçmağa məcbur oldular. Hadisə şah ordusu içərisində ruh düşkünlüyü yaratdı. Təbriz üsyançılarının qələbə xəbəri tezliklə İrana, Qafqaza və Avropanın bir çox ölkələrinə yayıldı. Paris, İstanbul, Nəcəf, Tiflis, Bakı və digər mühüm şəhərlərdən Azərbaycan əyalət əncümanına, Səttarxanın ünvanına təbrik teleqramları göndərildi. Xalq Səttarxanı «Sərdar-e milli» Bağırxanı isə «Salar-e milli» adlandırdı, sonra isə əyalət əncümanı bu adları rəsmiləşdirmək üçün qərar qəbul etdi.

1907-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Təbriz üsyanının axırınadək Cənubi Azərbaycan əyalət əncümanı Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı olduğu kimi, 1908-ci il iyun ayından etibarən Təbrizdə yaranmış hərbi şura da

üsyanın silahlı qüvvələrinin baş idarə orqanı idi.

Təbriz üsyanına ideya və təşkilatı cəhətdən rəhbərlik edən sosial-demokrat təşkilatı (rəhbəri Əli Müsyö) əksinqilabın Təbrizə qarşı daha güclü hücumlar hazırlamasından xəbərdar olduğu üçün şəhəri və inqilabı qorumaq məqsədilə hazırlıq işi aparırdı. Şəhəri ərzaq malları ilə təmin etmək və ehtiyat hazırlamaq üçün əyalət əncümanı xüsusi fədai dəstələri vasitəsilə vilayətlərdən çoxlu miqdarda taxıl və ərzaq malları topladı. Geri çəkilən əksinqilabi qüvvələr və onların qarətçi dəstələri isə Cənubi Azərbaycan kəndlərini çapıb talayırdılar. Əyalət əncümanının göstərişi ilə Mərənd, Xoy, Salmas, Marağa və digər şəhərlərə göndərilən fədai dəstələri tezliklə həmin şəhərləri qaraguruhçu dəstələrdən azad etdilər.

1909-cu ilin fevralına qədər Cənubi Azərbaycanın bütün qərb vilayətləri (Maku istisna olmaqla) inqilabçıların əlinə keçdi. Azərbaycanın şərq vilayətlərində də əksinqilaba qarşı etiraz güclənirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Məhəmmədəli şah İranın bütün əyalət və vilayətlərindən silahlı qüvvələr toplayır, Təbriz üzərinə göndərməkdə davam edirdi. 1908-ci ilin dekabrında əksinqilab yenidən 40 min silahlı adam toplamışdı.

1909-cu il yanvarın axırlarında Təbriz şəhəri yenidən mühasirəyə alındı. Fevral-mart aylarında Təbriz üzərinə əksinqilabın hücumu başladı, lakin bu hücumlar da inqilabçılar tərəfindən dəf edildi. Bununla belə mühasirədə olanlar aclıq və qıtlıqdan çox əziyyət çəkirdilər. Aprelin 14-də uzun müddət Marağa şəhərinin qubernatoru olmuş Səməd xanın qoşunları Təbrizə hücum etdilər, yenə də müvəffəqiyyət əldə edilmədi. Belə bir şəraitdə ingilislər və çar Rusiyası açıq müdaxiləyə əl atdılar. Çar Rusiyası xarici konsulluqları və təbəələri müdafiə etmək və guya Təbrizə ərzaq daşınmasını təmin etmək bəhanəsi ilə aprelin 29-da öz qoşunlarını Təbrizə yeritdi. Mayın əvvəllərindən etibarən rus ordusu Təbrizdə silahlı mücahidləri

tərkisiləh etməyə başladı. Rusiya təbəəsi olan Qafqaz inqilabçıları* Cənubi Azərbaycandan çıxarıldılar və tezliklə öz vətənlərində həbs edildilər. Təbriz sosial-demokrat təşkilatının və əyalət əncüməninə qərarına əsasən Səttarxan və hərbi şura rus qoşunları ilə hər cür toqquşmanı mücahidlərə qadağan etdi. Beləliklə, döyüşlər dayandırıldı. Təbriz üsyanı yatırıldı.

Təbriz üsyanı və Azərbaycandakı demokratik hərəkət bütün İranda inqilabi hərəkətin yenidən yüksəlişinə təkan verdi. Təbriz üsyanı Rəşt və İsfahanda üsyanların uğurla başa çatmasına, üsyançıların Tehran yürüşünə,eyni zamanda Məhəmmədəli şahın hakimiyyətdən devrilməsinə[†] və Konstitusiyanın bərpa olunmasına səbəb oldu.

Fədailəri tərk-siləh etmək məqsədiləTehranın rəsmi dairələri tərəfindən Səttar xan və Bağır xan 1910-cu il martın 11-də paytaxta dəvət olundular.Azərbaycanda yenidən qan tökülməsinin qarşısını almaq məqsədilə ertəsi gün Təbrizdən çıxmağa razılıq verən Səttarxan və Bağırxan aprelin 15-də Tehrana çatdıqda məclis nümayəndələrindən ibarət böyük bir izdiham tərəfindən son dərəcə böyük hörmətlə qarşılandılar.O dövrün mətbuatının yazdığına görə, həmin vaxta qədər heç bir siyasi, ictimai xadim, heç bir ruhani və xarici qonaq, hətta şah belə təntənə ilə qarşılanmamışdı. Tərkisiləh haqqında əldə edilmiş razılığa baxmayaraq, Səttarxan və ətrafındakılara Tehrandaxaincəsinə basqın edildi. Avqustun 7-də 300 nəfərə yaxın silahlı fədainin toplaşdığı Atabəy parkı fədailərdən heç birinin gözləmədiyi halda 6 min nəfərlik müxtəlif silahlı

*Бунлар Тифлис «Йардым комитяси», «Булфа ялагя комитяси»нин цэвляриндян бир чоху, шямчинин Н.Няриманов, Гулам Гяни оьлу, Мирзя Шапур Гяни оьлу вя диярляри иди.

[†]16 ийул 1906-гы илдя йцрщдя иштирак етмиш гцввялярин башчыларынын иштиракы иля Тешранда кечмиш парламент нцмайяндяляриндян, назирлярдян, варлы таъирлярдян, ири рушанилярдян ибарят йарадылмыш «Али Мяълис» Мящяммядяли шашцын деврилдийини, онун 14 йашлы оьлу Султан Ящмядин шаш елан олундуьуну елан етди.

dəstələr tərəfindən mühasirəyə alınaraq hər tərəfdən top atəşinə tutuldu. Fədailər özlərini müdafiə etməyə məcbur oldular. Bu vuruşmada mücahidlərdən 18 nəfər həlak oldu, 40 nəfər, o cümlədən Səttarxan yaralandı, 300 nəfərə yaxın fədai həbsə alındı. Bununla da inqilabın son səngəri dağıdıldı.

Səttarxan və Bağırxana Təbrizə qayıtmağa icazə verilmədi. Bu əslində sürgündə qalmaq demək idi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu. Lakin Cənubi Azərbaycanda yerləşən çar Rusiyasının qoşunları əhalinin fəal çıxışına imkan vermədilər. Çar hökuməti Təbrizə yeni hərbi qüvvələr göndərməklə dekabrın 28-dək Təbriz fədailərinin müqavimətini qırdılar. Ələ keçən fədailər və Təbriz əncümanı rəhbərlərinə divan tutuldu.

1910-cu ilin noyabr ayında Cənubi Azərbaycan xalq hərəkətinin görkəmli başçılarından biri olan Əli Müsyö vəfat etdi. Çar hökuməti əhalinin müqavimət əzmini qırmaq məqsədilə Azərbaycan əyalət əncümanı binasını, Səttarxan, Bağırxan, Əli Müsyö və bir çox hərəkət rəhbərlərinin evlərini dağıdıb xarabaya çevirdilər. Bütün Cənubi Azərbaycanda terror və irtica hökm sürməyə başladı.

1905-1911-ci illər inqilabının yatırılması nəticəsində çar Rusiyası və İngiltərə tərəfindən İranın, o cümlədən inqilabda mühüm rol oynamış Cənubi Azərbaycanın əsarət altına alınması və istismarı qüvvətləndi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 1905-1911-ci illər İran inqilabı və onun tərkib hissəsi olan Cənubi Azərbaycan hərəkətinin böyük tarixi əhəmiyyəti oldu.

1905-1911-ci illər İran inqilabı ölkənin ictimai-iqtisadi inkişafı zəminində yetişən, vaxtilə Avropa ölkələrində baş vermiş burjua inqilablarından özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənən, Şərqi bir sıra asılı və yarımmüstəmləkə ölkələrinə xas olan burjua inqilabı idi. Bu inqilabda mühüm rol oynayan Cənubi Azərbaycandakı hərəkətin də bir neçə fərqli və özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, bu üsyan ilk dəfə olaraq bütün İranda

və ümumiyyətlə Şərq ölkələrində xalq hakimiyyətinin ilk rüşeymi olan inqilab əncümanları yaratmış oldu. Bu xüsusiyyət Cənubi Azərbaycan hərəkatının hərəkətverici qüvvələrində demokratik qüvvələrin rolunun daha güclü olmasının nəticəsi idi. İnqilabın dərinliyi və geniş kütlələri əhatə etməsi cəhətdən Azərbaycandakı hərəkat, xüsusilə Təbriz üsyanı burjua-demokratik inqilabı səviyyəsinə yüksələ bildi.

Cənubi Azərbaycandakı hərəkatın daha bir xüsusiyyəti burada çıxışlara vahid siyasi rəhbərliyin «İctimaiyune-amiyun» (sosial-demokrat) təşkilatının mövcud olmasında idi.

Nəhayət, Cənubi Azərbaycan hərəkatı dünya ictimaiyyətinin diqqət və rəğbətini qazanmış Səttarxan və Bağırxan kimi inqilab sərkədələrini yetişdirdi.

Ədəbiyyat

1. Cənubi Azərbaycan tarixinin очерki (1828-1917). Bakı: 1985.
2. Həsənov N. Oyanmış Təbriz və Səttarxan. Bakı: 1986.
3. Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 гг. М.: 1957.
4. Tadeusz Svietoslovski. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: 2000.
5. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı: 2004.

Ə.Ə.Şahverdiyev
V.R.Nəbiyev

VII. AZƏRBAYCAN BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ

1. Müharibənin başlanma səbəbləri
2. Şimali Azərbaycanın insan resurslarının və iqtisadiyyatının Rusiyanın tərkib hissəsi kimi müharibəyə cəlb olunması.
3. Müharibə edən dövlətlərin planlarında «erməni məsələsi» və Azərbaycan
4. Antanta və Döndrlər blokuna daxil olan dövlətlərin Azərbaycan siyasəti.
5. Cənubi Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində
6. Oktyabr çevrilişindən sonra Sovet Rusiyasının Azərbaycanla bağlı siyasəti
7. Müharibənin ikinci mərhələsində Bakı nefti uğrunda gedən mübarizə.
8. Birinci Dünya müharibəsi illərində Naxçıvanda yaranmış siyasi vəziyyət.

1. Müharibənin başlanma səbəbləri

Avstriya vəliəhddinin öldürülməsi Birinci Dünya müharibəsinin başlanması üçün əsas səbəb ola bilməzdi. Çünki Avropa tarixində dövlət adamlarına sui-qəsd faktı istənilən qədərdir. Belə olan halda Avropada müharibələrin sayı-hesabı olmazdı. Müharibənin başlıca səbəbləri İngiltərə və Fransanın Almaniyaya və onun müttəfiqləri arasında kəskin ziddiyyətlər, iki hərbi-siyasi blok arasında qarşıdurma və Balkanlar uğrunda alman-slavyan qarşıdurması idi.

1914-cü il iyul ayının 15-də Avstriya-Macaristan Serbiyaya müharibə elan etdi. Serblərin müttəfiqi olan çar

Rusiyası bu hadisəyə biganə qalmayaraq, ümumi səfərbərlik elan etdi. Buna cavab olaraq iyulun 19-da Almaniyaya Rusiyaya, iyulun 21-də isə Fransaya müharibə elan etdi. Almaniyanın Belçikanın neytral mövqə tutduğuna baxmayaraq onu işğal etməsi iyul ayının 22-də İngiltərənin Almaniyaya müharibə elan etməsinə gətirib çıxartdı.

1914-cü il avqust ayının 10-da Yaponiya Almaniyaya müharibə elan etdi. Region dövlətlərinin heç biri tək-tək müharibə aparmaq istəmirdi. Ona görə hərbi-siyasi blok halında müharibəyə cəlb olan dövlətin hər birinin özəl iqtisadi və siyasi məqsədi var idi.

Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan mövzusunda aydınlıq gətirmək üçün üç mühüm məsələ ön plana çəkilməlidir.

Birincisi, Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycanın geo-siyasi mövqeyinə aydınlıq gətirmək lazımdır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində işlənən «geopolitika» sözü, yunan sözü olub iki hissədən ibarətdir. Geo-yer, politikos-hər nə varsa dövlətlə bağlıdır və s. mənasını verir.

Hər bir dövlətin xarici siyasəti bir sıra coğrafi amillərlə müəyyən olunur. Ona görə də, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, eləcə də zəngin təbii sərvətləri daimi dünyanın aparıcı dövlətlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

İkincisi, 1914-1918-ci ildə Cənubi Qafqazda «erməni məsələsi»nin ön plana keçməsi və müsəlman-türk regionları üçün yaratdığı təhlükə ilə bağlıdır. Belə ki, Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə regionda ictimai-siyasi proseslərin müsbət yöndə inkişafına mane olan «erməni məsələsi» Azərbaycan üçün də təsirsiz ötüşmədi.

Bəzi dövlətlər öz maraqlarına uyğun olaraq ermənilərin Cənubi Qafqazda dinc müsəlman-türk əhaliyə qarşı törətdikləri vəhşiliklərə dəstək verdilər.

Üçüncüsü, Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən döv-

lətlərin hər birinin Azərbaycana dair müəyyən niyyətləri var idi.

Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə beynəlxalq münasibətlərdə yeni mərhələ başlanmış oldu.

Azərbaycan zəngin və mühüm geosiyasi bir region olaraq İran, Osmanlı və Rusiya dövlətləri ilə həmsərhəd idi. Şərqdə – Xəzər, Qərbdə – Gürcüstanla əhatə olunan Azərbaycanın beynəlxalq yükdaşımaları həyata keçirmək üçün Bakı kimi əlverişli dəniz limanı var idi.

Azərbaycan əlverişli coğrafi şəraiti, xammal ehtiyatları və mühüm geostrateji mövqeyi ilə seçilən bir ölkə idi. 1917-ci ildə Azərbaycan ərazisi (Cənubi və Şimali Azərbaycan ilə birlikdə – Ə.Ş.) 200,5 min kv.km. olmaqla Cənubi Qafqazın ümumi ərazisindən böyük idi. Azərbaycan Avropa dövlətləri ilə Şərq ölkələri arasında körpü rolunu oynamaqla dünyanın mühüm ticarət yollarının kəsişməsində yerləşirdi. Şimali Azərbaycanda Bakı-Novorossiysk, Bakı-Batumi, Cənubi Azərbaycanda isə Təbriz-Bursa-İstanbul və s. kimi ticarət yolları beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin arteriyasını təşkil edirdi.

Azərbaycan həm də Cənubi Qafqazın əsas energetika bazası idi. Oktyabr çevrilişinə qədər Bakı nefti Rusiyanın əsas enerji mənbəyi olduğundan bolşeviklər onun itirilməsi faktı ilə heç cür razılaşmaq istəmirdi. Digər tərəfdən başqa güclü dövlətlər də ciddi-cəhdlə Bakı neftini ələ keçirməyə çalışırdı.

Oktyabr çevrilişindən sonra Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərin planında Bakı neftini ələ keçirmək başlıca məqsəd daşıyırdı. Eyni zamanda, Azərbaycan Rusiya, İran, Osmanlı ilə yanaşı, digər güclü dövlətlər üçün hərbi-siyasi əhəmiyyətə malik bir region idi. Azərbaycan ərazisi Yaxın və Orta Asiyaya çıxmaq üçün əlverişli coğrafi imkanları ilə yanaşı, həmçinin müdafiə xarakterli əhəmiyyət kəsb edirdi.

2. Şimali Azərbaycanın insan resurslarının və iqtisadiyyatının Rusiyanın tərkib hissəsi kimi müharibəyə cəlb olunması

Müharibə böyük dövlətlərin ərazisində yaşayan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının da iqtisadi və siyasi həyatına öz mənfi təsirini göstərdi.

Birinci Dünya müharibəsi Azərbaycan iqtisadiyyatına güclü zərbə endirmiş, əhalinin vəziyyətini son dərəcə pisləşdirmişdi.

Müharibənin ilk günlərindən Rusiyanın HDD (Hərbi Dəniz Donanması) neft yanacağına olan tələbatı artmışdı. Əgər rus donanması 1913-cü ildə 250 min pud yanacaq almışdısa, 1916-cı ildə donanma 18 mln pud mazut və 0,8 mln pud müxtəlif neft məhsulları almışdı.

1916-cı il may ayından, 1917-ci il may ayına kimi Rusiyanın HDD 20 mln pud müxtəlif neft məhsulları almışdı. Rusiyanın hərbi donanması üçün benzin, kerosin, mazut məhsullarının daşınmasını kontraktə uyğun olan «Nobel qardaşları» şirkəti həyata keçirdi.

Ümumiyyətlə, istər müharibə ərəfəsində, istərsə də müharibə zamanı Bakı nefti Rusiya Hərbi Dəniz Donanmasının təhcizatında aparıcı rol oynadı.

Çar hökuməti bəy nəslindən olan şəxslərin orduya götürülməsinə yol verirdi. Onların bəziləri hərbi məktəblərdə təhsil aldıqdan sonra rus ordusunda zabitlik edir və müxtəlif cəbhələrdə döyüş əməliyyatında iştirak edirdi.

Rus ordusunun görkəmli generalları Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Hüseynxan Naxçıvanski və başqları onların sırasına daxil idi.

Topçu general S.Mehmandarov almanları dəfələrlə ciddi məğlubiyyətə uğratmış istedadlı sərkərdə idi. 21-ci piyada diviziyasının komandiri olan S.Mehmandarov 1914-cü ilin

Lodz əməliyyatı zamanı xüsusilə fərqlənmişdi; o, rus qoşun hissələrini mühasirəyə salmaq istəyən alman generalı Mackenzinin planlarını puça çıxarmışdı. Bundan sonra II Qafqaz ordu korpusunun komandiri təyin olunan S.Mehmandarov, müharibənin sonlarına yaxın ordu komandiri vəzifəsinə kimi yüksəldi.

General-leytenant Ə.Şıxlinski rus ordusunda topçuluq işinin ən mahir ustalarından biri hesab olunur.

Birinci Dünya müharibəsi illərində o bir sıra ali komandanlıq vəzifələrini tutmuşdu. Müharibənin ilk günlərində Peterburqun toplarla müdafiə olunması ona tapşırılmışdı.

1915-ci ildə Ə.Şıxlinski Ali Baş Komandanın qərargahında topçuluq işləri üzrə general vəzifəsinə, sonra Qərb cəbhəsinin topçu qoşunları rəisi, müharibənin sonlarına yaxın isə 10-cu ordunun komandanı vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

Çar hökuməti tərəfindən ali sərkərdə ordenləri ilə təltif olunmuş bu generallardan əlavə, 1914-1917-ci illərdə rus ordusu sıralarında 200-ə qədər azərbaycanlı zabıt qulluq edirdi.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı rus ordusunda azərbaycanlılardan ibarət kiçik bir süvari dəstə var idi. Bu şuşalılardan təşkil edilmiş və «Qafqaz yerli süvari diviziyasının» tərkibinə daxil olan «Tatar süvari alayı» adlanırdı. Çar generalları və rus şovinistləri tərəfindən bu alay «vəhşi diviziya» adlanırdı. Hansı ki, bu alayın əsgər və zabıtları sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Azərbaycan Milli Ordusunun ilk müjdəçiləri oldular.

Müharibə neft sənayesinin inkişafına təsirsiz ötüşmədi. Neft çıxarma və neftayıma sahəsində sürətli geriləmə müşahidə olunurdu.

Müharibə illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı da böhran keçirirdi. Çar hökuməti azərbaycanlıları orduya çağırmadığından əhali işçi qüvvəsi kimi başqa işlərə cəlb olunurdu. 1915-ci il iyunun 15-də çar hökumətinin verdiyi

fərmana görə 23 yaşına qədər olan gənclər müharibə ilə əlaqədar olan işlərə səfərbərliyə alınır. Bunun nəticəsində Azərbaycanın ən çox əmək qabiliyyətli kənd əhalisinin 30 faizi təsərrüfatdan ayrılaraq arxa işlərinə cəlb olunmuşdu.

Bu işə kənd təsərrüfatında ciddi şəkildə işçi qüvvəsi çatışmazlığı yaradırdı.

Bundan başqa, çar hökuməti tərəfindən 1916-cı ildə qoyulmuş xüsusi hərbi vergi də kənd təsərrüfatını iflasa uğradırdı.

Müharibə təsərrüfatın bütün sahələrində geriləməyə səbəb oldu.

Birinci Dünya müharibəsinin birinci dövründə döyüş cəbhəsindən biri də Qafqaz cəbhəsi idi. Azərbaycan rus-türk Qafqaz hərbi teatrı ilə bağlı idi. Hərbi əməliyyatlar birbaşa Azərbaycan ərazisində aparılmasa da, müharibə aparan tərəflərin strateji planlarında əsas yeri tuturdu.

Alman-türk hərbi qərargahının Qafqaz cəbhəsi üçün hazırladığı döyüş planı birbaşa Xəzər hövzəsinə, xüsusən də Bakı neftinə sahib olmaq idi.

Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar davamlı deyildi. 1915 və 1916-cı illər arasında demək olar ki, cəbhədə daha çox sakitlik hökm sürmüşdür.

Bütövlükdə müharibənin birinci dövründə Qafqaz cəbhəsində dörd iri əməliyyat keçirilmişdir.

Bunlardan birincisi Sarıqamış, ikincisi Alaşkert, üçüncüsü Oqnut və nəhayət, Muş əməliyyatı idi.

3. Müharibə edən dövlətlərin planlarında «erməni məsələsi» və Azərbaycan

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni məsələsi XIX əsrin axırlarına yaxın öz inkişafının yeni fazasına daxil oldu. Bu dövrdən başlayaraq Daşnaksütyun partiyası ermənilərin mülki və mədəni maraqlarını müdafiə etmək devizi altında öz

fəaliyyətini Cənubi Qafqazda daha da gücləndirdi. Erməni məsələsinin Cənubi Qafqaza keçirilməsi ilə diyarın əsrlər boyu sülh və həmrəylik şəraitində yaşayan xalqları dəhşətli fəlakətlərlə üzləşməli oldu. Çünki daşnakların Cənubi Qafqaza gəlməsinə qədər bütün xalqlar burada tam əmin-amanlıq şəraitində yaşamışdı. Daşnakların gəlişinə qədər dinc əhali heç bir zaman milli zəmində qanlı toqquşmaların nə olduğunu bilmirdi. Daşnaklar Cənubi Qafqazda yaşayan ermənilər arasında öz terrorçuluq hərəkətlərini təşkil və təbliğ etməklə regionu bütünlüklə erməni ərazisinə çevirmək istəyirdi. Ona görə də ermənilər birinci dünya müharibəsində yaranmış beynəlxalq vəziyyətdən istifadə edərək məqsədlərini reallaşdırmağa başladı. Onlar birinci dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərlə gizli danışıqlar apararaq Osmanlı dövlətinə və Azərbaycan əhalisinə qarşı hazırladıqları məkrli planlarını həyata keçirməyə çalışırdı. Digər tərəfdən isə Antanta və Dörtlər İttifaqına daxil olan dövlətlər də Azərbaycan neftinə sahib olmaq üçün «erməni məsələsi»ndən öz istəklərinə uyğun şəkildə bəhrələnməyə çalışırdı. Bu baxımdan müharibə aparan dövlətlərin planlarına uyğun olaraq Azərbaycanda «erməni məsələsi»nə xüsusi diqqət yetirildi. Onlar yaxşı dərk edirdi ki, həm Cənubi Qafqaz, həm də Osmanlı dövləti ərazisində yaşayan ermənilərdən müəyyən şərtlərlə istifadə edə bilərlər. Antanta dövlətləri ermənilərdən iki istiqamətdə istifadə etmək niyyətində idi: birincisi, Osmanlı ərazisində yaşayan ermənilərə azadlıq və muxtariyyət vəd etməklə, onları Osmanlıya qarşı qaldırmaq; ikincisi, Rusiya ermənilərindən rus Qafqaz Ordusunda istifadə etməklə Osmanlıdakı yeddi vilayətə və Kilikiyaya muxtariyyət vermək.

Dörtlər İttifaqı, xüsusən Almaniya da ermənipərəst mövqe nümayiş etdirirdi. Almaniya layihəsinə görə Osmanlı dövləti ərazisində yaşayan ermənilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün islahatlar və digər tədbirlər, o cümlədən Rusiya

erməniləri üçün isə muxtariyyət nəzərdə tutulurdu. Bir sözlə, Antanta ilə Dörtlər İttifaqı arasında erməniləri öz tərəflərinə çəkmək uğrunda mübarizə gedirdi. İstanbuldakı Rusiya səfirliyinin müşaviri Qulkeviç Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında bəyan etdi ki, rus hökumətinin əsas məqsədlərindən biri erməniləri zülmədən xilas etmək və onlara muxtariyyət verməkdir.

Osmanlı dövləti isə erməni məsələsinə aydınlıq gətirmək üçün Ərzurum və yaxud Vanda Seym çağırılması haqqında manifest imzalamışdı. Bu addım erməni əhalisi arasında ikitirəlik yaratmışdı. Belə şəraitdə Daşnaksütyun partiyası «dilemma» qarşısında qalmışdı. Onlar bu yollardan hər hansı birini seçməkdə çətinlik çəkirdi. Nə etməli. Antanta blokuna, yoxsa Almaniya-Osmanlı ittifaqına daxil olmaq. Daşnaklar bu məsələdə Antanta blokuna meylli olmağa üstünlük verdi.

Bütövlükdə erməni siyasi təşkilatları Osmanlı ərazisində öz dövlətlərini qurmaq istəyini reallaşdırma bilmədiyi üçün bu istəyini bolşevik Rusiyasının hərbi-siyasi dəstəyi ilə Azərbaycan torpaqları hesabına həyat keçirdi.

4. Antanta və Dörtlər blokuna daxil olan dövlətlərin Azərbaycan siyasəti

Sovet Rusiyasının 1918-ci il Brest-Litovski sülhünə uyğun olaraq Birinci Dünya müharibəsindən çıxması Həmədan-Baltik arasında 3000 km-lik bir sahənin boşalmasına səbəb oldu. Rusiyada bolşeviklərin iqtidarı ələ keçirmələri ilə bütün dünyanın diqqəti bu ölkəyə yönəldi. Çünki bolşevik ideyaları sürətlə Avropaya və oradan isə Avropa imperialistlərinin göz dikdiyi Asiyaya doğru irəliləyə bilərdi. Bu hadisələr müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi ərazilərin sahibi olan İngiltərəni narahat edirdi.

İngiltərə üçün başqa bir narahatçılıq, rus ordusunun

dağılmasından yararlanan alman qüvvələrinin Qara dənizin şimalından irəliləyərək Ukrayna və Krıma girməsi, Gürcüstanda qərəgah yaratmaları idi. İngiltərə üçün digər narahatçılıq türk qüvvələrinin Qafqaza daxil olub, Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycanda irəliləməsi idi. Osmanlı dövləti İrandan Xəzər dənizinə qədər olan ərazidə yaşayan müsəlman-türk xalqlarını istiladan xilas etmək istəyirdi. Təbii ki, türklərin bu istəyi ingilisləri təmin edə bilməzdi.

Hadisələr müttəfiq dövlətlərin diqqətini Şərqə yönəltdi. Bolşevik cərəyanına və türk ordusunun fəallaşmasına qarşı çıxış etmək hüququ müttəfiqlər tərəfindən İngiltərəyə verildi. İngiltərənin istəyini təmin edən bu hüquq, onlara aşağıda göstərilən məqsədlərə nail olmağı vəd edirdi: Birincisi, Xəzər dənizinin şimalında bolşeviklərlə, Qafqazın və Xəzər dənizinin cənubunda isə türklərlə haqq-hesab çəkib öz planlarını tam həyata keçirmək; ikincisi, işğal altında saxladıkları İranın şimal və şərqindən gələ biləcək təhlükəni dəf etməyə nail olmaq; üçüncüsü, türk yürüşü və bolşevik cərəyanına qarşı Asiyadakı Hind imperatorluğu ətrafında geniş bir güc sahəsi yaratmağa cəhd göstərmək; nəhayət, Qara dənizin şərqindən Xəzər dənizinə qədər olan bölgəyə nüfuz etməklə Bakı neftini ələ keçirmək və Qafqazda yeni iqtisadi sahələr əldə etmək.

5. Cənubi Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində

Şimali Azərbaycanla yanaşı Cənubi Azərbaycan da müharibə aparan dövlətlərin strateji planlarında ilk yerləri tuturdu.

Müharibə aparan tərəflərin hər biri ayrılıqda qarşısına məqsəd qoymuşdu. Qafqaz cəbhəsində hərbi siyasi üstünlüyə nail olmaq, Cənubi Azərbaycanda hərbi əməliyyatları genişləndirməklə Bakı neft rayonunu, ən başlıcası Xəzər Dənizi hövzəsini və Orta Asiyayı ələ keçirmək idi.

Almaniya və Türkiyə İran hökumətini onların tərəfində

çıxış etməyə məcbur edirdi. Türkiyə Cənubi Azərbaycanın türk əhalisinin imkanlarından bəhrələnmək istəyirdi.

Rusiya komandanlığı Alman-Türk planından xəbərdar olan kimi buna qarşı tədbirlər həyata keçirdi. 1914-ci il noyabr ayının 20-də general Çernozubovun komandanlığı altında rus ordusu "Azərbaycan dəstəsi" kodu altında Culfada Rus İran sərhədini keçərək Azərbaycanın Xoy şəhərinə daxil oldu. Buradan cənub və şərqə doğru Urmiya gölünə doğru irəliləyərək Soyuqbulaq və Təbrizdə mövqe tutdu.

Alman-türk tərəfinin tələblərini şah hökuməti yerinə yetirmədiyi üçün 1914-cü il noyabr ayının 21-də türk-kürd hərbi dəstələri Mosuldan hərəkətə keçərək Cənubi Azərbaycan ərazisinə daxil oldu.

Bu zaman general Çernozubov mərkəzi ordu komandanlığından Culfaya doğru geri çəkilmək əmri aldı.

Beləliklə, 1914-cü il dekabr ayına türk ordusu Soyuqbulağı, dekabr ayının 27-də Baçqalanı, 1915-ci il yanvar ayının 5-də türk-kürd dəstələri Urmiyanı, yanvar ayının 8-də isə Səlmas və Xoyu ələ keçirdi.

1915-ci il yanvar ayının 8-də Əhməd Muxtar bəyin komandanlığı altında türk ordusu ilə eyni vaxtda general Çernozubov da, yenidən Cənubi Azərbaycan istiqamətində hücum əmri aldı.

Türkiyə Cənubi Azərbaycanda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün oraya Ənvər paşanın əmisi Xəlil bəyin komandanlığı altında əlavə hərbi dəstə göndərirdi.

1915-ci ilin mart ayında Xəlil bəyin hərbi dəstəsi Urmiyaya daxil oldu. Rusiya tərəfdən Xəlil bəyin ordusuna qarşı 15 batalyondan ibarət general Çernozubovun hərbi hissəsi çıxarıldı.

Sarıqamış uğursuzluğundan sonra hərbi-psixoloji durğunluq keçirən Türkiyə Rusiyanın hərbi üstünlüyü şəraitində Cənubi Azərbaycandakı mövqelərini itirməklə üz-üzə qaldı.

Yaranmış vəziyyəti nəzərə alan Almaniya və Türkiyə qərara aldı ki, Cənubi Azərbaycanda hərbi əməliyyatları genişləndirsinlər. Beləliklə, 1915-ci ilin iyununda Hüseyn Rauf bəyin komandanlığı altında Türk hərbi hissələri İran ərazisinə daxil oldu. Eyni zamanda Əmir Hacı bəy və fon Şeybner – Rixterin rəhbərliyi altında ekspedisiya Cənubi Azərbaycana daxil oldu. Bu ekspedisiya 1915-ci ilin dekabrında Cənubi Azərbaycanın strateji məntəqələrindən olan Soyuqbulağı ələ keçirdi. 1916-cı ilin avqustunda Əmir Hacı bəyin vəfatı və sentyabrın 10-da Şeybner- Rixterin geri çağırılması ilə Türk-Alman qrupunun Cənubi Azərbaycanda mövqeyi zəiflədi.

Rusiya Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün 1915-ci ilin oktyabrında general N.N.Baratovun komandanlığı altında atlı suvari korpusunu bu regiona göndərdi. 1916-cı il avqust ayının 19-da Almaniya ilə Türkiyə arasında razılaşma imzalandı. Bu razılaşmaya görə Cənubi Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatlara rəhbərlik yalnız Türk tərəfinə həvalə olundu. Müharibənin sonuna yaxın Almaniya bu razılaşmanı pozdu və Türkiyənin Azərbaycanda mövqeyini zəiflətmək məqsədi ilə Rusiya ilə yaxınlaşmağa başladı.

İngiltərə, Xəzər hövzəsinə, xüsusən Bakı neftinə sahib olmaq üçün Mesopotamiyadan Ənzəliyə qədər olan ərazidə müdafiə kordonu yaratmaq niyyətində idi.

Osmanlı dövləti ilə müqayisədə Qafqaz əhalisinin etnik tərkibinə və digər amillərə görə İngiltərənin bu regionda imkanları məhduddu idi. Buna baxmayaraq, İngiltərə İraqda olan qüvvələrindən bir hissəsini İran üzərindən Qafqaza yönəltməklə yanaşı, Hindistan ərazisindəki ingilis hərbi qüvvələrindən də istifadə edə bilərdi.

Digər tərəfdən ermənilərin də ingilislərə meyilli olduğu bəlli idi. Çünki ermənilər türklərin Qafqaza daxil olmasına qarşı mübarizədə ingilisləri müttəfiq qəbul edirdi. İngilislər həmçinin Cənubi Azərbaycandakı rus ordusu qrupunu ələ almaq

üçün onlarla gizli danışıqlar aparırdı. 1918-ci il mart ayının ortalarında çar zabiti Albay Biçeraxovla, General Denstervil arasında razılaşma əldə olundu. General Denstervil güclü ingilis kəşfiyyatçısı olduğu üçün Bakının ələ keçirilməsi məqsədi ilə xüsusi plan hazırlamışdı. İngilislər Qafqaz yürüşünü uğurla həyata keçirməkdən ötrü general Malleson, Deyla və Diksonun hərbi dəstələrini Xorasana göndərdi. İngilislər Bakını ələ keçirmək üçün gizli diplomatiya yolu ilə Almaniya qarsı Osmanlı ilə də danışıqlar aparırdı. Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazı İngiltərənin təsir dairəsi kimi qəbul edəcəyi təqdirdə, İngiltərə Mesopotamiya və Fələstinin türklərin nəzarəti altında qalacağına təminat verirdi. Lakin bu danışıqlar uğurla nəticələnmədi. İngilislər getdikcə hərbi mövqələrini möhkəmləndirdi.

1918-ci il aprelin 11-də fransız kəşfiyyatçısı leytenant Puadebar, general Denstervil ilə danışıq aparmaq məqsədi ilə Xorasana gəldi. Fransız hərbi missiyasının Qafqazdakı rəisi polkovnik Şardine də general Denstervilin yanında idi. A.Biçeraxov general-mayor Lionel Denstervilə, o cümlədən onu əvəz etmiş general M.V.Tomsonla yanaşı, Cənubi Qafqazdakı fransız hərbi agentı polkovnik Şardine və ABŞ nümayəndəsi Vilberqlə əlaqədə idi. A.Biçeraxov həmçinin S.Şaumyanın şəxsində Bakı kommunası ilə də gizli sövdələşmə aparırdı.

İngilis hökuməti fəaliyyətini gücləndirərək Şimali Qafqazda da özünə dayaq tapdı. İngilislər keçmiş çar generalları ilə işbirliyi qurdu. Onlar general Alekseyev vasitəsilə Kuban bölgəsində bolşeviklərə qarşı qüvvə yaratmağa başladı. İngilislər bütün qüvvələri öz əllərinə keçirmək istəyirdi. Kür çayının cənubunda və Lənkəran limanında da bir qədər ingilis qüvvələri var idi. İngiltərənin bütün məqsədlərinin arxasında Bakı neftini ələ keçirmək niyyəti dururdu. Birinci dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərin Azərbaycan siyasətində Çar Rusiyasının, o cümlədən Sovet Rusiyasının mövqeyi xüsusi

əhəmiyyət kəsb edirdi.

6. Oktyabr çevrilişindən sonra sovet Rusiyasının Azərbaycanla bağlı siyasəti

1914-cü ilin avqustunda Rusiyanın Antanta blokunun tərkibində müharibəyə girməsi çarizmin işğalçılıq siyasətinin məntiqi nəticəsi idi. Çar Rusiyası imperiyanın sərhədlərini genişləndirməklə Dardanel və Bosfor boğazlarına yiyələnmək istəyirdi.

Oktyabr çevrilişindən sonra Sovet Rusiyası 100 il əsarəti altında saxladığı Cənubi Qafqaz regionunu itirmək təhlükəsi qarşısında qaldı. Həm Çar Rusiyası, həm Müvəqqəti Hökumət, həm də bolşevik Rusiyası Azərbaycanın itirilməsi faktı ilə razılaşmırdı. Azərbaycan Rusiya üçün mövqeyinə görə mühüm iqtisadi və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik bir region idi. Qafqazın təbii ehtiyatları, xüsusən Bakı nefti dünya dövlətlərinin maraq dairəsinə çoxdan daxil olmuşdu. Bununla yanaşı, Bakı Yaxın Şərqlə Mərkəzi Asiyanın kəsişdiyi bir mərkəz rolunu oynayırdı.

Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması Rusiya üçün iqtisadi və hərbi-strateji əhəmiyyətinə görə mühüm bir ərazinin itirilməsi demək idi. Əvvəla, Azərbaycan Rusiyanın mühüm enerji bazası idi. Təbii ki, burada Bakı nefti başlıca yer tuturdu. Bu bazanın başqa dövlətlər tərəfindən ələ keçirilməsi Rusiyanı yanacaq sarıdan ağır vəziyyətdə qoyardı. İkincisi, Azərbaycanın zəbt olunması Rusiyanın Xəzər dənizi hövzəsində mövqeyini sarsıdır, Həştərxan və Orta Asiya istiqamətində Rusiyaya qarşı hərbi yürüşləri asanlaşdırırdı. Bütövlükdə, Azərbaycanın itirilməsi Rusiya ilə Yaxın Şərq arasında yaranmış tarixi, iqtisadi və siyasi əlaqələrin pozulması demək idi. Ona görə də, Rusiyanın Azərbaycan siyasəti daha irticaçı xarakter daşıyırdı. Ruslar Bakını kiməsə vermək niyyətində deyildi.

Birinci Dünya müharibəsi və bolşevik istilası nəticəsində

İqtisadi cəhətdən tənəzzülə uğrayan Rusiyanı yalnız Bakı nefti xilas edə bilərdi. Rusiyada hakimiyyəti ələ almış bolşeviklər necə olur olsun, Bakı neftini öz əllərində saxlamaq istəyirdilər. Bu məqsədlə erməni əsilli bolşevik S.Şaumyan xüsusi tapşırıqla Bakıya göndərildi. S.Şaumyan Cənubi Qafqazda bolşevik hakimiyyətini qurmaq imkanında olmadığını dərk edərək fəaliyyətini Bakı ilə məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qaldı. Bakıda çalışan minlərlə rus işçiləri və Daşnaksütyun partiyası birləşərək bir bolşevik hökuməti qurdular. Bakıda yaşayan ermənilərlə ruslar siyasi baxışlarında fərqlər olmasına baxmayaraq müsəlmanlara qarşı vahid cəbhədə birləşdi. S.Şaumyan başda olmaqla bolşeviklər Bakının türk əhalisinə amansız divan tutdu. Bolşeviklər Moskva hökumətinin neftə olan ehtiyacını təmin edirdi. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycanın vətənpərvər qüvvələri Osmanlı türklərinin köməyi ilə Bakını bolşevik-daşnak irticasından xilas etmək məsləsinə ön plana keçirdi. Moskvadakı mərkəzi kommunist hökuməti Bakıda bolşevik hakimiyyətini saxlamaq üçün var qüvvəsi ilə çalışdı. Sovet Rusiyası Qafqazda onun siyasətinə əngəl törədən səbəb kimi Osmanlı dövlətini və Almaniyanı göstərirdi. Odur ki, Brest-Litovski sövdələşmə-sindən sonrakı dövrdə, yəni 1918-ci il martından başlayaraq bolşevik hökuməti Azərbaycana qarşı çevik siyasət həyata keçirməyə başladı.

Sovet Rusiyası Qafqazı itirməmək üçün mühüm tədbirlər həyata keçirdi. 1918-ci il iyulun 13-də V.İ.Lenin hərbi və dəniz işləri xalq komissarına Bakıya 8-10 hərbi gəmi göndərməsi haqqında göstəriş verdi.

1918-ci il iyulun 19-da Şimali Qafqaz dairəsi Hərbi Şurası yaradıldı. Bundan əlavə 1918-ci il iyulun 20-də, Sovet hökuməti Bakıya canlı qüvvə, o cümlədən silah və hərbi sursat göndərdi. V.İ.Leninin göstərişi ilə hərbi inqilab Şurasında onun yaxın silahdaşlarından olan Ter-Arutunyanın rəhbərliyi altında Bakıya göndərmək üçün hərbi dəstə təşkil edildi.

Həmçinin, İvanov-Qafqazskinin komandanlığı altında Bakıya ilk üç batalyon göndərildi. Ter-Arutunyanın rəhbərliyi ilə təşkil olunan hərbi hissənin əsasını Moskva, Petroqrad və İvanov-Voznesenskədə yaşayan erməni fəhlələri təşkil edirdi.

7. Müharibənin ikinci mərhələsində Bakı nefti uğrunda gəgən mübarizə

Brest-Litovsk sülh müqavibsinin VII maddəsinə uyğun olaraq rus qoşunlarının bir hissəsi 1918-ci il martın 23-də İranı tərk etdi. Moskva hökuməti Qafqaza, xüsusən Bakıya hərbi hissələr göndərməklə Brest sülh müqaviləsinin şərtlərini pozdu. Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin VII maddəsinə uyğun olaraq Qafqaz cəbhəsini tərk edən rus əsgərləri müqaviləni pozaraq hərbi sursat və silahlarını ermənilərə verib gedirdi. Qafqaz cəbhəsi komandanlığının əmrinə əsasən «arxa cəbhəni» qorumaq üçün xüsusi dəstələr yaradıldı. Artıq Baş komandanlığın 1918-ci il 5, 11 və 18 fevral tarixli əmrinə əsasən əksəriyyəti ermənilər olmaqla, nəzərdə tutulan xüsusi hərbi dəstələr təşkil olundu. Eyni zamanda Rusiyanın müxtəlif yerlərində erməni komilələri fəaliyyət göstərirdi. Məqsəd erməni zabit və gənclərini səfərbər edib Qafqaza göndərmək idi.

1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində təşkil olunmuş erməni silahlı dəstələri Tiflisə və İrəvana daxil ola bil-mədikləri üçün Bakıda cəmləşdi. Bolşevik Rusiyası Azərbaycanı zəbt etmək və müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirtmək üçün bu qüvvələrin köməyindən istifadə etdi. Sovet Rusiyasının Azərbaycan siyasətindən məharətlə istifadə edən erməni zabitləri gələcəkdə Azərbaycan türklərinə qarşı zorakılıq niyyətlərini həyata keçirmək üçün nizami ordu dəstələri formalaşdırdı. Ona görə də çətin vəziyyətdə qalan Azərbaycan

türkləri Osmanlı dövlətindən əsgəri kömək istəmək məcburiyyətində qaldı.

Bolşevik Rusiyası Bakı şəhərini Rusiyanın ayrılmaz bir hissəsi elan etdi. Nəticədə Osmanlı hökuməti Brest-Litovsk sazişinin şərtlərini pozmaq məcburiyyətində qalaraq Azərbaycanı bolşeviklərin əlindən qurtarmaq hərəkətinə başlamaq qərarını verdi. Sovet Rusiyası türk ordusunun Azərbaycan hərəkətini dayandırmaq üçün başqa bir faktordan istifadə etməyə başladı. Belə ki, Rusiya Almaniya-Osmanlı münasibətlərini nəzərə alıb, Bakı neftinin bir hissəsini Almaniya verməklə almanların əli ilə türklərin Bakı yürüşünü dayandırmaq niyyətində idi. Odur ki, Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əlavə olaraq 1918-ci il 27 avqust tarixli sovet-alman sazişi imzalandı. Əlavə müqavilənin XIV maddəsinə uyğun olaraq almanlar türk ordusunun Bakı, Şamaxı və Quba qəzalarının sərhədlərini keçməsinə imkan verməməli idi.

Digər tərəfdən, Sovet hökuməti almanların Bakıdakı ingilis qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatlarına reaksiya verməməli idi. Almaniya bir tərəfdən Bakı neftindən pay almaq üçün türk ordusunun Azərbaycan hərəkətinə mane olmaq istəyirdisə, digər tərəfdən, bütövlükdə Bakı şəhərini ələ keçirmək üçün türklərlə birgə hərəkət etmək məqsədi güdürdü.

Ənvər Paşa Osmanlı ordusunun Azərbaycana hərbi yardımını dayandırmağa yönəlmiş alman və sovet təzyiqlərinə əhəmiyyət vermədən bu tarixi fürsətdən məharətlə istifadə edərək ordunun Azərbaycan hərəkətinə ciddi yanaşdı. Almaniyanın təkliflərini rədd etməklə, ordunun Azərbaycan hərəkətinə hazırlığı davam etdirdi. Almaniya-Rusiya sövdələşməsi bütövlükdə Osmanlı dövlətini Cənubi Qafqazdan çıxarmaq məqsədi daşıyırdı.

Osmanlı ordusunun Azərbaycanda bolşeviklərə qarşı apardığı uğurlu əməliyyatlar Sovet Rusiyasını ciddi narahat

edirdi. Rusiya xalq xarici işlər komissarı Ç.Çeçerin Almaniya yadakı rus səfiri A.İoffe vasitəsilə Osmanlı əleyhinə Almaniya ilə diplomatik danışıqlara başladı. Xalq xarici işlər komissarı Çiçerin bu yolla Bakı Sovetinin sədri S.Şaumyanın kömək üçün ardıcıl olaraq mərkəzi hökumətə müraciətlərini nəzərə alıb diplomatik vədlər verdi. Sovet Rusiyasının Osmanlı əleyhinə Almaniya ilə yaxınlaşması Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinə dəstək almaq məqsədi daşıyırdı. Digər tərəfdən bolşevik hökumətini Bakı Sovetində sağ təmayüllü təşkilatların ingilisləri Bakıya dəvət etmək çağırışları narahat edirdi. Sovet Rusiyası Osmanlı əleyhinə olan mövqeyini ingilislərə də şamil edirdi.

Beynəlxalq durumun gərginləşməsi xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerini ardıcıl olaraq səfir A.İoffeni təlimatlandırmağa vadar etdi. Sovet Rusiyası ilə Almaniyanın diplomatik əlaqələrinin genişlənməsini şərtləndirən amillərdən biri də Almaniyanın Osmanlının hərbi-siyasi durumu ilə bağlı dərin məlumatla malik olması idi.

Ənvər paşa Qafqaz İslam Ordusu komandanına göndərdiyi əmrlərdə Osmanlı ordusunu Azərbaycan hərəkətini dayandırmağa çağırırdısa, istər Şərqi Ordular qrupunun komandanı Xəlil paşa, istərsə də Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşaya göndərdiyi gizli təlimatlarda Bakı istiqamətində hərbi genişləndirməyi tələb edirdi. Onun əmri qeyri-rəsmi xarakter daşıdığı üçün İstanbuldakı alman böyük elçisi Bernsdorf türklərin Azərbaycan hərəkətini qeyri-mümkün hesab edirdi. Çünki Bernsdorf Ənvər Paşa, Tələt paşa və xarici işlər naziri Nəsimi bəylə dəfələrlə görüşlər keçirmişdi. Bu görüşlərdə Osmanlı dövlət adamları türk ordusunun Azərbaycan hərəkətinin rəsmi xarakter daşımadığını inandırmağa çalışırdı. Onlar iddia edirdilər ki, olsa-olsa Nuru paşa şəxsi istəyindən Azərbaycan könüllülərinə kömək etmək niyyətindədir. Bu məsələdə isə dövlətin heç bir rolu yoxdur.

Alman səfiri Osmanlı hökumətinin bu məlumatlarını öz hökumətinə verirdi.

Sovet Rusiyası Almaniya ilə olan diplomatik əlaqələrin nəticəsində bu məlumatı əldə edə bildi. 1918-ci il avqustun 4-də ingilis hərbi hissələrinin Bakıya daxil olması Osmanlı dövlətinin mövqeyini, yəni onların Azərbaycan uğrunda heç bir hərəkətdə olmadığını təsdiq edirdi. Lakin Moskvanın bu sahədə rahatlığı uzun sürmədi. Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın imzası ilə Bakının qeyd-şərtsiz təslim olması haqqında imzaladığı bəyanat yenidən Osmanlı ordusunun Azərbaycan hərəkətini gündəliyə çıxarmış oldu. Bununla əlaqədar olaraq, Osmanlı dövlətinin Moskvadakı səfiri Qalib Kamal bəy 1918-ci il avqustun 8-də Rusiya xalq xarici işlər komissarlığına dəvət olundu. Çiçerinlə səfir Kamal bəyin danışıqlarında hər iki tərəf Brest-Litovsk sülh müqaviləsini əsas götürərək biri-birinə qarşılıqlı ittiham irəli sürdü. Qalib Kamal bəy bildirdi ki, Rusiyanın daxili vəziyyəti çox qarışıq olduğu üçün Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin şərtlərinə əməl olunmasında çətinliklər var. Ona görə də, o belə durumda Moskvada qalmağın məqsədəuyğun olmadığını bildirdi.

Moskvadakı alman səfiri Mirbaxın bir eser tərəfindən öldürülməsi Osmanlı səfirini daha ciddi narahat etdi. O, özünün və səfirliyin əməkdaşlarının belə təhlükə ilə qarşılaşdığını dərk edərək Moskvanı tərk etməyi qərara aldı. 1918-ci il avqustun 8-dən etibarən Moskva ilə İstanbul arasında diplomatik əlaqə kəsildi.

Sovet Rusiyası türk ordusunun Bakı hərəkətini qabaqlamaq üçün Almaniya ilə gizli danışıqları davam etdirdi. Rusiyanın Almaniyaadakı səfiri A.İoffe iki dövlət arasında müqavilə bağlanmasına nail oldu. 1918-ci il 27 avqust tarixdə imzalanmış Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əlavə olan alman-sovet sazişi birbaşa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Osmanlı dövlətinə qarşı yönəlmişdi. IV bəndi Qafqaza aid olub

aşağıdakı maddələrdən ibarət idi:

I. Rusiya Almaniyanın müstəqil bir Gürcüstan dövlətini tanınmasını qəbul edirdi;

II. Almaniya, Gürcüstan istisna olmaqla Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə görə Osmanlı dövləti xaricində üçüncü bir tərəfə əsgəri yardım göstərməməli idi;

III. Almaniya, Şamaxı ilə Bakı arasındakı cəbhəni üçüncü bir tərəfin keçməsinə imkan verməməli idi;

IV. Rusiya Bakıdan çıxarılan neftin dördə birini Almaniya verməli idi.

Bütövlükdə, bu müddəalar Almaniyanın müttəfiqi olan Osmanlı dövlətinə xəyanət idi. Almaniya həm mənəvi, həm də siyasi cəhətdən düzgün hərəkət etməmişdi.

Sovet Rusiyasının və Almaniyanın bütün cəhdlərinə baxmayaraq, türk ordusu 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını bolşevik-daşnak rejimindən xilas etdi. Rusiya xalq xarici işlər komissarı bununla əlaqədar olaraq səfir A.İoffe vasitəsilə Almaniyanın diqqətinə bu fikri çatdırdı: Bakının türklər tərəfindən işğal olunması ilə Brest-Litovsk sülh müqaviləsi pozulmuş olur və Sovet hökuməti bundan sonra özünü Osmanlı ilə barış vəziyyətində hesab etmir.

Rusiya Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Osmanlıya aid bəndlərinin qüvvədən düşdüyünü bəyan etdi. 1918-ci il 20 sentyabr tarixdə Sovet Rusiyası fransız dilində notanı teleqram vasitəsilə yaydı. Notada bolşevik hökuməti Bakının türk ordusu tərəfindən zəbt olunmasına etiraz etdi. Notada Sovet Rusiyası türk qoşunları tərəfindən Bakının zəbt olunmasından təəsüfləndiyini bildirdi... Və Brest-Litovsk müqaviləsinin hüquqi qüvvəsini itirdiyini bəyan etdi. Nota xalq xarici işlər komissarı Çiçerin tərəfindən imzalanmışdı.

Sovet Rusiyası birtərəfli qaydada Qars, Ərdəhan və Batum üzərində Osmanlı dövlətinin hüququnu tanımadığını elan etdi. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Osmanlı dövlətinin baş

naziri Tələt paşa və xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəy Almaniya ilə bir daha müzakirələr aparmaq üçün Berlinə gəldi. Berlində onlar Sovet səfiri A.İoffe ilə Bakı məsələsini müzakirə etdilər. Bu görüşdə Tələt paşa Bakı məsələsinin danışıqlar yolu ilə həll olunmasını təklif etdi. Tələt paşa Türkiyənin rus ərazisini işğal etmək niyyətində olmadığını bildirdi. Eyni zamanda türk ordusu tərəfindən Bakının zəbt olunmasının müntəzəm xarakter daşmadığını, Nuru paşanın rəsmi bir şəxs olmadığını və ona dövlət tərəfindən bir səlahiyyət verilmədiyini bildirdi. Görüşlərin sonunda Tələt paşa Qafqaz işlərinə heç bir surətdə qarışmayacağına dair rəsmən yazılı bir təminat verməyə hazır olduğunu da bildirdi.

Həmçinin, türk ordusunun tezliklə Bakıdan çəkilməyini bəyan etdi. Tələt paşanın bu cür davranmağı müharibənin sonunun yaxınlaşdığına və Osmanlı dövlətinin məğlub olacağına qabaqcadan bir işarə idi. Almaniya tərəfindən Osmanlının Qafqaz siyasəti dəstəklənmədiyini üçün, türk diplomatiyası Rusiyaya bəzi güzəştlərə getməyə hazır olduğunu göstərdi. Tələt paşanın bu mövqeyindən cəsarət alan İoffe 1918-ci il 24 sentyabr görüşündə Bakının tamamilən boşaldılmasını və dəymiş zərərin ödənilməsini Türkiyə tərəfindən tələb etdi. Sovet səfirinin bu cürətli davranışına qarşı Tələt paşa türklərin hər hansı bir səhəni Sovet Rusiyasına təslim etməyəcəyi fikrini çatdırdı. Berlində bir ay davam edən görüşlər heç bir nəticə vermədi.

Xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəy Sovet Rusiyasına verdiyi son notada türk ordusunun Bakını tutmasında haqlı olduğunu bildirdi. Nəhayət, Sovet hökumətindən tələb etdi ki, özünün elan etdiyi millətlərin öz müqəddaratını təyin etmə hüquq prinsipinə səmimi idrarsə, bunu Qafqazdakı millətlərə də şamil etsinlər. Çatdırıldı ki, V.İ.Leninin millətlərə öz müqəddaratını təyin etmə hüququ vermə planı Sovet Rusiyasının daxili vəziyyətini düzəldənə qədər istifadə olunan

aldadıcı bir vasitədir.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Almaniyanın Azərbaycan siyasəti də diqqəti daha çox cəlb edir. Almaniyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin maraqlı cəhətləri aşağıdakılar idi.

Osmanlı dövləti birinci dünya müharibəsinə bilavasitə Almaniyanın təhriki ilə qoşulmasına baxmayaraq, Almaniya müharibənin sonuna qədər öz müttəfiqlik missiyasını şəərəflə yerinə yetirmədi. Beləliklə, türk ordusunun Bakı hərəkəti nəinki alqışlandı, əksinə, bu hərəkətin qarşısını almaq üçün Almaniya Sovet Rusiyası ilə bir cəbhədən çıxış etdi.

Almaniyanın Qafqaz siyasətinin ağırlıq mərkəzini Bakı neftinin ələ keçirilməsi planı təşkil edirdi. Türk ordu qrupunun Qafqaz yürüşü üçün Gümrü-Tiflis-Gəncə dəmir yolu əhəmiyyət kəsb edirdi. Almaniyanın Gürcüstandakı siyasi təmsilçisi olan general fon Kress türk ordusunun bu nəqliyyat dəhlizindən istifadəsinə ciddi mane olurdu. General fon Kressin Gürcüstan hökumətinə tapşırığına uyğun olaraq Gürcüstanın nəqliyyat xətti Osmanlı dövlətinin üzünə bağlandı. Almaniya bu yolla həm gürcüləri, həm də erməniləri türklərə qarşı cəbhə yaratmağa vadar edirdi. Çünki Almaniya Gürcüstanda olan qüvvələri ilə Bakını işğal edə bilməyəcəyini yaxşı başa düşürdü. Bakını tuta bilməyəcəyi təqdirdə, heç olmasa türklərlə birlikdə Bakıya girmək niyyətində idi.

Tiflisdə general fon Kress Şərq orduları qrup komandanı Xəlil paşaya göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, Bakı şəhərində asayişin qurulmasında, sizin sərəncamınıza bir alman taburu göndərməyə hazırıq. Bu yolla Almaniya bir alman taburu hesabına əldə olunan zəfərdən pay almaq istəyirdi.

Türkiyə tərəfi fon Kressin teleqramına cavabı uzatdı və təkbaşına Bakını tutmaq üçün vaxt qazandı. Almanlar türk ordusunun Azərbaycan hərəkətini qabaqlamaq üçün başqa vasitələrdən də istifadə etmək istəyirdi. Bunun üçün Osmanlı Baş Qərərgahında mühüm vəzifələrdə çalışan alman zabidləri

xüsusi bir plan hazırlamışdı. Bu plana görə türkləri qabaqlamaqla Batum-Tiflis-Bakı dəmir yolu ilə alman hərbi birləşməsini hərəkət etdirmək, Xəzər dənizində donanmanın hesabına nəzarəti ələ almaq və nəhayət, İrandan sıxışdırılmış ingilislərin yerinə Ənzəlidə hərbi qərargah yaratmaq idi. Bu üçbucaqda nüfuzunu artırmaqla almanlar Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmək istəyirdi. Bu məsələdə almanlar gürcü və ermənilərə ümid bəsləyirdi.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinə Almaniya çox qısqanclıqla yanaşırdı. Azərbaycan hökumətini tanımayan Almaniya heç azərbaycanlıları da türk qəbul etmirdi. Almaniya hökuməti deyirdi ki, azərbaycanlılar tatardılar. Bu yolla almanlar Azərbaycan ilə Türkiyə arasında olan etnik yaxınlığı inkar etmək istəyirdi.

Ümumiyyətlə, Avropa dövlətlərinin Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycana dair siyasətini ümumiləşdirərkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, onların Azərbaycana göstərdikləri «qayğı» Osmanlı dövləti istisna olmaqla Azərbaycan xalqının mənəfinə deyil, həmin dövlətlərin geosiyasi maraqlarına xidmət edirdi.

8. Birinci Dünya müharibəsi illərində Naxçıvanda yaranmış siyasi vəziyyət

Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Naxçıvan torpağı, Birinci Dünya müharibəsi illərində ermənilərin çirkin planlarına görə çətin vəziyyətə düşmüşdü.

1917-ci il bolşevik çevrilişindən sonra imzalanan Erzincan mütarəkəsi ilə (18 dekabr 1917) ruslar Şərqi Anadoludan çəkilməyə başladı. Ancaq rus ordusu çəkilərkən işğal etdikləri əraziləri ermənilərə təslim etməyə çalışırdı. Qafqaz cəbhəsini başıpozuq tərk edən rus hərbciləri silahlarını, regionun xristian əhalisinə, xüsusən ermənilərə təhvil verirdi.

Ermənilər mütəşəkkil ordu yarada bildilər. Bu işdə onlara bolşevik hökuməti yaxından kömək edirdi.

Bolşevik-sovet ordu komandanlığının 26 dekabr 1917-ci il 136 sayılı əmrinə əsasən erməni ordu korpusu təşkil edildi. Korpusun tərkibinə 1-ci və 2-ci piyada diviziyası və erməni könüllü dəstələri daxil idi. Komandiri antitürk məsləkli erməni generalı Andranik idi. 1918-ci ilin əvvəllərində erməni ordusu 17 minə çatdırılmışdı. Ona görə də ermənilər, mərkəzi İrəvan (Rəvan) olmaqla, Ərzurum, Qars, Van, Bitliş, Muş, Naxçıvan və Zəngəzur daxil olmaqla bölgədə bir erməni dövləti yaratmaq üçün öz birliklərini təşkil etməyə başladı.

Qafqaz müsəlmanları, eləcə də Naxçıvanın əhalisi, erməni komitələrinin bölgədə müsəlmanlara qarşı həyata keçirdiyi vəhşiliyin qarşısını almaq üçün türk ordusunun vəziyyətə münasibət bildirməsini tələb edirdi. Bu arada, davam edən Brest-Litovski danışıqlarında bir nəticə alınmırdı. Digər tərəfdən, rus ordusunda baş alıb gedən nizamsızlıq regionda mürəkkəb vəziyyət yaratdı.

Qafqaz regionunun müsəlman-türk əhalisi üçün yaranmış təhlükəli vəziyyətini nəzərə alan türk ordu komandanlığı bəzi tədbirlər gördü. Tərik Vəhip paşanın komandanlığı altında 3-cü türk ordusu yenidən təşkil edildi. Polkovnik Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında Türk Qafqaz Ordusu hərbi əməliyyatlara başladı. Aparılan hərbi əməliyyat nəticəsində Ərzincan, Trabzon, Ərzurum, Batum işğaldan azad edildi. Kazım Qarabəkir paşa 1918-ci il aprelin 25-nə kimi erməni qüvvələrindən Qarsı boşaltmalarını tələb etdi. Qars aprelin 25-də türk qüvvələrinə təslim oldu.

Azərbaycan-türk ərazilərində erməni hərbi birləşmələrinin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı dayandırmaq üçün Türk 3-cü ordu komandanlığı, 1918-ci il may ayının 15-də Arpa çayının şərqində yerləşən Gümrünü ələ keçirmək əmrini aldı. Bu zaman Naxçıvanın cənubunda

yerləşən ermənilər, ingilis və amerikalardan yardım alaraq türk qüvvələrinə müqavimət göstərməyə çalışırdı.

I Qafqaz Türk Ordu qrupu Kazım Qarabəkir paşanın rəhbərliyi altında Culfanın şimalından hərəkətə keçərək, erməniləri bu bölgədən çıxardı. Bununla da Araz çayının cənubu ermənilərdən təmizlənmiş oldu.

1918-ci il iyulun 14-də Andranik Naxçıvana gəlib, Azərbaycan kəndlərinə qarşı kütləvi qırğınlar törətməyə başladı. Türk Ordu komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın ermənilərdən azad olunması tapşırığı II Qafqaz Türk Ordu qrupuna həvalə olundu.

Naxçıvan 3000 piyada, 500-600-ə qədər erməni atlı silahlı dəstəsinin işğalı altında idi.

1918-ci il iyul ayının 19-da II Qafqaz Türk Ordu qrupu və 35-ci piyada alayı Naxçıvana doğru hərəkətə keçdi. Türk hərbi birləşmələri 1918-ci il iyulun 20-də Naxçıvana girdi. Andranikin dəstəsi darmadağın edildi.

Bələliklə, Naxçıvan erməni işğalı və zülmündən azad oldu. Bundan sonra, Kazım Qarabəkir paşa, 1918-ci ilin avqustunda qərargahını Naxçıvana göçürdü.

Brest-Ltovski sülhünün şərtinə uyğun olaraq, 1918-ci il iyulun 14-də Qars, Ərdahan və Batum əhalisi plebistit (səsvermə) keçirdi. Əhali Osmanlı dövlətinə birləşmək qərarını verdi. 1918-ci il avqust ayının 15-də Sultan Vahidəddin Qars, Ərdahan və Batumun Osmanlıya birləşməsi haqqında fərman imzaladı.

Osmanlı hökuməti, 1918-ci il sentyabr ayının 14-də Batumi və Qars vilayətlərinin təşkili haqqında qərar verdi.

Naxçıvan Qars nahiyyəsinə daxil oldu.

I Dünya müharibəsinin Osmanlı dövlətinin məğlubiyyəti ilə nəticələnəcəyini hiss edən İttifaq və Tərəqqi Partiyası istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Əhməd İzzət Paşa kabineti, Türk Ordusunun Qafqaz ərazilərini 1918-ci il dekabr ayının 3-ə

kimi tərk etməsi qərarını imzaladı. Bu birbaşa (30 oktyabr 1918) Mudros barışıqları ilə bağlı idi.

Türk ordusu Naxçıvanı da tərk etməli idi.

1918-ci il oktyabr ayının 21-də Baş nazir Əhməd İzzət paşa Gümrü, İğdır və Naxçıvan qəzalarında olan hərbiçilərin həmin ərazilərdən çəkilməsini istədi. Bu addım regionun müsəlman-türk əhalisini dəhşətli təhlükə, erməni işğalı ilə üz-üzə qoydu.

Belə olan halda Naxçıvan əhalisi 9-cu Ordu komandanı Yaqub Sevgi paşaya müraciət etdi.

Müraciətdə aşağıdakı istəklər irəli sürüldü.

1. Osmanlı ordusu geri çəkilməsin;
2. Əgər əsgərlərin geri çəkilməsi zəruri isə, onda əhalinin mühafizəsi üçün hər qəzada bir qisim əsgər qalsın;
3. Qəzalara gələcək xristianlar tərəfindən müsəlmanların məhv edilməsinin qarşısı alınsın.

Müsəlman-türk əhalisinin narazılığını haqlı hesab edən Yaqub Sevgi Paşa, durumu İstanbula bildirməyi lən-gitmədi. Lakin İstanbuldan müsbət cavab alınmadı.

Erməni silahlı birləşmələri, yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək 27 dekabr 1918-ci il tarixdə Yaponun nəzarətində olan dəstə ilə Naxçıvanın qərbindəki Auş kəndinə hücum edərək 2000 nəfər dinc əhalini öldürdü.

Qarsın güneyindən Ordubada qədər olan bölgə ermənilərin təhdidi altında idi.

Müsəlman-türk əhalisi özünü erməni təcavüzündən qorumaq üçün Naxçıvan başda olmaqla, Şərur, Eçmiəzdin, Sürməli və İrəvanın cənubunda yaşayan müsəlman-türklər Qəmərli kəndinə toplaşdılar. Qızgın müzakirələrdən sonra, mərkəzi İğdır olmaqla sədr və 6 üzvdən ibarət olan bir hökumət qurdular. Hökumətin sədri Əmir bəy Əkbərzadə, Hərbi nazir – Qarslı Cahangirzadə İbrahim, Maliyyə naziri- Qəmbər Əli bəy Bənyarlı, Mülkiyyət naziri –Bakir bəy Rizazadə, Xarici işlər

naziri –Həsən ağa Səfəzadə, Ədliyyə naziri-Məhəmməd Bəyzadə idi.

Araz Türk hökuməti əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə ciddi tədbirlər gördü. 9-cu Ordu komandanı Yaqub Sevgi paşanın yardımı ilə 20 tabur təşkil edildi. Könüllü olaraq bu bölgədə qalan türk əsgər və zabitləri də bu taburlara daxil oldular.

Ermənilərin törətdikləri qətlə, işgəncə və zulmlərin qarşısını mərdliklə alan Araz Türk hökuməti, erməni silahlı dəstələrini Naxçıvandan çıxarmağa müvəffəq oldu.

1918-ci il noyabr ayının 30-da Qars şəhərində böyük bir konqres toplandı.

Ordubad, Naxçıvan, Sərdərabad, İğdır, Qəmərlı, Ahıska, Ahılkelek bölgələrindən millət vəkili sifəti ilə 70 nəfər nümayəndə konqresə qatılmışdı. Konqresin qəbul etdiyi qərara görə, mərkəzi Qars şəhəri olmaqla Batumdan Ordubada, Ağrı dağından Qara dəniz sahillərinə kimi uzanan müsəlman türk ərazilərində Milli Şura hökuməti yarandı. Ahıska hökuməti və Araz Türk hökuməti Milli Şura hökumətinə birləşdi.

12 nazirdən ibarət olan hökumətin başçısı İbrahim bəy Cihangiroğlu idi.

1918-ci il noyabr ayının 11-də Almanıyanın təslim olması ilə I Dünya müharibəsində hərbi əməliyyatlar dövrü başa çatdı. Bundan sonrakı mərhələdə Naxçıvan daha mürəkkəb vəziyyət ilə üz-üzə qaldı. Erməni komitələri, ingilis, amerikan və bolşevik yardımı sayəsində Naxçıvan torpaqlarını ələ keçirmək istədi. Lakin qəhrəman Naxçıvan əhalisi, mərdliklə vuruşaraq öz torpaqlarını erməni işğalından qurtara bildi.

Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində Osmanlı dövlətinin ərazisinin Avropa dövlətləri tərəfindən bölüşdürülməsi, dünya neftinin 66%-nə malik olan Yaxın Şərqi Avropa dövlətləri tərəfindən zəbt olunmasıdır.

Bu müharibə Rusiya və Avropa üçün də itkisiz ötüşmədi.

Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Rusiya və Almanıya arasında bağlanan Brest-Litovski sülhünün şərtlərinə uyğun olaraq Rusiyanın əlindən 3 mln km² –ərazi, 62 milyonluq əhali çıxdı. Rusiyanın sərhədləri paytaxt şəhəri Sankt-Peterburqa yaxınlaşdığı üçün paytaxt Moskva şəhərinə köçürüldü.

Birinci Dünya müharibəsinin ən önəmli sonuclarından biri Avropanın XVIII əsrdən bəri uzun sürən uzunmüddətli dəniz və ticarət üstünlüyü təhlükəyə düşdü. Dünya iqtisadiyyatında «Avropa üstünlüyü dönməsi» sona çatdı. Avropa ABŞ-dan asılı vəziyyətə düşdü.

Birinci Dünya müharibəsi Avropaya 350 milyard dollar həcmində zərər vurdu. Avropada 10 milyon insan öldü, 20 milyon yaralanaraq şikəst oldu. Təkcə Fransada 20-32 yaş həddində əhalinin yarısı müharibənin qurbanı oldu.

Bütövlükdə Birinci Dünya müharibəsinin sonunda formalaşan Versal sistemi dünyaya sülh gətirə bilmədi.

Ədəbiyyat

1. Baharlı (Vəlili) M.H. Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993, 203s.
2. История Азербайджана по документам и публикациям. Под ред. акад. З.М.Бунятов. Баку: Элм, 1990, 382с.
3. Əliyev H.Z. Türkiyə Birinci Dünya müharibəsi dövründə. Bakı: Azərb SSR EA, 1965, 168s.
4. Həsənov C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azərnəşr, 1993, 362s.
5. Kurat A.H. Türkiyə və Rusiya. Ankara Üniversitesi. Basım evi, 1970, 755s.
6. Qasımov M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). Bakı: Adiloğlu, 2001, 406s.
7. Musayev İ. Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət (1907-1920-ci illər). Bakı: 1992
8. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər).

Azərbaycan
Birinci Dünya müharibəsi illərində

Bakı: 1998, 385 s.

9. Ə.Şıxlinski. Xatirələrim. Bakı: Azərnəşr, 1994.

Dos. A.Z.İbrahimova

VIII. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (1918 – 1920)

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun ilkin addımları
3. AXC-nin daxili siyasəti
4. AXC-nin xarici siyasəti
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət

Ölkəmizdə bütün siyasi proseslərin gedişini müəyyənləşdirmiş Petroqraddakı 1917-ci il oktyabr çevrilişi nəticəsində bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi Bakıda da ictimai-siyasi qüvvələr arasında gedən mübarizəni daha da kəskinləşdirdi.

Bakıda hakimiyyət məsələsi müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələri çox kəskin şəkildə qarşı-qarşıya qoymuşdu. Əgər eser, menşevik və daşnaklar koalision demokratik bir hökumət, yəni Zaqafqaziyanın müxtəlif şəhərlərində olduğu kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi yaratmaq istəyirdilərsə, bolşeviklər hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Bu məsələ oktyabr ayında keçirilən Bakı Sovetinin iclaslarında gərgin mübahisə və diskussiyalara səbəb oldu. Eser, menşevik və daşnaklar nə qədər çalışdılsa, öz istədiklərinə nail ola bilmədilər. Bakı Sovetinin 26, 27 oktyabr tarixli geniş iclaslarında ictimai təhlükəsizlik komitəsinin yaradılması

haqqında qətnamə qəbul edilsə də bolşeviklər onun əleyhinə çıxdılar və proletariat tərəfindən müdafiə edilmədiyini bildirərək növbəti iclasların keçirilməsinə nail oldular.

Bakı Sovetinin məhz 31 oktyabr və 2 noyabr tarixli iclasları bolşeviklərin qələbəsinin ilkin mərhələsini təmin etdi. Sovetin yeni seçilən İcraiyyə Komitəsi Bakıda ali hakimiyyət orqanı elan edildi. Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə 43 nəfər üzv və üzvlüyə namizəd seçilmişdi: Şaumyan, Caparidze, Fioletov, Basin, Pinder, Munzafarov, Ovsyannikov, Petruxin, Avakyants, Zarqaryants və b.

Fevral inqilabından sonra olduğu kimi, oktyabr çevrilişindən sonra da Sovetin rəhbər orqanlarının yeniləşdirilməsi ilə mühüm vəzifələrə erməni və rus millətindən olan bolşeviklər təyin olundular.

Eser-menşeviklər Bakı Soveti tərəfindən hakimiyyətin ələ alınmasını qeyri-qanuni saydıqlarından etiraz əlaməti olaraq 2 noyabr tarixli iclası tərk etmişdilər. Nəticədə 488 nümayəndədən 144 nəfəri zalı tərk etmişdi. Yerdə qalan 344 nəfərin əksəriyyəti həqiqi deputatlar deyil, Sovetə cəlb edilmiş mədən-zavod komissiyalarının, polk, rota komitələri nümayəndələri idi. Menşeviklər bildirirdilər ki, demokratik yolla seçilməyən mədən-zavod komissiyaları proletariatin təmsilçisi ola bilməzdi.

Bolşeviklər eser, menşevik, daşnak deputat çoxluğu şəraitində müvəffəqiyyət qazana bilməyəcəklərini başa düşərək mədən-zavod komissiyaları nümayəndələrini Sovetə cəlb edərək onlara səs vermək hüququ vermiş, bu da onlara qələbə qazandırmışdı.

Fevral inqilabından sonra Müvəqqəti hökumətin yerli orqanı kimi yaranan və hələ də formal olsa da fəaliyyət göstərən İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsinin (İTİK) buraxılması haqqında Bakı Sovetində noyabrın 13-də qərar qəbul edilir. Noyabrın 12-də Bakı Sovetinin iclasında İctimai

təhlükəsizlik komitəsinin buraxılması haqqında qərar qəbul edilmişdi.

Sovetin idarə heyətini ələ keçirən bolşeviklər ilk növbədə öz hegemonluqlarını təmin etmək üçün seçkilər keçirməyi qərara aldılar.

Bakı Sovetinə seçkilərə hazırlıq getdiyi bir şəraitdə, noyabrın 11-də Tiflisdə Cənubi Qafqaz diyarının bütün siyasi partiyalarının, milli və ictimai təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə Cənubi Qafqazı müstəqil idarə edən hakimiyyət orqanının yaradılması haqqında qətnamə qəbul edildi. Noyabrın 15-də diyarın 3 əsas millətinin və siyasi qüvvələrin nümayəndələrinin daxil olduğu Cənubi Qafqaz Komissarlığı yaradıldı. Onun tərkibinə azərbaycanlılardan X.Xasməmmədov, F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, X.Məlikaslanov daxil idi. Komissarlığa gürcü menşeviki E.P.Qeqeçkori rəhbərlik edirdi. Bu orqanın qəbul etdiyi Bəyannamədə «Yeni hökumətin Müəssisələr Məclisi çağrılanadək müvəqqəti olaraq Cənubi Qafqazda hərc-mərcliyə son qoymaq və bolşevik Rusiyasına qarşı mübarizə məqsədi ilə təşkil olunduğu» bildirilmişdi.

Bununla da Azərbaycanda ikihakimiyyətlik yarandı. Bakı şəhəri və onun ətraf kəndləri Bakı Sovetinin hakimiyyəti altında idisə, Azərbaycanın qalan hissəsi Zaqafqaziya Komissarlığına tabe idi.

Azərbaycanda yaranmış mürəkkəb bir şəraitdə Bakı Soveti tədricən siyasi orqana çevrilən Bakı şəhər duması, müsəlman, erməni Milli Şuraları ilə yanaşı fəaliyyət göstərməyə məcbur idi. Bolşeviklər Dumanı ləğv edə bilmirdilər. Çünki şəhər təsərrüfatı, xüsusi ilə ərzaq, maliyyə sahələri, milis Dumanın sərəncamında idi. Bakı Sovetinin isə hələ təsərrüfat kadrları yox idi.

Yerli əhali arasında böyük nüfuza malik olan müsəlman Milli Şuraları isə özlərini Komissarlığın yerli səlahiyyətli

orqanları hesab edirdilər. Bolşeviklər Bakı Sovetində öz mövqeyini möhkəmləndirməmiş həmin orqanları ləğv etməyə cürət etmirdilər. Ona görə də əsas diqqət ilk növbədə Bakı Sovetinə seçkilər keçirilməsinin təşkilinə yönəldilmişdi.

1917-ci il dekabrın 12-16-da Bakı Sovetinə keçirilən seçkilər nəticəsində 51 bolşevik, 41 daşnak, 38 sol eser, 28 sağ eser, 11 menşevik, 21 müsəvatçı, yəni bütövlükdə 190 deputat seçilmişdi.

Dekabr seçkiləri kimi Bakı Sovetinin 31 dekabr tarixli iclası da bolşeviklərin Sovetdə öz mövqeyini möhkəmləndirmək işində mühüm rol oynadı. Həmin iclasda İcraiyyə komitəsinin yalnız Sovet hakimiyyətini müdafiə edən partiyaların nümayəndələrindən ibarət təşkil edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Sovetin tərkibinə daxil olan partiya fraksiyaları hakimiyyət məsələsinə öz münasibətlərini bildirərkən sol, sağ eserlərdən, daşnaklardan fərqli olaraq menşeviklər qətiyyətlə hakimiyyətin Sovetlərə verilməsinin əleyhinə çıxdılar. Menşeviklər Sovet ilə Dumanı birləşdirmək və koalision hökumət yaratmaq təklifini irəli sürdülər. Müsəvat fraksiyası seçkilərin demokratik keçirilməməsinə etirazlarını bildirsələr də, hakimiyyətin Sovetlərə verilməsi ilə razılaşmalı oldular.

1918-ci ilin əvvəllərində Bakı Sovetinin rəhbərliyi siyasi hakimiyyətini möhkəmlətmək məqsədi ilə müəyyən tədbirlər gördü. Köhnə inzibati məhkəmə orqanları ləğv edilərək yeniləri yaradıldı. Həmin ilin yanvarında Sovet hərbi inqilabi komitəsi nəzdində inqilabi tribunal təsis edildi. Şəhər Dumasının fəaliyyəti məhdudlaşdırılaraq maliyyə, əhalinin ərzaqla təchizatı, nəqliyyat, poçt, teleqraf üzərində nəzarət Sovetin ixtiyarına verildi. 1918-ci il 15 yanvar tarixli dekretə əsasən Bakı Soveti silahlı qüvvələrini yaratmağa başladı. Qızıl qvardiya dəstələri cəbhələrdən qayıdan erməni əsgərlərinin hesabına genişləndirilirdi. Sovet qoşun hissələri erməni daşnak

zabitlərinə tabe etdirildi. Qızıl qvardiya dəstələrinə rəhbərlik etmək üçün yaradılan Mərkəzi ştabın tərkibinə Baqdasarov, Martikyan, Vatsək, Qabişev, Mikoyan, Pleşakov, Solntsev və b. daxil idi.

Bolşeviklər Bakıda öz hakimiyyətlərini bərqərar etdikdən sonra yerlərdə Sovet hakimiyyətini qurmaq planını reallaşdırmağa başladılar. Əhalinin müqavimətinə baxmayaraq Qızıl ordu dəstələrinin təzyiqi altında 1918-ci ilin aprelində Lənkəranda, Cavadda, Qubada, Şamaxıda da Sovet hakimiyyəti qurulmuşdu.

Azərbaycan qəzalarında Sovet hakimiyyəti qurul-duqdan sonra həmin regionu idarə etmək üçün rəhbər icraedici hakimiyyət orqanının – Xalq Komissarları Sovetinin yaradılması zəruri hesab edildi. 1918-ci il aprelin əvvəllərində Bakı Sovetinin köhnə tərkibi bolşevikləri qane etmirdi. Onlar eser və menşeviklərisiz bir neçə sol eser daxil olmaqla yalnız bolşeviklərdən ibarət bir orqan yaratmaq istəyirdilər. Uzun müzakirələrdən sonra bolşeviklər buna da nail oldular.

1918-ci il aprelin 25-də keçirilən Bakı Sovetinin iclasında S.Şaumyanın rəhbərliyi ilə Bakı XKS-nin yaradılması qərara alındı. Onun tərkibinə yalnız iki azərbaycanlı – N.Nərimanov və M.H.Vəzirov daxil edildilər.

Bakı XKS-nin mayın 1-də dərc edilən bəyannaməsində onun vəzifələri müəyyənləşdirildi. Bəyannamədə deyilirdi ki, Bakı XKS-i RSFSR XKS-nin dekretlərini və göstərişlərini yerinə yetirəcəkdir. Deməli, Bakı XKS faktiki olaraq Rusiya Sovet hökumətinin orqanı kimi yaradılmışdır.

1918-ci ilin əvvəllərində əsas məsələlərdən biri Cənubi Qafqaz Komissarlığının ali qanunverici orqanının yaradılması idi. Rusiyada Müəssislər Məclisi qovulduqdan sonra yanvarın 12-də Komissarlıq ölkədəki siyasi vəziyyəti müzakirə edərək Seymin çağırılması haqqında qərar qəbul etdi.

Seym Müəssisələr məclisinə 1917-ci ilin noyabrında

keçirilən seçkilərdə iştirak etmiş partiyaların nümayəndələrindən təşkil olduğundan on siyasi partiya orada təmsil edilmişdi. Bütün partiyalar əsasən Cənubi Qafqazda yaşayan üç millətin nümayəndələrindən ibarət idilər. Seymdə çoxluq müsəlman partiyaları blokuna məxsus idi. Belə ki, Azərbaycanın ən nüfuzlu siyasi partiyası olan Müsavat partiyası 30 yer qazanmışdı. Müsavatdan başqa müsəlman sosialist bloku 7 yer, hümmətçilər 4 yer, ittihadçılar 3 yer əldə etmişdilər. Seçkilərdə Müsavat Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının 63%-nin səsini almışdı. Bu da onun güclü partiya çevrildiyindən xəbər verirdi. Azərbaycanın siyasi partiyaları Seymdə 44 nəfər yer əldə etdilər. Bolşeviklər isə Seymin fəaliyyətində iştirak etməkdən imtina etdilər.

Seym fəaliyyətə başlayan kimi Cənubi Qafqaz Komissarlığı özünü buraxdı. Qeçəqorinin rəhbərliyi altında təşkil edilən yeni hökumətin tərkibinə azərbaycanlılardan N.Yusifbəyli, Məlikaslanov, F.X.Xoyski, M.H.Hacinski, Beybutov L.İ.Heydərov daxil edilmişlər.

1918-ci il fevralın 10-da(23) Cənubi Qafqaz Seymi açıldı. Azərbaycanın deputatları açılışa gəlib çatmadıqlarına görə Sultanovun təklifi ilə iclas təxirə salındı. Fevralın 26-da Seym öz işini bərpa etdi. Çxeidze Seymin sədri təyin olundu.

Seym fəaliyyətə Türkiyə ilə sülh danışıqlarına başlanmasının zəruriliyini bildirməklə başladı. Seymin 23 fevral iclasında isə sülh konfransının Trabzonda keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Mart ayının 3-də Seym belə bir məlumat alır ki, Almaniya ilə Rusiya arasında bağlanan Brest–Litovsk müqaviləsinə görə Ərdahan, Qars və Batum Türkiyəyə verilir. Zaqafqaziya Seymi Petroqrada Xalq Komissarlar Sovetinin adına göndərdiyi teleqramda Brest sülhünü tanımadığını bildirdi. Belə ki, Zaqafqaziya Seymi nə bolşevik hakimiyyətini, nə də Xalq Komissarlar Sovetini qəbul etmirdi. Türkiyə isə

Brest müqaviləsinin qərarlarına əsaslanaraq Seymə həmin ərazilərin təcili təmizlənməsi haqqında ultimatum təqdim etdi. Məhz belə bir şəraitdə 1918-ci il martın 14-də Trabzonda Türkiyə və Seymin nümayəndələrinin iştirak etdiyi sülh konfransı açıldı.

Martın 8-də Çxenkelinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Trabzona gəlir. Martın 14-də isə konfrans öz işinə başlayır. Türkiyə nümayəndəliyinin başçısı Rauf Orbay öz geniş nitqində Türkiyənin Cənubi Qafqaz ilə uzun müddətli sülh müqaviləsi bağlamaq istədiyini bildirdi. Türk nümayəndələrinin fikrincə əgər doğrudan da Cənubi Qafqaz hökuməti beynəlxalq hüququn subyekti olmaq istəyirsə, tezliklə Rusiyadan ayrılmalı və öz müstəqilliyini elan etməlidir. Belə olan təqdirdə Türkiyə onunla mehriban qonşuluq münasibətlərinə girməyə hazırdır.

Türkiyə Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsində maraqlı idi. Cənubi Qafqazın müstəqilliyi Türkiyənin şimaldan təhlükəsizliyini təmin edərdi.

Rauf bəy bildirdi ki, Cənubi Qafqaz hökumətinin Osmanlı imperiyası tərəfindən tanınması o zaman mümkündür ki, bu hökumət Qars, Batum və Ərdəhana olan iddialarından müqavilə vasitəsi ilə imtina etmiş olsun.

Bir sözlə Trabzon danışıqları bir nəticə vermədi. Transqafqaz nümayəndəliyi arasında da birlik yox idi. Odur ki, Çxenkel Trabzonda qalmağın heç bir əhəmiyyətinin olmadığını görür və Trabzon danışıqları müvəqqəti olaraq dayandırılır.

Seymin iclaslarında ermənilər, gürcülər Türkiyənin tələblərini rədd edib onunla müharibə aparmağa çağırırdılarsa, Azərbaycan fraksiyası qarşılıqlı güzəştlər əsasında razılığa gəlməyi təklif edirdi. Gürcü fraksiyasının fikrinə görə Qarsı, Ərdəhanı Türkiyəyə güzəştə getmək olar, Batum isə Cənubi Qafqazda qalmalıdır. Ermənilər Qarsın saxlanması üçün tərəfdarı idilər. Azərbaycan fraksiyasına görə Qars və Ərdəhanın

əhalisinin əksəriyyəti türklər olduğundan Türkiyəyə verilməli, Batum isə Cənubi Qafqazda qalmalıdır. Çünki o dənizə yeganə çıxış yoludur. Onsuz Cənubi Qafqaz keçinə bilməz.

Seymə mübahisələrin getdiyi bir zamanda türk ordusu Brest sülhünün ona verdiyi hüquqlarını bərpa etməyə başladı. Martın 19-da Ərdəhan alındı və erməni hərbi hissələri tərkisilah edildi. Erməni terroruna məruz qalmış müsəlman əhalisi hərbi əməliyyatlarda Türkiyəni müdafiə edirdi.

Martın 25-də hökumət üzvlərinin və Seym liderlərinin birgə keçirdiyi iclasda müharibə və sülh məsələsinə münasibətdə mövqelər aydınlaşdı. Azərbaycan fraksiyası Türkiyə ilə müharibə aparılmasının əleyhinə idi. Fraksiya qəti şəkildə bildirdi ki, əgər müharibə elan edilərsə, azərbaycanlılar türklərə qarşı vuruşmayacaqlar. Artıq ilk iclaslar Azərbaycan partiyaları arasında fikir ayrılıqlarının mövcud olduğunu göstərirdi.

Bu zaman azərbaycanlılara qarşı törədilən vəhşiliklər haqqında Bakıdan alınan xəbər vəziyyəti kəskinləşdirdi və Seymə olan ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi.

1918-ci il mart soyqırımı Azərbaycan tarixinin ən faciəli səhifələrindən biridir. S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti tərəfindən müdafiə edilən terrorçu daşnak dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi kütləvi soyqırım Bakıdakı hadisələrlə başladı. S.Şaumyan müsavətçilərin artan nüfuzundan qorxaraq onu siyasi mübarizədən uzaqlaşdırmağa çalışdı. Bu məqsədlə martın 30-da Bakı Soveti N.Nərimanovun dediyi kimi müsavətçilərə müharibə elan etdi. Lakin Sovetin rəhbərliyi bunu müsavətçilərin Sovet hökuməti üzərinə hücumu kimi qələmə verir və ona vətəndaş müharibəsi donu geyindirməyə çalışdı.

Martın 30-da axşam Bakı şəhəri və onun rayonlarında bolşeviklər tərəfindən S.Şaumyan, A.Caparidze, Q.Korqanov, İ.Suxartsev, N.Nərimanovun daxil olduğu inqilabi müdafiə

komitəsi yaradılır.

Bakının küçələrində, xüsusən İçəri şəhərdə, Şamaxı yolunda və Çənəbəkənddə şiddətli döyüşlər başladı. Qüvvələr bərabər deyildi. Bakı Sovetinin silahlı qüvvəsi 6 min nəfərdən ibarət idi. 3–4 minə qədər olan daşnak qoşun hissələri də Bakı Sovetinin ixtiyarına verilmişdi. Heç bir silahlı birləşmələrə malik olmayan müsavətçilər döyüşləri dayandırmağı tələb edirdilər. Daşnak hissələri isə döyüşlərin ikinci günü milli qırğını qızıqdırmağa səy göstərir, şəhərdə dinc əhaliyə, xüsusən azərbaycanlılara divan tutur və onları qəddarlıqla öldürürdülər. Milli qırğına yol verməmək üçün müsavətçilər martın 31-də barışıq haqqında danışığa başlamağı təklif etdilər. İnqilabi müdafiə komitəsi bu təklifə razılıq verərək öz tələblərini irəli sürdü və tələblər qəbul ediləcəyi təqdirdə qırğını dayandıracaqlarını bildirdi. Tələblər əsasən ondan ibarət idi ki, Sovetin hakimiyyəti müsavətçilər tərəfindən qəbul edilsin və onun sərəncəmləri yerinə yetirilsin, «Vəhşi diviziya» Bakı və onun rayonlarından çıxarılsın, Bakıdan Tiflisə və Bakıdan Petrovska dəmir yolunun açılması üçün təcili tədbirlər görülsün.

İnqilabi müdafiə komitəsinin irəli sürdüyü şərtlərin müsavətçilər tərəfindən imzalanmasına baxmayaraq, Bakıda silahlı toqquşma dayandırılmadı. Bolşevik–daşnak hissələri tərəfindən «İsmailiyyə» binası, Şərqdə ilk teatr olan H.Z.Tağıyevin teatrı yandırılır, Təzə Pir məscidi dağıdılır və dinc əhali amansızcasına öldürülürdü. Daşnakların vəhşilikləri aprelin əvvəllərində Şamaxıda, Qubada, Göyçayda, Cavadda, Xaçmazda, Ağdaşda Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda və digər bölgələrdə davam etdirilirdi. Dinc əhaliyə amansız divan tutulurdu. Təkcə Bakıda üç gün ərzində 10 mindən artıq azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Qubada 122 kənd məhv edilmiş, 2 min insan qırılmışdı. Şamaxı qəzasının 72 kəndi dağıdılmış və yandırılmışdı. Erməni terrorçu dəstələrinə

Amazasp, Andronik, Lalayan və b. rəhbərlik edirdi. 1918-ci ilin mart–aprel ayları ərzində Azərbaycanda 50 min azərbaycanlı öldürülmüşdü.

Seymin Azərbaycan fraksiyasının üzvləri daşnakların törətdikləri vəhşiliklərə münasibət bildirilməsini və soyqırımın qarşısını almaq üçün tədbirlər görülməsini tələb edirdilər, əks təqdirdə Seymdən çıxacaqlarını bildirdilər. Daşnaklar isə həməən məsələnin Seymdə müzakirə edilməsinə maneçilik törədirdilər. Lakin Azərbaycan fraksiyasının təkidi ilə martın 19-da Zaqafqaziya Seyminin iclasında «Bakıdakı hadisələr» müzakirə edildi. İclasda çıxış edən X.Məlikaslanov, F.X.Xoyski, M.Ə.Rəsulzadə Bakı Soveti tərəfindən əhalinin silahsızlaşdırılmasının müharibə törətmək üçün bir bəhanə olduğunu qeyd etdilər. Bir sözlə, Azərbaycan fraksiyası daşnak böşeviklərin törətdikləri cinayətlərin qarşısını almağı tələb edirdilər.

Cənubi Qafqazda çox gərgin bir vəziyyət yaranmışdı. Belə ki, Seym aprelin 13-də keçirilən iclasda Türkiyə ilə müharibə haqqında qərar qəbul etmişdi və ölkədə hərbi vəziyyət elan olunmuşdu. Ali Müdafiə Şurası yaradılmışdı. Lakin orada Azərbaycan təmsil edilməmişdi. Azərbaycan fraksiyası buna onların hüquqlarının tapdalanması kimi baxırdı. Bu da kəsgin etiraza səbəb oldu. Müsəlman fraksiyası Seymin tərkibindən çıxmaq məsələsini müzakirələrə çıxarmağı qərara aldı.

Müharibə haqqında qərar qəbul ediləndən sonra Trabzonada olan Çxenkeli geri çağırılır. Bununla da Trabzon konfransı öz işini dayandırır.

Lakin erməni-gürcü qüvvələri Osmanlı ordusunun qarşısını almağa qadir deyildi. Aprelin 15-də türklər Batumu da tutdular.

Seymin erməni-gürcü çoxluğunun Qafqazın müstəqilliyini elan etmək və Brest Litovsk sülhünü qəbul etməkdən başqa çarəsi qalmadı.

Aprelin 22-də müstəqil Cənubi Qafqaz Federativ Demokratik Respublikasının yarandığı elan edildi. Aprelin 26-da Çxenkelinin başçılığı ilə yeni hökumət təşkil edildi. Azərbaycanın beş nümayəndəsi bu hökumətin tərkibinə daxil oldu. F.X.Xoyski – ədliyyə naziri, X.Məlikaslanov – məlumat vasitələri naziri, N.Yusifbəyli – maarif naziri, M.H.Hacinski – ticarət və sənaye naziri, Y.Heydərov – dövlət nəzarəti naziri. Bu hökumət ilk növbədə Türkiyə ilə müharibə məsələsini həll etməli idi.

Çxenkelinin rəhbərlik etdiyi yeni nümayəndə heyəti danışıqları davam etdirmək üçün Batuma yola düşdü.

Batumi danışıqları mayın 11-də başladı. Osmanlı nümayəndə heyətinin başçısı, ədliyyə naziri Xəlil bəy verdiyi bəyanatda qeyd etdi ki, iki dövlət arasında Brest Litovsk müqaviləsindən sonra qan axıdıldığı üçün həmin müqavilənin şərtləri indiki danışıqlar üçün əsas ola bilməz. Əhalisi əsasən müsəlmanlardan ibarət olan və Türkiyəyə birləşmək üçün müraciət edən (1918-ci il 13 aprel) Axısqa və Axalkələk nahiyyələri tələb olunurdu. Mayın 26-da Osmanlı nümayəndə heyəti 72 saat müddətində cavabı tələb edilən başqa bir ultimatum verdi. Lakin bu ultimatum Cənubi Qafqaz Respublikasının dağıldığı vaxta təsadüf edirdi.

Ümumiyyətlə, müstəqil Cənubi Qafqaz respublikanın yaranması ölkənin nə daxili, nə də xarici vəziyyətində dəyişiklik etmədi. Vahid hakimiyyət yox idi. Təmsil olunan hər millət öz milli mənafeyini ümumqafqaz mənafeyindən yüksək tuturdu. Vahid hakimiyyət olmadığına görə ölkədə anarxiya idi. Fraksiyalar arasında daxili və xarici siyasətin əsas problemləri üzrə yekdil fikrin olmaması onların məhz vahid dövlət çərçivəsində mövcudluğunu mümkün etmirdi. Belə bir şəraitdə Seym özünü buraxmaq qərarına gəlir.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması

1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin sonuncu iclası keçirildi. İclasda çıxış edən Sereteli Gürcüstanın federasiyadan çıxdığını bəyan etdi və Seym özünün buraxılması haqqında qərar qəbul etdi.

Mayın 26-da Gürcü milli şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi və Ramişvili başda olmaqla hökumət kabinəsi yaradıldı. Yeni hökumətin ilk xarici siyasi addımı mayın 28-də Almaniya ilə saziş bağlamaq oldu.

Seymin Azərbaycan nümayəndəliyi mayın 27-də fəvqəladə iclas keçirdi. Yaranmış vəziyyətin çətinliyini nəzərə alaraq yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunmasını öz öhdəsinə götürməyi qərara aldı və özünü müvəqqəti Milli Şura elan etdi. M.Ə. Rəsulzadə qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri təyin olundu. H.Ağayev, M. Seyidov onun müavinləri seçildilər. Sonra Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət İcraiyyə orqanı yaradıldı ki, onun da sədrliyinə F.X.Xoyski seçildi.

Mayın 28-də Milli Şuranın 26 nəfərin iştirakı ilə keçirilən birinci iclasında Seymin buraxılması və Gürcüstanın istiqlaliliyyətinin elan edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycandakı vəziyyət müzakirə edildi. Şuranın üzvi X.Xasməmmədov məruzə edərək təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsinin zəruriliyini əsaslandırdı. Şuranın üzvlərindən Yusifbəyli, Şeyxülislamov, Seyidov və b. bu fikrə tərəfdar çıxdılar. Milli Şura 24 səsle Azərbaycanın istiqlaliliyyətinin elan edilməsi haqqında qərar qəbul edərək (S.MQəniyev və C.Axundov bitərəf qalmışdı), 6 bənddən ibarət İstiqlal Bəyannaməsini bəyan etdi.

- 1) Azərbaycan tam hüquqlu və müstəqil dövlətdir. Cənubi Qafqazın cənub və şərq hissələrindən ibarətdir. Ali hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur.
- 2) Azərbaycanın siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir.

- 3) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə, xüsusən həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə qonşuluq əlaqələri yaradacaq.
- 4) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində milliyətindən, dinindən, cinsindən, ictimai vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarına tam vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar verir.
- 5) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti onun ərazisində yaşayan bütün xalqların sərbəst inkişafına şərait yaradacaq.
- 6) Məclisi – Müəssisən çağırılana qədər Azərbaycanda ali hakimiyyət xalqın səsvermə yolu ilə seçdiyi Milli Şura və Milli Şuranın qarşısında cavabdeh olan Müvəqqəti Hökumət sayılır.

Bundan sonra Milli Şura F.X.Xoyskiyə hökumətin yaradılmasını tapşırırdı. Azərbaycanın ilk müvəqqəti hökuməti belə tərkibdə təqdim edildi: 1) F.X.Xoyski – Nazirlər Şurasının sədri, Daxili işlər naziri; 2) Xosrovpaşa bəy Sultanov – Hərbi nazir; 3) N.Yusifbəyli – Xalq maarifi və Maliyyə naziri; 4) M.H.Hacinski – Xarici işlər naziri; 5) X.B.Məlikaslanov – poçt, teleqraf və yollar naziri; 6) Ə.Şeyxülislamov – Əkinçilik və əmək naziri; 7) X.Xasməmmədov – Ədliyyə naziri; 8) M.Y.Cəfərov – Ticarət və sənaye naziri; 9) Camo Hacinski – Dövlət nəzarəti naziri.

AXC-nin yaradılması bütün türk – müsəlman dünyasında çox mühüm tarixi hadisə idi. Azərbaycan Respublikası dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk türk dövləti idi. AXC-nin yaradılması ilə XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş dövlətçilik ənənələri bərpa edildi.

İstiqlaliyyət elan edildikdən sonra yaranmış dövlətin sərhədlərini müəyyən etmək lazım idi. Ən çətin vəziyyətə Ermənistan düşmüşdü. Ermənistan nümayəndələri Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdilər. Mayın 29-da erməni Milli Şurası ilə danışıqlar barədə F.X.Xoyski Milli Şuraya məlumat

verir. Qeyd edir ki, Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra ermənilərə dövlət yaratmaq üçün siyasi mərkəz lazımdır. Ona görə də Dağlıq Qarabağa olan iddialarından imtina etmək şərti ilə İrəvan şəhəri onlara güzəştə edilə bilər. Milli Şuranın iclası İrəvanın ermənilərə güzəştə edilməsi barədə öz razılığını bildirdi. İrəvan Milli Şurasının üzvləri M.Seyidov, B.Rzayev, N.Nərimanbəyov buna özlərinin qəti etirazlarını bildirdilər. Lakin Milli Şura etirazı qəbul etmədi.

Gürcüstan ilə sərhəd məsələsi müzakirə edildi. Zaqatala dairəsi məsələsinin həlli əhalinin ixtiyarına verildi. Yerli əhalinin rəyi ilə bu məsələ Azərbaycanın xeyrinə həll olundu.

Azərbaycan hökumətinin ilk diplomatik addımlarından biri «Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq» müqaviləsinin imzalanması idi. Müqaviləni Türkiyə tərəfindən Ədliyyə naziri Xəlil Menteşə, Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Vahib paşa, Azərbaycan tərəfdən Xarici işlər naziri M.H.Hacinski və Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə imzaladılar. Bu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici dövlətlə bağladığı ilk müqavilə idi.

Müqavilədə Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında daima sülh və möhkəm dostluğun bərqərar olması, göstərilən hədudlara əsasən Azərbaycanla Türkiyənin geniş sərhədləri olan dövlət olması, dinclik və asayiş möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əgər ehtiyac olarsa Osmanlı hökumətinin Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürməsi, dəmiryol yüklərinin daşınmasında tərəflərin öhdəlikləri, azad gediş-gəliş və başqa maddələr irəli sürülürdü. Müqavilə Brest Litovsk müqaviləsinin tərəflər arasında qüvvədə olmasından da bəhs edirdi.

İyunun 4-də imzalanmış müqaviləyə əlavə olaraq iki saziş də bağlandı.

- 1) Bakı-Batumi neft kəmərinə aid olub Azərbaycan, Gür-

cüstan, Türkiyə arasında imzalandı. Tərəflər razılığa gəldilər ki, öz ərazilərində neft kəmərinin fəaliyyətini təmin etsinlər. Bu sazişin imzalanması Azərbaycan Neft sənayesinin işinə müsbət təsir göstərərək onun xarici bazara çıxışını təmin edirdi; 2) dəmir yollarına aid idi və 4 dövlət: Osmanlı imperiyası, Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan Respublikaları arasında imzalanmışdı.

Sazişdə deyilirdi: Keçmiş Rus dövlətinin mülkiyyəti olan dəmir yol nəqliyyat vasitələri müqavilə imzalayan tərəflərin ərazi hüddudlarına uyğun olaraq onlar arasında bölüşdürüləcək. Gürcüstana məxsus dəmir yolları Türkiyə ilə bərabər 28 may müqaviləsinə görə almanların da istifadəsinə verilirdi. Bununla Almaniya Bakı neftinə doğru əhəmiyyətli addım atmış oldu.

Milli hökumət və Milli Şura iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçür. Milli Şura ölkədə yaranmış real vəziyyəti nəzərə alaraq iyunun 17-də keçirdiyi iclasda 2 mühüm qətnamə qəbul etmişdi.

1) Müvəqqəti Hökumətin səlahiyyətləri haqqında.

Qeyd olunur ki, Müvəqqəti Hökumət dövlət müstəqilliyini, mövcud siyasi azadlıqları ləğv etmək, aqrar və b. mühüm məsələlərə dair inqilabi qanunları dəyişdirmək hüququna malik deyil. O, 6 aydan gec olmayaraq milli məclisi çağırmalıdır. Digər məsələlərdə tam bütün hüquqlara malikdir.

2) Milli Şuranın buraxılması, hakimiyyəti F.X.Xoyski kabinetinə təhvil vermək haqqında.

Gəncədə təşkil edilən ikinci hökumətin tərkibinə – F.X.Xoyski, M.Hacinski, B.Cavanşir, X.Məlikaslanov, Ə.Əmircanov, X.Sultanov, N.Yusifbəyli, A.Aşurov, X.Rəfibəyli, Ə.Topçubaşov, X.Xasmməədov, M.Rəfiyev daxil idi.

Bu hökumətdə Müsəlman Sosialist bloku və Hümmət iştirak etmirdi.

Azərbaycan Milli Şurası müvəqqəti olaraq öz işini dayandırdı və bütün səlahiyyətləri Müvəqqəti Hökumətə verdi, bir şərtlə ki, o, 6 aydan gec olmayaraq Müəssisələr Məclisini

çağıracaq.

İyunun 27-də Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. Dövlət idarələrində rus dilinin işlənməsinə də hələl icazə verilmirdi.

Türk hərbi dəstələrinin Gəncə istiqamətində hərəkəti BXKS-nin böyük narahatçılığına səbəb olmuşdu. 1918-ci il iyunun əvvəllərində Bakı Kommunası Gəncə üzərinə yürüşə hazırlaşdı. Məqsəd türk hərbi dəstələri toplanana qədər istiqlaliliyyətin beşiyi olan Gəncəni dağıtmaq idi. Hərbi əməliyyatların aparıldığı ərazilərdə müsəlman əhalisi yeni talanlara məruz qalmağa başladı. İyunun 23-də Azərbaycan hökuməti hərbi vəziyyət elan etdi. İyunun 27-si ilə 1-i arasındakı dörd günlük gərgin vuruşma döyüşün taleyini həll etdi. Göyçay ətrafındakı döyüşlərdə Sovetin qoşunlarının Gəncəyə yürüşünün qarşısı alındı və İslam ordusu Bakı istiqamətində hərəkətə başladı. Bakı Sovetinin qoşunları darmadağın edilərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar.

BXKS-nin həyata keçirdiyi antiazərbaycan siyasəti bolşeviklərin tamamiilə nüfuzdan düşməsinə və 1918-ci il iyulun 31-də onların istefasına gətirib çıxartdı. Bundan istifadə edən eser-mənşeviklər «Sentrokaspi diktaturası» orqanını yaratdılar. Bununla hakimiyyət həmin orqanın və Sovetin müvəqqəti icraiyyə komitəsinin reyasət heyətinin əlinə keçdi. Bu orqan da ilk gündən bolşeviklərə divan tutmaq və ingilisləri Bakıya dəvət etmək mövqeyi tutdu. Yeni hökumət eyni zamanda Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasətini davam etdirməyə başladı. Lakin nə bu yeni hökumət, nə də onların müttəfiqi olan ingilislər Bakının milli qüvvələr tərəfindən azad edilməsinə mane ola bilmədilər.

Azərbaycan hökumətinin əsas vəzifəsi AXC-nin hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisinə yaymaq və Bakını Azərbaycan xalqının düşmənlərindən azad etmək idi. Sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra, Qafqaz İslam ordusu

könüllü dəstələrinin köməyi ilə Bakı azad edildi. «Sentrokaspi diktaturası» süqut etdi. Sentyabrın 17-də Milli hökumət Bakıya köçürüldü. Bakı Respublikanın paytaxtı elan edildi. Noyabrın 9-da AXC-nin dövlət bayrağı üç rəngli bayraqa əvəz edildi.

3. AXC-nin daxili siyasəti

Azərbaycan hökuməti ölkənin ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının müxtəlif sahələrindəki quruculuq işlərini genişləndirməyə başladı. F.X.Xoyski hökuməti Müəssisələr Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq işləri aparırdı. Onun təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası öz işini bərpa etdi və Məclisin çağırılmasını öz üzərinə götürdü.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-də keçirilən ikinci iclasında (1-ci iclas-16 noyabr) Azərbaycanın ali qanunverici orqanının yaradılması haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanuna əsasən təkpəlalətli parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Milli Şuranın 44 üzvündən əlavə ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən yerli müsəlman əhalisindən (2,75 mln. ümumi əhalinin 1,9 mln-u) daha 36 nümayəndə seçilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ölkə əhalisinin çoxmillətli tərkibi nəzərə alınaraq ermənilərə (sayları 500 min) gələcək parlamentdə 21 yer ayrılırdı. Bakıdan olan rus milli şurasına 10 yer ayrılmışdı (ruslar 230 min idilər). Milli azlıqlardan almanlara, yəhudilərə, gürcü və polyaklara – hərəsinə 1 yer verilirdi. Bakı həmkarlar təşkilatına 3, Bakı neft sənayeçiləri şurası və Ticarət-sənaye ittifaqına – 2 nəfər yer verilmişdi.

Nümayəndələr birbaşa və qapalı seçilə bilərdilər. Qadınlara da islam aləmində ilk dəfə olaraq seçib-seçilmək hüququ verilirdi.

Bolşeviklər parlamenti boykot elan etdilər. Rus Milli

Şurasının bir qrup üzvü onun tərkibindən çıxıb, Rus-Slavyan cəmiyyəti deyilən bir təşkilat yaratdılar. İstiqlalı qəbul etməsələr də, öz nümayəndələrini parlamentə göndərmək qərarına gəldilər. Bir sıra şəhər və mahallarda seçkilər başa çatdırılmamışdı. Naxçıvan və Borçalının gələcəyi məsələsi qaranlıq qaldığından oradan nümayəndə gəlməmişdi. Odur ki, qanunda nəzərdə tutulduğu 120 deputatın əksəriyyətinin toplanması ilə parlamentin açılışı oldu.

Parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də oldu. İclası Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə açdı. İclasda Tomsonun nümayəndəsi, İranın baş konsulu, onun maliyyə müşaviri, Dağlılar hökumətinin sədri Q.Çermoyev, Gürcüstanın nümayəndəsi Karsevadze, Araz respublikasının nümayəndəsi P.Əliyev iştirak edirdi.

Ş.Rüstəmbəyovun təklifi ilə Ə.Topçubaşov parlamentin sədri, müavini H.Ağayev, katibi isə R.Vəkilov seçildi.

Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski Müvəqqəti hökumətin istefası ilə bütün hakimiyyətin parlamentə təhvil verildiyini elan etdi. Parlament tərəfindən istefa qəbul edildi. İttihad partiyasının üzvü Q.Qarabəylinin parlamentin açılışı münasibəti ilə siyasi məhbuslara əfv-ümumi verilməsi təklifi qəbul edildi. Daha sonra mandat, təsərrüfat, rəqlament komissiyaları üzvlərinin seçilməsi ilə təsis iclası bağlandı.

Sonrakı iclaslarda maliyyə – büdcə, qanunvericilik təklifləri, aqrar, fəhlə, hərbi işlər və s. komissiyalar yaradıldı.

Parlamentdə hökumətin təşkili məsələsi yenə F.X.Xoyskiyə tapşırıldı. Lakin o, səhhətinin pis olması ilə əlaqədar bundan imtina edirdi. Lakin dekabrın 18-də parlament Xoyskidən belə bir ağır günlərdə kabinənin təşkilini öhdəsinə almağı israr etdi. F.X.Xoyski 10 nəfərdən ibarət kabinənin tərkibini və iş proqramını hazırlayıb parlamentin müzakirəsinə verdi. Kabinədə yalnız İttihad partiyası iştirak etməkdən boyun qaçırdı. Dekabrın 26-da F.X.Xoyski kabinəsi təsdiq edildi.

General Tomson həmin kabinetini dekabrın 28-də tanıdığını və Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət hesab etdiyini bildirdi.

Parlamentin ilk tədbirlərindən biri Paris sülh konfransına nümayəndə heyətinin seçilməsi idi. Nümayəndə heyətinə Ə.Topçubaşov, M.H.Hacinski, Ə.Ağaoğlu, Ə.Şeyxülislamzadə, müşavirlər M.Məhərrəmov, M.Y.Mehdiyev, C.Hacıbəyli, əməkdaşlar Ə.Hüseynzadə, V.Marçevski daxil idi.

Çoxpartiyalı quruluşa malik parlamentdə fraksiyalar (11 fraksiya var idi) öz bəyannamələri ilə çıxış etdilər. Bu bəyannamələrdə müəyyən məsələlərdə fikir ayrılıqları olsa da, ümumi bir məqsəd var idi: gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığını, milli-siyasi hüquqlarını qoruyub saxlamaq, Azərbaycan xalqının, hökumətinin digər xalqlar və dövlətlərlə, xüsusilə qonşu dövlətlərlə əlaqələri möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu bərqərar etmək, islahatlar həyata keçirmək, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq.

Parlamentin 1919-cu il 3 yanvar tarixli iclasının qərarı ilə qanunverici və icraedici hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq parlament üzvünün dövlət orqanlarında işləməsi məqbul sayılmadı. Yalnız nazirlərin eyni zamanda parlament üzvü olmasına icazə verilirdi. Dövlət qulluğunda işləyən parlament üzvü bir neçə gün ərzində iki vəzifədən birini seçib, parlamentin rəyasət heyətinə bildirməli idi.

Azərbaycan türkcəsi parlamentin istifadə etdiyi dövlət dili statusuna malik idi.

Parlamentin 140-a qədər ümumi iclası olmuşdur. 315 qanun layihəsi təqdim edilmiş, onlardan bir neçəsi rədd edilmiş, qalanları müzakirəyə verilmişdi. Parlamentin təsdiq etdiyi nizamnamələr sırasında Bakı Universiteti, Azərbaycan Dövlət Bankı, Azərbaycan Dövlət əmanət kassalarının nizamnaməsi, mətbuat haqqında nizamnamə var idi. Başqa dövlətlərlə bağlanmış hər hansı bir sənəd və müqavilə parlamentin

təsdiqindən sonra qüvvəyə minirdi.

1919-cu il iyulun 21-də Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə qəbul edildi. Əsasnamə 4 fəsildən, 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə görə Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə cinsindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün Respublika vətəndaşları iştirak edə bilərdilər. Seçkilər aprelin 20-nə (1920-ci il) təyin edildi. Lakin o zaman Bakıda baş verən hadisələr buna mane oldu.

Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ordunun yaranması məsələsini ən mühüm məsələ kimi irəli sürmüşdü.

1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. Müsəlman korpusu «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırıldı. Burada xidmət etmək üçün zabit kadrları hazırlamaq üçün qısa müddətli kurslar açıldı, məcburi hərbi mükəlləfiyyət haqqında fərman verildi. Bütün bunların kifayət etməyəcəyini nəzərə alaraq Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Türkiyə hökumətinə bir diviziya həcmində yardım göstərilməsini xahiş etdi. Bu da 1918-ci il 4 iyun müqaviləsində öz əksini tapmışdı.

Gəncəyə beşinci Qafqaz diviziyası göndərildi. Daha sonra Karpat cəbhəsindən götürülmüş 15-ci Çanaxqala diviziyası da Gəncəyə gəldi. Azərbaycan korpusu ilə birlikdə bu hərbi hissələr Qafqaz İslam Ordusu adı altında birləşdi. Bunun da komandanı Nuru paşa idi.

Lakin 30 oktyabr 1918-ci ildə Yunanıstanın Mudros şəhərində Böyük Britaniya ilə Türkiyə arasında bağlanan sazişə görə türk qoşunları Cənubi Qafqazdan geri çağırılırdılar. İngilis qoşunları komandanı general Tomson Nuru paşa və bütün türk zabidlərindən Azərbaycanı tərk etməsini tələb etdi. Yalnız Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edən Nuru paşa və onun silahdaşları Azərbaycanda qaldılar, hökumətə xidmət

edəcəklərini bildirdilər. Mudros sazişi Cənubi Qafqazın qapılarını ingilislərin üzünə açdı. Həmən sazişin 11-ci bəndinə əsasən Azərbaycan ingilislərin nüfuz dairəsi elan edilir, 15-ci bəndinə əsasən isə Azərbaycanın dəmir yolları və neft mənbələri ingilis komandanlığının ixtiyarına keçirdi.

Noyabrın 17-də ingilis qoşunları Bakıya daxil oldular. Tomson özünü Bakının general qubernatoru elan etdi. Şəhər polisi, liman, neft sənayesi, maliyyə idarələri, mətbuat üzərində nəzarət qoyuldu. Noyabrın 22-də Tomsonun tələbi ilə Azərbaycan korpusunun qərəgahı Gəncəyə köçürüldü.

Dekabrın 25-də general S. Mehmandarov hərbi nazir, bir neçə gün sonra isə Ə.Şıxlinski müavin təyin olundu.

1918-ci il noyabrın 15-də təşkil edilən baş qərargahın rəisi isə Suleyman Sulkeviç təyin edilir. Qərargah şöbələrinin zabit kadrları ilə təmin edilməsi problemini həll etmək üçün Azərbaycanda olan rus zabidlərindən istifadə etmək qərara alındı. Türk əsgər və zabidləri ruslarla əvəz edilirdi. Azərbaycan hökuməti çox çətin bir vəziyyətə düşmüşdü. Öz kadrları yox idi. Nuru paşanın vaxtı ilə yaratdığı hərbi məktəbin müdavimləri də ordunun təşkilinə cəlb edilirdi.

1919-cu ildə 25 mindən ibarət ordu yaratmaq vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu. Ordunun yaradılması ilə bağlı 1919-cu il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət büdcəsindən 399,4 mln. manat ayrılırdı ki, bu da büdcənin 24%-nə bərabər idi.

Milli Ordu yaratmaq işinin sürətləndirilməsini ölkənin hərbi-siyasi vəziyyətinin kəşinləşməsi də tələb edirdi. Belə ki, mayın 25-də general Denikinın könüllü ordusu tərəfindən Petrovsk və Dərbənd tutuldu. Bu da Azərbaycanda böyük həyəcana səbəb oldu. Bakıda Xüsusi Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Onun tərkibinə N.Yusifbəyli, X.Məlikaslanov, A.Səfərkürski, S.Mehmandarov, M.Y.Cəfərov daxil oldular.

İyunun 11-də bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. DMK-nə ümumi səfərbərlik həyata keçirmək, ölkədə

hərbi, müharibə vəziyyəti elan etmək, digər fəvqəladə tədbirlər görmək səlahiyyəti verildi.

Azərbaycan hökuməti başa düşürdü ki, Denikin yürüşünün son məqsədi Azərbaycanı və keçmiş Rusiya imperiyasının digər hissələrini geri qaytarmaq idi. Zaqafqaziyanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan hökuməti 1919-cu il iyunun 16-da Gürcüstan ilə hərbi müqavilə bağladı. Həmin müqaviləni Tiflisdə F.X.Xoyski və S.Mehmandarov imzaladılar. Müqavilədə hər iki dövlət öz üzərinə belə bir öhdəlik götürürdü ki, bunlardan hər hansı birinə hücum edilərsə, özlərinin bütün hərbi silahlı qüvvələri ilə buna qarşı çıxacaq, öz dövlətlərinin suveren hüquqlarının və müstəqilliyinin qorunmasına yönəlmiş diplomatik danışıqlar aparacaqlar.

Ölkədə yaranmış gərgin vəziyyət Azərbaycan hökumətini ordu quruculuğu işində qəti addımlar atmağa sövq edirdi.

1919-cu ilin ortalarında Azərbaycan hökuməti Fransa, Polşa, İngiltərədən silah almağa cəhd etdi. Lakin bu cəhdlər boş çıxdı. 1919-cu ilin sentyabrında general İ.Usubovun başçılığı ilə nümayəndə heyəti İtaliyaya göndərildi. Oradan 25 min dəst yeni geyim, 25 min dəst köhnə geyim alınması tapşırılmışdı. İtaliya hökuməti Azərbaycana hələlik avtomobil, aeroplan, proyektor, odeyal yataq vasitəsi sata biləcəyini bildirdi və onların arasında kontrakt bağlandı. Lakin həmin mallar Azərbaycanın sovetləşməsi ərəfəsində gətirildiyi üçün Azərbaycan ordusu ondan istifadə edə bilmədi, Qırmızı Orduya qismət oldu.

1919-cu ilin sonlarında Azərbaycan ordusu iki piyada və bir süvari diviziyalardan ibarət idi. Birinci piyada diviziyanın qərargahı Gəncədə yerləşmişdi. Bu diviziyanın rəisi general mayor Cavad Şıxlinski idi. İkinci piyada diviziyasının qərargahı Bakıda idi. Rəisi general mayor İ.Usubov idi. Gəncədə yerləşən suvari diviziyaya general-mayor Teymur

Novruz oğlu başçılıq edirdi. Səlim Sultanovun rəhbərlik etdiyi xüsusi süvari diviziyonu, Yunis Şəkərovun atıcı batalyonu üçüncü süvari diviziyasının tabeliyində idi. Gəncədə birinci və ikinci artilleriya briqadaları yerləşmişdi. Azərbaycan ordusunda bu dövrdə 3 zirehli qatar, 4 hərbi təyyarə, 6 zirehli avtomobil, 2 hərbi gəmisi var idi.

Yaranmaqda olan yeni hissələri zabıt kadrları ilə təmin etmək üçün Gəncədəki hərbi məktəb Bakıya köçürülmüş, yenidən qurulub genişləndirilmişdi. Bundan başqa İstehkamçılar məktəbi, Şuşada hərbi feldşer məktəbi, hərbi dəmiryol məktəbi də təsis edilmişdi. 1920-ci il üçün ordunun şəxsi heyətini 40 minə çatdırmaq planlaşdırılmışdı. Orduya könüllü və məcburi 19-24 yaşlı gənclər götürülürdü.

İngilis hərbi hissələrinin Zaqafqaziyanı tərk edən vaxt (1919, avqust) öz silahlarının xeyli hissəsini Azərbaycan ordusuna verməsi, Gürcüstanın Azərbaycana müəyyən qədər silah satması ordunun texnikaya artan tələbatını ödəməyə qadir deyildi.

Hərbi sursatlara olan ehtiyacı ödəmək üçün Hərbi Nazirlik hərbi zavod yaratmaq fikrində idi. Çünki mövcud olan emalatxanalarda dəzgahlar, fəhlə alətləri, təmir üçün lazımı materiallar çatışmırdı. Ona görə də bu emalatxanalar bəzən kiçik tələbləri də ödəyə bilmirdi. Hərbi nazirlik bu emalatxanaları birləşdirib hərbi zavoda çevirmək qərarına gəlir. Zavodun layihəsi, ştatları, xərcləri 1920-ci il fevralın 23-də parlamentdə təsdiq edildi. Lakin bu zavodun yaradılması üçün böyük qüvvə və külli miqdarda vəsait lazım idi.

Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan hökuməti və parlamenti xalqın milli dövlətinin yaranmasını əbədləşdirmək üçün elm, təhsil, xalq maarifi və səhiyyə məsələlərinin inkişafını da diqqət mərkəzində saxlayırdı.

AXC-i yarandığı ilk gündən maarif işlərinə xüsusi fikir

vermişdir. 1918-ci il 30 iyun qərarına əsasən Gəncədə Xalq Maarif Nazirliyinin dəftərxanası təşkil edildi. N.Yusifbəyli maarif naziri təyin edilmişdi. Nazirliyin ilk tədbirlərindən biri 1918-ci il 22 sentyabr sərəncamına görə məktəblərin milliləşdirilməsi oldu. 1918-ci il 28 avqust qərarına görə bütün məktəblərdə tədris Azərbaycan dilində keçirilməli idi. Başqa millətlərdən olan uşaqlar üçün rus dilində məktəblər açılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Ana dili həftədə 4 dəfə tədris edilməli idi.

Müəllimlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün 1918-ci ildə Gəncədə, Şəki, Zaqatalada qısa müddətli pedaqoci kurslar təşkil edildi və 150 nəfər kurslara qəbul edildi. Bundan əlavə Nazirlik Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müstəqil bir seminariya kimi Qazaxa köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Kadrlar hazırlamaq üçün 1918-ci ildə Göyçayda, Ağdamda, Nuxanın Qutqaşen kəndində ali ibtidai məktəblər açılması haqqında qərarlar qəbul edildi. 1918-ci ildə Zaqatalada 25 ibtidai məktəb açmaq üçün Nazirlik 100 min manat pul ayırmışdı. 1919-cu ilin yayında Bakı, Gəncə, Şəki, Şuşa, Qazax, Qusar, Salyan, Zaqatalada qadın və kişilər üçün pedaqoci kurslar açıldı.

1918-ci il-ci ildə Türkiyə ilə bağlanan 4 iyun müqaviləsinə görə Nazirlik Türkiyədən 50 müəllim dəvət etmişdi. 1919-cu il oktyabrın əvvəllərində həmin müəllimlər Azərbaycana gəlib müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdılar. Azərbaycan dilində dərslərlərin yazılması və nəşri üçün də xüsusi komissiya ayrılmışdı. Türkiyədən də dərslərlər alınırı.

Azərbaycan hökuməti ali təhsilin təşkili və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını ən əsas vəzifə hesab edirdi. Bakı Universitetinin, Konservatoriyanın, Pedaqoji İnstitutun, Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun açılması planlaşdırılırdı.

Siyasi şəraitin əlverişsizliyi və maliyyə çətinlikləri üzündən yalnız bir ali məktəbin – Bakı Universitetinin yaradılması üçün imkan əldə edildi.

Azərbaycan Xalq Maarifi nazirinin müavini Həmidbəy Şahtaxtinski görkəmli rus alimi, Cənubi Qafqaz Universitetinin rektoru Razumovskiye müraciət edərək Bakı Universitetinin təşkili üçün kömək göstərməsini xahiş etmişdi. Razumovski dəvəti qəbul etmiş və yaradılan komissiyanın sədri seçilmişdi. 1919-cu il mayın 19-da komissiya təsdiq edilir.

Mayın 31-də isə komissiya Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanun layihəsini, Universitet nizamnaməsini, Universitet xərclərini Xalq Maarif nazirliyinə təqdim etmişdi.

Universitetin yaradılması haqqında layihə 1919-cu ilin iyul-avqust aylarında qanunvericilik, maliyyə-büdcə komissiyalarında, parlamentin ümumi iclaslarında müzakirə edildi. Universitet komissiyası avadanlıq, təşkilati və quruculuq işlərinə 3,5 mln. rubl verilməsini xahiş etdi. Maarif naziri Kaplanov həmin məbləği 5 mln.rubl artırmağı lazım bildi.

Universitetin açılması məsələsi mübahisələr doğurdu. Mübahisələr Universitetin rus dilində açılması məsələsində fikir müxtəlifliyinin mövcud olduğunu göstərdi. Əhrar, İttihad, bitərəf müsəlman qrupu Universitetin rus dilində açılması əleyhinə çıxdılar.

Universitetin yaradılması işində M.Ə.Rəsulzadə, H.Ağayev, Ə.Pepinov, S.Ağamalı oğlu, C.Hacinski fəal iştirak edirdilər.

Tanınmış maarifçi Məmmədəğa Şahtaxtinski «Azərbaycanda Universitet» məqaləsində qeyd edirdi ki, Bakıda Universitetin açılması zəruridir. Rus dilində açılacaq Universitet tədrisən milliləşdiriləcək və türkləşdiriləcək. Universitet Azərbaycan dövlətinə və türk mədəniyyətinə xidmət edəcəkdir.

1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanunu qəbul etdi. Həmin

iclasda 1919/20-ci tədris ili üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə 100 abituriyent və tələbə göndərilməsi haqqında qətnamə qəbul edildi. Bu tələbələr üçün Maarif Nazirliyinin sərəncamına dövlət xəzinəsi vəsaitindən 7 mln. rubl ayrılırdı: Avropaya göndərilən hər bir adam üçün hər ay 400 frank təqaüd, 1000 frank da yol xərci, Rusiyaya göndərilən hər bir adam üçün hər ay 3 min rubl təqaüd, 3 min də yol xərci. Hökumət təqaüdüdən istifadə edən tələbələr təhsil müddəti qurtardıqdan sonra hökumətin müəyyən etdiyi yerdə 4 il xidmət etməli idi.

100 nəfərdən 10-u İngiltərəyə, 23-ü İtaliyaya, 45-i Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Rusiyaya göndərilməli idi.

Qanuna görə Universitetdə 4 fakültə açılmalı idi: Tarix-filologiya, tibb, fizika-riyaziyyat, hüquq. Lakin bir il müddətinə iki fakültə üçün (tarix-filologiya, tibb) ştat, smeta müəyyən edildi. Bütün fakültələrdə azərbaycan dilinin keçilməsi məcburi idi. Qəbul zamanı Azərbaycan vətəndaşlarına üstünlük verilir. Rektor 3 il müddətinə seçilir və nazirlik tərəfindən təsdiq edilirdi.

1919-cu ilin 15 noyabr günü Universitetdə birinci dərs günü elan edildi.

Bakı Dövlət Universitetinin açılması Azərbaycan hökumətinin mədəniyyət sahəsindəki böyük qələbəsi idi.

1919-cu il oktyabrın 1-dən Qarabağın erməni məktəbləri üzrə xüsusi müfəttişlik yaradıldı və R.N.Şahnazarov müfəttiş təyin edildi. Nazirlər Şurası Qarabağda yaşayan ermənilərin mədəniyyət, xalq maarifi sahəsində öz müqəddəratını təyin etməsi üçün şərait yaratmış, bunu hüquqi cəhətdən əsaslandıraraq 23 maddədən ibarət əsasnamə təsdiq etmişdi. Əsasnamədə deyilirdi ki, Qarabağda olan erməni məktəbləri Şuranın rəhbərliyi altında muxtariyyətə malikdirlər.

4. AXC-nin xarici siyasəti

1918–1920-ci illərdə AXC-nin xarici siyasətinin əsas məqsədi Azərbaycanın müstəqilliyinin gerçəkləşməsindən ibarət idi. Azərbaycan hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması və qorunub saxlanması Qərbi ölkələrinin himayəsini əldə etmək işinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. Azərbaycan hökumətinin üzvü Ə.M.Topçubaşov İstanbul, Vyana, Berlinə, eləcə də Ermənistan və Gürcüstanın mərkəzlərinə səlahiyyətli səfir təyin edilmişdi. Verilən mandata görə Ə.M.Topçubaşov Azərbaycanın maraqları ilə bağlı geniş səlahiyyətlərə malik idi. O, İstanbulda ikən Ukrayna, İran, Rusiya, ABŞ, İtaliya, İsveç, Hollandiya, Ermənistanın rəsmi nümayəndələri ilə görüşmüş, fikir mübadiləsi etmiş və onlara memorandum təqdim etmişdi. Memorandumda Qafqazın coğrafiyası, onun çar dövründə inzibati bölgüsü, regionun demografik vəziyyəti, Azərbaycan respublikasında mövcud vəziyyət, aparılan quruculuq işləri, erməni probleminin mahiyyəti, mart soyqırımı, Qarabağ məsələsi barədə məlumat verilir, Azərbaycan Respublikasının müstəqil yaşamağa haqqı olduğu əsaslandırılırdı.

Osmanlı Türkiyəsi də Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması üçün əlindən gələni əsirgəməyəcəyini bildirmişdi. Lakin Mudros sazişindən sonra Osmanlı hökumətinin Azərbaycana köməyi minimuma enmişdi. Türkiyə müttəfiqlərindən asılı vəziyyətə düşmüşdü. Müttəfiqlər Osmanlının Azərbaycana diplomatik nümayəndə təyin etməsinə pantürkizm kimi baxmış, Osmanlı hökumətinə bunu qadağan etmişdi.

1918-ci ilin iyulunda Azərbaycanın İstanbuldakı nümayəndə heyəti buradakı İran konsulluğuna AXC-nin yaranması haqqında bəyannaməni təqdim etsə də, İran konsulu Azərbaycan adlı müstəqil dövləti tanımadığını bildirmişdi. İranın narahatçılığını aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan hökuməti beynəlxalq sazişləri imzalayarkən Qafqaz Azərbaycanı

məfhumunu xüsusi ilə vurğulayırdı. 1919-cu il sentyabr ayında İranın yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzənin nümayəndə heyətinin başçısı sifəti ilə Avropaya gəlməsindən sonra İran heyətinin Azərbaycan istiqlalına münasibəti tam dəyişdi. Hətta hər iki dövlət arasında siyasi və iqtisadi ittifaqın yaradılmasını nəzərdə tutan sənəd də qəbul edildi.

Azərbaycan hökuməti qonşu dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaranmasına çalışır və mübahisəli məsələlərin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Gürcüstandan fərqli olaraq Ermənistanla münasibətlər çox çətin qurulurdu. Normal qonşuluq münasibətlərinin yaranmasına ermənilərin torpaq əldə etmək hərisliyi, törətdikləri vəhşiliklər mane olurdu.

Birinci dünya müharibəsindən sonra qalib dövlətlər müharibədən sonrakı dünyanın vacib məsələlərini həll etmək üçün Parisdə sülh konfransının çağırılmasına qərar verdilər. Dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentində Parisə getmək üçün seçilən nümayəndə heyəti 1919-cu il yanvarın 20-də İstanbula gəldi. Lakin burada Parisə yola düşmək üçün Fransa hökumətindən üç ay yarım icazə gözləməli oldu. Yalnız aprelin 22-ə ingilislərin köməyi ilə Parisə yola düşə bildilər və may ayında Parisə çatdılar.

Mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşə bildi. Vilsondan Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması, Vilson prinsiplərinin Azərbaycana aid edilməsi, Azərbaycanın Millətlər Liqasına qəbul olunması, ABŞ-la Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin bərqərar edilməsi xahiş edilirdi. Lakin prezident Vilson sülh konfransının dünyanın kiçik hissələrə parçalanmasının əleyhinə olduğunu bildirmiş və Azərbaycan nümayəndələrinə konfederasiya ideyasını müdafiə etməyi məsləhət görmüşdü. Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar respublikasının nümayəndə heyətləri konfransın rəhbərlərinə göndərdikləri bütün

memorandumlarda Qafqazda konfederasiya ideyasına müsbət yanaşdıqlarını qeyd etmişdilər. Lakin ermənilər ərazi sərhəd məsələsinə daha çox əhəmiyyət verir və konfederasiya ideyası əleyhinə təbliğat aparır, Qafqazdakı vəziyyət barədə Avropa və ABŞ ictimaiyyətində yanlış təsəvvür yaradırdılar. Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinin etirazına baxmayaraq ermənilər Türkiyənin 7 şərq vilayətini, keçmiş İrəvan quberniyası, Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarının cənubunu və Qars torpaqlarını tələb edirdilər. Azərbaycan nümayəndə heyəti ermənilərin təbliğatına qarşı Avropa və Amerikanın özündə əks-təbliğat işini təşkil etməyə məcbur oldu. Azərbaycan nümayəndələri ingilis, fransız dillərində bir neçə kitabça hazırlayıb çap etdirmiş, Avropada və Amerikada yayılmasını təşkil etmişdilər. Bu kitabçalarda Azərbaycanın tarixi, əhalisinin antropologiyası və etnik tərkibi, təsərrüfatı, Azərbaycan Respublikasındakı vəziyyət, ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri haqqında məlumatlar verilirdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin ən əhəmiyyətli təbliğat işlərindən biri «Paris sülh konfransına Qafqaz Azərbaycanı sülh nümayəndəliyinin tələbləri» adlı kitabın hazırlanması idi. Kitabda Azərbaycanın tarixi haqqında dəyərli məlumatlar verilirdi. Bu sənəd üç mühüm tələb ilə bitirdi: 1) Sülh konfransı Azərbaycanın müstəqilliyini tanıсын. 2) Nümayəndə heyəti sülh konfransının işinə cəlb olunsun. 3) Azərbaycan Respublikası Millətlər Liqasının üzvlüyünə qəbul edilsin.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin diplomatik fəaliyyətinin mühüm uğuru 1920-ci il yanvarın 11-də Paris konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın istiqlalının de-fakto tanınması və Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin subyektinə çevrilməsi idi. Bakıda 20-dən artıq xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyi yaradılmışdı.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu

1919-cu ilin sonu və 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda vəziyyət çox gərgin idi. Bir tərəfdən sovet müdaxiləsi təhlükəsi, ictimai qüvvələrin, siyasi partiyaların qütbləşməsi, Azərbaycanın inkişaf yollarına dair baxışların, mövqelərin barışmazlığı, iqtisadi və maliyyə böhranının üst-üstə düşməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vəziyyətini xeyli gərginləşdirdi.

Parlamentdə və hökumətdə də parçalanma baş verdi. Mövcud quruluşu devirmək yolunu seçən qruplar meydana gəlmişdi.

1920-ci ilin yanvarında Antanta ölkələri tərəfindən Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması baş verəcək təhlükəni sovuşdurmadı. Sovet Rusiyasının Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləsi genişləndi. Sovet Rusiyası millətlərin təyini – müqəddərat hüququna dair verdiyi çoxsaylı bəyannamələrə məhəl qoymayaraq Azərbaycanın müstəqilliyini tanımır və onun Rusiyadan ayrılması kimi siyasi bir aktla razılaşmaq istəmirdi.

Bu zaman «Müstəqil Sovet Azərbaycanı» şüarı və müstəqil Kommunist partiyasının yaradılması məsələsi irəli sürüldü. Bütün kommunist təşkilatlarını: RK(b)P Bakı təşkilatını, «Hümmət», «Ədalət» təşkilatlarını KP halında birləşdirmək lazım idi. 1919-cu ilin mayında keçirilən Ümumbakı partiya konfransında beynəlmilləl prinsip üzrə Azərbaycan KP-nin yaradılmasına rəy verildi.

1920-ci il fevralın 11-də Bakıda fəhlə klubu binasında gizli şəraitdə Azərbaycan kommunist təşkilatlarının 1 qurultayı oldu. Qurultayda bütün kommunist partiyalarının Az. KP-ı adı altında birləşdirildiyi bəyan edildi və 43 nəfərdən ibarət MK seçildi.

RK(b)P-nin bölməsi kimi yaranan Azərb. KP-nin I qurultayı partiya təşkilatlarını mövcud hökuməti, yəni AXC-ni yıxmağa və Sovet hökumətini qurmağa istiqamətləndirdi.

1920-ci ilin yanvar – fevral aylarından Rusiya Azərbaycanı işğal etmək planını hazırlayırdı. Azərbaycanı işğal etmək işini asanlaşdırmaq üçün ermənilərin Qarabağa hücumu təşkil edildi. Qızıl Ordu ilə razılığa gələn ermənilər Novruz bayramı günlərində qəflətən Xankəndi qarnizonuna hücum etdilər. Hərbi Nazirliyin gördüyü təcili tədbirlər nəticəsində erməni hərbi hissələri Xankəndindən kənarlaşdırıldılar. Lakin ermənilər rusların köməyi ilə Əsgəran qalasını ələ keçirdilər. Əsgəran qalasını geri almaq və Qarabağda erməni qiyamını yatırtmaq üçün Azərbaycan hökuməti general Həbib Səlimovun başçılıq etdiyi ordunun böyük bir hissəsini Qarabağa göndərməyə məcbur oldu. Əsgəran qalası tezliklə azad edildi və Qarabağ qiyamı yatırıldı.

Rusiya Qarabağ hadisələrini təşkil etməklə Azərbaycan hökumətinin diqqətini ora yönəltmək istəyirdi. Belə də oldu. Qarabağda baş verən hadisələr Azərbaycan parlamentində müzakirə edildi. Parlamentin bəzi üzvləri Qızıl Ordunun köməyinin zəruri olduğunu qeyd etdilər. Rusiya Azərbaycan hökuməti daxilində özünə arxa yaratmaq istəyirdi. Buna da müəyyən dərəcədə nail olmuşdu. Azərbaycan hökuməti şimal sərhədlərdə olan qoşunları Qarabağa yönəltməklə Azərbaycana giriş yolunu açmış oldu.

1920-ci il aprelin 25–dən 26–na keçən gecə rus qoşunları Azərbaycana şimaldan hücum etdilər. Xaçmazı, Yalamanı tutdular və Bakının girəcəyində dayanaraq Azərbaycan hökumətinə hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum göndərdilər. Ultimatumu müzakirə etmək üçün aprelin 27–də parlamentin iclası keçirildi. İclasda xeyli davam edən müzakirələrdən sonra qan tökülməməsi üçün müəyyən şərtlər daxilində təslim olmağa qərar verildi.

Bununla da, Azərbaycanın 23 aylıq istiqlalına son qoyuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az bir müddət yaşadı. Ancaq o, XX əsrdə Azərbaycan xalqının həyatında tarixi bir

mərhələ olmuş və xalqımızın gələcəyinin, müstəqilliyinin, azadlığının, suverenliyinin təməlini qoymuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti 1918-1920. Bakı: 1990
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918 – 1920). Parlament. 1, II cildlər. Stenoqrafik hesabatlar. Bakı: Azərnəşr, 1998
3. İbrahimov Z.İ. Azərbaycan xalqının ingilis – amerikan işğalçılarına qarşı mübarizəsi. Bakı: 1950
4. Nəsimzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: 1990
5. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: 1990
6. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Bakı: 1991
7. Рустамова Дж. Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической Республики. Баку: 2007
8. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. Bakı: 1998
9. Həsənov C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918 – 1920). Bakı: 1993.

Prof. F.F.İbrahimli
Dos. B.O.Əziz

IX. AZƏRBAYCAN 20-30-cu İLLƏRDƏ

1. Aprel (1920-ci il) çevrilişi və Azərbaycanda Kommunist hakimiyyətinin qurulması. Sovet işğal rejiminə qarşı mübarizə. Üsyanlar və müqavimət hərəkatı.
2. Respublikanın formal müstəqilliyinin sonu və ərazi bütövlüyünə qəsdlər
3. Azərbaycanda sənayeləşdirmə və kollektivləşmə siyasətinin həyata keçirilməsi.
4. 30-cu illərin siyasi məhkəmə prosesləri və onun Azərbaycan üçün nəticələri.

1. Aprel (1920-ci il) çevrilişi.

Azərbaycanda kommunist hakimiyyətinin qurulması.

Sovet işğal rejiminə qarşı mübarizə.

Üsyanlar və müqavimət hərəkatı

1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən Azərbaycana qarşı xarici təhlükə gücləndi. Azərbaycanın istiqlaliyyətinin Antanta dövlətləri tərəfindən tanınması Sovet Rusiyasının ölkəmizə qarşı siyasi qısqanclığını daha da artırdı. Cəbhələrdəki qələbələrdən sonra vəziyyəti xeyli yaxşılaşmış Sovet Rusiyasının xarici siyasətində günün vacib məsələlərindən biri kimi «Azərbaycan məsələsi» dururdu. «Новый мир» qəzeti 1920-ci il 13 yanvar tarixli «Tufan qarşısında» adlı məqaləsində yazırdı: «Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini bərpa etmək lazımdır... İnqilabi Rusiya təqvimini ilə desək, biz oktyabrqaşağı günlər içərisindəyik».

Bu ideoloji təbliğatın və ciddi xəbərdarlığın arxasında çox məkrli niyyət dururdu ki, bu da 1920-ci il aprelin 27-də həyata

keçirildi.

Aprelin 27-də XI Ordunun süngülərinə söykənən kommunistlər Azərbaycan milli hökumətini devirib hakimiyyəti ələ keçirdilər. Bu həqiqəti çevrilişi həyata keçirən bolşeviklərin özləri etiraf etdilər. Məsələn: Həmid Sultanov (Xalq Daxili İşlər Komissarı) Azərbaycan K(b)P-nin II qurultayındakı (1920-ci il oktyabr) çıxışında bildirirdi: «Hakimiyyətin devrilməsində mən özüm şəxsən iştirak etmişəm. Mən yaxşı başa düşürdüm ki, arxamızda Yalamada yerləşən qırmızı süngülər dayanır. Mən tələbləri hökumətə təqdim edəndə MK-ya ümid etmirdim ki, o işi ləngidə bilər. Ancaq arxayın idim ki, qırmızı süngülər indi də olmasa sabah, o birisi gün burada olacaqdır. Bu müddətdə mənə və mənim yoldaşlarımı öldürsələr belə, Bakı fəhlələri qalxacaq və Sovet hakimiyyətinə hazır şəkildə yiyələnəcəklər. Belə də oldu, biz Sovet hakimiyyətini hazır şəkildə aldıq, bizə onu qabda gətirdilər».

Aprelin 28-də AK(b)P MK Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsini Azərbaycanın ali siyasi hakimiyyət orqanı elan etdi. İnqilab Komitəsi elə ilk müraciətdən XI Orduya qarşı silahlı müqavimət göstəriləcəyi təqdirdə terrora əl atacağını bəyan etdi. Lakin ilk günlərdə nə xalq, nə də milli ordu tərəfindən XI Orduya qarşı elə bir ciddi müqavimət göstərilmədi. Bu bir sıra səbəblərlə bağlı idi:

1) hadisələrin mahiyyətini dərk edən və işğalçı qoşunlara qarşı çıxmağa qadir olan qüvvələr başa düşürdülər ki, yaranmış qüvvələr nisbətində müqavimət mənasızdır və saysız qurbanlarla nəticələnə bilər;

2) 1918-ci ilin mart qırğınının dəhşətlərini yaşayanlar vahimə keçirir, dağlara, meşələrə çəkilir və bu işin hansı sonluqla qurtaracağını gözləyirdilər;

3) Azərbaycanda yaşayan çoxsaylı rus, erməni və digər millətlərin nümayəndələri XI Ordunun timsalında özlərinin müdafiəçilərini görür və yaranmış qeyri-milli hökumətə üs-

tünlük verirdilər.

4) işğalçı XI Ordunun önündə gələn türkiyəli zabitlər xalqa bildirirdilər ki, ordu Azərbaycanda qalma-yacaq və buradan keçib Anadoluya, ölüm-dirim savaşı aparan Türkiyəyə köməyə gedəcək.

5) Azərbaycan hökuməti xalqa baş verən hadisələrlə bağlı müraciət etmədi. Bu səbəbdən xalq ilkin dövrdə nə baş verdiyini anlaya bilmədi.

1920-ci il aprelin 27-dən avqustun 25-dək Azərbaycanın 16 qəzasında İnqilab Komitələri təşkil edildi. Bu komitələrdə fəaliyyət göstərən 70 nəfərdən 41-i kommunist idi.

Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycanda ilk dövrdə ali qanunverici və icraedici orqan kimi **Müvəqqəti İnqilabi Komitə** elan edilmişdi. Onun tərkibi əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi: N.Nərimanov – sədr, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, H.Sultanov, A.Əlimov (Sovet Rusiyası Xalq Milli İşlər Komissarlığı Kollegiyasının üzvü olan N.Nərimanov Leninin göstərişi ilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komissar təyin olunmuşdu (O, Bakıya mayın 16-da gəlmişdi). İnqilab Komitəsi aprelin 28-də öz qərarı ilə respublikanın yeni hökumətinin – Xalq Komissarları Şurasının tərkibini təsdiq etdi. Yeni hökumətin sədri və Xalq Xarici İşlər Komissarı N.Nərimanov olsa da, bu zahiri xarakter daşıyırdı.

Əsl həqiqətdə Azərbaycanda aprel çevrilişi nəticəsində hər birinin öz məqsəd və mənafeyi olan müxtəlif siyasi qüvvələr hakimiyyətdə təmsil olunmuşdu. Bunları şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) Moskvanın siyasi xəttini Azərbaycanda həyata keçirən müxtəlif millətlərin nümayəndələrini təmsil edən qüvvələr;
- b) «Beynəlmiləlçi» azərbaycanlı bolşeviklər;
- c) Xalqın azadlıq yolunu sosializmdə görən milli hissli və milli baxışlı kommunistlər;
- ç) Siyasi çevrilişdən istifadə edib, Respublikada

hakimiyyətə gəlmiş və intiqam hissi ilə fəaliyyət göstərən erməni kommunistlərindən ibarət qüvvələr.

Dəyişikliklər həyata keçirilərkən yerli şəraiti, milli adət-ənənələri, dil və din amillərini nəzərə almağı tələb edən N.Nərimanov hesab edirdi ki, respublika azərbaycanlı kommunistlər tərəfindən idarə olunmalıdır. O, bildirirdi ki, Azərbaycanın milli simasını səciyyələndirən cəhətlər ciddi surətdə saxlanılmalı və gücləndirilməlidir. Azərbaycanın «simasızlaşdırılmasının» qəti surətdə əleyhinə olan N.Nərimanov və onun tərəfdarları bütün hakimiyyəti əslində öz əlində cəmləşdirmiş Kommunist Partiyasının rəhbər orqanlarında azlıq təşkil edirdilər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommunistlərin əsas hissəsi qeyri-azərbaycanlı-lardan ibarət olduğu üçün respublikanın müstəqilliyinin müvəqqəti hal olduğunu öz əməllərində sübut edirdilər. Milliyyətçə erməni olan kommunistlər çox böyük səlahiyyətli Bakı Partiya Komitəsinin ətrafında birləşərək öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək istəyirdilər. Onlar 1920-ci il mayın 5-6-da keçirilmiş birinci Ümumbakı partiya konfransında şəhər partiya komitəsinə və onun bürosuna öz tərəfdarlarının seçilməsinə nail oldular. Beləliklə, respublikada milli, mənəvi və iqtisadi problemlərin həllində qarşıdurmanın əsası qoyuldu.

Azərbaycanda işğalçı Sovet rejimi– proletariat diktaturası üç formada həyata keçirilmişdir. İşğalın ilk günlərindən tətbiq edilən forma inqilab komitələri oldu. Bu orqan malik olduğu səlahiyyət və mahiyyət etibarını ilə çar Rusiyasının Vətənimizdə tətbiq etdiyi komendant üsul idarəsi ilə eyni idi. Bir qədər sonra inqilab komitələrindən yoxsul komitələrinə, daha sonra sovetlərə keçildi.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin ilk günlərindən Azərbaycanda diktatura bərqərar oldu. Xalqın adından çıxış edən bolşeviklər yeni yaranan dövləti proletar diktaturası adlandırsa da, əsl həqiqətdə isə bu bir partiyanın hökmranlığı

idi. Kommunistlər özlərindən başqa bir siyasi qüvvənin mövcudluğuna qarşı barışmaz mövqə tuturdular. Onların təkidilə Aprel çevrilişindən dərhal sonra «İttihad», «Müsavət», «Əhrar» və digər siyasi partiyalar xalqın düşməni elan edildi. AXC-in tanınmış rəhbərlərinin bir hissəsi həbs olundu, digərləri isə vətəni tərk etməyə məcbur edildi.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən terroru həyata keçirən əsas təşkilat **Fövqəladə Komissiya** idi. Bununla yanaşı, respublikada və xüsusilə qəzalarda fəaliyyət göstərən XI Ordunun **Xüsusi şöbəsi** də tam sərbəst fəaliyyət göstərir və hökuməti belə saymırdı. Bu şöbənin işçiləri qəzaya qoşun girdikdən sonra varlı adamların bir hissəsini həbs edir, bir hissəsini isə güllələyirdilər. İlk günlərdən, yüzlərlə günahsız adam onların qanlı əməllərinin qurbanı olmuşdu.

Qızıl Ordu tutduğu ərazilərdə özbaşınalıqlar törədirdi. Əsgərlər və zabitlər ən azı bir həftə tutduqları ərazidə soyğunçuluq etdilər. Əhali, banklar talandı. Yığılan sərvətlər, qızıl-gümüş, 300 min ton neft, 730 min pud pambıq və çoxlu ipək əvəzsiz Rusiyaya daşındı.

Azərbaycanın başqa bir bəlası bolşeviklər tərəfindən həyata keçirilən «müsadirə əməliyyatı» idi. «Müsadirə» adı altında az-çox imkalı adamların, o cümlədən ziyalıların siyahısı tutulur, onların evlərində təhqiramiz formada axtarışlar aparılırdı. Bu axtarışlar zamanı XI Ordunun **əsgərləri, Xüsusi şöbənin** və **Fövqəladə Komissiyasının** əməkdaşları insanların ləyaqətini tapdalayırdı, onların namus və qeyrət hissələrinə toxunurdular.

Azərbaycanda bolşeviklərin özlərini necə apardıqlarını Rusiyanın Azərbaycandakı canişini, Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri **N.İ.Solovyov** daha dəqiq ifadə etmişdir. O, V.İ.Leninə yazdığı «**Çevrilişdən sonrakı iki ayda (may-iyun) bizim Azərbaycanda siyasətimiz**» adlı hesabat qeydində yazırdı: «Azərbaycanın yeni hökuməti – **İnqilab Komitəsi**

azərbaycanlılardan təşkil edilsə də, heç kimə sirr deyil ki, onun üzərində Azərbaycan Kommunist Partiyasının hakimiyyəti vardır. Bu partiyada rəhbərlik erməni-gürcü qrupunun əlinədir. Bu rəhbər qrupun üzvləri kütləvi həbs və ən yaxşı nümayəndələri güllələmək yolu ilə sanki Azərbaycan millətini başsız qoymağı qərara almışlar. Bütün müsəlman ziyalıları və milli burjuaziya nümayəndələri güllələnir, küçədə kütləvi şəkildə həbs edilən müsəlmanlara qarşı ermənilərin istehzaları müsəvatçıların əvvəlcədən etdiyi belə bir xəbərdarlığı təsdiqləyir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi, müsəlmanların düşmənlərinin qələbəsidir, ümummilli bədbəxtlikdir».

1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna qədər **48 min** azərbaycanlı (əsasən ziyalıları) məhv edildi. Bütün bu özbaşınalıqlar aprel hadisələrini sükutla qarşılayan Azərbaycan xalqının səbrini tükəndirdi və xalq ayağa qalxdı. Nəticədə 1920-ci il 26 maydan 20 iyunadək Gəncədə, Tərtərdə, Ağdamda, Şuşada və Zaqatalada silahlı üsyan baş verdi.

Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən və müstəqilliyi əlindən alındıqdan sonra ictimai-siyasi təşkilatlar, partiyalar, milli ordu hissələri sovet rejiminə qarşı mübarizəyə qalxmış, üsyanlar təşkil etmişdilər. Bu mübarizə öz xarakteri etibarı ilə 1875-ci ildən başlayan milli-azadlıq hərəkatının tərkib hissəsi olmaqla onun dördüncü – sonuncu mərhələsini təşkil edir. Sonuncu mərhələ 1920-ci il aprel 27-dən 18 oktyabr 1991-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir.

Qeyd edək ki, işğalçı XI Qırmızı Orduya qarşı müqavimət onların sərhədimizi keçdiyi ilk gündən başlamışdı. Ordumuzun vətənpərvər döyüşçüləri Yalama, Xudat, Xaçmaz və Xırdalan dəmiryol stansiyalarında işğalçılara qarşı mərdliklə vuruşdular. Quba süvari polkunun proporsiki (giziri) Ağəli Babazadənin rəhbərliyi altında 4 top və 10 pulemyotla silahlanmış iki rota, 300 nəfərdən ibarət könüllü süvari eskadronu və 200 nəfərlik jandarm dəstəsi Yalama stansiyası yaxınlığında 2 saata yaxın

istilaçılara qarşı qəhrəmancasına döyüşmüşdülər. Xaçmaz stansiyasında döyüşçülərimiz körpünü yandırmış, yoldəyişdiriciləri sıradan çıxarmışdılar. Ancaq işğalçıların qüvvələrinin sayca üstün olmaları nəticəsində XI Ordunun hücumunun qarşısını almaq mümkün olmadı.

Vətənimizdə yadelli işğalçılara qarşı tezliklə bir çox üsyanlar baş verdi. Belə üsyanlardan biri Cavanşir qəzasında baş vermişdi. Belə ki, 1920-ci ilin may ayının 23-də Cavanşir qəzasının Nuxa süvari alayı rus hərbi hissəsinə qarşı hücumla keçib düşməni əsgərlərini tərkisilah etmişdi.

Şübhəsiz, yadellilərə qarşı Gəncə şəhərində baş verən üsyan öz miqyası etibarlı ilə digərlərindən seçilirdi. Hələ mayın əvvəllərində Mirzə Davud Hüseynov Gəncədəki 3-cü piyada alayının komandiri, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyova Qərbdəki Milli Ordu hissələrini cəmləşdirib Sovet hakimiyyətinin şərtləri altında fəaliyyətə başlamağı əmr etmişdi. Ancaq o heç bir dəyişiklik görmədikdə Azərbaycan ordusunun rəhbərliyini dəyişmək, əsgərləri tərkisilah etmək qərarına gəldi. Əvvəlcə Gəncə komendantı şahzadə Məhəmməd Mirzə Qacar, sonra I piyada diviziyasının rəisi general-mayor Cavad bəy Şıxlinski və C.Kazımbəyov vəzifədən uzaqlaşdırıldı.

Mayın 12-də şəhərin qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli həbs edilərək Bakıya aparılmış və mayın 22-də güllələnmişdi. Şimali Qafqazda formalaşdırılmış və XI Ordu ilə Gəncəyə gətirilmiş «Şəriət alayı» da özünü burada çox pis aparır, yerli əhali içərisində gündə bir şayiə yayırdı. Alayın başçısı Zülfüqar adamların içərisində nifrət qazanmışdı. Bu səbəbdən şəhərdəki üsyan zamanı camaat onu ələ keçirərək parça-parça etmişdi..

May ayının 22-də hərbcilərdən bir qrupu C.Kazımbəyovun təşəbbüsü ilə hələ bolşeviklərin əlinə keçməmiş Nüzgar kəndinə topladı. Onlar silahlı üsyana qalxaraq dəmiryolunu tutmaqla Bakı ilə Qərb bölgəsinin əlaqəsini kəsmək, oradakı Qırmızı Ordu birləşmələrinin geriye – Azər-

baycanın içərilərinə hərəkətinin qarşısını almaq, bolşevik hakimiyyətinə son qoymaq qərarına gəldilər. Üsyan rəhbərləri Qarabağda yerləşən milli ordu birləşmələri ilə əlaqə yatarmaq üçün bölgəyə iki nəfər zabit göndərdi. O dövrdə, Qarabağın bəzi yerlərində yerli əhali əsgərlərin köməyi olmadan kəndlərdən bolşevikləri qova bilmişdi. Bundan başqa Gürcüstanla fəaliyyət birliyinə nail olmaq məqsədilə Tiflisə Gəncədə gizli yaşayan iki gürcü polkovniki də yola salınmışdı.

Beləliklə, bir tərəfdən Gürcüstan Respublikasının, digər tərəfdən isə Zaqatala və Qarabağdakı Milli Ordu birliklərinin yardımına arxalanan üsyançılar uğur qazanacaqlarına inandılar. Şəhərdəki hərbi hissələri xəlvəti döyüşə hazırlıq vəziyyətinə gətirdilər, hiss olunmadan təlim məşqləri keçirilirdi. Bundan xəbər tutan qırmızı ordu hissələri mayın 25-dən 26-a keçən gecə Azərbaycan diviziyası əsgərlərinin qərargahlarına hücumla keçdilər. Bu hücum dəf olunduqdan sonra əsgərlər əks hücumla şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissələrində XI Ordu qruplaşmalarını tərkisilah edərək 600 nəfərdən ibarət şəxsi heyəti əsir götürdülər. Gecə ikən məhbuslar həbsxanalardan azad edildi, şəhər əhalisi silahlandırılaraq 1800 nəfərlik hərbcilərlə birlikdə döyüşə başladı. Döyüşən qüvvənin sayı 12 min nəfərə çatdırıldı.

Mayın 26-da üsyana rəhbərlik etmək üçün general Cavad bəy Şıxlinski, Məhəmməd Mirzə Qacarın, Cahangir bəy Kazımbəyovun və başqalarının iştirakı ilə Hərbi Şura yaradıldı. Şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsi bir həftə üsyançıların əlinə qaldı.

Üsyançılar mayın 26-sı gündüz dəmiryol stansiyasına hücum edərək axşama yaxın oranı tutdular. Bu zaman, Daxili İşlər Komissarı Həmid Sultanovla XI Ordu birləşmələri Gəncəyə gəlib, gecə ikən stansiyanı geri ala bildilər.

Mayın 27-də şəhər şimal tərəfdən aramsız top atəsinə tutulduğu bir vaxtda Yelenendorf (indiki Göy göl rayonu)

istiqlalından ermənilər bolşeviklərlə birləşərək şəhərə hücumla keçdilər. Ancaq onların hücumları dəf edildi. Belə bir vəziyyətdə bolşeviklər Gəncəyə M.Q.Yefremovun komandanlığı ilə zirehli qatarlar qrupunu. P.V.Kurıvşkonun 18-ci süvari diviziyasını, M.D.Velikanovun komandanlığı etdiyi hərbi birləşmələri göndərdi.

Bolşeviklər Azərbaycanın istiqlal günü – mayın 28-də üsyançılara divan tutmaq qərarına gəlmişdilər.

Şəhər tezdən Şəmkir tərəfdən ciddi hücum olacağı xəbərini alan C.Kazımbəyov, alman əsilli polkovnik Hauzen ilə kəşfiyyatdan sonra vəziyyətin gərgin olduğunu görüb əsas qüvvələri Qərb istiqamətlərinə cəmləşdirdi. Üsyançılar şəhər saat 8-də başlanan hücumu 22 pulemyot, 6 topun köməyi ilə dəf edə bildilər. Saat 10-da növbəti həmlə başladı. Elə bu vaxt ermənilərin yenə Yelenendorf istiqamətindən hücumla keçdikləri barədə xəbər alındı. Qərb cəbhəsindən Yelenendorf mövqeyinə yardım göndərildikdən sonra ermənilər xeyli itki verərək geri çəkildilər. Günortadan sonra şəhər bir neçə istiqamətdən ağır toplardan atəşə tutuldu və şəhərin yarısı artilleriya zərbəsindən dağılsa da üsyançıları məğlub edə bilmədilər. General C.Şixlinski bombardman zamanı yaralandığından onun yerini əslən polyak olan Stankeviç tutmuşdu.

Mayın 29-da XI Ordu şimal və şimal-qərb istiqamətlərindən şəhərin ucqar məhəllələrinə girə bildi. Əhalinin köməyi ilə üsyançılar həm bu, həm də cənub və cənub-qərb istiqamətlərindəki həmlələri dəf etdilər.

Ayın 30-u nisbətən sakit şəraitdə keçdi. XI Orduya yenə hərbi yardım gətirilmişdi. İndi onların ixtiyarında 5 atıcı, 6 süvari polk, 7 əlahiddə hərbi hissə, 57 top, 2 zirehli maşın, bir neçə zirehli qatar var idi. Lakin hər tərəfdən mühasirəyə alınmış Gəncəyə heç yerdən yardım gəlmədi, Qarabağdan və Gürcüstandan isə heç bir xəbər yox idi. Qarabağa göndərilən

zabitlər Gəncə-Yevlax yolunda qırmızı əsgərlər tərəfindən saxlanılıb güllələnmişdilər. Gürcüstan isə Rusiya ilə müqavilə imzalamışdı və bu xəbər üsyançılara mayın 28-i axşam çatdı.

Mayın 31-də XI Ordunun əsgərləri şimal istiqamətindən şəhərə şiddətli hücumla keçdilər. Üsyançılar demək olar ki, hər ev uğrunda mübarizə aparır, düşmən tərəf isə atəş gələn evləri top mermiləri ilə yerlə-yeksan edirdilər. Ermənilər daha da fəallaşaraq dağıntı və tələfat törədir, fürsətdən istifadə edib müsəlman əhalisini qırırdılar. Onlar Ozan cəməsinə xeyli adam dolduraraq yandırmışdılar.

Üsyançılar mərdliklə vuruşsa da mayın 31 -i axşama yaxın şəhər XI Ordunun nəzarətinə keçdi.

C.Kazımbəyov başda olmaqla hərbiçilərdən kiçik bir hissə mühasirəni yararaq Bərdə istiqamətinə, oradan da Qarabağın içərilərinə irəliləyərək Nuru paşanın hərbi birləşmələrinə qoşuldu.

Yadelli işğalçılara qarşı üsyanda Azərbaycanın görkəmli alimi Firudin bəy Köçərli, o cümlədən qadın, qoca, uşaq, habelə minlərlə vətənpərvər şəhid oldular. Ələ keçmiş üsyançılara və yerli dinc sakinlərə divan tutuldu. Bu işdə Daxili İşlər Komissarı, habelə Hərbi İnqilab Komitəsinin Gəncə üzrə fəvqəladə komissarı Həmid Sultanov xüsusi qəddarlığı ilə fərqləndi. Gəncədəki «xidmətlərinə» görə M.Q.Yefremov «Qırmızı Bayraq» ordeni ilə təltif edildi.

Bir qədər sonra Vətənimizdə işğalçı rejimi amansızlıqla bərqərar etməkdə göstərdiyi xidmətə görə, Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən ikinci dəfə «Qırmızı bayraq» ordeninə layiq görüldü. Azərbaycan SSR adından ona qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş qılınca bağışlandı.

Gəncə üsyanı və sonrakı «təmizləmə» vaxtı 13 min nəfərdən çox vətənpərvər şəhid oldu. Üsyan yatırıldıqdan sonra başlanan repressiyada 6 general, 6 polkovnik, 3 mayor və 7 kapitan qətlə yetirildi, ümumi sayı 76 nəfərə çatan hərbi

Narginə aparılaraq orada güllələndi. Düşmən də 8500 nəfərdən çox itki vermişdi. Üsyan yatırıldıqdan sonra ermənilər rus əsgərləri ilə birlikdə qan içində inləyən şəhəri 3 gün qarət etdilər. Əslində yeni sovet rejiminin XI Qırmızı Ordunun köməyi ilə Gəncə əhalisinə son dərəcə qəddarcasına divan tutmaqda məqsədi Azərbaycan əhalisinə sovet hakimiyyətini qəbul etməyənlərin aqibətinin necə olacağı barədə dərs vermək və xalqın azadlıq uğrunda mübarizə ruhunu qırmaq idi.

Qeyd edək ki, Gəncə silahlı üsyanı başlayana qədər Qarabağda XI Qırmızı Ordu hissələri ilə Azərbaycan ordusunun əsgərləri arasında bir neçə lokal toqquşmalar baş vermişdi. Hələ mayın 21-də Tərtərdə yerləşən 32-ci piyada diviziyasının 282-ci alayının yerinə yeni gələn Qırmızı Ordu hissələrinə verən zaman özləri ilə bərabər 3-cü süvari Şəki alayının (Milli ordu) atlarını da aparmağa cəhd etdikdə əsgərlər silahlı müqavimət göstərmişdilər, əks tərəf öz növbəsində top atəşləri ilə cavab verdikdə Şəki suvariləri hücumla keçərək 282-ci alayın əsgərlərinin demək olar ki, hamısını qırmışdılar. Yeni hərbi birləşmələrlə Tərtərə gələn Çingiz İldırım və Dadaş Bünyadzadə həlak olanların dəfn mərasimində «müsavətlərdən intiqam alacaqlarını» bildirmişdilər. Həqiqətən hadisənin ertəsi gün Tərtər əhalisinə divan tutuldu.

Şəki alayını tələyə salmaq məqsədilə XI Ordunun Yevlaxdakı komandanlığı ona Bərdədən Yevlax istiqamətinə hərəkət etmək əmri verdi. Süvarilər Yevlaxa hərəkətdə ikən Gəncə üsyanı barədə xəbərlər eşitdilər. Bu xəbəri dəqiqləşdirmək üçün Yevlaxa yola düşən alayın komandanı Ehsan xan Naxçıvanski onu müşayiət edən bir neçə hərbi ilə birlikdə XI Ordu qərargahına gətirilərək dərhal güllələndi. Əsgərlərin əksəriyyəti isə evlərinə getmək qərarına gəldilər. Ancaq 28 nəfər əsgər, 4 nəfər zabıt axıradək döyüşmək üçün Qarabağa tərəf hərəkət etdilər. Bu hadisə xalq içərisində və tarixi ədəbiyyatda «32-lərin dastanı» kimi qalmışdır. Onlar

Bərdənin sağ sahilinə keçərək sayı 1200-1500-ə yaxın olan yerli partizanlarla birləşdilər. «32»lər partizanları səfərbərliyə alaraq Bərdənin sağ sahilindəki qüvvələri şəhərin kənarına sıxışdırıb, Qarabağa hərəkət üçün ciddi strateji əhəmiyyət kəsb edən bu mövqeni bir həftəyə qədər nəzarət altında saxlaya bildilər. Üsyançılar XI Ordu hissələri ilə üç gün qanlı döyüşlər apardıqdan sonra məğlub oldular.

Milli Ordunun 6 minə qədər əsgər və zabıt heyəti - Nuxa, Cavanşir, Ağdam, Tərtər süvari alayları, habelə Bakı piyada alayı və iki topçu divizionu Qarabağ bölgələrinə nəzarət edirdi. Qırmızı ordunun iki diviziyasına bu milli ordu hissələrini tərkisilahlı etmək tapşırılmışdı. İyunun 5-də Tərtərdə, Ağdamda və Şuşada istilacılar qarşı üsyanlar baş verdi. Tərtər üsyançıları rus ordusunun böyük bir alayını darmadağın etdilər. Ağdamda da ruslar böyük tələfat verdilər. Yuxarı Qarabağda daşnaklar rus ordusu ilə əlbir hərəkət edirdilər. Onlar vəziyyətdən istifadə edib əzəli Azərbaycan torpağı olan Qarabağı ələ keçirmək istəyirdilər. Şuşa əhalisini üsyana qaldıran səbəblərdən biri də bu idi.

Bu zaman Şimali və Cənubi Qafqazda Qırmızı imperiyaya qarşı mübarizə aparan qüvvələri birləşdirməyə cəhdlər göstərilirdi. Dağıstandan bir qrup türk zabiti və əsgəri general Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Şuşaya üsyan etmiş xalqa köməyə gəldi. Üsyançılar Qarabağda sovet hökumətini devirib Qarabağ inqilab komitəsinin üzvlərini həbs etdilər. Nuru paşa Qarabağın hakimi elan edildi. Onun ətrafında Azərbaycan ordusunun zabıtlərindən Zeynalov, Səfiyev, sabiq pristav Kərimbəy Qalabəyov və başqaları var idi. İyunun 6-da yeni hakimin sərəncamı ilə Şuşa İnqilab Komitəsinin sədri B.Vəliyev, Türkiyə kommunisti Süleyman Nuru, qırmızı molla ləqəbli C.Hüseynov güllələndilər. Ancaq XI Ordunun əlavə kömək almış hissələri ermənilərin yaxından iştirakı ilə azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmış əliyalın əhalini qırmağa başladı.

Bərdədə və Ağdamda xalqa divan tutan istilaçı ordu iyunun 15-də qüvvələr nisbətinin üstünlüyündən istifadə edərək Şuşanı da ələ keçirdi. Milli ordunun hissələri və Nuru paşa Qaryagin və Cəbrayıl istiqamətində geri çəkilib ölkəni tərk edərək Xiyabaninin nəzarəti altında olan Güney Azərbaycana keçdilər. Onlar heç kimdən və heç bir yerdən kömək almadıqlarından əllərindəki silahları sataraq Türkiyəyə keçib M.Kamal paşanın ordularına qoşuldular.

İyunun əvvəllərində Zaqatala, Nuxa, Göyçay, Quba və başqa bölgələrdə də xalq üsyanları baş vermişdi.

Zaqatalanın Tala kəndində üsyana başlayan silahlı kəndlilər iyunun 5-də rus qarnizonunu məğlub edib Zaqatalaya daxil oldular. Şəhər qalası ələ keçirildi. Milli ordunun bu bölgədə olan süvari alayı da kəndlilərə qoşuldu. Bu qüvvələrə Molla Hafız Əfəndiyev və Əhmədiyev rəhbərlik edirdi. İyunun 7-də üsyançılar hücumla Qaxı da azad etdilər. Qum çayı sahilindəki döyüşdə rus ordusu hissələri məğlub edildi. Üsyanın genişlənməsindən qorxan Sovet hökuməti Qarabağ üsyanlarının yatırılmasını gözləmədən Zaqatalaya xeyli qüvvə göndərdi. İyunun 13-də Levandovski Zaqatala üsyanını yatırmaq üçün bölgədə yerləşən XI Ordu birliklərinə əlavə hərbi yardım göndərilməsi barədə əmr verdi. Təman diviziyasının əsas hissələri, 58-ci piyada briqadası Xaldan istiqamətindən burada olan rus ordusuna köməyə çataraq iyunun 18-də Zaqatalanı yenidən zəbt etdi. Üsyançıların əksəriyyəti Gürcüstana çəkildilər.

Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında Azərbaycanın cənub bölgəsini də silahlı üsyanlar bürüdü. Qırmızı orduya qarşı mübarizə aparan qüvvələrə Hüseyn Ramazan və Kərbalayı Şahsevən başçılıq edirdi. 1920-ci ilin iyununda Camal bəy də üsyançılara qoşuldu və hərəkətin rəhbərlərindən birinə çevrildi. O, hələ 1919-cu ildə Qars və Gümrü əhalisi tərəfindən nümayəndə kimi Bakıya göndərilmişdi. Aprel işğalından sonra

Bakıda Xəlil paşaya qarşı fəal müxalifətdə olduğundan həbs edilmiş, lakin həbsdən qaçıb üsyançılara qoşula bilmişdi. Az vaxt içərisində dağınıq fəaliyyət göstərən üsyançılar birləşərək Astaranı və Şahağacını düşməndən azad etdilər. Üsyançıların Lənkərana yaxınlaşdığını eşidən Qırmızı ordu hissələri şəhərdən çıxıb Qızıl Ağac körfəzindəki Sarı adasına çəkildi. Üsyançılara quru ərazidə müqavimət göstərməkdən çəkinən yadellilər hərbi gəmilərdən sahili aramsız top atəsinə tutdu. Şahağacı ilə Lənkəran arasında gedən beş günlük şiddətli döyüşlərdən sonra üsyan amansızlıqla yatırıldı.

1920-ci ilin yayında Şəmkir qəzasının Müsküllü kəndi ətrafında silahlı kəndli dəstələri təşkil olunmuşdu. Qırmızı ordu hissələri ilə döyüşlərdə üsyançılar qəhrəmanlıq göstərirdilər. Onlara hətta qadınlar və uşaqlar da köməklik edirdilər. Düşməni say çoxluğundan istifadə edib üsyançı dəstəni məğlub edə bildi. Bu döyüşdə 29 kişi, 40 qadın şəhid olmuşdu.

1920-ci ilin payızında Şəmkir kəndlilərinin yeni üsyanı baş verdi. 500 nəfərdən artıq döyüşçüsü olan bu üsyana Namaz adlı kəndli rəhbərlik edirdi. Onlar düşməni ordusunun bir hissəsini məhv etmiş, qəzanın böyük bir hissəsini nəzarət altına almışdılar. Üsyançılara qarşı Qırmızı Ordunun 4 diviziyası göndərildi və üsyan yatırıldı. Düşməni bir neçə kəndin əhalisini məhv edib evlərini yandırdı və külünü göyə sovurdu.

Cavanşir qəzasında Sultan bəyin başçılığı ilə silahlı kəndli dəstəsi mübarizə aparırdı. Qəza inqilab komitəsi sədri Adil Sultanov və azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissələr də üsyançılara qoşulmuşdular. Qubada və Lənkəranda da üsyanlar baş vermişdi. 1920-ci ildə qaçaqlar Kürdən Astarayadək bütün Xəzərsahili ovalıqları əldə saxlayırdılar. Yayda Kamal paşanın rəhbərlik etdiyi silahlı kəndlilər rus ordusunun 200 nəfərlik atlı dəstəsini məğlub etdilər. Rus ordusu bu üsyanı çox çətinliklə, yalnız yarım ildən sonra yatıra bildi.

Azərbaycanı bürümüş üsyanlar, xalqın fəal müqavimət

göstərməsi işğalçı hökuməti qorxuya saldı. Moskva bir sıra ehtiyat tədbirləri gördü. Rus hökuməti ən pis halda heç olmasa Abşeronu, neft Bakısını əldə saxlamaq üçün 1920-ci il iyunun 2-də hər ehtimala qarşı şəhər ətrafında möhkəmləndirilmiş müdafiə xətti yaradılması haqqında tapşırıq vermişdi. Bundan başqa həmin ilin noyabrında Azərbaycana daha 7 diviziya gətirilmişdi.

1920-ci ildə Azərbayanı kəndli çıxışları bürüdü. Torpaqla birlikdə mal-qaranın, kənd təsərrüfatı vasitələrinin müsadirəsi onsuz da vəziyyəti ağır olan kəndliləri sovetlərin növbəti tədbirinə, kəskin müqavimətə sövq etdi. Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində silahlı çıxışlar, qırmızı əsgərlərlə qanlı hərbi toqquşmalar baş verdi. 1920-ci il iyunun 20-də N.Nərimanov Bakı Sovetindəki çıxışında «Azərbaycanda bal ayından sonra qanlı ayın başlanacağını bildiyini» söyləyirdi. Təəssüf ki, «bal ayından» sonra başlanan qanlı ay yox, qanlı illər oldu.

Ümumiyyətlə, 1920-1924-cü illərdə istilacı rus ordusuna, bolşevik rejiminə qarşı 54 (bəzi mənbələrdə 60) silahlı üsyan baş vermişdi. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər olduğundan xalq azadlıq uğrunda nə qədər cəsarət və fədakarlıqla mübarizə aparsa da qalib gələ bilmədi. Üsyanlar, çıxışlar yatırıldıqdan sonra ələ keçən vətənpərvərlərə divan tutulur, güllələnir, qohum-əqrabaları həbs edilir, şəhərlər və kəndlər qarət olunurdu.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən partiya və ictimai-siyasi təşkilatların XI Qırmızı ordunun işğalçı yürüşünə və yeni sovet rejiminə münasibəti müxtəlif olmuşdur.

1920-ci il aprelin 27-si gecəsindən müsavətçilər Azərbaycanın işğalını tam aydınlığı ilə başa düşdüləri üçün gizli fəaliyyətə başladılar. Müsavatın fəal üzvlərindən olan Mirzə Bala Məmmədzadə və Əbdülvahab Yurdsevər M.Ə.Rəsulzadənin məsləhəti ilə böyük yazıçı, dramaturq Cəfər

Cabbarlının şəhər kənarındakı evində istilacılar qarşı mübarizə aparmaq üçün gizli Mərkəz yaratdılar. Bu gizli təşkilatın sədri M.B.Məmmədzadə, baş katibi C.Cabbarlı, müavini və Bakı Komitəsinin sədri Ə.Yurdsevər, M.S.Quluzadə və M.H.Baharlı oldu.

İşgalla bəzişmayan partiya üzvləri gizli Mərkəzin tapşırığı əsasında Bakıdakı, qəzalardakı müəssisələrdə və ordu hissələrində gizli siyasi iş aparırdılar. Onlar Bakıda gizli siyasi mətbəə təşkil etmiş və burada qeyri-leqal şəraitdə müxtəlif bülletenlər və «İstiqlal» qəzetinin 19 sayını çap edib yayı bilmışdilər. Bu bülletenlərdə müsavətçilər xalqa sovetlərin həyata keçirdiyi islahatların müstəmləkə xarakteri daşdığını göstərərək onları istilaya, bolşevik avantürasına qarşı birləşib mübarizə aparmağa çağırırdılar.

Müsavətçilər çarizm dövründə istifadə etdikləri gizli iş sistemini bərpa edərək tələbələr, əsgərlər, fəhlələr və kəndlilər arasında təbliğat işi aparırdılar. Ordu hissələrində də gizli müsavət təşkilatları fəaliyyət göstərirdi. Açıq təbliğat vasitələrindən, klub və kitabxanalardan da istifadə edilirdi. Gizli təşkilatlar kiçik qruplar şəklində fəaliyyət göstərirdi. Fəal iş aparan güclü təşkilatlar Bakıda, Gəncədə, Qarabağda və Qazaxda idi. Ümumiyyətlə, 20-30-cu illərdə gizli mübarizə aparan Müsavatın fəaliyyəti apardığı mübarizənin taktikasına görə dörd mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ - 1920-1923-cü illərdir. Bu mərhələdə müsavətçilər azadlıq, müstəqillik, millətçilik, islam beynəlmillətçiliyi və s. sahələrdə təbliğat işləri aparmış, xalqa rusların Azərbaycanda yeritdiyi siyasətin müstəmləkə mahiyyəti daşdığını, yaratdıqları dövlət orqanlarının bu məqsədi reallaşdırmağa xidmət etdiyini başa salmışdır. Bundan başqa müsavətçilər ittihadçılarla birləşərək üsyançılarla əlaqəyə girib, kütləvi silahlı üsyanlar təşkil etmişlər.

İkinci mərhələ – 1923-1926-cı illəri əhatə edir. Bu illərdə

yarlanmış şəraitə uyğun olaraq Müsavat öz taktikasını qismən dəyişərək ehtiyatlı hərəkətə keçir. Bu dövrdə partiya Türkiyədə M.Ə.Rəsulzadə, İranda M.B.Məmmədzadə ilə əlaqə yaratmaq, mükəmməl strukturlara malik milli hərbi təşkilatlar yaratmaq, maarifçilik, millətçilik tərbiyəsinin təşkili, əlifba islahatına mane olmaq yönündə iş, sovetlərin zəiflətməyə çalışdığı türkcülük şüurunu gücləndirmək, türk dünyasının fərqli əlifbalarla parçalanmasının qarşısını almaq, dövlət aparatının daxildən sarsıtılması, hakimiyyəti ələ keçirməyə hazırlıq, bunun üçün üzvlərini və tərəfdarlarını gizli yollarla Kommunist Partiyasının, eləcə də dövlət aparatının içərilərinə yeritmək sahəsində iş aparmışdılar.

Üçüncü mərhələ – 1926-1931-ci illəri əhatə edir. Bu illərdə partiya Müsavatın Xarici Bürosu ilə əlaqə, informasiya mübadiləsi, tövsiyə və tapşırıqlar alınması, gənclərlə ideyası işi gücləndirmək, milli ruhu yaşatmaq, sovetləşmənin mahiyyətini açmaq, təşkilata yeni üzvlər cəlb etmək, ordu hissələrində təbliğat aparmaq, Azərbaycan mühacirlərinin dərc etdikləri qəzet və jurnalları gətirib yaymaq, sovet hökumətinin siyasətindən narazı olub silaha sarılanlara kömək etmək, onların belə cəhdlərinin genişləndirilməsi və əlaqələndirilməsi sahəsində iş görmüşdür.

Dördüncü mərhələ – 1932-ci ildən II dünya müharibəsinin başlanmasına qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə Müsavatçılar 1930-1931-ci illərdə tam dağıdılmayan təşkilatların (məsələn, «Gənc türkcülər Birliyi»), dərnəklərin ətrafında qruplaşaraq Xarici Büro ilə əlaqə saxlayır, tapşırıqlar və tövsiyələr alıb, ona uyğun hərəkət edir, müstəqillik, türkcülük ideyaları, istiqlaliyyət fikrinin ölməməsi yönündə iş aparır, «sovet mədəniyyəti», - proletkultçuluq əleyhinə təbliğati iş aparır, ədəbiyyat və incəsənət adamları, müəllimlər, bütövlükdə ziyalılar uğrunda mübarizə aparırdılar.

1920-1923-cü illərdə gizli Müsavatın demək olar ki,

Azərbaycanın bütün qəzalarında təşkilatları və özəkləri yaradılıb onlarla MK-nin əlaqəsi qurulmuş, hərbi zabitlər arasında özəklər formalaşdırılmışdı. Partiya bu illərdə bir tərəfdən silahlı çıxışlar, üsyanlar təşkil edirdisə, digər tərəfdən azadlıq, müstəqillik, millətçilik və respublikaçılıq istiqamətində təbliğat işləri aparırdı. Onlar sovet rejiminin iqtisadi, maarif və s. sahələrdə həyata keçirdiyi islahatların, müstəmləkə xarakteri daşdığını, yaratdıqları idarəetmə formasının bu müstəmləkəçiliyi möhkəmləndirməsinə xidmət etdiyini əhaliyə izah edirdilər. Bu cəhətdən Müsavatın 1923-cü ilin aprel ayının 27-də xalqın içərisində yaydığı Bəyannamə çox xarakterikdir. Orada deyilir: «Vətəndaşlar! Millətdaşlar!... Üç il bundan əvvəl rus ordusu «inqilab» və «kommunizm» şüarıyla vətənimizə soxulmuşdur. Onlar yerli Azərbaycan türklərindən yaratdıqları ajanların yardımı ilə məmləkətə girmişdir. Bu gün hər kəsə aydın və açıqdır ki, 27 aprel faciəsi kommunistlərin hər yerdə bağırıqları kimi Azərbaycan köylü və işçilərinin inqilabı deyil, sadə Rusiya ordusunun vəhşicə istilasıdır. Yüz il bundan əvvəl çarlıq Rusiyası eyni vəhşiliklə Azərbaycanı zəbt etmişdi. O zaman Azərbaycan türk xalqı Sisiyanovların kirli çəkmələri altında inləyirdi.

27 aprel faciəsi ilə Azərbaycan ikinci dəfə olaraq Rusiya ordusunun yeni Sisiyanovu olan Orcanikidzenin idarəsi altına girdi. Nəticə hər iki halda eyni idi. O zaman Azərbaycan türk xalqının rəyi və iradəsi qanlara qərq edilirdi. Bu dəfə isə müqəddəs istiqlal haqqından əl çəkmək istəməyən Azərbaycanın dəyərli övladları Gəncə, Qarabağ, Zaqatala, Şamaxı, Göyçay, Cavad və başqa qəzalarda on minlərlə qurşuna düzülür... O dəfə bütün Qafqazyanın mütləq hakimi Vorontsov-Daşkov idi. Bu gün isə bütün Şimali-Cənubi Qafqaziya, yeni Vorontsov-Daşkovun (Orcanikidze və Kirovun) əsiridir. Bütün sərvətimiz Rusiyaya axır. Qəzalarda kommunist fırqəsinin hücrələri birər jandarm vəzifəsini yapır və xalqın

başına hər kiçik fürsətdən istifadə ilə minbir bəla açır...

Bilirsinizmi ki, 27 aprel faciəsindən sonra nə qədər oxumuşlarımız, çalışanlarımız, gənclərimiz, zabıt və əsgərlərimiz, köylü və işçilərimiz Xəzər dalgalarına qurban olmuşlar...

Nikolay Rusiyası ilə Lenin Rusiyası arasında fərq yalnız bundadır ki, o zaman cahangirlik siyasəti başçısının adı Nikolay, indiki cahangirlik siyasətinin başçısı isə Lenindir. O zamanki zəncirlərin rəngi qara, indiki zəncirlərin rəngi isə qırmızıdır...

İndiki «Şuralar hökuməti» Azərbaycan türk xalqını təmsil edirmi? Buradakıların yüzdə yetmişi yabançılardan ibarət deyilmi?...Oradakıların yalnız yüzdə otuzu türk və müsəlmandır ki, onlar da çoxluqca Azərbaycan türk xalqı ilə əsla əlaqədar olmayan, vicdanlarını, namuslarını, vətən və millətlərini Rusiyaya satmış alçaqlardan ibarətdir...

Rusiya Azərbaycanın Muğan çöllərinə yüz minlərlə rus köylüsünü doldurub yurdumuzu hər zaman üçün rus ölkəsi halına gətirmək istəyir... Yurdun paytaxtı Bakı, Moskvadan izin almadan bir pud neftə belə sahib olmayır... Neft Moskvada daha ucuz fiyatla satılmaqdadır...

Ey türk xalqı! Səni hüriyyətə qovuşduracaq və bəxtiyar yaşadacaq qanlı mücadiləyə, bütün qüvvənlə hazırlaş. Səni bu mücadilə qurtaracaqdır... Azərbaycan istiqlalını bir dəfə qurdun, ikinci dəfə də qurmaq bacarığına maliksən! Düşməninə tanı, mili intihabını yüksəlt, haqq sənindir! Yaşasın Azərbaycan İstiqlalı! Yaşasın üç rəngli bayrağımız! Məhv olsun rus cahangirliyi!».

Sosialist fraksiyasına daxil olan «xalqçı sosialist fırqəsi» bolşevik platformasını qəbul edərək üzvlərini məsul vəzifələrə yerləşdirdi. Ancaq 1922-ci ilin sonlarında bu partiyanın rəhbərləri A.Səfikuçinski, R.Qaraşarlı, C.Hacınski, R.Şabanov, K.Feyzullayev, X.Şahverdiyev və digər 26 nəfər Azərbaycan SSR Ali İncilabi Tribunalının «eser partiyasının Zaqafqaziya

təşkilatının işi» adlı ittihamlarla mühakimə olunub müxtəlif müddətli həbs cəzası aldılar.

Azərbaycanın şimal bölgəsində müəyyən nüfuzu olan «Əhrar» partiyası sovet hakimiyyətinin ilk günlərində özünü buraxmaq haqqında qərar çıxardı. Ancaq bir ildən sonra düzgün mövqe tutmadıqlarını anlayıb onun üzvləri rəsmən Müsavat partiyasına daxil oldular.

İttihadçılar da digər partiyalar kimi ilk günlər özlərini buraxaraq bolşevik platformasına keçdiklərini bəyan etmişdilər. İttihad partiyasının buraxılması haqqında aktda deyilirdi: «Burjua «azadlıq» çərçivəsində Müsavatla açıq mübarizə aparan «İttihad» hesab edir ki, Qırmızı Sovet hissələrinin Azərbaycana gəlməsi müsavətlərlə mübarizədə müsbət həllini tapır. Və öz məqsədinə çatmış İttihad səhnədən gedir. Bu məsələdən bəhs edərkən Ə.Qarayev yazırdı: «Bir-birlərinin ardınca başlarını aşağı salaraq menşeviklər, əhrarçılar, bundçular və ittihadçıların MK-larından gəlib petisiya təqdim edirlər: biz öz partiyalarımızı ləğv etdik, xahiş edirik bizi kommunist partiyasının sıralarına daxil edin». Ancaq 1920-ci ilin sonlarında səhv etdiyini başa düşən İttihad, gizli fəaliyyətə keçərək antisovet bir partiya kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. «Vətən və ya ölüm», «Mərkəzi İttihad» və «Quranın əmin-amanlığı» adlı üç müstəqil qrupa bölünən partiya Azərbaycanın qəzalarındakı təşkilatlarını gizli mübarizə şəraitinə keçirmiş, eyni zamanda Dağıstan və İranla əlaqələr yarada bilmişdilər. İttihad 1920-ci ilin axırlarında Zəngəzur və Lənkəran üsyançıların, həmçinin Dağıstanda İmam Qotsinski və Əlixanovun başçılıq etdiyi üsyançıların köməyi ilə Azərbaycanda silahlı üsyan yolu ilə sovet hökumətini devirmək üçün fəaliyyətə keçmişdi. Lakin üsyanı qabaqlayan Xüsusi Şöbə İttihadın sədri Qarabəy Qarabəyov da daxil olmaqla partiya rəhbərliyinin və fəalllarının 155 nəfərini həbs etdi. Onların dörd nəfəri Moskvanın Butırka həbsxanasına

göndərildi. Yerdə qalan fəalları amnistiya hüququndan məhrum edilməklə müxtəlif həbs düşərgələrinə, bəziləri isə dilindən iltizam alındıqları sonra müvəqqəti azadlığa buraxıldı.

1921-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq məramı və xarakterinə görə İttihadla yaxın olan, dini təmayüllü bir neçə partiyanın da fəaliyyəti gücləndi. Belə partiyalardan biri «İslam» partiyası idi. Onlar İttihadla birləşərək İttihadi İslam (İslam birliyi) partiyası yaratdılar. Əsasən kasıb və ortabab kəndliləri öz sıralarına cəlb edən İttihadi İslam çox sürətlə böyüyürdü. 135 nəfərdən ibarət rəhbərlik heyətinə malik olan yeni birliyin təkcə Şəmkir rayonunda 3000 nəfər üzvü var idi. Bu partiyanın Şəkidə və Lənkəranda da xeyli sayda üzvü var idi. Partiyanın Bakıdakı rəhbərliyi İsfəndiyar Məmmədov, Nadir Şirinbəyov, Xan Əli Tapdıq oğlu, Miri Mircavadov idi.

İttihadi İslamın Bakı konfransının 1921-ci il 5 may tarixli iclasında «İslam Əl-Quran» adlı təşkilatın da onlara birləşdiyi barədə məlumat verildi. Və göstərildi ki, bu səbəbdən partiyanın adı «Milləti İslam» olur.

1921-ci ilin əvvəllərində Gəncədə «Günəş-Qafqaz» adlı partiya yaranıb fəaliyyətə başlamışdı. Bu təşkilata xeyli türkiyəli zabitlər də daxil olmuşdu. Rəhbərliyinə Cabbar Qoşqarov, Abbas bəy Usubbəyov (Nəsib bəy Yusifbəylinin qardaşı oğlu) və Seyidəli İsrəfilverdiyevin daxil olduğu bu partiyanın nəzdində güclü hərbi mərkəz formalaşdırılmışdı.

1921-ci il iyunun 3-də Milləti İslamla «Günəş-Qafqaz» Gəncə toplantısında birləşmək qərarına gəldilər və bundan sonra partiya «Azərbaycan Milli Müdafiə İslam Fırqəsi» (AMMİF) adlandı. Bu partiyaya sədr Cabbar Qoşqarov, sədr müavini Əli Səmədov, katib Abbas bəy Usubbəyov seçildi və partiyanın 21 nəfərdən ibarət MK-sı formalaşdırıldı. Lakin 1921-ci il iyunun axırında Az ÇK (FK)-nın apardığı əməliyyat nəticəsində AMMTF-in, rəhbərlik də daxil olmaqla 230 nəfər fəal üzvü həbs edilmişdi. Həbs edilənlərdən 22 nəfər güllələndi,

61 nəfər 5 il, 15 nəfər 1 il müddətinə azadlıqdan məhrum edildi, 14 nəfərə isə 5 il icbari həbs cəzası hökmü oxundu. Partiyanın ələ keçirmiş qalan üzvlərinin bir hissəsi sürgünə göndərildi, bəziləri də şərti olaraq azadlığa buraxıldı.

Qeyd edək ki, sovet rejiminə qarşı mübarizə aparan dini təmayüllü təşkilatlar 1930-cu illərə qədər müxtəlif adlarla fəaliyyət göstərmişdi. Bunlara misal olaraq «Allahlılar ittifaqı», «Əzrayıl fırqəsi», «Həqiqət ordusu» və b. göstərmək olar.

İttihadi İslam partiyasının ən güclü təşkilatlarından biri Qarabağda olmuşdu. Bu təşkilatın xüsusən 1926-1927-ci illərdəki fəaliyyəti Azərbaycan sovet hakimiyyətini narahat edirdi. Azərbaycan DSI-nin 1927-ci ilin may-dekabr aylarında apardığı əməliyyat nəticəsində bu təşkilatın 108 nəfər fəal üzvü və rəhbərliyi həbs edilib müxtəlif müddətli həbs cəzasına məhkum edildi və sürgünə göndərildi.

Ümumiyyətlə əsas məramı təbliğatın, silahlı çıxışların köməyi ilə sovet hakimiyyətini devirmək olan İttihadın gizli fəaliyyət dövrünü 3 mərhələyə bölmək olar: birinci - 1920-1923-cü illər, fəal antisovet çıxışlar, silahlı üsyanlar, eyni zamanda məramı və sosial bazası oxşar olan partiyalarla birləşmə; ikinci, 1923-1926-cı illər, nisbətən ehtiyatlı fəaliyyət və Müsavatla əsaslı şəkildə yaxınlaşma; üçüncüsü, 1927-ci ildən başlanan Müsavatla birləşmə mərhələsi.

İttihadçıların Müsavatla birləşməsindən sonra güclü və amansız zor aparatına qarşı milli müqavimət imkanları xeyli artdı.

XI Qırmızı Ordunun işğalından sonra Tiflisə getmiş Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə bir qrup siyasi xadim burada Azərbaycan Qurtuluş Komitəsi təşkil etmişdi. Yeni rejimə qarşı ilk üsyanların təşkilində, müqavimət hərəkətində onun da rolu olmuşdur.

1923-cü ilin sentyabrında Musavatın gizli mətbəəsi təsadüfən aşkar olundu. Yenidən həbslər başlandı. Ələ

keçirilənlərin ən fəalları şimala - Ağ dənizdə Solovki adalarındakı sovet ölüm düşərgələrinə sürgün edildi.

Yeni iqtisadi siyasətin dayandırılması, iqtisadi və siyasi rəhbərlikdə daha qəddar inzibati-amirlik metodlarına keçirilməsinin cəmiyyətdə doğurduğu narazılıq 1925-1928-ci illərdə yenidən minlərlə adamın həbs edilib zindanlara salınmasına səbəb oldu. 1928-ci ilin sentyabrında Mirzoyanın Bakı partiya təşkilatının iclasındakı təhrikçi çıxışından sonra vətənpərvərlər «müsavətçi» adı ilə kommunist partiyasından, müəssisələrdən, ordudan, məktəblərdən müxtəlif bəhənlərlə qovuldular və həbs edilib sürgün olundular.

1929-1931-ci illərdə kəndli üsyanları irə paralel qaçaq hərəkəti və partizan mübarizəsi də yenidən canlandı.

Gəncə, Zaqatala, Qarabağ, Şəki, Lənkəran və başqa üsyanlar yatırıldıqdan sonra dağlara çəkilərək mübarizəni davam etdirən partizan hərəkəti daha da gücləndi.

Beləliklə, kəndli üsyanlarının başlanması və ona güc verən qaçaq hərəkətinin, partizan mübarizəsinin baş qaldırması ilə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu.

Bu mübarizəni aparma üsuluna görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

- kəndlilər hökumətə ərzaq verməkdən imtina edir, quyularda gizlədir, bir sıra hallarda isə tamamilə məhv edirdilər. Mal-qaranı müsadirə olunmamaq üçün dağlara sürüb aparırdılar.

- yerlərə gələn partiya və komsomol nümayəndələrini döyərək kəndlərdən qovur, bəzi hallarda isə idarələri dağıdırdılar.

- kəndlilər silaha sarılaraq hərbi birləşmələrə kəskin müqavimət göstərir, tez-tez isə partizanlarla birləşərək ordu hissələrinə, qatarlara basqınlar təşkil edirdilər.

- 1920-1930-cü illərdə kəndlərdə vəziyyət o qədər

kəskinləşmişdi ki, Zaqafqaziya Diyar rəhbərlərindən biri Ş.Eliava Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan KP-lərinin birinci konqresində bununla bağlı deyirdi: «Fəqət Azərbaycanda vəziyyət daha ağır və gərgin bir şəkildədir. Naxçıvan, Zaqatala, Şəki vilayətlərində ümumi kəndli üsyanları baş verdi, hökumət onlarla tam mənasında hərbə girmək məcburiyyətində qaldı».

Naxçıvanda Tuxarekinin komandanlığı altında Qırmızı əsgərlər üsyançı kəndlilərə hücum etsələr də, məğlub olub qaçmağa məcbur olmuşdular. Üsyançıların xeyli hərbi sursat əldə etdiyi bu toqquşmada əsgərlərdən bir çoxu kəndlilərin tərəfinə keçmişdi.

Qarabağın Cəbrayıl qəzasında 600 nəfərlik rus əsgəri Sirik mahalının üsyançıları tərəfindən dağıdılmışdı. Sonradan gətirilən əlavə qüvvələrin köməyi ilə üsyan yatırılmış, dinc əhaliyə divan tutulmuşdur. Salamat qalanlar İrana qaçmışlar.

6 aprel 1931-ci ildə Türkiyənin «Axşam» qəzeti Azərbaycanda güclü üsyan başladığını, üsyançıların Bakının 20 verstlinə yaxınlaşaraq Bakı-Tiflis dəmiryolu xəttini ələ keçirdiklərini, üsyanın yatırılması üçün ölkə xaricindən hərbi qüvvələrin gətirildiyini bildirmişdir.

Bu dövrdə qaçaq hərəkəti də güclənmişdi. Samux, Qazax-Borçalı, Goranboy, Tovuz bölgələrindən Gəncəyə axışb gələn kəndlilərin qaçaqlarla bir yerdə sayı 5 mini keçmişdi. Qaçaqların tanınmış rəhbərlərindən Gəncədə Molla Əhmədi, Sarı Qafarı, Həsən Qoca oğlunu, Ağdamda Mir Fəttahı, Şəkiddə Hüseyn Əfəndini, İsmayıl Əfəndini, Qazax-Borçalı zonasında İsa xanı, Lənkəranda Cankişini, Xankişini və başqalarını göstərmək olar. Bu dəstələrdə 70-100, bəzi hallarda daha çox adam olmuşdu. Belə dəstələrin ən böyüyü Zaqatalada, Lənkəranda, Qarabağda, xüsusən Gəncədə fəaliyyət göstərmişdi.

1930-cu ilin avqustunda Dağıstan, Gürcüstan və Azərbaycandakı qaçaq birliklərinin bir çoxunun başçıları

Zaqatalaya toplaşaraq birgə fəaliyyət haqqında qərar qəbul etdilər.

1920-ci illərin sonlarında kəndli çıxışları Azərbaycanda bir çox qəzalarını bürümüşdü. Belə ki, 1926-1929-cu illərdə Qazax rayonunda antisovet hərəkət baş vermişdi. «Həqiqət ordusu» adlı gizli təşkilat yaradılmışdı. Onun «Əzrayıl fırqəsi» adlı terrorçu qrupu da fəaliyyət göstərirdi. Hərəkətin ictimai bazası geniş idi. Ona varlı kəndlilərdən tutmuş yoxsullara qədər kənd əhalisi, din xadimləri, müəllimlər, hətta sovet idarəsi işçiləri də qoşulmuşdu. 1929-cu ilin baharında təşkilatın «Haqq idarəsi» adlı rəhbər mərkəzi Qazaxda intibahnamələr yayaraq bolşeviklərdən dinə qarşı mübarizədən çəkinmək, camaata ticarətlə məşğul olmaq hüququ vermək tələb olunmuşdu. Təşkilatın məqsədi imperiyada vəziyyət gərginləşən zaman, müharibə başlanarsa silahlı antisovet çıxışlar təşkil etmək, bolşeviklərə qarşı terror aktları həyata keçirmək idi. Lakin bu təşkilat tezliklə aşkara çıxarılıb ləğv edildi.

1930-cu ilin fevralında Naxçıvanın Keçili kəndində sovet hökumətinə qarşı üsyan qalxdı. Tezliklə qonşu Badamlı, Səlasuz, Tirkeş, Cəhri və b. kəndlərin əhalisi də üsyana qoşuldu. Üsyançı dəstədə 200-dək adam birləşmişdi. Onlar xaricdə olan Kəlbali xanın dəstələri ilə birləşib Naxçıvanda Sovet hökumətini devirmək istəyirdilər. Bolşeviklərin xalqa zidd siyasətindən narazı olanların hamısı - varlılar, ortabablar, hətta yoxsullar, bəzi partiya və komsomol işçiləri belə üsyana qoşulmuşdular. Sovet ordusunun Naxçıvandakı sərhəd dəstələri və milis üsyanı yatıra bilmədi. Buraya ordunun xüsusi səhra qoşun hissələri çağırıldı. Üsyançılar bir neçə həftə ordu və milis hissələri ilə qəhrəmancasına döyüşdülər. Qeyri-bərabər döyüşlərdə 100 nəfər üsyançı şəhid oldu və 120 nəfər həbs edildi. Lakin hökumət qüvvələri üsyançı dəstələri tam məhv edə bilmədi. 30-40 nəfər üsyançı dağlara çəkildi. Onlar camaatı yenidən üsyana qaldırmaq istəyirdilər. 1931-ci ilin qışında onu

məhv etmək üçün hətta dağ artilleriyası da Sovet ordusuna kömək edə bilməmişdi. Lakin 1932-ci ilin aprelində üsyançı dəstə Sarı dağın ətəyində mühasirəyə alındı və ələ keçdi.

Nuxada 1930-cu il aprelin 13-dən 16-dək davam edən kəndli üsyanı da hökumətin cəza dəstələri tərəfindən qan içində boğuldu. Vətənpərvər qüvvələr xalqı təşkil edib mübarizəyə qaldırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdilər. Belə ki, onlar ruhanilərlə birlikdə 1930-cu ilin martında Şamxor (Şəmkir-red.) rayonunun Bitdili kəndində dini pərdə adı altında sovet hakimiyyətindən narazı olan minlərlə adamı buraya topladılar. Qorxuya düşən hökumətin cəza orqanları qocaya, qadına, uşağa, şikəstə baxmadan buraya toplaşanlara divan tutdu.

1920-ci illərdə işğalçılar Vətənimizdə müstəmləkə siyasətini siyasi, iqtisadi və mənəvi sahələrdə qəddarcasına tətbiq etməkdə idilər. Maraqlı idi ki, bu zaman onlar Sovet Rusiyasına can-başla xidmət edən azərbaycanlılara qarşı da bəzən amansızcasına davranırdılar. Azərbaycanı simasızlaşdırmaq, xalqın müqavimət gücünü qırmaq siyasətini həyata keçirməklə yadellilərin əlində alət rəunu oynayan AK (b) P-nin 2-ci qurultayında deyilirdi: «... Müsəlmana etibar etmək olmaz, o ola bilsin ki, yaxşı kommunistdir, ancaq müsəlmandır, onun qəlbində müsəvat ruhu vardır».

Qeyd edək ki, bolşevik rejiminin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, xalq kütlələri içərisində milli azadlıq ideyalarını onların qəlblərindən tam silib atmaq mümkün olmadı.

2. Respublikanın formal müstəqilliyinin sonu və ərəzi bütövlüyünə qəsdlər

Aprel çevrilişindən sonrakı ilk illərdə Sovet Rusiyasının Azərbaycana münasibəti bərabərhüquqlu dövlətlərin münasibəti

təsirini bağışlayırdı. Belə ki, 1920-ci ilin sentyabrında Bakıda – müstəqil Azərbaycanın paytaxtında Şərq xalqlarının birinci qurultayının keçirilməsi, 1920-ci il sentyabrın 30-da RSFSR ilə Azərbaycan arasında Moskvada hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilənin bağlanması Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi səciyyələndirən addımlar idi. Bu addımlarda hansı məqsədlər güdülürdü? Şərq aləmində kommunist ideyalarını yaymaq məqsədi güdən Şərq xalqlarının I qurultayında qarşıya qoyulmuş məqsədin mənasızlığı tez bir zamanda məlum oldu. Şərqdə «dünya inqilabi» ideyalarının yayılması mənasız görünən kimi, Azərbaycanın da müstəqilliyi Rusiyanın nəzərində mənasızlaşdı. Ermənistanda (1920-ci il noyabr) və Gürcüstanda (1921-ci il fevral) Sovet hakimiyyətinin elan edilməsi ilə müstəqillik oyunu sona çatdı. Ortaya yeni bir ideya Zaqafqaziya respublikalarını vahid bir dövlət çərçivəsində birləşdirmək ideyası atıldı.

Bəzi yerli kommunistlərin müstəqil davranış meyllərinin qarşısını alan vahid Zaqafqaziya idarəçilik orqanının yaradılmasına sadıq rus canişini Orconikidze rəhbərlik edirdi. Məsələ siyasi cəhətdən elə qoyulurdu ki, guya vahid Zaqafqaziya yaratmaq ideyası yerli kommunistlərin öz arzu və istəyidir. Əslində isə belə bir federasiyanın yaradılmasının layihəsi Moskvada tərtib edilmişdi. V.İ.Lenin 28 noyabr 1921-ci ildə «Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması haqqında təklifin layihəsi»ni yazmış və həmin sənəddə göstərmişdi ki, «1. Zaqafqaziya respublikalarının federasiyası prinsipə tamamilə düzgün və hökmən yaradılmalı hesab edilsin; dərhal əməli surətdə yaradıcılıq mənasında isə hələ vaxtı çatmamış hesab edilsin, yəni onun müzakirə və təbliğ edilməsi, habelə aşağıdan sovetlər vasitəsilə keçirilməsi üçün müəyyən müddət tələb olunur; 2. Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan Mərkəzi Komitələrinə (Qafqaz Bürosu vasitəsi ilə) təklif edilsin ki, federasiya məsələsini daha geniş surətdə partiyanın, fəhlə və

kəndli kütlələrinin müzakirəsinə qoysunlar, federasiya uğrunda ciddi təbliğat aparsınlar və onu hər bir respublikanın sovetlər qurultayları vasitəsilə keçirsinlər». Elə belə də oldu.

Bu yeni siyasi addımın xalqın istək və tələbi kimi qələmə verilməsi təsadüfi deyildi. Çünki Gürcüstanda, Azərbaycanda və Ermənistanda məsələnin mahiyyətini dərk edən və milli hissləri daha güclü olan kommunistlər buna qarşı etiraz səslərini qaldırırdılar. Lakin onlar «millətçi» möhürü ilə damğalanır və sosializmin düşmənləri elan olunurdular.

Beləliklə, respublikada saysız-hesabsız yığıncaqlar keçirildi. Qorxu altında keçirilən bu yığıncaqlarda əsas qərarlar birmənalı oldu. Yəni xalq guya federasiya istəyir. Məsələn, 1921-ci il dekabrın 1-də AHİMS-nın plenumunun qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: «Azərbaycan proletariatı Zaqafqaziya respublikalarının birləşdirilməsi ideyasını alqışlayır və inanır ki, Zaqafqaziya federasiyasının təşkili işi bu yaxınlarda başa çatdırılacaq və Zaqafqaziyanın inkişafında yeni və parlaq bir səhifə açacaqdır. Yaşasın vahid Zaqafqaziya! Yaşasın vahid Zaqafqaziya proletariatı».

1921-ci il dekabrın 25-də toplanmış Qazax partiya təşkilatının V Konfransının qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: «...Yalnız belə bir birləşmə yolu ilə biz qüvvələrimizi birləşdirib Qafqazın dağılmış təsərrüfatını bərpa edə bilərik. ...Yaşasın RSFSR-in Sovet Qafqazı ilə sıx ittifaqı».

Azərbaycan kommunistləri, partiya, sovetlər, komsomol, həmkarlar təşkilatları, bütün kütləvi informasiya vasitələri Zaqafqaziya federasiyasının yaradılmasını canfəşanlıqla təbliğ edir və bu məsələnin xalq kütlələrinin istəyi olduğu bildirilirdi. IV Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında qeyd edildi ki, Azərbaycanda elə bir qəza, elə bir kənd olmamışdır ki, orada bitərəf kütlələr – fəhlə və kəndlilər yığışb Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması lehinə qətnamə qəbul etməsinlər.

Beləliklə, aşağıların istəyi adı altında Zaqafqaziya

federasiyasının yaradılması yolunda ilk addım 1921-ci ilin aprelində atıldı. Belə ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dəmir yol idarəçiliyinin, iyulda isə Xarici Ticarət orqanlarının birləşdirilməsi haqqında saziş imzalandı.

1921-ci il noyabrın əvvəllərində RK(b)P Qafqaz bürosu Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında federativ ittifaqın yaradılması təklifini irəli sürdü, həmin ayın axırında RK(b)P MK-nın Siyasi bürosu Zaqafqaziya federasiyasının yaranması haqqında qətnamə qəbul edildi. AK(b)P-na rəhbərlik edən S.M.Kirov Zaqafqaziya federasiyası ideyasını inadla müdafiə edir və bu ideyanı əzmlə həyata keçirirdi.

1922-ci ilin fevralında Zaqafqaziya partiya təşkilatlarının I qurultayı çağırıldı. Fevralın 23-də Orconikidze Zaqafqaziya ölkə komitəsinin birinci katibi seçildi. Zaqafqaziya ölkə Komitəsinin Rəyasət heyətinə Orconikidze, Kirov, Oraxelashvili üzv, Myasnikov isə namizəd seçildi. Elə ilk tərkibdən ölkə komitəsinin əsil mahiyyəti özünü büruzə verdi. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin 1922-ci il aprel plenumu rəyasət heyətinin tərkibinin sayını 5 nəfərə qaldırdı. Myasnikov və Maxaradze rəyasət heyətinin üzvü, Yaqubov isə namizəd seçildi. Yalnız iyun ayında Nərimanov rəyasət heyətinin tərkibinə daxil edildi.

1922-ci il martın 12-də üç respublikanın Mərkəzi Komitələrinin səlahiyyətli konfransı hazırlanmış ittifaq müqaviləsini təsdiq etdi.

1922-ci il aprelin 28-də öz işinə başlamış II Ümum-azərbaycan Sovetlər qurultayı Azərbaycan zəhmətkeşləri adından Zaqafqaziya respublikalarının federativ dövlət ittifaqında birləşməsinə bəyəndi.

1922-ci il dekabrın 4-13 arasında keçirilmiş I Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı – Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist respublikası təşkil etmək haqqında qərar qəbul etdi. Qurultayda Ali qanunvericilik orqanı – Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçildi.

AK(b)P-nın V qurultayında (1923-cü il mart) S.M.Kirov və digər partiya liderləri tərəfindən Zaqafqaziya federasiyasının yaradılmasının əsil bolşevik mahiyyəti açıqlandı: «Bizim siyasi və iqtisadi şəraitimiz elə deyildir ki, biz hər bir millətə imkan verək ki, tam ayrılın. Bizim milli münasibətlər tarixi sizin yaxşı yadınızdadır. 1917-ci ildə kommunistlər hakimiyyətə gələn zaman çar imperiyası necə oldu – o tam dağıldı. Nəinki hər bir millət ayrıldı və onlar hətta özlərini siyasi cəhətdən dövlət elan etdilər. Bu ilk anlar idi ki, biz elan etmişdik hər bir millət ayrıla bilər. Hamı özünü azad və müstəqil hiss etdi, hər bir icma necə deyirlər özünü dövlət kimi hiss etdi. ... Sosialist respublikaları birləşməlidir. O, bir mərkəzdən idarə olunmalıdır. Ordu, ordunun gücü və rəhbərliyi bir mərkəzdən almalıdır. ... Zaqafqaziya federasiyasının yaranmasını bizim bir illik mövcudluğumuzun ən başlıca siyasi anı hesab etmək olar». Şərhə ehtiyac yoxdur.

Digər sovet respublikalarının münasibətlərini formalaşdırmaq məqsədilə 1922-ci il avqustunda PK(b)P MK tərəfindən İ.Stalinin başçılığı ilə xüsusi komissiya yaradıldı. Stalinin «muxtariyyatlaşdırma» planı daha çevik planla – bərabərhüquqlu respublikalar ittifaqı planı ilə əvəz edildi.

1922-ci il dekabrın 30-da Moskvada açılan SSRİ I Sovetlər qurultayı SSRİ-nin təşkili haqqında bəyannaməni və müqaviləni təsdiq etdi. Qurultay Sovet dövlətinin ali orqanı – SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini seçdi.

1923-cü il yanvarın 2-də keçirilən SSRİ MİK-nin birinci sessiyası MİK-nin rəyasət heyətini və sədrilərini seçdi. Azərbaycan respublikasından bura N.Nərimanov seçildi. Bununla da Sovet Rusiyasının Azərbaycanda yeritdiyi siyasətin «əl-ayağına dolaşan» N.Nərimanov respublikadan uzaqlaşdırıldı və sovet dövründəki formal müstəqilliyinə son qoyuldu.

O dövrün sənədlərində Zaqafqaziya federasiyasının

yaradılmasını ən çox iqtisadi amillə bağlayır, məsələnin əsil mahiyyəti gizlədilməyə cəhd edilirdi. Məsələn, PK(b)P Qafqaz bürosunun 1921-ci il noyabrında keçirilən plenumunun qətnaməsində deyilirdi: «... Üç respublikada çoxlu xalq komissarlıqları və müəssisələrinin mövcud olması böyük qüvvə və vəsaitin sərf edilməsinə səbəb olur və bu bir çox orqanların işində lazımsız paralellik yaradır. Buna görə də, dövlət həyatının başlıca və vacib sahələrində ümumi qüvvə ilə inzibati idarəçilik etmək sovet işini məhsuldar edir və qüvvətləndirir».

Yaxud, 1921-ci il dekabrın 2-də Bakı Sovetinin iclasında deyilirdi ki, Zaqafqaziya respublikalarında, onların hər birində 15 komissarlıq olmaqla 45 komissarlıq vardır. Bu Zaqafqaziyanın büdcəsini ağırlaşdırır, çətinləşdirir və başqa bir sahədə istifadə edilməsi mümkün olan bir çox məsul işçiləri zəruri olan işdən ayırır.

Əlbəttə, bütün bunlar bolşevik təbliğatı idi, əsil həqiqətdə isə Azərbaycanın bütün hüquqları əlindən alınmışdı. Belə ki, xarici işlər, hərbi-dəniz, yol-rabitə, poçt və teleqraf, maliyyə, xarici ticarət, ərzaq və neft komissarlıqları ləğv edilib, onların funksiyaları ZSFSR və SSRİ-nin müvafiq xalq komissarlıqlarına verilmişdi. 1921-ci ildə I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında qəbul edilmiş Azərbaycan Konstitusiyası əsasında yaradılmış 17 xalq komissarlığı saxlanılmışdı.

Elə bu vaxtlar N.Nərimanov V.İ.Leninə yazırdı: «Əziz Vladimir İliç, görəsən «Müstəqil Azərbaycan» sözü sizin ağzınızdan çıxmıybmı? ... Çoxmilyonlu xalqın hüquq və hissləri ilə zarafat etmək olmaz».

Lakin bu zarafat deyil, Rusiya imperyasını bərpa etmək yolunda həyata keçirilən siyasətin real təəcəssümü idi. Məhz bu siyasətlə nəinki Azərbaycanın müstəqilliyi əlindən alındı, hətta onun ərazi bütövlüyünə də qəsd edildi.

Azərbaycanın bolşevikləşməsindən sonra Qarabağa, Naxçıvana, Zəngəzurə və b. bölgələrə erməni təcavüzü davam

edirdi.

Əslində Azərbaycan ərazisi Sovet Rusiyası tərəfindən hərraca çıxarılmışdı. 1920-ci il avqustun 18-də Şuşada Zəngəzur qəza və sahə İnkilab Komitələrinin fəal iştirakı ilə Zəngəzur və Qarabağ nümayəndələrinin qurultayı keçirildi. Bu qurultayda sovetlərin təkidli və təklifi ilə gələcəkdə ermənilərin bu torpaqları daha asan yolla ələ keçirə bilmələri üçün Zəngəzur iki hissəyə – Bərgüşad (Aşağı Zəngəzur) və Gorus (Yuxarı Zəngəzur) rayonlarına parçalandı. Beləliklə, Yuxarı Zəngəzurun Azərbaycandan ayrılmasının əsası qoyuldu. Bununla da Sovet Rusiyası Ermənistan və Azərbaycan arasında mübahisəli məsələlərin həllindən Azərbaycanı kənarlaşdırdı, onu təmsil etməyi öz üzərinə götürdü. Sovet Rusiyası ilə Ermənistan Respublikası arasında sülh müqaviləsi layihəsi hazırlanarkən Azərbaycanın hüquqları pozulmuş, Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistana verilməsi planlaşdırılmışdı.

1920-ci ilin yayında Azərbaycanın siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyindən istifadə edən Ermənistan hökuməti təcavüzü gücləndirirdi. İyulun axırlarında erməni hərbi hissələri Zəngibasarı dağıtdı və Naxçıvana doğru irəlilədi. Lakin türk qoşunu tərəfindən Naxçıvanın nəzarət altına alınması ermənilərin qabağında sipər oldu. İyunun 6-da XI Ordu hissələri Zəngəzur istiqamətində hücum keçən erməni qoşunlarının qarşısını aldı. Lakin iyulun axırları – avqustun əvvəllərində Ermənistanda məğlub olmuş üsyançıları təqib etmək bəhanəsi altında Ermənistan qoşunları Zəngəzurə yenidən hücum etdi və Zəngəzurun böyük bir hissəsini zəbt etdi. Bu vaxtlar Azərbaycanda baş verən üsyanlar işğalçı XI Orduda elə hiddət yaratmışdı ki, onlar ermənilərin Azərbaycan sərhəddinə təcavüzünə və onların törətdiyi cinayətlərə biganə qalırdı. Səbəb də məlum idi. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılar nə qədər çox sıxışdırılsa, yerli əhalinin XI Orduya itaəti bir o qədər artardı. Həmçinin Sovet Rusiyasını o torpaqların

hansı millətin əlində olması deyil, bütün Qafqazı bolşevik təsirinə salmaq maraqlandırır. Məlumdur ki, Azərbaycandan sonra Rusiyanın növbəti hədəfi Ermənistan və Gürcüstan idi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda «inqilab» baş verdi. Noyabrın 30-da AK(b)P MK-nın siyasi və təşkilat bürolarının birgə iclası keçirildi. İclasda Q.Orconikidze, Sarkis, Y.Stasova, Q.Katipski və b. iştirak edirdilər. Məhz onların təzyiqi ilə Azərbaycanın əleyhinə olan qərar qəbul edildi. N.Nərimanova xüsusi bəyanatla çıxış etmək tapşırıldı. Bəyanatda deyilirdi: «Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisidir; Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir. Zəngəzurun hüdudlarında bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır, Sovet Azərbaycanının qoşunları isə buradan çıxarılır».

Əslində bu, o demək idi ki, Azərbaycan Zəngəzurun bir hissəsinin və Naxçıvanın işğalı ilə razılaşır. Bəyanatın digər prinsipinə əsasən Azərbaycan Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verirdi.

1920-ci il dekabrın 1-də elan olunmuş belə bir məsuliyyətsiz bəyanat nəticəsində Azərbaycan ermənilərin işğalı ilə razılaşdı. Lakin ermənilərin və onların havadarlarının iştahası daha böyük idi. Qarabağın dağlıq hissəsi və Naxçıvan məsələsi gündəlikdə qalırdı.

Naxçıvan əhalisi bu qərara təbə olmadı, kəskin etiraz çıxışları baş verdi. Ermənistanın nümayəndələri diyara buraxılmadı. B.Vəlibəyov dekabrın 24-də Yerevana çağırıldı, həm də Ermənistan İnqilab Komitəsi tərəfindən Naxçıvanda Fövqəladə Komissar təyin edildi. Ancaq xalq onun gəldiyi vaqonu Şahaxtı stansiyasında qatardan açaraq Naxçıvana buraxmadı. Dekabrın 28-də Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanıdı. 1921-ci ilin əvvəllərində burada RSFSR, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə əhalinin rəy sorğusu (referendum)

keçirildi. Naxçıvan camaatının 90%-i Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunu bildirdi. 1921-ci ilin yanvarında Naxçıvan İnqilab Komitəsi əvəzinə Naxçıvan Ölkə İnqilab Komitəsi təşkil edildi. Naxçıvanın statusu 1921-ci il martın 16-da Naxçıvan RSFSR və Türkiyə arasında imzalanmış xüsusi müqavilə ilə həll olundu. Tərəflər razılaşdılar ki, Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın tərkibində qalmaq şərti ilə Naxçıvan SSR təşkil edilə bilər. Müqavilədə (III bənd) göstərilirdi ki, bu torpağı üçüncü dövlətlə güzəştə getmək olmaz, əks təqdirdə onun hər hansı bir hissəsi Türkiyəyə güzəşt edilə bilər. Aprel ayında Türkiyə qoşunları Naxçıvanı tərk etdilər. Naxçıvan Ölkə İnqilab Komitəsi 1921-ci il sentyabrın 10-da səlahiyyətlərini Naxçıvan MSK və XKS-nə verdi. 1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda Rusiyanın iştirakı ilə bir tərəfdən Türkiyə, o biri tərəfdən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları birlikdə (Moskva onların hər birinin ayrılıqda müqavilə bağlamasına icazə verməzdi) dostluq haqqında müqavilə imzaladılar. Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir. Xəritə çəkildi və orada Naxçıvanın ərazisi dəqiq göstərildi.

Dövlət aparatının saxlanılmasının iqtisadi çətinlikləri ilə bağlı 1923-cü ilin əvvəllərində Naxçıvan Respublikasının respublika muxtariyyəti ləğv edildi, ona ölkə muxtariyyəti verildi. Naxçıvan Ölkə İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. 1924-cü il fevralın 9-da isə Azərbaycan MİK Naxçıvan Ölkəsinin Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan Muxtar SSR-ə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

1921-ci ilin II yarısında Yuxarı Zəngəzur –Gorus Ermənistanın əlinə keçdi. Azərbaycanlılar buradan sıxışdırılaraq öz doğma torpalarından didərgin salındılar. Ermənistan Aşağı Zəngəzuru –Bərgüşadı da ələ keçirməyə çalışırdı. Hacısanlıda Sultan bəyin dəstələri, Sovet Ordusu

tərəfindən 1921-ci ilin iyununda tərksilah edildikdən sonra buna daha münasib şərait yaranmışdı. Qubadlı qəzasına Ermənistanın səlahiyyətli nümayəndə təyin etdiyi Ocaqqulu Musayev özünü yerli silahlı dəstələrin baş komandanı elan etmişdi. Lakin düşmən bu dəfə istəyinə nail ola bilmədi.

1921-ci ildə daşnaklar Ermənistanda qiyam qaldıranda Yapon adlı qiyamçının silahlı quldur dəstələri Noraşen dəmiryol stansiyasını tutmaq üçün hücum edib Səderək, Yayçı, Cəfərli və Arpaçay kəndlərini ələ keçirmişdi. Erməni quldurları dinc əhaliyə yenə olmazın zülm edirdilər. Düşməne qarşı Abbasqulu bəy Şadlinskiyin rəhbərliyi ilə «Qırmızı tabor» qəhrəmanlıqla vuruşdu. Darzik ətrafında döyüşdə daşnak quldur dəstələri darmadağın edildi.

Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Moskvanın təzyiqi ilə Azərbaycanın Borçalı ərazisi də Gürcüstanla güzüştə gedildi. Eyni zamanda Bakını Azərbaycandan ayıraraq Rusiyaya vermək planları hazırlanırdı. Lakin bu hiylə baş tutmadı.

1929-cü ildə yenidən 13 min hektar Azərbaycan ərazisi – Nüvəndi, Tutut və Ernazar kəndləri, habelə Naxçıvandan 9 kənd (582,9 des.), Qaymaqlı və Kürümüzlü arasında sahələr (228, 9 ha) Ermənistanla verildi.

1938-ci ildə Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhəddi dəqiqləşdirmək bəhanəsi ilə «bərabərtərəfli» komissiya yaradıldı. Azərbaycan tərəfdən də komissiyaya erməni, torpaq komissarlığının sədri İsxanyan rəhbərlik edirdi. Martın 5-7-də imzalanmış protokola əsasən Laçının Qaragöl yaylası, Qubadlının Çayzəmi adlanan sahəsi, Qazağın Kəmərlı kəndi və Kəlbəcərin Zəd sahəsi Ermənistanla verildi. Azərbaycan SSR Ali Soveti 1938-ci il mayın 5-də bu protokolu təsdiq etdi. Lakin buna baxmayaraq, azərbaycanlılar müqavimət göstərir, öz torpaqlarını əldən vermirdilər.

Əhalisinin milli ruhu hələ də yüksək olan Azərbaycanı

parçalamaq, onu ciddi problemlər qarşısında qoyub tam asılı vəziyyətdə saxlamaq üçün Moskva yeni tədbirlər görürdü. Yuxarı Qarabağda milli münaqişə ocağı qızışdırılırdı. Ermənistan hökuməti 1921-ci ilin iyununda Azərbaycanın suveren hüquqlarını kobudcasına pozaraq, guya onun razılığı ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında dekret verdi. Azərbaycanın razılığı haqqında fikrin ağ yalan olduğu AK (b) MK siyasi təşkilat bürosunun iclasında ifşa olundu.

1921-ci il iyunun 27-də AK(b)P MK özünün siyasi və təşkilat bürosunun birgə iclasında bu məsələyə baxmağa məcbur oldu. Bu dəfə milliyətcə azərbaycanlı olan kommunistlər birləşərək yekdilliklə Ermənistanın iddialarını rədd etdi.

Lakin PK(b)P-nin Qafqaz bürosu rəhbərliyinin erməni və gürcü çoxluğu Qarabağ məsələsini Ermənistanın xeyrinə həll etmək fikrindən əl çəkmədi. 1921-ci il iyulun 4-5-də PK(b)P Qafqaz bürosunun iclasında Qarabağ məsələsi müzakirə edildi. İclas səs çoxluğu ilə Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil etmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin iclasda N.Nərimanovun təkidi ilə Qarabağ məsələsinin Azərbaycan SSR üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bu məsələnin PK(b)P MK-nın qəti qərarına keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. N.Nərimanov V.İ.Leninə bu məsələ ilə bağlı teleqram vurdu və məktub yazdı. Məktubda deyilirdi: «Əziz Bladimir İliç: Teleqrammada göstərdiyimi təkrar etməyə məcburam. Vəziyyət dəhşətlidir. Mərkəz Azərbaycanın, Ermənistanın və Gürcüstanın müstəqilliyini qəbul edib. İndi isə mərkəz Azərbaycanın mübahisəsiz ərazisini Ermənistanla verir. Əgər bu ərazi Gürcüstanla verilsəydi, buna ictimai-siyasi don geydirmək olardı. Lakin bu ərazinin Ermənistanla, daşnaklara verilməsi düzəlməyən səhvdir. Bizim oradakı nümayəndəmiz bu məsələ ilə bağlı sizə ətraflı məlumat verəcəkdir. ... Əziz

Bladimir İliç, görəsən «Müstəqil Azərbaycan» sözü sizin ağzınızdan çıxmamışdırmı?

... Bütün vaxtlar Denikini müdafiə edən Ermənistan müstəqillik, əlavə olaraq ərazi alır. İkili siyasət yeridən Gürcüstan müstəqillik qazanır. Sovet Rusiyasına ilk meyl edən Azərbaycan isə həm müstəqilliyini, həm də ərazisini itirir. Çoxmilyonlu xalqın hüquq və hissləri ilə zarafat etmək olmaz.

... Mən qəti bildirirəm: Əgər bizim fikirlərimizə əhəmiyyət verməsəniz biz geri çağırılmağımız haqqında məsələ qaldıracağıq.

... Mən sizin diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm ki, əgər mərkəz qısa müddətdə daşnak kommunistlərinin iyrəncliyinə son qoymasa bütün müsəlman şərqə bizdən üz döndərəcəkdir».

Bu sətirlər bolşevik ideyalarının toruna düşmüş Azərbaycan rəhbərinin fəryadı idi. Lakin istefa vermək imkanı olmayan N.Nərimanov Moskvanı Şərqin ondan üz döndərməsi ilə hədələsə də, heç bir nəticə əldə edə bilmədi.

1921-ci il iyulun 5-də MK-nın Qafqaz bürosunun plenumu PK(b)P MK-nın rəyini nəzərə alaraq aşağıdakı qərarı qəbul etdi: «Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli barışığın zəruriliyi, yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqəsi əsas götürülərək Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in hüddudlarında saxlanılsın; ona inzibati mərkəzi muxtar vilayətin tərkibindəki Şuşa şəhəri olmaqla, geniş vilayət müxtariyyəti verilsin».

1921-ci il sentyabr ayında AK(b)P MK-nın Təşkilat və Siyasi Bürosunun iclasında Qafqaz Bürosundan Dağlıq Qarabağa geniş vilayət Muxtariyyəti verilməsi haqqında məlum qərarına yenidən baxılmasını xahiş edən qətnamə qəbul edildi. 1921-ci ilin oktyabrında Qarabağın məsul işçilərinin konfransının qəbul etdiyi qərarla deyilirdi ki, Dağlıq Qarabağa ayrıca vilayət Muxtariyyətinin verilməsi məqsədəuyğun hesab edilməsin.

Lakin respublikanın bu məsələdə fikri mərkəz üçün

həlləddici deyildi.

PK(b)P MK-nın Zaqafqaziya ölkə komitəsinin 1923-cü il iyunun 23-27-də keçirilmiş plenumu Q.Orconikidzenin təzyiqi ilə ultimatum formasında bir aylıq müddət ərzində Dağlıq Qarabağa vilayət muxtariyyətinin verilməsi barədə AK(b)P MK-ya tapşırıq verdi. Həmin qərarı yerinə yetirməyə məcbur olan Azərbaycan MİK 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSR-in tərkibində mərkəzi Xankəndi olmaq şərti ilə «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında» dekret verdi. Lakin ermənilər 1923-cü il 10 avqust tarixli fərmanla bu qədim Azərbaycan şəhərinə xalqımızın qəddar düşməni olan Şaumyanın şərəfinə Stepanakert adını verdilər (1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Milli Məclisi bu qərarı ləğv etdi və yaşayış məntəqəsinə əvvəlki adı verildi).

Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtariyyət statusunun verilməsi Azərbaycan tərəfindən bu torpaqların ermənilərə məxsus olmasının qismən də olsa etirafı idi. Bu isə Ermənistana və onun himayədarlarına gələcək siyasi oyunlar üçün bir «əyeri» qoymaq idi. Əslində elə belə də oldu.

Sovetlər İmperiyasının yaranmasında istifadə edilən Qarabağ oyunundan bu imperiyanın dağılması ərəfəsində və sonralar da məharətlə istifadə edildi. Belə ki, Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələri 1992-ci ilin əvvəllərində Dağlıq Qarabağdakı azərbaycanlıları yaşadıkları sonuncu yaşayış məntəqəsini tərk etməyə məcbur etdi. Rusiyanın hərbi qüvvələrinə və Qərb himayədarlarına arxalanan ermənilər Azərbaycanın 20 faiz torpağını işğal etdi və bir milyon insan öz vətəninə qaçqına çevrildi. Dünyanın gözü qabağında baş verən bu hadisəyə çox təəssüf ki, böyük dövlətlər susur. Nəinki susurlar, hətta bu hadisədən Azərbaycana qarşı «məkrli niyyətlərini» həyata keçirilməsi üçün yararlanmağa çalışırlar.

3. Azərbaycanda sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi

Yeni iqtisadi siyasətə keçid (1921-ci il) nəticəsində ölkə və respublika daxilində nisbi və iqtisadi sabitlik əldə edildi. Nəticədə, bolşevik istəyinə uyğun olmayan iqtisadi və siyasi proseslər başlandı. Sovet hakimiyyəti əsas diqqətini iqtisadiyyatın tənzimlənməsində inzibati üsulların gücləndirilməsinə yönəltdi.

ÜİK(b)P-nin XIV qurultayında (1925-ci il) Yeni iqtisadi siyasət prinsiplərini möhkəmləndirmək kursu təsdiq edilsə də, artan iqtisadi çətinliklər iqtisadiyyatda inzibati metodların tətbiqini labüd etdi.

1926-cı ilin fevralında respublikada sənayeləşdirmə üzrə xüsusi komissiya yaradıldı. Komissiyanın tərkibinə Q.Musabəyov (sədr), H.Sultanov və b. daxil oldu. Respublikanın əlaqədar orqanları Azərbaycan sənayesinin 1926-30-cu illər üçün inkişaf planını hazırladılar. Sənayeləşdirmənin başlanması ərəfəsində heç də bütün sənaye sahələri bərpa edilmədi. Belə ki, neft hasili, dəmir emalı, ipəkçilik sənayesi və s. bərpa işi başa çatdırılmadı.

Artıq 20-ci illərin sonları üçün Azərbaycan sənayesində nəzərə cərpacaq dəyişikliklər var idi. Neft sənayesində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdi. 1928-ci ildə **Yeni Qaraçuxur** mədəninin istismarı başladı. 1928-ci ildə SSRİ miqyasında ilk dəfə olaraq Bakıda güclü trubalı kerosin-benzin zavodu, sulfat turşusu, karbid və yağ zavodu tikildi.

Maşınqayırma sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə edildi. 1927-ci ildə Leytenant Şmidt (indiki Səttarxan) adına zavodda ilk elektrik poladərilmə sobası işə salındı.

Bu dövrdə, Gəncə Azərbaycanın ikinci sənaye mərkəzinə çevrildi. 1928-ci ildə Gəncədə əyirici toxuculuq kombinatı və pambıqtəmizləmə zavodu işə düşdü, Ucar və Yevlaxda pambıqtəmizləmə zavodları tikildi, Şəki və Xankəndində baramaaçma müəssisələrinin tikintisinə başlandı.

1927-1928-ci illərdə respublikanın elektrifikasişdırılması sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edildi. Bu dövrdə, Salyan, Füzuli, Nuxa istilik elektrik stansiyalarının tikilişi başa çatdırıldı.

Sənayeləşmə dövründə Azərbaycan xalqı çox ağır çətinliklərlə üzləşməli oldu. Sənayeləşdirməni maliyyələşdirmək üçün dövlət kütlələrin olan-olmaz vəsaitini talan etdi. Bu dövrdə, bir-birinin ardınca keçirilən 3 sənayeləşdirmə istiqrazı xalqın vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Fəhlələr bəzən bir, yaxud 2 aylıq əmək haqqını sənayeləşmə fonduna keçirməli olurdular. Sənayeləşdirmə xəttinin həyata keçirilməsi üçün Sovet dövləti günahsız məhkum edilmiş insanların fiziki əməyindən istifadə etməkdən çəkinmirdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda sənayeləşmə xətti 2 sahəni – neft sənayesini və elektrifikasişməni əhatə etdi. Azərbaycan Sovet imperiyasının xammal bazasına çevrildi. Sənayeləşdirmə xətti ağır sənayenin inkişafını nəzərdə tutduğu halda, respublikada yüngül sənaye daha sürətlə inkişaf etmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq sənayeləşmə respublikanın iqtisadiyyatında müsbət dəyişikliklərlə nəticələndi. Belə ki, sənayeləşmə illərində fəhlələrin sayı artıb, 47 min nəfərdən 208 min nəfərə çatdı. Azərbaycan aqrar respublikadan aqrar-sənaye respublikasına çevrildi.

1929-cu ilin may ayında keçirilən SSRİ-nin V Sovetlər qurultayında xalq təsərrüfatının inkişafı üzrə birinci beşillik plan (1928/29-1932/33) qəbul edildi. Əsasən, ağır sənayenin inkişafını nəzərdə tutan bu beşillik plan Azərbaycanda neft, kimya, toxuculuq sənayesinin inkişafını, kənd təsərrüfatının

sosialist əsasları üzrə yenidən qurulmasını nəzərdə tuturdu. Beşillik ərzində Azərbaycanda 35 yeni sənaye müəssisəsi işə düşdü, bir sıra sənaye müəssisəsi yenidən quruldu və istehsalı genişləndirildi. Respublikada kimya, tikinti materialları, yüngül, yeyinti və s. sənaye sahələri üzrə yeni obyektlər işə salındı. I beşillikdə nəqliyyat inkişaf etdirildi. Ələt stansiyasından Culfaya 409 km uzunluğunda dəmiryol xəttinin çəkilişi başa çatdırıldı. Hava yolları, aeroportların tikintisinə başlandı.

Beşillik dövründə Azərbaycanın yeni sənaye mərkəzləri – Gəncə, Xankəndi, Nuxa və s. inkişaf etməyə başladı.

1920-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycanın inzibati-ərazi quruluşunda da dəyişikliklər baş verdi.

1929-cu ilin aprelində keçirilmiş VI Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının qərarı ilə respublikada 13 qəza ləğv edildi, onun yerinə 8 mahal (Bakı, Quba, Lənkəran, Şirvan, Muğan (Salyan), Zaqatala-Nuxa, Gəncə və Qarabağ) yaradıldı. Lakin 1930-cu il iyulun 23-də SSRİ MİK və XKS «Mahalların ləğv edilməsi haqqında» qərar qəbul etdiyindən mahallar ləğv edildi. Onun yerinə 63 inzibati rayon yaradıldı. Lakin 1932-ci ildə rayonlar böyüdüldü və onların sayı 47-ə endirildi.

Kollektivləşmə: Azərbaycanda kollektiv təsərrüfat formalarının inkişafını şərti olaraq 5 mərhələyə bölmək olar:

1. 1921-1922-ci illər: Bu illərdə kollektiv təsərrüfatlar içərisində əsas yeri kommunalar və artellər tuturdu.
2. 1922-1924-cü illər: Yeni iqtisadi siyasət nəticəsində əvvəlcədən tələm-tələsik yaradılmış kommunalar dağıldı. 1924-cü ildə respublikada 1 kommuna və 2 kənd təsərrüfatı arteli yaradıldı.
3. 1924-1926-cı illər: Bu illərdə ən çox yoldaşlıq cəmiyyətləri və **nepmanlar** yaranır.
4. 1927-ci il: Kəndə təsir forması kimi maşın şirkətlərinin fəaliyyətinə geniş yer verilir.

5. 1928-ci il və sonrakı illər: Bu dövrdə ÜİK(b)P-nin XV (1927-ci il) qurultayının kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi haqqında qərarı qəbul edilir və kolxoz hərəkatının inkişafında yeni mərhələ başlayır. Qolçomaqlar üzərinə hücum kəndlərdə siyasi vəziyyəti kəskinləşdirir.

Qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi məsələsi İ.V.Stalinin 1929-cu ildə Ümumittifaq aqrar-marksistlərin konfransında etdiyi «**SSRİ-də aqrar siyasət məsələsinə dair**» nitqində qəti şəkildə irəli sürüldü.

Qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi məsələsi partiya qərarlarında ilk dəfə 1930-cu il yanvarın 5-də ÜİK(b)P MK-nın «Kollektivləşmənin sürəti və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi tədbirləri haqqında»kı qərarında elan olundu.

Qolçomaqlar üç kateqoriyaya bölünürdü:

1. Əksinqilabçı, terror aktlarının təşkilatçısı, kolxoz əleyhinə çıxışların təşkilatçısı hesab edilənlərə qarşı həbs və sürgün cəzası tətbiq edilirdi;
2. İkinci kateqoriyaya daxil edilənlər siyasi idarə xətti ilə başqa yerlərə köçürülməli;
3. Kolxozlardan kənarda yeni ərazilərə köçürülməli.

Tətbiq edilən cəza tədbirləri SSRİ-nin digər yerlərində olduğu kimi Azərbaycanda da ciddi əks-səda doğurdu.

1930-cu ilin yazında Naxçıvan, Nuxa-Zaqatala bölgəsində qiyam baş verdi. Lakin bu qiyam amansızlıqla yatırıldı. Respublikanın Gəncə, Qarabağ, Quba, Cəbrayıl, Lənkəran, Biləsuvar və s. yerlərində müqavimət dəstələri fəaliyyət göstərirdi.

Ölkədə vəziyyətin ağırlığını görən rəhbərlik çıxış yolu axtardı. 1930-cu il martın 17-də «Kolxoz hərəkatında partiya xəttini əymək hallarına qarşı mübarizə haqqında» partiya qərarı qəbul edildi.

Artıq bu vaxt Şimali Qafqazın dağlıq rayonlarında

üsyancılar bəzi aulları ələ keçirib Kislovodskiyə çatmışdılar. İş o yerə çatmışdı ki, Qazaxstandan Stalinin adına daxil olan teleqramda kütləvi çıxışlara qarşı ordu hissələrindən istifadə etməyə icazə istənilirdi.

Belə vəziyyət Azərbaycanda da yarandı. Nuxa-Zaqatalada hərbi hissələr üsyancılara qarşı əməliyyat apardı, 80-ə qədər üsyancı öldürüldü.

Naxçıvanda əhali Sovet hakimiyyətini devirib yerli hökumət yaratdı. Yalnız Sovet qoşunlarının ciddi təzyiqindən sonra Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti bərpa edildi.

1930-cu ildə (mart) Gəncə qəzasında hökumət qoşunları ilə xalq arasında toqquşma baş vermiş, günahsız qanlar axıdılmışdı.

Kollektivləşməyə qarşı xalqın ümumi narazılığı İttifaq miqyasında elə bir vəziyyət yaratdı ki, Sovet hökumətinin taleyi hansı xətti götürəcəyindən asılı idi. Elə bu vaxt – 1930-cu il aprel 2-də MK «**Partiya xəttinin əyilməsinə qarşı mübarizə ilə əlaqədar olaraq kolxoz hərəkətinin vəzifələri**» adlı xüsusi məktub qəbul etdi. Yeridilən siyasətə bəraət qazandırılan bu məktubda hesab edildi ki, baş verənlər partiya xəttini əyənlərin günahı ucbatındandır.

Miqyasına və sayına görə böyük qurbanlarla nəticələnən kollektivləşmə siyasətindən partiya imtina etmədi.

4. 30-cu illərin siyasi məhkəmə prosesləri və onun Azərbaycan üçün ağır nəticələri

30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq cəza tədbirləri dalğası bütün ölkəni bürüməyə başladı. 1931-32-ci illərdə və 1933-cü ilin birinci yarısında bütün partiya üzvlərinin 65 faizini əhatə edən 13 diyar təşkilatı üzrə 40 minə qədər adam partiya əleyhinə və opportunist təmayüllər üstündə məsuliyyətə cəlb

edildi.

Cəza tədbirlərinin yeni dalğası 1934-cü ilin dekabrında Kirovun Leninqradda öldürülməsi ilə başladı və 1937-ci ildə özünün kulminasiya nöqtəsinə çatdı. 1938-ci il dekabrın 12-də tək bir gecədə Stalin 3187 nəfərin güllələnməsinə aid olan 30 siyahıya imza etmişdi.

30-cu illərin siyasi məhkəmə prosesləri və cəza tədbirləri Azərbaycanda ağır nəticələr verdi. Azərbaycanın siyasi rəhbərliyində və hüquq mühafizə orqanlarında özünə yer tapmış Akopov, Yemelyanov, Markaryan, Qriqoryan, Sumbatov-Topuridze, Bolşov, Asaturov və b. Stalinin və Beriyanın göstərişlərini qəddarlıqla yerinə yetirirdilər.

1937-ci ildə R.Axundov, Ə.Qarayev, S.M.Əfəndiyev, Q.Musabəyov, H.Vəzirov, D.Bünyadzadə, H.Səfərov və başqalarından ibarət «**əksinqilabi millətçi mərkəzin işi**», yenə həmin ildə H.Sultanov, X.Hüseynov, İ.İbrahimov, A.Avalov, Ə.Məmmədov, Ə.Əmirov, A.Kələntərov, C.Cəbiyev və b. ibarət «əksinqilabçı» cəsus terrorçu, burjua-millətçi təşkilatın işi (Şamaxıda), 1938-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığında «əksinqilabçı-burjua millətçi, üsyankar-terrorçu, ziyankar təşkilatın işi Gəncədə, Q.Vəzirov və digər hərbcilərin işi, «Azneft işi» ilə əlaqədar məhkəmə proseslərində Azərbaycanın dövlət xadimlərinə, alim və yazıçılarına, fəhlə və kəndlilərə qarşı əsassız saxta ittihamlar irəli sürülürdü.

Saxtalaşdırılmış ittihamlar əsasında partiya və dövlət xadimləri – Azərbaycan KP MK katibləri Ə.Qarayev, R.Axundov, M.Nərimanov, Zaqfederasiya XKS sədri S.M.Əfəndiyev, respublika XKS-nin sədri H.Rəhmanov və XKS-nin müavini D.Bünyadzadə, xalq komissarları H.Sultanov, A.Sultanova, Q.Cuvalinski və b. cəza tədbirlərinin qurbanı oldular.

Təkcə bir məhkəmə prosesi – R.Axundov və H.Sultanovla bağlı uydurma «əksinqilabçı-üsyancı-terrorçu mərkəzin işi» ilə

əlaqədar 1700 adam, o cümlədən 20 xalq komissarı və müavini, 34 rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 52 raykom katibi, 8 professor cəzalandırıldı.

«Azneft işi» ilə bağlı Xəzər gəmiçiliyində 3300 nəfər adam cəzalandırıldı.

Azərbaycan Yazıçıları İttifaqının 1937-ci ildə iyun ayında keçirilmiş iclası H.Cavidi, H.Sanılıni, M.Müşviqi xalq düşməni kimi İttifaqdan xaric etdi, Y.V.Çəmənəminlinin, S.Mumtazın, S.Hüseynin, S.M.Qənizadənin, Qurban Musayevin Yazıçılar İttifaqında qalmasını qeyri-mümkün hesab etdi.

Ümumiyyətlə, 1937-38-ci illərdə Azərbaycanda saxta ittihamlarla 40 minə yaxın adam cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdi. 1937-1940-cı illərdə orta hesabla hər il 12 min adam həbs edilmişdi.

30-cu illər ərzində öz doğma yerlərindən «kulak» adı ilə Sibirə və Qazaxstana minlərlə adam sürgün edildi. 40-cı illərin sonunadək davam edən bu proses nəticəsində Sibir və Qazaxstanda xüsusi kulak **arxipelaqları** yaradılmışdı. 50-ci illərin ortalarından etibarən geri qayıdanları nəzərə almaq şərti ilə, hazırda təkcə Qazaxstanda 100 mindən çox sürgün edilmiş azərbaycanlı yaşayır.

Azərbaycan tarixinin faciəli səhifələrini təşkil edən bütün bu proseslər 20-30-cu illərin siyasi proseslərinin mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov Z. Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: 1970
2. Yenə onun. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı: 1957
3. Əhmədov X. Azərbaycanda Sovetlərin yaranması və möhkəmləndirilməsi (1920-1925). Bakı: 1961
4. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: 1993
5. Quliyev C. K istorii obrazovaniə Vtoroy respubliki

Azerbaydjana. Bakı: 1997

6. Əliyev X., Əlimirzəyev X. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi tarixindən. Bakı: 1957
7. Əziz B. Azərbaycanda sovet işğal rejiminə qarşı mübarizə (1920-1991). Magistr hazırlığı üçün proqram. Bakı: 2008
8. Vəkilov M. Böyük Oktyabr inqilabı və Azərbaycanda sosialist mədəniyyətinin çiçəklənməsi. Bakı: 1955
9. Məmmədov E. Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşməsi ərəfəsində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə (1927-1929) Bakı: 1961
10. N.Nərimanov. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı: 1992
11. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: 1996
12. Yenə onun: 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan kəndində ictimai-siyasi vəziyyət. Bakı: 1995
13. Yenə onun: Azərbaycan kəndində sovetləşmə siyasəti. Mütərcim, 1996
14. Yenə onun: Sovet hakimiyyəti, yoxsa hakimiyyətsiz Sovetlər. Bakı: 1997
15. Yenə onun: Sovetləşmə siyasəti, yoxsa yandırma əməliyyatı. (Tariximizin qaranlıq səhifələrindən) Tarix və onun problemləri jurn. Bakı: 2000, №1
16. Yenə onun: Millətçi pasportu kimlərə verilir. Tarix və onun probl. Bakı: №1, 1999
17. Yenə onun: Tarixi şəxsiyyətlərə ədalətli münasibət lazımdır. «Mütərcim» jurn. №1, 1999.
18. «Bakinskiy raboçiy» qəzeti, 6 noyabr, 2 dekabr, 25 dekabr 1921-ci il
19. Azərbaycan Respublikası EA elmi arxivi, f. I, siy. 9, iş 4798, v. 230, v.231, v.235
20. Azərbaycan Respublikası SPIH MDA, f. I, siy. 74, iş 7, v 31
21. Azərbaycan Respublikası SPIH MDA N.Nərimanov fondu. F.609, siy. I, iş 71, v. 1-7
22. XX əsr Azərbaycan tarixi. II c, Bakı: 2004
23. Qaffarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991), Bakı: 1999
24. Məmmədzadə M.B. Köylü hərəkatı. Lenin milli siyasəti. Bakı:

2007

25. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: 1992.
26. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı: 1998.
27. Həsənov C. Ağ «ləkə»lərin qara kölgəsi. Bakı: 1991.
28. Qafqazda sovet totalitarizmi (20-30-cu illər). Bakı: 1998
29. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərq siyasəti. Bakı: 1994.
30. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: 1990.

X. AZƏRBAYCAN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ

1. İkinci dünya müharibəsinin başlanması. Faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu və Azərbaycan müharibə edən ölkələrin hərbi-siyasi planlarında
2. Respublika iqtisadiyyatının hərbi tərzdə yenidən qurulması. Bakı şəhərinin hərbi sənaye və tibbi xidmət potensialı. Cəbhənin yanacaq təminatı və təminatı. Azərbaycan neftçilərinin rolu
3. Müharibə illərində milli diviziyaların yaradılması, azərbaycanlı döyüşçülərin cəbhədə, partizan və antifaşist müqavimət hərəkətində iştirakı.
4. Azərbaycan mühacirəti müharibə illərində. Milli legionların yaradılması.
5. Azərbaycan mədəniyyəti müharibə illərində. İkinci dünya müharibəsinin geosiyasi nəticələri

1. İkinci dünya müharibəsinin başlanması. Faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu və Azərbaycan müharibə edən ölkələrin hərbi-siyasi planlarında

1939-cu il sentyabrın 1-də sübçağı faşist Almaniyası «Vays» («Ağ») şərti adı altında Polşaya hücum planına uyğun olaraq müharibəyə başladı və sürətlə Varşavaya doğru irəlilədi. Faşist Almaniyasının Polşaya hücumu ilə İkinci dünya müharibəsi başlandı və çox qısa bir zamanda Avropanın, Asyanın, Afrikanın, Amerikanın bir çox ölkələrini özünə cəlb etdi, Hind və Sakit okean sahillərinə, Atlantik okeanı və Şimal buzlu okeanı sahillərinə, Uzaq Sakit okean adalarına,

İndoneziya və Avstraliya sahillərində geniş əraziyə yayıldı. Öz orbitinə planetin bir çox dövlətlərini cəlb edən İkinci dünya müharibəsi bəşər tarixində ən dağıdıcı və ən dəhşətli müharibə olmuşdur. Onu Birinci dünya müharibəsi ilə müqayisə etsək aşağıdakı faktların və rəqəmlərin şahidi olaraq. Əgər Birinci dünya müharibəsində 1 milyard nəfər əhalisi olan 38 dövlət iştirak etmiş, silahlı qüvvələri 70 milyon nəfər olan cəmi 14 dövlətin ərazisində döyüşlər aparılmışdısa, İkinci dünya müharibəsinə 1 milyard 700 milyon nəfər əhalisi olan 61 dövlət cəlb edilmiş (Yer kürəsi əhalisinin 80 faizini), altı il davam etmişdir. Birinci dünya müharibəsində 10 milyon nəfər, İkinci dünya müharibəsində isə təqribən 60 milyon nəfər adam həlak olmuşdur.

Birinci dünya müharibəsi kimi, İkinci dünya müharibəsinin də bir çox səbəbləri var idi. Bu, hər şeydən əvvəl iri kapitalist dövlətlərinin mənafə dairələrinin toqquşması, dünyanın siyasi xəritəsinin yenidən dəyişdirilməsi, sivilizasiyaya hakim olmaq iddiası idi. İkinci dünya müharibəsinin labüdlüyü mahiyyətə 30-cu illərin ortalarına yaxın tarixi reallığa çevrildi. Faktlara və tarixi hadisələrə müraciət edək: 1931-1932-ci illərdə Yaponiya Şimal-Şərqi Çini zəbt etdi, sonra isə 1937-ci ildə Mərkəzi Çinə soxuldu və bütün Çini işğal siyasətinə başladı. 1935-ci ildə İtaliya Həbəşistana basqın etdi, 1936-1938-ci illərdə respublikaçılar İspaniyasına Almaniya-İtaliya müdaxiləsi oldu və nəticədə 1939-cu ildə general Franko diktaturası quruldu ki, o da Faşist Almaniyası ilə əməkdaşlıq etməyə başladı. 1938-ci ilin martında Avstriya Almaniyaya birləşdirildi. 1936-cı ildə Almaniya ilə Yaponiya arasında «antikomintern paktı» imzalandı və bir il sonra İtaliya da bu pakta qoşuldu ki, bununla da Berlin-Roma-Tokio üçbucağı yarandı və dünyanı müharibə ilə hədələməyə başladı. Bu dövlətlər 1940-cı ilin sentyabrında dünyanı bölüşdürmək məqsədi ilə «üçlər paktı»nı imzaladılar.

Faşist Almaniyasının iştahı daha böyük idi və Hitler Çexoslovakiyanın Sudet vilayətini ələ keçirməyə can atırdı, böyük dövlətlərin rəvacı ilə istəyinə nail oldu. 1938-ci ildə biabırçı Münhen sövdələşməsinə imza atan Hitler, Mussolini, Daladye və Çemberlen Çexoslovakiyanın parçalanmasına razılıq verdilər. Ancaq Hitler bununla kifayətlənmədi və 1939-cu ilin martında bütövlükdə Çexoslovakiyanı işğal etdi. Bundan sonra Rumıniyanı özündən asılı vəziyyətə saldı.

Avropanın mərkəzində siyasi və hərbi hadisələr sürətlə cərəyan edir və anbaan dəyişirdi. 1938-ci ilin sentyabrında Almaniya ilə İngiltərə arasında, dekabrında isə Almaniya ilə Fransa arasında hücum etməmək haqqında müqavilələr, həmin ilin martında isə İngiltərə və Yaponiya arasında saziş imzalandı. 1939-cu ilin mayında Fransa ilə Polşa arasında, az sonra isə İngiltərə ilə Polşa arasında hərbi ittifaq müqaviləsi imzalandı. 1939-cu ilin martında SSRİ ilə İngiltərə və Fransa arasında danışıqlara başlanıldı. Beş aydan çox davam edən danışıqlar heç bir nəticə vermədi, İngiltərənin və Fransanın təqsiri ucbatından danışıqlar dayandırıldı. Beləliklə, Sovet İttifaqı əslində dünya birliyindən təcrid edilmiş vəziyyətə düşdü. Belə bir vaxtda Almaniya hökuməti SSRİ-yə hücum etməmək haqqında müqavilə bağlamağı təklif etdi və özünün rəsmi nümayəndələrini Moskvaya göndərdi. Avqustun 23-də Almanıyanın Xarici İşlər Naziri İ.Fon Ribbertrop Moskvaya gəldi.

Aparılan gərgin danışıqlardan sonra 1939-cu il avqustun 23-də Almaniya ilə SSRİ arasında hücum etməmək barədə Moskva müqaviləsi imzalandı. Müqavilə 10 il müddətinə nəzərdə tutulmuşdu. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, 1939-cu il 23 avqust müqaviləsi uzun müddət tənqid obyektinə olmuşdur və onun alternativinin olub-olmaması barədə, habelə müqavilənin imzalanması prosesində Stalinin və Molotovun səhvləri geniş müzakirə mövzusu olmuşdur. Zənnimcə, həmin

vaxt Avropada və dünyada təklənmiş bir dövlət olan Sovet İttifaqının müqaviləni imzalamaqdan başqa çarəsi qalmamışdı. Hətta Hitler bu təklifi irəli sürərkən Stalinə xəbərdarlıq etmişdi ki, əks təqdirdə SSRİ «Polşa-Almaniya böhranı»na cəlb oluna bilər. Stalin müqaviləni imzalamaq məcburiyyətində qalır. Lakin müqavilənin imzalamasından təqribən bir həftə sonra xalqdan və dövlətdən gizlədilən məxfi protokollar da imzalanır ki, həmin sənədlərdə Almanıyanın və SSRİ-nin «nüfuz dairələri» öz əksini tapırdı. Digər tərəfdən 1939-cu il sentyabrın 28-də Almaniya ilə SSRİ arasında bağlanmış «dostluq və sərhəd» haqqında müqavilə hələ o zaman da, bu gün də kəskin mənfi münasibət doğurmuşdur. Həmin sənədlərdə Stalin və Molotov düzgün mövqe tutmamış, ayrı-ayrı xalqların və millətlərin mənafeyinə zidd hərəkət etmişlər. Ziddiyyətli hadisələrin sonrakı dinamika deyilənləri təsdiq etdi. Sentyabrın 1-də Almaniya Polşa üzərinə hücumu keçdi. Bu hadisədən az sonra – sentyabrın 3-də İngiltərə və Fransa hökumətləri imzaladıqları müqaviləyə uyğun olaraq Almaniyaya müharibə elan etdilər. Beləliklə, İkinci dünya müharibəsi başlandı. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri, görkəmli dövlət xadimi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin dediyi kimi, «... İkinci dünya müharibəsi alman faşizminin, Hitler ordusunun dünyaya hakim olmaq iddiası ilə başlandı». Müharibə qızıqırdı və hitlerçi qoşunlar sürətlə SSRİ sərhədlərinə yaxınlaşmağa başladılar. Belə bir vaxtda SSRİ özünün müdafiə tədbirlərini görməyə məcbur oldu. 1939-cu ilin sentyabrında Qərbi Ukrayna və Qərbi Belarusiya Sovet Ukraynası və Sovet Belarusiyası ilə birləşdirildi. Bessarabiya və Şimali Bukovina SSRİ-yə birləşdirildi, Rumıniyanın ərazisi hesabına müstəqil Moldova Respublikası yaradıldı. Leninqradın təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək məqsədilə mənasız müharibəyə başlanıldı. 1939-cu ilin noyabrından 1940-cı ilin martına qədər Sovet – Fin

müharibəsi aparıldı. Bu mənasız müharibədə SSRİ-dən 75 min adam öldü, 16 min adam itkin düşdü, 170 min adam yaralandı. Sovet-Fin müharibəsində Azərbaycanlılardan gedən döyüşçülər də iştirak edirdilər. 1940-cı ilin avqustunda Baltikyanı ölkələr «kö-nüllü» olaraq SSRİ-yə qatıldılar.

Almaniya Avropanın mərkəzində çox böyük sürətlə hərbi əməliyyatlar həyata keçirirdi. Alman-faşist qoşunları 1940-cı ilin aprelində Danimarkanı, Norveç, İsveç, may-iyun aylarında Belçikanı, Lüksemburqu, Hollandiyanı işğal etdilər, iyunun 22-də Fransa biabırcasına təslim oldu. Hitler orduları Finlandiya, Rumıniya və Bolqarıstanı, 1941-ci ilin aprelində Yuqoslaviyanı, Yunanıstanı, Albaniyanı işğal etdilər. Beləliklə, demək olar ki, bütün Avropa hitlerçilər tərəfindən əsarət altına alındı. Ümumiyyətlə, 1938-1941-ci illərdə faşist Almaniyası Avropanın 12 dövlətini işğal etmiş, Fransanı isə diz çökdürmüşdü.

İkinci dünya müharibəsinin alovları planetə yayılırdı.

1941-ci il iyunun 22-də gecə saat 4 radələrində faşist Almaniyası hücum etməmək haqqında 1939-cu il müqaviləsini kobudcasına pozaraq, böyük zərbə qüvvəsi ilə —190 diviziya, 5,5 milyon canlı qüvvə, 4300 tank, 4980 döyüş təyyarəsi, 190 döyüş gəmisi, 47,2 min müxtəlif silah və minomyot ilə Sovet İttifaqına basqın etdi. Güclü döyüş texnikasına və müasir hərbi təcrübəyə malik olan alman-faşist orduları, «Barbarossa planı» əsasında ildırım sürətilə SSRİ-yə 3 istiqamətdə – «Şimal», «Mərkəz» və «Cənub» istiqamətlərdə hücumla keçdi, çox qısa zamanda Pribaltikanın, Ukrayna və Belarusiya SSR-nin xeyli hissəsini, Krim ələ keçirdi, Moskva istiqamətində irəliləməyə başladı. Almaniya Barents dənizindən Qara dənizədək 5 min kilometrlik cəbhə boyu irəliləyirdi. Beləliklə, SSRİ üçün Böyük Vətən Müharibəsi başlandı və SSRİ xalqları 1418 gün ağır sınaqlara, dözülməz məşəqqətlərə, qəhrəmancasına sinə gərdi, ağır-ı-acılı günlərə dözdü, bütün qüvvələrini və ehtiyat

imkanlarını maksimum səfərbəliyə aldı, nəhəng qüvvəyə malik olan düşmənlə ölüm-dirim savaşına qatıldı.

Tarixçilər İkinci dünya müharibəsinin tarixini 5 dövrə, Böyük Vətən müharibəsinin tarixini isə 4 dövrə ayırırlar.

Birinci dövr – 1939-cu il sentyabrın 1-dən 1941-ci il iyunun 21-dək;

İkinci dövr – 1941-ci ilin iyunun 22-dən 1942-ci il noyabrın 18-dək;

Üçüncü dövr – 1942-ci il noyabrın 19-dan 1943-cü il dekabrın 31-dək;

Dördüncü dövr – 1944-cü il yanvarın 1-dən 1945-ci ilin mayın 9-dək;

Beşinci dövr – 1945-ci il mayın 9-dan sentyabrın 2-dək.

Uzun müddət sovet tarixşünaslığında faşist Almaniyasının SSRİ-yə «qəflətən» hücumu haqqında müddəə əsaslandırılmış müddəə kimi qəbul edilmişdi. Bizcə bu, düzgün müddəə deyil. Ona görə ki, faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumunun dəqiq vaxtı və günü barədə Stalinin əlində səhih məlumatlar var idi. Hətta Hitler 1940-cı il dekabrın 18-də «**Barbarossa planı**» haqqında 21 nömrəli direktivi imzalayarkən cəmi 2 gün sonra bu, Moskvaya məlum oldu. Bundan başqa SSRİ-nin Avropa və Polşa sərhədlərinə güclü alman texnikasının cəmləşdirilməsi, hücum ərəfəsində Qara dənizdə Sovet donanmasının almanlar tərəfindən top atəşinə tutulması, sovet kəşfiyyatının xaricdən əldə etdiyi və mərkəzə ötürdüyü dəqiq məlumatlar bir daha onu göstərir ki, artıq müharibə labüddür və o qaçılmazdır. Ancaq tarixi faktlar onu sübut edir ki, Stalin nə sovet-fın müharibəsində müdriklik göstərmədi və nə də Moskvaya məlum olan faktlara inanmadı. Beləliklə, fitnələrə uymamağa çalışan Stalin və onun komandası nə kəşfiyyatın məlumatına inanmır, nə də sovet sərhədlərində cəmləşən külli miqdarda düşmən qruplaşmalarının və döyüş texnikasının reallığını ya görmür, ya

da dərk etmədilər. Bütün bunlar isə Sovet İttifaqına bəla başa gəldi ki, bununla da Stalinin və onun ətrafındakı məmurların təqsiri böyükdür. Öz yalın fikirlərində son dərəcə inadkarlıq göstərən Stalin ölkənin müdafiə sistemini möhkəmlətmək və hərbi qüvvələri sərhədlərə gətirib onların sayıqlığını və döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirilməsi kimi zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə tələsmir, yaranmış hərbi-siyasi şəraiti operativ qiymətləndirmirdi. Mühəribənin ilk günlərində Stalinin çəşqınlığı, qətiyyətsizliyi və ləng tərpənməsi, belələklə, çox qiymətli vaxtın itirilməsi ölkəyə və xalqa ağır itkilər hesabına başa gəldi. Bundan da istifadə edən alman ordusu böyük sürətlə ölkənin içərilərinə doğru irəliləyə bildi, xeyli əraziləri işğal etdi və Moskvanın lap yaxınlığında qərar tutdu.

Deməli, faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumunun «qəflətən» olması barədə müddəası doğru deyildir. O taktiki cəhətdən qəbul edilsə də, strateji cəhətdən qətiyyətlə qəbul edilə bilməz. Artıq mühəribə reallığa çevrilmişdi və Hitler SSRİ daxilində baş verən prosesləri diqqətlə izləyirdi. SSRİ-də həyata keçirilən ağır represiyalar ordudan və donanmadan da yan ötməmişdi. Stalinin cəza və represiya tədbirləri ölkəyə çox ağır başa gəlmişdi. 5 nəfər Sovet İttifaqı Marşalından 3 nəfəri, 5 nəfər birinci dərəcəli Ordu komandanından 3 nəfəri, 10 nəfər ikinci dərəcəli Ordu komandanının hamısı, 57 nəfər korpus komandirindən 50 nəfəri, 186 nəfər diviziya komandirindən 154 nəfəri, 16 nəfər birinci və ikinci dərəcəli ordu komissarlarından hamısı güllələnmişdi. Ən qorxulu burası idi ki, bu güllələnmə mühəribə dövründə də davam etdirilirdi. Şiddətli döyüşlər gedir, əsgər və zabıtlar döğmə torpağın hər qarışı uğrunda inadla vuruşur, cəza konveyri isə öz «işində» qalmırdı. Bunu düşmənin ən hiyləgər agentləri də edə bilməzdi və şübhəsiz ki, təcrübəli hərbi mütəxəssislərin kütləvi şəkildə məhv edilməsi haqqında Hitler xəbərdar idi. Belə şəraitdə faşist Almaniyasının hücum etməsi reallaşırdı.

Bir vacib məsələyə də aydınlıq gətirmək yerinə düşər. Uzun müddət sovet tarixşünaslığında belə bir müddəə əsaslandırılırdı ki, guya Sovet İttifaqı mühəribəyə hazırlaşmırdı. Bizcə bu müddəə də düz deyil. Ona görə ki, 30-cu illərin ortalarından başlayaraq və xüsusilə üçüncü beşilliyin ilk üç ilində SSRİ-də güclü iqtisadi potensial yaradılmış, sənayeləşdirmə planı həyata keçirilmiş, müdafiə və hərbi sənaye xeyli artırılmış, aviasiya, ağır maşınqayırma, gəmiqayırma, tank istehsalı, müxtəlif silahların istehsalı çoxalmışdı. Ölkənin maddi-texniki bazası xeyli güclənmiş, sənayenin və istehsalın potensialı artmışdı. Ümumi sənaye məhsulu 1913-cü ilə nisbətən 1940-cı ildə 7,7 dəfə, istehsal vasitələri istehsalı 13,4 dəfə, maşınqayırma və metalurgiya sənayesi 30 dəfə, enerji istehsalı 5 dəfə, elektrik enerjisi 8 dəfə, əmək məhsuldarlığı 3,8 dəfə artmışdı. Ümumi maşınqayırma sənayesi istehsalına, neft hasilatına və traktor istehsalına görə SSRİ Avropada birinci yerə, dünyada isə ikinci yerə çıxdı. Elektrik enerjisi, çuqun və polad istehsalına görə isə SSRİ Avropada ikinci, daş kömür və sement istehsalına görə isə üçüncü yerə çıxdı. 1940-cı ildə Sovet İttifaqında 14,9 mln. ton çuqun (1913-cü ildəkindən 3,5 dəfə çox), 18,3 mln. ton polad (4,3 dəfə çox), 166 mln. ton daş kömür (5,7 dəfə çox), 31,1 mln. ton neft (3 dəfə çox) istehsal edilmişdi. Kənd təsərrüfatı məhsulları da xeyli artmışdı. 1940-cı ildə ölkədə 95,6 mln. ton taxıl (1913-cü ildə 86 mln. ton), 2,24 mln. ton pambıq (1913-cü ildə 0,74 mln. ton) istehsal edilmişdi. Ölkədə 7069 MTS, 531 min traktor, 182 min kombayn, 228 min yük avtomobili var idi. Ölkənin müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədilə 1939-cu ildə yeni komissarlıqlar yaradıldı, «ümumiəsgəri vəzifə haqqında» qanun qəbul edildi. 1939-1941-ci illərdə SSRİ-də 17 mindən artıq hərbi təyyarə, 7,6 min tank, 80 mindən çox top və minomyot, 200 mindən çox pulemyot və avtomat istehsal edilmişdi. 1941-ci ilin ortalarında SSRİ-nin Silahlı

Qüvvələrində 5 milyondan çox canlı qüvvə var idi.

Beləliklə, gətirilən faktlar və rəqəmlər onu göstərir ki, SSRİ-də həyata keçirilən fundamental dəyişikliklər qarşıdakı müharibəyə ciddi hazırlıqla əlaqədar olmuşdur. Odur ki, müharibəyə hazırlaşmamaq barədə Stalinin uydurduğu mif qəbul edilməzdir.

Hitler Almaniyasının SSRİ-yə hücumu dünya imperializminin başlıca zərbə qüvvəsi rolunu oynayan faşist ordularının tərəqqipərvər bəşəriyyətə və sovet xalqlarına qarşı əvvəlcədən düşünülmüş və hərtərəfli razılaşdırılmış təcavüzkarlıq aktı və cinayət aksiyası idi. Faşist Almaniyasının tabeliyində olan Rumıniya, Finlandiya, İtaliya, Slovakiya və Macarıstan dövlətləri də SSRİ-yə qarşı müharibəyə başladılar. Beləliklə, Sovet İttifaqı faşist Almaniyasının və onun əlaltılarının nəhəng hərbi maşını ilə qarşı-qarşıya dayandı. Hitlerin «ildırımsürətli» müharibə təzyiqinə o zaman kiminsə tab gətirməyi və hər hansı bir dövlətin müqavimət göstərməyi həqiqətən inanılmaz idi. Böyük Britaniyanın baş naziri U.Çerçil yazmışdı: «...Bütün məsul hərbi mütəxəssislərin fikrincə, rus orduları tezliklə məğlub olacaq və əsasən məhv ediləcəklər».

Müharibənin başlanması ilə Sovet dövlətinin və sovet xalqlarının ağır sınaq dövrü başladı. Sovet xalqlarının vahid ailəsinə qatılan və SSRİ-nin subyektlərindən biri olan Azərbaycan SSR müharibənin ilk günlərindən müəlləh əs-gər kimi ayağa qalxdı, möhkəm dayandı və düşmənlə ölüm-dirim savaşına girdi. Bəri başdan deyək ki, alman-faşist ordularının darmadağın edilməsində, bəşəriyyətin faşizm taunundan xilas edilməsində və Böyük tarixi Qələbənin qazanılmasında Azərbaycan xalqının çox böyük rolu və xidmətləri olmuşdur. Təsədüfi deyildi ki, Hitler Almaniyasının işğal planlarında Azərbaycan, Neft Bakısı xüsusi yer tuturdu. Hitlerin «Ost» planında Bakının işğal edilməsi diqqət mərkəzində dayanırdı. Qafqazı ələ keçirmək məqsədilə alman-faşist ordusunun

qərargahı «**Edelveys**» adlı xüsusi plan hazırlamışdı (Edelveys – mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsindən çoxillik bitki cinsidir, maraqlı çiçək növüdür – red.) Bu plana görə düşmən üç istiqamətdə hücum edib, Qərb istiqamətində Qara dəniz sahillərinə çıxmaq və oradan Zaqafqaziyaya hücum etmək, Şərq istiqamətində Qroznı, Mahaçqala və Bakını zəbt etmək, mərkəz istiqamətində Böyük Qafqaz aşırımını keçərək Tbilisi və Kutaisini ələ keçirmək istəyirdi. Hitler «Mənim mübarizəm» kitabında yazırdı ki, onlar (yəni türkdilli xalqlar) ali irqin qullarına çevrilməlidirlər.

Ümumiyyətlə, faşist Almaniyasının Şərq siyasəti «**Ost**» planında öz əksini tapmışdı. «**Ost**» adlı işğal planının müəllifi Rozenberqin başçılığı ilə yaradılan Şərq işləri üzrə nazirliyin nəzdində olan komissarlıqlardan biri də «Qafqaz» Komissarlığı idi. Rozenberqin «Qafqazın idarə olunması planı»na görə Azərbaycanda icraedici orqan olan «komissarlıq» yaradılmalı və iqamətgahı Tbilisidə yerləşəcək Qafqaz reyxsomissarlığına tabe edilməli idi. Hələ 1941-ci il martın 27-də Almaniyanın «Kontinental neft cəmiyyəti»nə Bakıda neftin çıxarılması, emalı və daşınması ilə məşğul olacağı tapşırığı verilmişdi. Artıq Azərbaycandakı iri sənaye müəssisələrinə «ali irqdən» rəhbər adamlar da təyin edilmişdi. Onlara ucuz işçi qüvvəsi hesabına Bakı neftinin Almaniyaya çatdırılması tapşırığı verilmişdi. Hələ 1941-ci il aprelın 29-da yaradılmış Oldeburq iqtisadi qərargahı tərəfindən tərtib edilmiş planda Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın və Bakının işğalı nəzərdə tutulmuşdu. «**Edesveys**» planına görə Qafqazın işğalı feldmarşal Listin «A» qrupu ordusuna tapşırılmışdı. Həmin plana görə Qafqaz 5 işğal rayonuna bölünməli idi. Onlardan biri də Azərbaycan rayonu idi. Qafqaz uğrunda döyüşlərdə «Ost» planında Bakının işğalı 1941-ci il sentyabrın 25-nə müəyyən edilmişdi. Faşist işğalından sonra Bakı nefti alman neft şirkətinin («Ost-oyl», «Kontinent-oyl» və b.) sərəncamına verilməli idi. Bakıda neftin

çıxarılması, emalı və daşınması Almaniyanın «Kontinental» neft cəmiyyətinə tapşırılmışdı. Hitler 1941-ci il iyulun 16-da rəsmi yığıncaqda bildirmişdir ki, Bakı alındıqdan sonra hərbi məntəqəyə çevrilməlidir. Faşist Almaniyasının işğal planları geniş idi. Hitlerin işğal planına görə SSRİ üzərində tam qələbədən sonra türk xalqları yaşayan ərazilərdən ibarət «Böyük Türkünistan» dövləti yaradılmalı idi. Bu dövlətin ərazisinə Şimali və Cənubi Azərbaycan, Başqırdistan, Tatarıstan, Krım, Şimali Qafqaz, Qərbi Çin və Əfqanıstanın daxil olması nəzərdə tutulurdu. Hitler Bakını faşist Almaniyasını yanacaq təmin edən mərkəzə çevirmək niyyətində idi.

Diqqəti cəlb edən əsas amillərdən biri də o idi ki, SSRİ ilə müttəfiq olan və faşizmə qarşı eyni koalisiyada birləşən dövlətlər də neft Bakısını ələ keçirməyə çalışırdılar. Bu baxımdan ABŞ və İngiltərənin Qafqaz siyasətində Azərbaycan və Bakı neftinə sahib olmaq marağı özünü qabarıq göstərirdi. ABŞ və İngiltərə hər vasitə ilə Azərbaycana və Bakıya yiyələnməyə, onu özünün nüfuz dairəsinə çevirməyə ciddi cəhdlər göstərirdilər. Onların hazırladıqları «**Vilvet**» planına görə Sovet ordusu Qafqazdan çıxarılıb Stalinqrada aparılmalı, burada isə faşistlərə qarşı ingilis-amerikan hərbi hissələri vuruşmalı idi. Beləliklə, Azərbaycan və xüsusən Bakı nefti istər düşmən qüvvələrinin və istərsə də «müttəfiq»lərin xarici siyasət diplomatiyasında və işğalçılıq planlarında diqqət mərkəzində idi.

2. Respublika iqtisadiyyatının hərbi tərzdə yenidən qurulması. Bakı şəhərinin hərbi sənaye və tibbi xidmət potensialı.

Cəbhənin yanacaq təmin edilməsində Azərbaycan neftçilərinin rolu

Böyük Vətən müharibəsinin başladığı ilk gündən Azər-

baycan xalqı ayağa qalxdı, səfərbər edildi, müəlləh əsgər kimi döyüşə atıldı və SSRİ-nin başqa xalqları ilə çiyin-çiyinə alman-faşist işğalçılarına qarşı mübarizəyə başladı. Azərbaycan K(b)P MK 1941-ci il iyunun 28-də bütün partiya komitələrinə, yerli təşkilatlara və hakimiyyət orqanlarına məktub göndərdi. Məktubda bütün iş formalarını və hərəkət mexanizmini müharibənin tələblərinə uyğun yenidən qurmaq, xalqın sayıqlığını yüksəltmək, ehtiyat qüvvələrini səfərbər etmək barədə ciddi tapşırıqlar verildi. DMK-nın qərarına uyğun olaraq, respublikamızda ordu üçün sürətlə ehtiyat qüvvələri hazırlamaq və 16 yaşından 50 yaşınadək kişilərə məcburi hərbi təlim vermək sahəsində iş aparılırdı. Xalq təsərrüfatını hərbi qaydada yenidən qurmaq məsələsi Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətində diqqət mərkəzində dayanırdı. Bununla belə Azərbaycan xalqı və Azərbaycan Respublikası çətin vəziyyətə düşmüşdü. Ona görə ki, təcrübəli kadrlar, işi bacaran qabaqcıl mütəxəssislər, hətta idarə və müəssisə rəhbərləri cəbhəyə getmişdilər. Azərbaycan neftçilərinin 45 faizi orduya getmişdi. Onları isə təcrübəsi olmayan, az yaşlı uşaqlar, qızlar və qadınlar əvəz etmişdilər. İş bacarmadıqlarına görə bəzi sənaye sahələri, neft mədənləri fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Vaxt isə gözləmədi. Mərkəz Bakıdan çoxlu yanacaq və digər ərzaq məhsulları tələb edirdi. 1941-ci ilin noyabrında Azərb.K(b)P MK və Bakı Komitəsinin plenumunda sənayenin işi haqqında məsələ müzakirə olundu və xalq təsərrüfatını hərbi qaydada yenidən qurmaq üçün yerli partiya və hakimiyyət orqanlarına konkret tapşırıqlar verildi. 1941-ci ilin dekabrında Azərb.K(b)P MK plenumu respublikanın xalq təsərrüfatını hərbi qaydada yenidən qurmağa dair ciddi tapşırıqlar verdi.

Müharibənin ilk günündən Azərbaycan xalqı «Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!» şüarı ilə alman faşizminə qarşı mübarizəyə qalxdı. İyunun 22-də Bakıda izdihamlı mintinq keçirildi. Hamı bir nəfər kimi cəbhəyə getmək barədə

öhdəliklər götürdü. Respublikanın bütün rayonlarında hərbi komissarlıqlara gedib könüllü cəbhəyə göndərmələrini xahiş edən on minlərlə gənc növbələrə dayanırdılar. Müharibənin birinci üç günündə Azərbaycandan 18 min nəfər könüllü ordu sıralarına yola düşdü. İlk günlərdə Azərbaycanın 40 mindən çox gənc oğlan və qızı cəbhəyə getmək üçün hərbi komissarlıqlara ərizə verdi. Qısa müddətdə 186.704 nəfər xalq qoşunu dəstələrinə yazıldı. Bakı şəhərində xalq qoşunu dəstələrinə 61.780 nəfər yazılmış və 20 rota təşkil olunmuşdu. Bakı ətrafında yaradılmış müdafiə zonası xalq qoşunu dəstəsində 12 min döyüşçü fəal iştirak edirdi. 1941-ci ilin avqustunda Bakıda üç – 101, 102 və 103-cü xalq qoşunu diviziyaları yaradıldı. Bu diviziyalarda 21.259 nəfər döyüşçü vardı. DMK-nın qərarına uyğun olaraq 16-50 yaşlarında olan kişilərə ümumi hərbi təlim keçirilirdi. 1941-ci ilin oktyabrından 1942-ci ilin dekabrınadək respublikada 172.209 nəfər hərbi təlim keçmiş, 29.925 atıcı, 1255 snayper, 363 minamyotçu, 747 pulemyotçu və b. hazırlanmışdı. Azərbaycanda 1941-1945-ci illərdə ümumi icbari hərbi təlim xətti ilə 6500 nəfərdən çox tibb bacısı, 51.254 nəfər döyüşçü hazırlanmışdı. Yaradılan qırıcı batalyonlarda işləmək üçün 12 min nəfər səfərbər edilmişdi. 1941-ci ilin iyul-oktyabr aylarında respublikada 30.480 nəfər səfərbər olundu. 1943-cü il yanvarın 1-nə qədər respublikada 464 min nəfər orduya çağırılmışdı. Respublikada 87 qırıcı batalyon, 1124 özünümüdafiə dəstəsi, 15 min nəfərlik HHM (hava hücumundan müdafiə) dəstələri yaradıldı.

Ümumiyyətlə, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycandan orduya 700 minə qədər adam səfərbər olunmuşdu ki, onların 11 mindən çoxu qadın idi.

Rus dilini bilməmək Azərbaycanlı döyüşçülər üçün çətinlik törədirdi. Bunu nəzərə alaraq Azərb.KP MK-nın hərbi şöbəsi 1941-ci il oktyabrın 23-də Zaqafqaziya cəbhəsinin Siyasi İdarəsinə müraciət etdi. Bundan sonra azərbaycanlı döyüşçülərə

90 saatlıq proqram tədris edildi ki, bunun da çox böyük əhəmiyyəti oldu.

Bakıda, Naxçıvanda, Gəncədə və respublikanın digər bölgələrində müdafiəyə hazırlıq işləri görülür, hətta pioner və məktəblilər də səfərbər edilmişdilər. Yaşayış məntəqələrini qorumaq üçün xalq drujina dəstələri, tibb dəstələri yaradılırdı. Naxçıvan şəhərində 185 dərnek təşkil edilmiş, onlara 6.212 nəfər cəlb edilmiş, 31 özünümüdafiə qrupu yaradılmışdı. Bakının on minlərlə əhalisi müdafiə mövqelərinin yaradılmasına cəlb edilmişdi. Gəncədə 12 sənaye müəssisəsi müharibənin tələbləri əsasında yenidən qurulmuş, 26 adda hərbi məhsul istehsal edirdi. Ölkənin müdafiə fonduna Azərbaycandan 1941-1942-ci illərdə 5457 yük maşını, 672 minik avtomobili, 476 traktor, 50 min at göndərilmişdi. Azərbaycan neftçiləri təkcə 1941-ci ildə 23.481 min ton neft çıxarmışlar. Bu, respublika neft sənayesi tarixində rekord göstərici idi.

Beləliklə, müharibə başlanan gündən Azərbaycan xalqı cəbhəyə bütün varlığı ilə kömək edir, onu yanacaq və ərzaqla təmin edir, canlı qüvvə və müxtəlif texnika ilə yardım edir, ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq fədakarlıq, mətinlik, dözümlülük, əzmkarlıq və əsil qəhrəmanlıq nümayiş etdirirdilər.

Müharibə illərində Sovet Ordusunun silahla, döyüş sursatı ilə, ərzaqla, yanacaq və təchizatının ən güclü cəbbəxanalarından biri Sovet Azərbaycanı, neft Bakısı idi. Bakı sözün əsil mənasında Sovet Silahlı Qüvvələrinin və döyüşən cəbhənin cəbbəxanası idi. O qanlı-qadalı illərdə neft sənayesinin rolu xüsusilə artmışdı. Bakı şəhərində hərbi sənaye potensialı, neft sənayesinin müxtəlif sahələri, tibbi xidmət sahəsi güclü inkişaf etmişdi. Müharibə başlanan kimi Bakının bir çox sənaye müəssisələri funksiyalarını dəyişdirib fasiləsiz olaraq hərbi məhsul istehsal etməyə başladılar. Bakı döyüşən

ordunun əsil cəbbəxanası, «motorlar mübaribəsi»ni aparan hərbi texnikanı yanacaq təmin edən güclü və etibarlı baza, 130 növ silah istehsal edən potensial cəbbəxana idi. Bütün bunları Hitler bilirdi və ona görə də Bakının işğalına xüsusi diqqət verirdi. «...Hitlerin ad gününə hazırlanmış böyük tortun üzərində Azərbaycanın xəritəsi, Bakı göstərilmişdi. Həmin o vaxt deyilmişdi ki, Bakını ələ keçirə bilsək, qələbəni əldə etmiş olacağıq».

Bakıda fəaliyyət göstərən xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli zavodlar cəbhə və döyüşən ordu üçün silah və hərbi sursat istehsal edirdilər. 1941-ci ilin dekabrında noyabr ilə müqayisədə 50 mm minomyot istehsalı 6 dəfə, əl qumbarası 5 dəfə, PPS avtomat silahı 20 dəfə artdı. Kütləvi döyüş sursatı hesab olunan mina, aviasiya bombası, əl qumbarası istehsalına başlanıldı. 1941-ci ilin dekabrından «Yak-3» qırıcı bombardmançı təyyarələrin istehsalına başlandı. 1942-ci ilin əvvəlindən başlayaraq cəbhənin sifarişlərini yerinə yetirən təyyarə təmiri zavodu tikildi. «Motorlar müharibəsi» deyilən müharibənin lap əvvəlindən Bakı ölkənin başlıca yanacaq bazasına çevrilib, döyüşən ordunu fasiləsiz olaraq yanacaq, neft və benzinlə, mazut, vazelein və digər sürtgü yağları ilə təmin edirdi. Neft məhsullarına və birinci növbədə motor yanacağına, sürtgü yağlarına və yüksək oktanlı benzinə cəbhənin tələbatını ödəmək məqsədilə qısa müddətdə geniş benzin – liqroin fraksiyasını təkrar emal edən bir sıra qurğular istifadəyə verildi. Aviasiya yağlarının alınmasının yeni texnologiyası işlənib hazırlandı, xüsusi təyinatlı sürtgü yağlarının istehsalı artdı, keyfiyyəti yaxşılaşdı.

Neft sənayesinin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək məqsədilə DMK-nın qərarı ilə ölkənin Cənub və Qərb rayonlarından Bakıya 20 iri müəssisə qurğuları, o cümlədən 250 dəzgah, 12 vaqon maye tökən cihaz, 53 metalkəsən dəzgah və digər alətlər gətirildi. 1942-ci ilin

əvvəlindən başlayaraq «Qırmızı proletariət», «Dzerjinski» adına zavod, «Şmidt» adına maşınqayırma zavodunda poladərilmə sexi işə düşdü. Beləliklə, Bakı cəbhənin hərbi sifarişlərini yerinə yetirməyə başladı və qısa müddətdə güclü strateji və hərbi bazaya çevrildi.

Bakıda aviabombaların istehsalına başlayan gəmi təmiri zavodunun, avtomobil təmiri zavodunun və başqa zavodların kollektivi 18-20 saat işləyir, müxtəlif cür silahlar istehsal edirdilər. Şmidt adına zavodda düşməni vahiməyə salan «katyuşa» hissələri istehsal olunurdu.

Bakı neftçiləri böyük əzmkarlıq və əmək xarüqələri göstərirdilər. «Böyük çətinliklərə baxmayaraq, neftçilərimiz fədakarlıqla çalışır, cəbhəni və iqtisadiyyatın bütün sahələrini yanacaq təmin edirdilər... 1941-ci ildə neftçilərimizin gərgin səyləri nəticəsində Azərbaycanın tarixində rekord həcmdə – 23,5 milyon ton neft hasil olundu ki, bu da ittifaqda çıxarılan neftin 71,4 faizini təşkil edirdi». Bakı nefti Qızıl Ordunun ən etibarlı dayağı idi. Ölkədə istehsal edilən neftin **70-75%-ni**, aviasiya benzini istehsalının **85-90%-ni** Bakı verirdi. Ümumiyyətlə, müharibə illərində Bakı neftçiləri **75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin, 22 milyon ton sürtgü yağları, 6,5 milyard kubmetr qaz** istehsal etmişdilər. Tanınmış dövlət xadimi N.Voznesenski yazırdı: «Bakı cəbhəni və ölkənin xalq təsərrüfatını neft məhsulları ilə fasiləsiz təmin edir, havada və yerdə yüz minlərlə motoru hərəkətə gətirirdi». Görkəmli Sovet sərkərdələri və marşalları G.G.Jukov, R.Y.Malinovski, F.İ.Tolbuxin və b. Bakının Böyük Vətən müharibəsində mühüm rolunu dönə-dönə qeyd etmişlər. Marşal G.G.Jukov yazırdı: «Bakı neftçiləri cəbhəyə və ölkəyə vətənimizin müdafiəsi üçün, düşmən üzərində tezliklə qələbə üçün nə qədər lazım idi, o qədər yanacaq vermişdilər».

Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi İdarəsi və Bakının neft daşıyan donanması müharibə illərində böyük əmək xarüqələri, igidlik

və qəhrəmanlıq göstərmişlər. 1941-ci il iyunun 1-nə olan məlumata görə Bakının Gəmiçilik İdarəsində 69 tanker və 76 yük gəmisi var idi. Bundan əlavə SSRİ Dəniz Donanması Xalq Komissarlığının göstərişi ilə sərnixin daşımaq məqsədilə 11 tanker ayrılmışdı. «Dağıstan», «Türkmənistan», «Qırğızistan» sərnixin teploxodları yaralıları daşımaq üçün üzən qospitala çevrilmişdi. 1941-ci ilin avqustunda Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin 30 gəmisi döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak etmişdi. 1942-ci ilin ortalarında Xəzər dənizində vəziyyət xeyli mürəkkəbləşmişdi. Stalinqrad istiqamətində və Qafqaz uğrunda aparılan döyüşlərlə əlaqədar faşist təyyarələri gəmilərimizi bombalayırıldı. Bu zaman Xəzər nəqliyyat donanmasında xüsusi cədvəl tərtib edilmiş və cəbhəyə göndərilən qoşunların və yüklərin daşındığı qatar və gəmilərin növbədənəkar hərəkəti nəzərdə tutulmuşdu. Həmin vaxtlarda Bakı dəmir yol qovşağına yüzlərlə vaqonlarla yük gəlir və Xəzər dənizi vasitəsilə gəmilərdə külli miqdarda döyüş sursatı, neft məhsulları yola salınırdı. Belə bir vaxtda Bakı neftinin daşınması çox təhlükəli və qorxulu idi. Ancaq Bakı neftçiləri eyni zamanda həm də düşməyə müqavimət göstərən igid bəhədiirlərə çevrilirdilər. Neftdaşıyan donanmanı hava basqınlarından qorumaq üçün tankərlərə müdafiə topları və zenit pulemyotları qoyulurdu.

Bakı neftçiləri dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq neftlə doldurulmuş sistənləri gəmilərin yedəyinə alıb aparırdılar. Bu üsulla Xəzər dənizçiləri Bakıdan Krasnovodskə 35 neftdaşıyan dəmiryol sistəni, Mahaçqaladan Krasnovodskə hər birinin ağırlığı beş ton olan neft çənləri daşımışdılar. Rəşadətli əməyinə, qəhrəmanlığına və igidliyinə görə Xəzər Gəmiçiliyinin 1534 işçisi SSRİ orden və medalları ilə təltif olunmuş, 160 dəfə DMK-nin və SSRİ Neft Komissarlığının keçici Qırmızı Bayrağını almışdılar. Bakı neftçiləri 280 dəfə Ümumittifaq sosializm yarışının qalibi olmuşdur. Neftin hərbi-

strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq DMK-nin qərarı ilə minlərlə gənc ordu sıralarına çağırışdan azad edilərək neft sənayesinə göndərilirdilər. Onlardan Sosialist Əməyi Qəhrəmanları Qurban Abbasov, Ağa Nemətulla, Musa Bayramov, Yusif Fərzəliyev, Məmməd Qəmbərov, Qaraş Əmirov, Məmməd Dünyamaliyev, görkəmli mədən qazma ustaları olan Baba Qafar Muradov, Rüstəm Rüstəmov, Gülbala Əliyev və b. yüksək ad-san çıxarmış, böyük şöhrət qazanmışdılar.

Müharibə illərində Bakı əməkçiləri döyüşən orduya çoxlu yeyinti məhsulları, ərzaq və geyim məmulatı göndərmişlər. Müharibə illərində Bakıdan cəbhəyə 1260 vaqon suxarı, 1100 vaqon makaron məmulatı, 1300 vaqon tütün və siqaret, 1800 vaqon konserv, 350 vaqon ərənmiş yağ, külli miqdarda ət məhsulları, ət-süd məmulatı göndərilmişdi. Bakıda güclü qospital (hərbi xəstəxana) bazası yaradılmışdı və burada minlərlə döyüşçü müalicə olunur, yenidən həyata qaytarılırdı. 1942-ci ilin sonunda Bakıda 31400 yerlik 41 hərbi xəstəxana var idi. Müharibə illərində Bakıda yaralıları müalicə edən çoxlu qospitalar fəaliyyət göstərirdi. Bu qospitallarda 441 mindən çox yaralı və xəstə müalicə olunmuşdu. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş 44 tibb işçisinin 2-si azərbaycanlı idi. Bakının ayrı-ayrı zavodlarında çoxlu dərman preparatları, müalicə üçün lazım olan tibbi ləvazimat istehsal olunurdu. Bakılılar 1942-ci ilin aprelində ölkənin müdafiə fonduna 20 milyon manat pul, çoxlu qızıl, gümüş, istiqraz və b. qiymətli əşyalar köçürmüşlər.

Müharibə illərində Azərbaycan Dəmir yolunun Bakı şöbəsindən 1 milyondan artıq vaqon yola salınmışdı. Alman faşizmi üzərində qələbənin əldə edilməsində böyük roluna və xidmətlərinə görə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1977-ci il 24 noyabr tarixli fərmanı ilə Bakı Lenin ordeni ilə təltif edildi. Ancaq bakılılar və bütün Azərbaycan xalqı gözləyirdi ki, doğma Bakımıza obyektiv qiymət veriləcək və Qəhrəman Şəhər

adına layiq görüləcəkdir. Bakılıların buna tam mənəvi haqqı var. Ancaq nədənsə bu fəxri ad verilmədi. Bu da mərkəzin qeyri-obyektiv mövqeyidir.

Müharibə Azərbaycan xalqının dinc əməyini dayandırdı və bütün respublika ərazisində yeni iş rejiminə keçildi. Sutkanın 18-20 saatını işləməyə başladılar. Müharibə Azərbaycan kəndindən də yan ötmədi. Azərbaycanın kənd əməkçiləri üzərində ağır yük qoyuldu. Qəhrəman və mərd Azərbaycan xalqı bütün varlığı ilə müharibədə iştirak edirdi. 1941-1943-cü illərdə Azərbaycan xalqı ölkənin müdafiə fonduna 15,5 kq qızıl, 952,5 kq gümüş, 311 milyon manatlıq istiqraz verdi, müharibə dövründə 1,5 milyard manatlıq istiqraz və lotareya aldı, tank və təyyarə dəstələri fonduna 230 milyon manat pul ayırdı. Müharibə illərində Azərbaycan əməkçiləri cəbhəyə 1 milyon 419 min ədəd şinel, 4 milyon 227 min dəst yay geyimi, 3 milyon 97 min alt paltar, 1 milyon 977 min cüt çəkmə, 1 milyon 417 min patron çantası, 1 milyon 468 min dəst trikotaj məmulatı, 1,6 milyon ədəd müxtəlif əşya 125 min vaqon isti paltar göndərmişdi.

Azərbaycanın kənd əməkçiləri üzərinə ağır və məsuliyyətli yük düşmüşdü. Əli silah tutan kişilər cəbhəyə getmiş, onları isə qadınlar və qızlar əvəz etmişlər. Onların təcrübəsi, iş qabiliyyəti və əmək məhsuldarlığı təbii ki, aşağı idi. Buna baxmayaraq kənd qadınları, analarımız, nənələrimiz və azyaşlı qızlar ağır əmək növbələrində dayanır, gündüzlər tarlalarda işləyir, gecələr isə döyüşən cəbhəçilər üçün isti paltar tikir, corab və əlcək toxuyurdular. Qadınların hazırladıqları belə isti paltarlar banderollara doldurulub, ünvansız yerlərə – «ancaq cəbhəyə» sözü altında göndərilirdi. Yəni fərqi yox idi ki, kimə çatacaq, əsas o idi ki, ön cəbhədə döyüşən kim idisə, o isti paltar alacaq, ondan istifadə edəcəkdir. Ön cəbhədə döyüşən hər bir əsgərə övlad məhəbbəti ilə yanaşan kənd əməkçilərimiz onunla təsəlli tapırdılar ki, gecələr yatmayıb, toxuduqları isti

paltarı əyninə geyinən döyüşçü qələbə çalacaq. Deməli, qazanılan qələbədə Azərbaycanın kənd əməkçilərinin çox böyük payı və xidmətləri olmuşdur. Müharibənin ilk ilində Azərbaycandan 5457 yük maşını, 672 digər avtomaşınlar, 476 traktor və 50 mindən artıq at cəbhəyə göndərilmişdi. Buna baxmayaraq kənd əməkçilərimiz kolxozlarda və sovxozlarda gecə-gündüz işləyərək «cəbhəyə və ölkəyə daha çox çörək, ət və sənaye üçün xammal verək!» şüarı altında fədakarlıqla çalışırdılar. Respublikada sosializm yarışına qoşularaq kənd təsərrüfatı qabaqcıllarının hərəkəti geniş vüsət aldı. 1941-ci il dekabrın 1-nə Azərbaycan kolxozçuları Müdafiə Fonduna 2850 baş iribuynuzlu və 23120 baş xırdabuynuzlu heyvan, 1079 baş donuz, 10640 sentner taxıl, 36140 litr süd, 20439 kiloqram yağ, 130 ton kartof, 194 ton göyərtili, 62200 ədəd yumurta və digər məhsullar vermişdilər.

Azərbaycanın kənd zəhmətkeşləri məhsul istehsalını müntəzəm artırmağa nail olurdular. 1942-ci ildə respublikanın kolxoz və sovxozları dövlətə 1941-ci ildən 2 583 934 pud artıq taxıl, 282 962 pud ət, 40 965 pud yun təhvil verdilər. 1943-cü ildə Azərbaycanın kənd zəhmətkeşləri dövlətə plandan əlavə 1000 pud taxıl, 21,5 min pud ət, 2,2 min pud yun verdilər. 1942-ci ildə Gəncədə kənd təsərrüfatı maşınlarını təmir və ehtiyat hissələri istehsal edən zavod yaradıldı. Bakının maşınqayırma zavodları kəndə hamiliyi genişləndirildilər, Bakıdan kəndlərə ixtisaslı kadrlar göndərildi. 1943-cü ildə qəhrəman əməyinə görə Azərbaycanın 485 nəfər kənd təsərrüfatı işçisi SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif olundu. Müharibə illərində heyvandarlığın inkişafında qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə Azərb.SSR 4 dəfə DMK-nin Qırmızı Bayrağını almış, 45 min adam orden və medallarla təltif edilmişdi. Təltif edilənlər içərisində kənd qabaqcıllarından Bəsti Bağirova, Şamama Həsənova, Qüdrət Səmədov və b. var idi. 1943-cü il 12 dekabr tarixli «Pravda» qəzetinin baş

məqaləsində deyilirdi: «Azərbaycan kolxozçularının və kolxozçu qadınlarının qiymətli təcrübəsi diqqətlə öyrənilməlidir...».

Azərbaycanın kənd əməkçiləri azad edilmiş rayonlara – Leninqrada, Aşağı Volqaya, Şimali Qafqaza, Ukraynaya və b. yerlərə kömək olaraq 1943-1944-cü illərdə 177 vaqon tikinti materialı, 200 toxumsəpən maşın, 40 avtomobil, 315 traktor, 315 traktorçu, 60 traktor briqadası, 13 mexanik, 12 aqronom göndərmişdi. 1944-cü ildə respublikanın heyvandarları dövlətə plandan əlavə 20 min baş iribuynuzlu qaramal, 150 mindən artıq xırdabuynuzlu heyvan verdilər.

Beləliklə, faşizm üzərində tarixi qələbənin təmin edilməsi üçün Azərbaycanın kənd əməkçiləri yalnız fədakarlıqla çalışmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda müxtəlif vasitələrlə cəbhəyə və orduya kömək əli də uzadırdılar. Kənd əməkçilərimiz müdafiə fonduna öz şəxsi istifadələrində olan 18 min baş mal-qara, 152 min pud taxıl, 170 min pud müxtəlif növ məhsul vermiş, cəbhəyə 742 min bağlama, 146 vaqon kənd təsərrüfatı məhsulları yola salmışlar. Bütün bunlar Böyük tarixi Qələbəyə mühüm kömək idi.

3. Müharibə illərində milli diviziyaların və legionların yaradılması, azərbaycanlı döyüşçülərin cəbhədə, partizan və antifaşist müqavimət hərəkətində iştirakı

Dünya ağılığı iddiasında olan və ildırım sürətilə hücum keçən Hitler orduları özlərinin məğlubedilməzliyi haqqında əfsanəni bütün Avropaya yayaraq elə güman edirdilər ki, onlara qarşı müqavimət göstərə biləcək qüvvə yoxdur. Ancaq Hitler və onun generalları yanılmışdı. Faşistlər müharibənin ilk günlərindən sovet xalqlarının yetişdirdiyi əsgərlərin, ölümü gözünün altına alan və vətən torpağı uğrunda inadkar savaşa qatılan igid bahadırlarının sərt müqaviməti ilə qarşılaşdılar.

Müharibənin elə ilk dəqiqələrində faşist ordularının basqınına məruz qalmış əfsanəvi Brest qalasının müdafiəsində 40 nəfərdən çox həmyerlimiz iştirak etmişdi. Onlardan M.Qədirovun, İ.Səfərovun, D.Abdullayevin, İ.Dadaşovun, A.İmanovun, M.Məmmədovun, A.Qafarovun, Ə.Mansurovun, Ə.Əliyevin və bir çox başqalarının göstərdikləri mərdlik və igidlikləri indi də iftixar hissi ilə xatırlanır.⁹ 1941-ci il iyunun 30-da düşmən mühasirəsindən çıxmaq uğrunda əlbəyaxa döyüşdə A.İmanov və İ.Səfərov igidlik göstərmiş, faşistləri geri oturtmuşdular. Leytenant D.Cəfərovun başçılığı altında kiçik döyüşçü dəstəsi 7 gün düşmən hücumuna sinə gərrib onlarla faşisti məhv etmişdi. Prut çayı yaxınlığında gedən döyüşdə siyasi işçi Kamal Qasimov 6 döyüşçü ilə birlikdə 3 gecə arasıkəsilməyən atəş altında 3 körpünü partladaraq düşmənin çaydan keçməsinin qarşısını almış, dördüncü gün igidliklə həlak olmuşdu.

Leninqrad müdafiəçisi, snayperçi M.İsmayılov iyulun 22-də Sovet sərhədini keçmək istəyən 11 düşməni sərrast atəşlə məhv etmiş və igidliyinə görə Lenin ordeninə layiq görülmüşdü. Azərbaycanlı şahin, dəniz aviasiyası leytenantı Hüseynbala Əliyevin əfsanəvi igidliyi heç vaxt unudulmayacaq. Bu cəsur təyyarəçi Leninqrad səmasında gedən ilk döyüşlərdə 4 faşist təyyarəsini vurub yerə salmışdı. 1941-ci il iyulun 17-də Hüseynbala Əliyev döyüş tapşırığını uğurla yerinə yetirib geri qayıdarkən 3 düşmən təyyarəsi ilə üz-üzə gəlir. Qeyri-bərabər döyüşdə sərrast atəşlə düşmən təyyarələrinin üçünü də məhv edən cəsur döyüşçü 17 yara almasına baxmayaraq öz qırıcısını yerə endirə bilmişdi. Hüseynbalanın hava döyüşünü və onun aldığı ölümcül yaralara baxmayaraq, yerə enmək bacarığını müşahidə edən döyüş yoldaşları onun qəhrəmanlığına heyran qalmışdılar. Göstərdiyi igidliyə görə H.Əliyev ölümündən sonra Lenin ordeni ilə təltif edildi. Digər təyyarəçi Yusif Quliyev 1941-ci ilin yayında Leninqrad müdafiəsində yüksək cəsarət göstərmişdi. Yusif 4 faşist təyyarəsi ilə təkbaşına

döyüşə girərək onlardan ikisini məhv etmişdi. Müharibənin dördüncü günü, iyunun 25-də Qara Dəniz Donanmasının 63-cü aviasiya briqadasının təyyarəçisi Məzahir Abbasov hitlerçilərin bazasını bombalamaq tapşırığını yerinə yetirərkən düşmən təyyarələrinin hücumuna məruz qalır. Qorxmaz şahin təyyarəsini düz düşmən təyyarəsinin üstünə şığıyır, onlardan birini vurub yerə salır, digər düşmən təyyarəsini isə qaçmağa məcbur edir. Ancaq təyyarəsinin yandığını görən Məzahir onu ustalıqla dənizə endirə bilmiş və bir neçə gün su üzərində qalmışdı. Göstərdiyi igidliyinə görə Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif edilmişdi. Baltik səmasının qorunmasında Rizvan Zeynalov da fərqlənmiş və igidlik göstərmişdi. Məzahir Abbasov və Rizvan Zeynalov 1941-ci ildə ilk dəfə olaraq Berlinin bombardman edilməsində iştirak etmişlər.

1941-ci ilin yayında Poltava yaxınlığında gedən döyüşlərdə R.Rəfiyevin tankçılar bölməsi düşmənin 2 tankını, 16 topunu, 50-dən artıq əsgərini məhv etmişdi.

Müharibənin ilk günlərində Qərb cəbhəsində gedən döyüşlərdə 11 min həmyerlimiz iştirak etmiş, böyük igidliklər göstərmişlər. Moskva uğrunda qanlı vuruşmalarda Azərbaycan döyüşçüləri fərqlənmişdilər. Tank hissəsinin komandiri, kapitan Həzi Aslanov qeyri-adi sərkərdə bacarığına və göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif olundu. 1941-cü ilin noyabrında Moskva ətrafında göstərdiyi şücaətə görə Müseyib Allahverdiyev Qırmızı Ulduz ordeninə layiq görülmüşdü. Leytenant M.Paşayevin zenitçiləri Moskva ətrafında 10 düşmən təyyarəsini vurmuşdu. M.Paşayev Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif olunmuşdu. Pulemyotçu İdris Vəliyev Borodino çölündə ağır yaralanmasına baxmayaraq, 75-dən artıq faşisti məhv etmişdi. İ.Vəliyev Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif edilmişdi. Moskva uğrunda gedən döyüşlərdə baş serjant İsrəfil Məmmədovun əfsanəvi igidliyi bütün ölkəyə yayıldı. İ.Məmmədovun dəstəsi Novqorod vilayətinin Pustinka kəndi

yaxınlığında mövqe tutmuşdu. Güclü top atəşindən sonra minə qədər faşist bu mövqeyə hücum etdi. İ.Məmmədov cəsarətli əmr verdi: düşmən 10-15 metr məsafəyə buraxılsın. 10 saat qanlı vuruşma getdi, sonra əlbəyaxa vuruşma başladı. Döyüşlərdə yüksək iradə və qəhrəmanlıq göstərən İ.Məmmədov özü təkbəşinə 700 faşist öldürdü. Göstərdiyi igidliyə görə İsrəfil Məmmədova 1941-ci il dekabrın 11-də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. İsrəfil Məmmədov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını alan ilk azərbaycanlı idi.

Düşməne qarşı ölüm-dirim mübarizələrində göstərdiyi şücaətə və igidliklərə görə gənc zabıt N.Bağırov Qırmızı Ulduz, kapitan A.Abbasov Qırmızı Bayraq ordenlərinə layiq görülmüşdülər. Stalinqrad yaxınlığında döyüşlərdə fərqlənən pulemyotçu Ə.Rəcəbov Lenin ordeni ilə, A.Axundov Qırmızı Bayraq və Qırmızı Ulduz ordenləri ilə, təyyarəçi qadın Züleyxa Seyidməmmədova «Stalinqradın müdafiəsi uğrunda» medalı ilə təltif edilmişlər. Stalinqrad ətrafında 55-ci xüsusi tank alayının komandiri podpolkovnik Həzi Aslanov mahir hərbi sərkərdə istedadı nümayiş etdirdi. Həzi Aslanovun tank briqadası ağır döyüşlər apararaq bir neçə yaşayış məntəqəsini düşmənlərdən azad etdi. Bu döyüşlərdə düşmənin 49 tankı, 14 minamyot batareyası, 3 piyada rotası, 50 avtomobili məhv edildi, 1400 hitlerçi əsir götürüldü. 1942-ci il dekabrın 31-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyyyətinin fərmanı ilə Həzi Aslanova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet ordusu Stalinqrad uğrunda gedən vuruşmada alman-faşist qoşunlarına sarsıdıcı zərbə endirdi, Hitlerin ən çox inandığı, feldmarşal Paulüs başda olmaqla 24 general, 330 min nəfər əsgər və zabıt əsir alındı. Faşistlər Stalinqrad uğrunda gedən döyüşlərdə 1,5 milyon canlı qüvvə, 3 mindən çox tank, top və minamyot, 4,4 min döyüş və nəqliyyat təyariəsi itirdilər. Stalinqrad döyüşlərində böyük və həlledici dönüş baş verdi və Sovet ordusunun əks - hücum

əməliyyatları genişləndi.

Kəşfiyyatçı Əli Kərimov və baş leytenant Həməzə Sadıxov qorxmaz kəşfiyyat işləri apararaq feldmarşal Paülsün əsir alınmasında fəal iştirak etdiklərinə görə Qırmızı Ulduz ordeninə layiq görülmüşlər. 1600-dən artıq azərbaycanlı «Stalinqradın müdafiəsi uğrunda» medalı ilə təltif olunmuşdur.

Hitlerin işğal planında Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan, xüsusilə Bakı diqqət mərkəzində idi. Moskva yaxınlığında darmadağın edilən faşist orduları Hitleri qəzəbləndirdi və cənub istiqamətində güclü hücum planını hazırladı. Stalinqrad və Qafqaz uğrunda ağır döyüşlər aparılırdı. Qafqaz uğrunda döyüşlər 1942-ci ilin iyulunda başladı. Qafqazı işğal etmək üçün Hitler nəhəng ordu və canlı texnikanı bu istiqamətə yeritdi. Qafqaz xalqlarının ağır günləri başladı. Zaqafqaziya xalqlarının faşist əsarəti altına düşmək təhlükəsi ilə bağlı Azərbaycanda mürəkkəb vəziyyət yarandı. Cəbhəni təchiz etmək üçün şimaldan əlaqə kəsildi. Mərkəzlə əlaqə Orta Asiya vasitəsilə saxlanırdı. Bu işə xeyli çətinləşdirirdi. Belə bir zamanda Azərbaycanda olan iri müəssisələrlə yanaşı, xırda müəssisələr də gecə-gündüz işləmək zorunda qaldı. 1942-ci il avqustun 23-də Tbilisidə Zaqafqaziya xalqlarının antifaşist mitinqi keçirildi. Mitinqdə Səməd Vurğun alovlu nitq söylədi və bütün Zaqafqaziya xalqlarını düşməne qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə səslədi. Beş ay davam edən Qafqaz uğrunda döyüşlərdə (25 iyul – 31 dekabr 1942) yüz mindən çox həmyerlimiz həlak oldu.

Qafqaz uğrunda gedən döyüşlərdə Xanqulu Sadıqov bir döyüşçü ilə 1942-ci ildə avqustun 25-dən 29-dək düşmənin 300 canlı qüvvəsini məhv etmişdi. X.Sadıqov igidliyinə görə Lenin ordeni ilə təltif olundu. 1942-ci ilin oktyabrında Qafur Məmmədov şücaət və igidlik göstərərək 13 faşisti məhv etdi. Qafur Məmmədov alman avtomatçısının rota komandiri Z.Santskini nişan aldığını görərək, sürətlə irəli atıldı və öz

həyatı bahasına onu xilas etdi. 1943-cü il martın 31-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə Qafur Məmmədova ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

«Bir addım da geri çəkilməməli, irəli, yalnız irəli!»- deyə döyüşçü yoldaşlarını qələbəyə ruhlandıran və döyüş meydanında igidlik göstərən İdris Süleymanov Mozdok rayonunda qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişdir. 13 dekabr 1942-ci il tarixli fərmanla İ.Süleymanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Mozdok rayonunda 402-ci atıcı diviziyasının 833 saylı alayının komandiri Akim Abbasovun döyüşçüləri düşmənin 96 tankını, 2 zirehli maşınını və çoxlu faşist məhv etmişdi. Göstərdikləri igidliyə görə alayın 72 döyüşçüsü orden və medallarla, mayor A.Abbasov isə Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif olunmuş, ona podpolkovnik hərbi rütbəsi verilmişdi.

Qafqazın müdafiəsi uğrunda döyüşlərdə leytenant Ziya Bünyadovun bölməsi düşmənin xeyli canlı qüvvəsini və texnikasını məhv etmişdi. Göstərdiyi igidliyə görə Z.Bünyadov Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif olunmuşdu. 1945-ci ilin yanvarında Plitsa çayı üstündəki körpü uğrunda göstərdiyi şücaətə görə Ziya Bünyadova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Tibb işçisi Qüdrət İsmayılov igidliyinə görə Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif edilmişdi.

İgid şahin Adil Quliyev düşmənin 18 təyyarəsini məhv etdiyinə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. Kursk qövsündə 800 faşisti məhv edən və qeyri-bərabər döyüşdə özü də qəhrəmancasına həlak olan İ.İlyasova ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdi. Pulemyotçu Ağashirin Cəfərov 500-dən artıq faşist öldürmüşdü. Göstərdiyi igidliyə görə A.Cəfərov 1943-cü il 1 noyabr tarixli fərmanı ilə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. 1943-cü ilin oktyabrında 300 hitlerçini məhv edən Mehdi Quliyev 1943-cü il 17 noyabr tarixli fərmanla Sovet İttifaqı

Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. 1943-cü il 26 oktyabr tarixli Fərmanla Məmməd Ələkbərov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. Ukrayna torpaqlarının azad edilməsində Məlik Məhərrəmovun adı iftixarla çəkilir. Dneprin keçilməsində göstərdiyi igidliyə görə 1943-cü il sentyabrın 27-də Məlik Məhərrəmov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Dneprin keçilməsində igidliyinə görə Məmməd Məhərrəmov və Səlahəddin Kazımova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdi. Kiyevin azad edilməsində igidliyə görə Xıdır Mustafayev 1944-cü il 10 yanvar tarixli Fərmanla Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Döyüşdə göstərdiyi igidliyə görə Əmir Piriyyə 1944-cü il mayın 7-də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Belarusiyanın azad olunmasında qvardiya general – mayoru, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanovun komandanlıq etdiyi tank briqadasının döyüşçüləri böyük müvəffəqiyyətlər qazandılar. Həzi Aslanovun tank briqadası və şəxsən özü əsl igidlik və qəhrəmanlıq nümunələri göstərdilər. Onun briqadası Ali Baş Komandanın təşəkkürünə layiq görüldü. Həzi Aslanov ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Lakin ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı ona çox gec – 1991-ci il iyunun 21-də verildi. 1945-ci il yanvarın 24-də Həzi Aslanov müəmmalı şəkildə yaralandı və həlak oldu.

Döyüşlərdə göstərdikləri qəhrəmanlığa görə Qəzənfər Əkbərov, Bəhyəddin Mirzəyev, Yusif Sadıxov və başqaları Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində Azərbaycanda yaradılan dörd milli diviziya – 77-ci, 223-cü, 402-ci və 416-cı diviziyalar şərəfli döyüş yolu keçərək Azərbaycan xalqının və Böyük Vətən Müharibəsi tarixinə qızıl hərflərlə daxil oldu. Bu diviziyalardan başqa 227-ci və 271-ci diviziyalar da komplektləşdirildi ki, onların da şəxsi heyətinin 30%-dən

70%-ə qədər azərbaycanlı idi. Simferopolun azad edilməsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə 77-ci diviziyaya SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyyətinin 24 aprel 1944-cü il tarixli Fərmanı ilə «Simferopol diviziyası» fəxri adı verilmiş, onun şərəfinə Sapundağda abidə ucaldılmışdı. Tarixə 77-ci Simferopol diviziyası adı ilə daxil olan bu şanlı hərbi birləşmə 1922-ci il iyulun 6-da Azərbaycan Xalq Hərbi Dəniz Komissarlığının 207/a nömrəli əmri ilə yaradılan Azərbaycan atıcı diviziyasının varisidir. Vaxtilə bu diviziyaya Cəmişid Naxçıvanski rəhbərlik etmişdi. Qambay Vəzirov, Cabir Əliyev, Rəhim Aslanov kimi azərbaycanlı hərbiçilər bu diviziyada böyük hərbi məktəb keçmişlər. Qafqazın müdafiəsində və bütövlükdə Şimali Qafqazın azad edilməsində, habelə Krımın və Ukrayna torpaqlarının düşməndən təmizlənməsində 77-ci diviziyanın böyük rolu və tarixi xidmətləri olmuşdur. Suvorov ordenli 77-ci diviziya müharibə illərində 10.900 km-lik döyüş yolu keçmiş, yüzlərlə kənd və şəhəri faşistlərdən azad etmişdir. Diviziyanın 11.237 nəfər əsgər və zabiti orden və medallarla təltif olunmuşdur. 77-ci diviziyanın döyüşçüləri düşmənin 26.400 əsgər və zabiti məhv etmiş, 14.300 nəfəri əsir götürmüş, 2333 avtomobilini, 18 təyyarəsini məhv etmişlər.

416-cı Suvorov ordenli Taqanroq atıcı diviziyası 1942-ci il noyabrın 30-dan 1945-ci il mayın 2-dək olan dövrdə – 27 ay fasiləsiz vuruşmalarda 2500 km-dən artıq şərəfli döyüş yolu keçmiş, 7900 kv.km-lik Sovet ərazisini düşməndən azad etmiş, 40 çayın üzərindən adlanmış, düşmənin 22 mindən artıq canlı qüvvəsini məhv etmiş, 5474 nəfəri əsir götürmüş, onlarla tankını, 195 topunu, 210 pulemyotunu, 31 minomyotunu, 800 atəş nöqtəsini, 68 anbarını məhv etmiş, 17 tank, 8 özüyəriyən qurğu, 297 top, 1067 əl pulemyotu, 818 avtomashın, 240 parovoz ələ keçirmişdi. 416-cı diviziyanın 8 döyüşçüsü Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış, 11 nəfəri Lenin ordeni, 358 nəfəri Qırmızı Bayraq ordeninə layiq görülmüşdür. Diviziyanın

14.369 nəfər döyüşçüsü orden və medallarla təltif olunmuşdur. Taqanroq şəhərini azad etdiyinə görə ali Baş Komandanın əmri ilə 416-cı diviziya «Taqanroq» fəxri adı verilmişdi. Qafqazdan Berlinədək şərəfli döyüş yolu keçən 416-cı Taqanroq diviziyası 1945-ci il mayın 2-də Berlinin Brandenburq darvazasına qələbə bayrağı sancmışdı.

Azərbaycan diviziyaları Ukraynanın, Belarusiyanın, Polşanın, Çexoslovakiyanın, Rumıniyanın, Macarıstanın, Yuqoslaviyanın azad edilməsində fəal iştirak etmişlər. Ukrayna ərazilərinin alman – faşist işğalçılarından azad olunmasında fəal iştirak edən 223-cü Azərbaycan diviziyası Bolqarıstanın, Macarıstanın, Rumıniyanın, Yuqoslaviyanın azad edilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu diviziya Yuqoslaviyanın paytaxtı Belqrad uğrunda göstərdiyi rəşadətə görə “Belqrad diviziyası” fəxri adına layiq görülmüşdü. 223-cü diviziya 3660 km qəhrəman döyüş yolu keçmiş, 8200 kv km ərazini işğalçılardan azad etmiş, düşmənin 55 min əsgər və zabiti məhv etmiş, faşistləri ağır itkilər verməyə məcbur etmişdir. Diviziyanın döyüşçüləri 9 dəfə Ali Baş Komandanlıq tərəfindən qiymətləndirilmişdir. 3-cü Ukrayna cəbhəsinin komandanı, marşal F.İ.Tolbuxin diviziyanın döyüşçülərinin qəhrəmanlığını xüsusi qeyd etmişdir.

271-ci Azərbaycan diviziyası Polşanın və Çexoslovakiyanın faşistlərdən təmizlənməsi uğrunda aparılan döyüşlərdə fərqlənmişlər. 1943-cü ilin sentyabrında “Donetsk” əməliyyatında göstərdiyi rəşadətə görə 271-ci diviziya fəxri “Qorlovka” adı verilmişdi. Diviziyanın igid döyüşçülərindən olan Z.Bünyadov, A.Vəzirov, M.Abdullayev və b. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər.

Şəxsi heyətinin 70 faizə qədər azərbaycanlı olan 227-ci atıcı diviziya Taman yarımadasının faşistlərdən azad edilməsində fərqləndiyinə görə ona «Temyurq» fəxri adı verilmişdi. 1944-cü ilin aprelində Yalta və Feodosiya uğrunda

vuruşmalarda 227-ci diviziyanın döyüşçüləri düşmənin 5000 əsgər və zabiti məhv etmiş, 8000 nəfərini əsir götürmüş, 400 avtomobilini, 7000 at və çoxlu qənimət ələ keçirmişlər. Göstərdiyi şücaətə görə diviziya Qırmızı Bayraq ordeni ilə, 2300 döyüşçü isə müxtəlif orden və medallarla təltif olundu, üç alay isə fəxri «Sevastopol» adına layiq görüldü. Diviziya Yassı-Kişinyov əməliyyatında, Macarıstan və Çexoslovakiyanın azad edilməsində iştirak etmişdir.

Azərbaycanın oğul və qızları partizan müharibələrində və antifaşist müqavimət hərəkətlərində də böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişlər. Əfsanəvi qəhrəman «Mixaylo» ləqəbli Mehdi Hüseynzadənin İtaliyada və Yuqoslaviyada şərəfli mübarizəsi bütün nəsillərə nümunədir. Bu gün onun məzarı milyon – milyon insanların ziyarətəgahına çevrilmişdir. 1957-ci il aprel 11-də ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir. Fransız generalı Şarl-De Qollun rəhbərlik etdiyi müqavimət hərəkəti tarixinə şanlı səhifələr yazmış, Xarqo təxəllüsü ilə tanınan Əhmədiyyə Cəbrayilov Fransanın Milli Qəhrəmanı adına, dövlət bayrağından irəli getmək şərəfinə layiq görülmüşdür. Azərbaycan övladları Vətəndən uzaqda olmalarına baxmayaraq, onların faşizmə qarşı nifrəti bir an belə səngiməmiş, bütün vəsitələrdən istifadə edərək düşmənlə ölümdürüm mübarizəsinə qalxmış xalqlara qoşularaq, bir sıra bölgələrdə belə mübariz və döyüşən dəstələrə rəhbərlik etmişlər.

4. Azərbaycan mühacirəti müharibə illərində. Milli legionların yaradılması

Müharibənin başlanması, ilk vaxtlarda alman-faşist ordularının müvəffəqiyyətləri ilə əlaqədar azərbaycanlı döyüşçülərin bir hissəsində yeni bir düşüncə tərzini yaratdı və onlar

itirilmiş müstəqilliyi bərpa etmək uğrunda mübarizəyə başlayaraq sanki bolşevik Rusiyasından və Stalindən intiqam almaq istəyirdilər. Sovet rejimi ilə razılaşmaq istəməyən bir çox azərbaycanlı döyüşçülər qəsdən əsir düşür və Azərbaycanın milli istiqlalını yenidən bərpa etmək ümidi ilə alman əsgərləri ilə birlikdə bolşevizmə qarşı birgə mübarizə aparırdılar. Eyni zamanda bolşevik istilasından sonra Almaniyada və digər Avropa ölkələrində mühacir olmuş azərbaycanlılar Vətən həsrəti ilə yaşayırdılar. Mühacirlər əsir düşmüş azərbaycanlıların içərisində ayrıca milli legionların yaradılması və ən mühümü isə Almaniyanın Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması istiqamətində intensiv iş aparırdılar. Əsir düşənlər isə çox idi. Alman tədqiqatçısı P.Mühlen yazırdı ki, 1941-ci il noyabrın 1-nə qədər 2 milyondan artıq sabiq Qırmızı Ordu döyüşçüsü əsir düşmüşdü. Şərqi Nazirliyinin rəhbəri Rozenberq əsir düşənlərin 3,6 milyon olduğunu göstərirdi. Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin məlumatlarına görə əsir düşənlərin 150 min nəfəri Azərbaycan türkü, 1 milyona qədəri isə bütün türklərin və qafqazlıların olduğu göstərilir.

Qeyd etməliyik ki, əsir düşənlərlə alman komandanlığı «ali irq» ideologiyası ilə davranır, onların qaldığı düşərgələrdə kütləvi xəstəliklər yayılır və on minlərlə adam acından, soyuqdan məhv olurdu. Təkcə bir düşərgədə 30 min əsirdən 28 min nəfəri tif xəstəliyindən ölmüşdü. Belə ölüm hallarının qarşısını almaq məqsədi ilə də Milli legionların yaradılmasının əhəmiyyəti böyük idi. Milli legionların yaradılmasında görkəmli vətənpərvər, xalqını və Vətəninə sevməyən mayor Əbdül Rəhim bəy Fətəlibəyli-Düdənginskinin böyük xidmətləri olmuşdur. Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski (Naxçıvanın Düdəngə kəndində doğulmuşdu) 1940-cü ildə Moskva Hərbi Akademiyasını bitirmiş və ailəsi ilə birlikdə Litvaya getmişdi. O, Baltıqyanı döyüşlərin birində almanlara əsir düşmüş və 1941-ci ilin noyabrında Hitlerə məktub yazaraq Azərbaycan

legionlarının yaradılması fikrini bildirmişdi. İlk əvvəl Hitler bu məsələyə diqqət vermədi. Çünki sürətlə irəliləyən alman ordusu 1941-ci ilin sonuna qədər müharibəni başa çatdırmaq fikrində idi. Ancaq məlumdur ki, Moskva yaxınlığında alman orduları ağır məğlubiyyətə uğradı və müharibə uzandı. Bundan sonra müxtəlif legionların, o cümlədən Azərbaycan legionlarının yaradılmasına Hitler və onun komandanlığı razılıq verdi, sovet ordusuna qarşı döyüşlərdə müxtəlif xalqların gücündən istifadə etməyə başladı.

Rozenberqin təklifi ilə Hitler 1941-ci il dekabrın 22-də Milli legionların yaradılması haqqında əmr verdi. 1942-ci ilin baharında Milli legionların yaradılması işinə başlandı. İlk legionlar işğal altında olan Polşada yarandı. Legionlara rəhbərlik edənlərin 20-25 faizi alman zabıtları idi. Həmin legionlarda 1941-ci ildə Almaniya dövlətinə çağırılan M.Ə.Rəsulzadənin «Üçrəngli bayraq» əsəri əldən-ələ gəzirdi. Sabiq legionçulardan Məhəmməd Gəngərli və Kərrar Ələsgərlinin məlumatlarına görə «Boz qurd», «Cavad xan», «Aslan» və b. taburlarda qruplaşdırılan Azərbaycan legionerlərinin sayı 70 mindən çox idi. Hər bir Milli legionda almanlar tərəfindən maliyyələşdirilən «Azərbaycan», «Milli birlik», «Hücum» qəzetləri nəşr olunurdu. Qəzet səhifələrində «bolşeviklərə qarşı mübarizəyə» ruhlandırılan məqalələr, Ə.Cavad, M.Müşfiq, A.İldırım və başqalarının şeirləri dərc edilirdi.

Bütün legionerlər alman forması geyinməyə məcbur edilirdi. Lakin onların sol qollarında üç rəngli bayraqımız və ay-ulduz həkk olunmuş fərqlənmə nişanı var idi.

Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski yazırdı ki, Stalin Hitlerlə Polşanı bölən, Baltik ölkələrinin müstəqilliyini ələndən alan, Finlandiyanı darmadağın edən vaxt biz nəfəsimizi içimizə çəkib gözləyirdik... biz atalarımızın ənənələrini tapdalayıb xalqımızı kölə halına salmış Böyük Rusiya uğrunda vuruşa bilməzdik... Buna görə də bolşevizmin kölə etdiyi xalqlarla yanaşı,

azərbaycanlılar da almanların tərəfinə keçərək, onlarla birlikdə Vətənin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qoşulurdu və bu əhval-ruhiyyə əsir düşənlərin qəlbinə hakim idi.

1942-ci ilin əvvəllərindən formalaşmağa başlayan Azərbaycan legionları döyüşlərdə bir sıra ciddi uğurlar qazanmış, Kubana, Şimali Qafqaza qədər gəlib çıxıb bilmişdi. K.Ələsgərli yazırdı: «Gün kimi yadımdadır. Şimali Qafqazda ağsaqqal çeçenlər və b. bizi ata-baba qaydalarınca qarşılamağa çıxmışdılar. Mümkün qədər tezliklə Azərbaycana çatmaq və ölkəmizi bolşeviklərdən azad etməyə can atırdıq. Bizə bolşevizmi məhv etmək, repressiya illərində öldürülən qohum-qardaşlarımıza görə Stalindən intiqam almaq hissi hakim kəsilmişdi. Legionerlərdən çoxu döyüşlərdə göstərdikləri qəhrəmanlığa görə orden və medallarla təltif edilmişdilər.

Azərbaycanlı legionerlərin döyüşlərdə ilk uğurları Qafqaz cəbhəsində qazanılmışdı. Bu döyüşlərdə F.Düdənginski xüsusilə fərqlənmişdi. Azərbaycanlı legionerlərin bu uğurları alman komandanlığı tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Azərbaycanlı legionerlərin qəhrəmanlığını qiymətləndirmək üçün iki orden: «Azərbaycan istiqlaliyyəti» və «Boz Qurd» ordenləri təsis olunmuşdu. Azərbaycanlı legionerlərin qəhrəmanlığı barədə məlumatlı olan Hitler erməni və gürcülərə nisbətən müsəlmanlara daha çox üstünlük verirdi. Məhz bu inama görə alman komandanlığı legionerləri yalnız döyüş cəbhəsinə deyil, hətta kəşfiyyata da göndərirdi.

Almaniya Xarici İşlər Nazirliyində Şərq mütəxəssisi olan, keçmiş Moskva səfiri Şulenberg Hitlerlə razılaşaraq 1942-ci ilin aprelində Avropa ölkələrində məskunlaşan tanınmış mühacirlərlə Berlinin məşhur «Adlon» otelində görüş təşkil etdi. Bu tarixi görüş «Adloniada» adlandırıldı və mayda təşkil edildi. Görüşə M.Ə.Rəsulzadə də dəvət olunmuşdu. Onu da qeyd edək ki, Hitlerin «ali irq» ideologiyasını və türk-tatarlara qarşı mövqeyini kəskin tənqid edənlərdən biri M.Ə.Rəsulzadə

idi. M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında Milli Azərbaycan Komitəsi fəaliyyət göstərirdi. M.Ə.Rəsulzadə Almaniya ordu rəhbərliyi, Xarici İşlər Nazirliyi və Şərq Nazirliyi ilə uzun-uzadı danışıqlar apardı. Bu danışıqlarda əsas məsələ Almaniya tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması idi. Lakin danışıqların bir nəticə vermədiyini görən M.Ə.Rəsulzadə 1942-ci ilin sonlarında Almaniyanı tərk etdi.

Rozenberqin istəyinə rəğmən üç nəfərdən ibarət təşkil olunan Azərbacyan «İrtibat Heyəti»nə mayor Ə.Fətəlibəyli, «Qafqaz» qrupunun fəalı Fuad Əmircan və 1920-ci ildə Azərbaycan Parlamenti tərəfindən Paris Sülh konfransına göndərilən Abbas bəy Ataməlibəyov daxil edildilər. Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski böyük enerji ilə azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə edir, almanlarla o qədər də asan olmayan iş birliyi yaradır, mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına çalışırdı. Bu məqsədlə 1943-cü ilin noyabrında Berlində 300 nəfər soydaşlarımızın iştirak etdiyi qurultay oldu. Qurultayda Rozenberq də iştirak edirdi. Qurultayda hələ Azərbaycanın müstəqilliyini tanımayan Almaniyanın siyasəti tənqid edildi. Qurultayda Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin məruzəsi üzrə 5 bənddən ibarət qərar qəbul edildi.

Qurultayda qəbul edilən qərarların böyük əhəmiyyəti oldu. Hitlerin müsəlmanlara inamı artdı. 1943-cü ilin payızında Berlində mühacir Azərbacyan Parlamenti və Azərbaycan Hökuməti yaradıldı. Hökumətin başında Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski dururdu. Almaniya hökuməti «Mühacir Azərbaycan hökuməti»ni tanıdı. Bu hökumət 1944-cü ilin qışınadək fəaliyyət göstərmişdi.

Azərbaycan Milli legionu Fransanın cənubunda almanlarla birlikdə müttəfiqlərin qoşunlarına qarşı döyüşlərdə iştirak etdi. 1944-cü ilin iyununda ikinci cəbhə açıldıqdan sonra almanların vəziyyəti ağırlaşdı, amerikan qoşunları Atlantik sahillərini ələ keçirdi. Bu zaman geri çəkilən almanlarla

birlikdə Azərbaycan Milli legionu da geri çəkiliirdi. Müharibə qurtardıqdan sonra azərbaycanlı legionçular dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələndilər. Almanıyanın məğlubiyyətindən sonra Azərbaycan Milli Hökumətinin prezidenti Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin ağır mühacirət dövrü başlayır. O, əvvəl Misirə, sonra Türkiyəyə gedir. «Bolşevizmə qarşı mübarizə» məqsədilə ABŞ ideoloji təbliğat vasitəsi olan «Azadlıq» radiosunu təşkil edir və Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski Azərbaycan redaksiyasının redaktoru vəzifəsinə dəvət edir. «Azadlıq» radiostansiyasının açılışı Stalinin ölümü günü - 1953-cü il martın 5-də olur. 1954-cü ildə Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski sovet cəsusu tərəfindən xaincəsinə öldürülür.

Əbdül Rəhim bəy Fətəlibəyli-Düdənginski özünün mənalı ömrünü xalqına həsr etmişdi. Onu tanıyanlar və onun rəhbərliyi altında işləyənlərin xatirələrindən bir daha aydın olur ki, bu cəsur insan elmi və savadlı, böyük təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik rəhbər, parlaq bir şəxsiyyət, öz xalqını sevən bir insan olmuşdur. Güclü qüvvəyə malik olan Azərbaycanlı legionerlər Azərbaycanın müstəqilliyi xəttini yürütdükləri üçün xalqımızın tarixində şərəfli yer tutmağa tam layiqdirlər.

5. Azərbaycan mədəniyyəti müharibə illərində. İkinci dünya müharibəsinin geosiyasi nəticələri

Müharibə illərində Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri, maarif, ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələri, çoxsaylı Azərbaycan ziyalıları öz fədakar əməyi və zəhməti ilə faşist Almaniyasına qarşı ədalətli mübarizəyə, böyük tarixi qələbəyə həlledici kömək və yardım etmiş, arxa cəbhə ilə ön cəbhənin möhkəm və sarsılmaz birliyinin təmin edilməsinin uğurlu həlli yolunda səylə və yorulmadan çalışmışlar. Azərbaycan alim və ziyalılarının müharibə illərindəki fəaliyyəti

həqiqətən təqdirəlayiqdir və unudulmazdır. Faşizm üzərində böyük tarixi qələbənin qazanılmasında Azərbaycan alimlərinin, elm və mədəniyyət nümayəndələrinin özünəməxsus payı, rolu və xidmətləri vardır. Müharibənin ilk günlərində SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının bir qrup əməkdaşı xalqa və dövlətə müraciətində yazmışdı: “Bakının bütün əməkçiləri ilə birlikdə biz alimlər də var qüvvəmizi düşməni tamamilə darmadağın etmək üçün, qəhrəman Qızıl Ordunu, igid tankçıları, sovet şahinlərini neft və benzinlə təmin etmək işinə verəcəyik”.

Müharibə dövründə xüsusilə Azərbaycanın kimyaçı və tibb alimləri misilsiz işlər görmüş, müxtəlif növ silahlar və partladıcı hərbi sursatlar hazırlamış, bir çox qiymətli təkliflər irəli sürmüşdülər. 1941-ci ilin yayında Bakıda ilk hidrogen birləşmələri qrupu hazırlandı. Yusif Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə bir qrup alim 28 gün laboratoriyadan çıxmıyaraq, neft-kimya elmində böyük hadisə olan yüksək oktanlı aviasiya benzini əldə etdi. Akademik Y.H.Məmmədəliyevin sədrliyi ilə görkəmli Azərbaycan alimləri R.H.İsmayılov, H.X.Əfəndiyev, Ə.M.Quliyev, H.B.Şaxtaxtinski, S.C.Mehdiyev, V.S.Qutırya, Ş.A.Məmmədov və başqalarından ibarət kimya problemləri üzrə nüfuzlu və səlahiyyətli bölmə yaradıldı. Neft emalı müəssisələrində 75 laboratoriya fəaliyyət göstərirdi. Alimlərimiz mühüm hərbi əhəmiyyəti olan xlorlu metal, müxtəlif partladıcı maddələr, təyyarə, tank və hərbi maşınlar üçün sürtgü yağları, metalkəsən dəzgahlar, avtomat qurğu silahları və digər silah növləri hazırlayırdılar. Kimyaçı alimlərimizi n köməyi ilə 100 növ neft-kimya məhsulları, o cümlədən 38 növ sürtgü yağı, 9 adda təyyarə benzini, 8 növ dizel yağı istehsal edilirdi.

Respublikamızın bioloq alimləri Azərbaycan ərazisində bitən bitkilərdən ucuz başa gələn və həm də keyfiyyətli müxtəlif dərman növləri icad etdilər. Onların köməyi ilə efir

yağı əldə edilirdi. Professor Mustafa Topçubaşov tibb elminə, xüsusən cərahiyyə elminə böyük yeniliklər gətirmişdi.

Azərbaycan alimləri Mirəli Qaşqayın və Şamil Əzizbəyovun rəhbərliyi ilə strateji xammal – odadavamlı gil, fosforit yataqları aşkar edildi. “Azneft” geoloqları tərəfindən aparılmış kəşfiyyat işləri nəticəsində 850 neft mənbəyi kəşf edildi. Professor Əziz Əliyevin sədrliyi ilə 1942-ci ildə “Yaralı döyüşçülərə və xəstələrə kömək komitəsi” yaradıldı.

İctimai və humanitar elmlər sahəsində çalışan alimlər xalqın qəhrəmanlıq tarixindən bəhs edən əsərlər yazırdılar. Müharibə illərində tarixçi alim, professor Zülfəli İbrahimovun «Babək» tarixi kitabı nəşr olundu. H.Hüseynov və M.N.Dadaşzadənin redaktəsi ilə «Azərbaycan ədəbiyyatı»nın qısa tarixi» nəşr edildi. Bundan başqa “Azərbaycan tarixinin qısa öçerkləri”, dörd cildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət”, “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları”, Nizami və Fizulinin yaradıcılığından bəhs edən əsərlər, Azərbaycan xalqının qəhrəman keçmişindən, xalqlar dostluğundan, döyüş qəhrəmanlıqlarından bəhs edən əsərlər yazılmışdı. Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Məmməd Səid Ordubadi, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Osman Sarıvəlli, Məmməd Rəhm, Zeynal Xəlil, Əhməd Cəmil, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, Cəfər Xəndan, Mircəlal Paşayev, Tələt Əyyubov və b. böyük təbliğat işlərində fəal iştirak edir, xalqı qələbəyə ruhlandıran yeni-yeni əsərlər yaradırdılar.

Azərbaycan incəsənətinin görkəmli xadimləri və bəstəkarları yeni-yeni musiqi əsərləri, marş, simfoniya, mahnı və balladalar yaradırdılar. Üzeyir Hacıbəyov, Səid Rüstəmov, Süleyman Ələsgərov, Bülbül, Cahangir Cahangirov, Niyazi və başqaları yaratdıqları musiqi ilə cəbhələrdə döyüşçülərə mənəvi ruh və qida verir, onlarda qələbəyə möhkəm inam və əqidə yaradırdılar.

1945-ci il martın 23-də SSRİ Elmlər Akademiyasının

Azərbaycan filialı əsasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradıldı ki, bu da respublikamızda elmin inkişafında mühüm rol oynadı.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənəti respublikamızın görkəmli ziyalılarının qələm tutan əli ilə daha təsirli idi və qələbəyə ruhlandırırdı. Müharibənin ilk günlərində Səməd Vurğun yazdığı “Vətən keşiyində”, “Şəfqət bacısı”, “Qızıl şahinlər”, “Komsomol marşı”, “Vətən eşqi” və b. şeirləri ilə ön və arxa cəbhədə vuruşan döyüşçü əsgərlərimizi, kənd əməkçilərini qələbəyə ruhlandırır, adamlara mənəvi dəstək verirdi. Moskva, Leningrad, Sevastopol, Stalinqrad, Volqa, Qafqaz uğrunda gedən döyüşlər zamanı əsgərlərimizi ruhlandıran Azərbaycan poeziyasının yeni-yeni nümunələri yazıldı. Səməd Vurğunun “Moskva”, “Salam Moskva”, “Rus ordusu”, M.Rahimin “Rus”, “Nataşanın ölümü”, M.Dilbazinin “Sevastopolun qəhrəman döyüşçülərinə”, “Sevinc” adlı şeirləri xalqlar dostluğunun qələbəyə ruhlandıran mövzusunda həsr edilmişdi. 1941-1945-ci illərdə partizan mübarizəsinə həsr edilmiş şeirlər yazılmışdı. S.Vurğun «İgid şahin», «Qəhrəmanın hünəri», «Partizan Babası», Ə.Cəmilin «Bəxtiyar», Z.Xəlilin «On üç dost», M.Rahimin «Onu Don qucaqladı» və b. şeirləri yazıldı.

Müharibə illərində qadın əməyinə, qadın hünərinə və qadın qəhrəmanlığına həsr edilmiş bir çox əsərlər işıq üzünə görmüşdü. S.Vurğunun «Ananın öyüdü», R.Rzanın «Əsgər anasının sözləri», S.Rüstəmin «Ana və poçtalyon», «Qocanın dedikləri», M.Rahimin «Sevgilimin arzusu», Ə.Cəmilin «Tez ol sevgilim, tez ol!» şeirləri qadın və qızlarımızın qəhrəmanlığına, pak və ülvə məhəbbətinə həsr edilmişdir ki, belə təmiz sevgi ilə əsgərləri qələbəyə, qadın və qızlarımızı isə onlara mənəvi yardım etməyə hədsiz dərəcədə ruhlandırırdı.

Azərbaycan yazıçıları və dramaturqları, o cümlədən Mir Cəlalın «Ananın köməyi», «Ananın yarışı», M.Hüseynin

«Nişan üzüyü», S.Rəhimovun «Medalyon», M.İbrahimovun «Məhəbbət», R.Rzanın «Vəfa», M.Hüseyn və İ.Əfəndiyevin «İntizar», A.Şaiqın «Vətən», Z.Xəlilin «İntiqam» əsərlərində qadınların qəhrəmanlığı, döyüşçülərin igidliyi vəsf edilirdi. Həmin vaxt S.Vurğun «Fərhad və Şirin», M.Hüseyn «Nizami», M.S.Ordubadi «Dumanlı Təbriz» kimi monumental əsərlərini yaratdılar.

Müharibə illərində Azərbaycan incəsənətinin inkişafında, qələbəyə ruhlandıran mahnı və simfoniyaaların, gözəl musiqi balladalarının yaradılmasında, ifa tərzinin yüksəldilməsində və təbliğat – təşviqatın genişləndirilməsində Ü.Hacıbəyovun, Bülbul Məmmədovun, Ə.Bədəlbəylinin, Niyazinin, S.Rüstəmovun, A.Abbasovun, F.Əmirovun, S.Hacıbəyovun, C.Hacıyevanın, Q.Qarayevin və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Bu böyük musiqi korifeylərimizin yaratdıqları fundamental əsərlər döyüşçüləri qələbəyə, əməkçiləri isə daha çox məhsul istehsal etməyə ruhlandırırdı.

Güclü hücum keçən Qırmızı Ordu hissələri 1945-ci il aprelin sonlarına yaxın düşməni son nöqtəsinə qədər sıxışdırıb darmadağın etdilər və strateji Berlin əməliyyatını uğurla başa çatdırdılar. Aprelin 30-da Reystaq üzərinə qələbə bayrağını sancdılar. Həmin gün alman dəftərxanasının yeraltı bunkerində gizlənən Hitler özünü öldürdü. Mayın 2-də Berlin hücumla alındı, Berlin qarnizonu silahı yerə qoydu, təslim oldu. Mayın 8-də Berlində Almaniya Ali Komandanlığının nümayəndələri danışıqsız təslim olmaq haqqında akta imza atdılar. Mayın 9-u tarixə **Qələbə Günü** kimi daxil oldu.

1945-ci il iyunun 24-də Moskvada Qızıl Meydanda Azərbaycan döyüşçülərinin nümayəndələrinin də iştirak etdiyi Sovet Ordusunun Qələbə paradı keçirildi.

1945-ci il iyulun 17-dən avqustun 2-dək Berlin yaxınlığında Potsdam şəhərində SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya dövlət başçıları – Stalin, Trumen və Çerçillin

iştirakı ilə beynəlxalq konfrans oldu. Potsdam konfransında dünyanın geosiyasi məsələləri müzakirə olundu. Konfransdan az sonra, götürdüyü təhhüdə uyğun olaraq SSRİ 1945-ci il avqustun 9-da Yaponiyaya müharibə elan etdi. Yaponiyaya qarşı müharibədə 223-cü Azərbaycan diviziyası, bir çox Azərbaycan döyüşçüləri iştirak edirdilər. Göstərdikləri rəşadətə görə Qara Sarıyev, Aslan Aslanov, Hacı Hacıyev, Niyaz Hüseynov, Hacı Rzayev, Ələkbər Səfərov və başqaları «Yaponiya üzərində qələbəyə görə» medalı ilə təltif olunmuşdular.

Sovet qoşunları sürətlə hücum keçərək Yaponiyanın Kvantun ordusunu darmadağın etdi. 1945-ci il sentyabrın 2-də Yaponiya hökuməti Tokio körfəzində yerləşən ABŞ-ın «Missuri» xətt gəmisində təslim aktına qol çəkdi. Beləliklə, 2194 gün davam edən İkinci dünya müharibəsi başa çatdı. Müharibədə «Ox» dövlətləri adlandırılan faşist bloku, onun aparıcı qüvvəsi olan nasist Almaniyası və militarist Yaponiya darmadağın edildilər və məğlubiyyətə uğradılar. Bu, İkinci dünya müharibəsinin əsas yekunlarından biridir. Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, müharibə illərində «... dünya xalqlarının güclü antifaşist birliyi yarandı. Yalnız bunun sayəsində, antifaşist qüvvələrin fədakarlığı nəticəsində bəşəriyyəti böyük təhlükədən, ağır fəlakətdən xilas etmək mümkün oldu».

İkinci dünya müharibəsi bəşəriyyəti böyük tələfata, maddi və mənəvi məhrumiyyətlərə və ağır sarsıntılara düşür etdi. Müharibədə iştirak edən ölkələrdən 60 milyona yaxın adam həlak oldu. Onlardan keçmiş SSRİ 27-28 milyon, Almaniya 13,6 milyon, Polşa 6 milyon, Çin 5 milyon, Yaponiya 2,5 milyon, İndoneziya 2 milyon, Yuqoslaviya 1,7 milyon, Filippin 1 milyon, Fransa 600 min, İngiltərə 375 min, ABŞ 300 min, Avstraliya və Yeni Zelandiya 40 min adam itirmişdir.

Bəşəriyyəti faşizm taunundan xilas edənlər, öz həyatlarını

azadlıq uğrunda qurban verənlər bəşər tarixinin yaddaşında əbədi yaşamağa layiqdirlər. Milyon-milyon insanların həyatı, 100 milyonlarla adamların gecəli-gündüzlü narahatlığı, fədakar əməyi və qəhrəmanlığı hesabına başa gələn böyük tarixi QƏLƏBƏ. Bu tarixi Qələbənin qazanılmasında Azərbaycan xalqının çox böyük xidmətləri və rolu vardır. 1941-1945-ci illərdə cəbhəyə Azərbaycandan 700 min nəfərə yaxın döyüşçü göndərilib. Onlardan 300 minə qədəri qəhrəmanlıqla döyüş cəbhələrində həlak olub. Geri qayıdan 400 min nəfərin yarısına qədəri isə şikəst və əlil olmuşdur. Müharibədə göstərdikləri igidliklərinə və şücaətlərinə görə 130 nəfər həmyerlimiz Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı almış, 30 nəfər isə Şöhrət ordeninin hər üç dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur. Döyüşlərdə iştirak edən həmyerlilərimizin 200 min nəfərdən çoxu orden və medallarla təltif edilmişdir. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülməklərdən 43 nəfəri azərbaycanlıdır.

İkinci Dünya və Böyük Vətən Müharibələri Azərbaycan xalqına olduqca bəla başa gəldi. Müharibə illərində döyüşən cəbhəyə Zaqafqaziya respublikalarından daha çox adam Azərbaycandan getmiş, ancaq nədənsə müqayisədə qəhrəmanlıqla ad çıxaran həmyerlilərimizə fəxri adlar az verilmişdir. Halbuki onların qəhrəmanlıqları barədə Ali Baş Komandanlığa təqdimatlar göndərilirdi. Ancaq Mərkəz bəzi hallarda məhz «azərbaycanlı» olduğu üçün onlara qısqanlıqla yanaşırdı. Daha sonra, məlumdur ki, müharibə illərində Sovet ordusunun döyüşən texnikasının yanacağıнын təqribən dördü üç hissəsini Bakı neftçiləri göndərirdilər. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: «Faşizm üzərində qələbənin əldə edilməsində Bakı nefti həlledici amillərdən biri olmuşdur. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, o dövrdə hər beş təyyarə, tank və avtomaşından dördü Bakı benzini ilə işləyirdi». Bakı neftçilərinin qəhrəman əməyi Sovet marşalları və dövlət xadimləri tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdi. Marşal

Jukov yazırdı: «Bakı nefti SSRİ-ni müdafiə etməyə və düşmən üzərində tezliklə qələbə çalmağa tam kifayət edirdi». Bu baxımdan bakılıların haqqı var ki, desinlər, nəyə görə Bakıya «Qəhrəman şəhər» adı verilmədi? Mərkəzin qeyri-obyektivliyinə görə müharibə illərində Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığı layiqli qiymətini almamışdır.

İkinci dünya müharibəsinin ciddi geosiyasi nəticələri və siyasi dərsləri oldu. Ən mühüm ibrət dərsi o oldu ki, hər hansı müharibəyə yol verməməyin yeganə amili müharibə törədən təcavüzkar qüvvələrə qarşı birləşmək, onlara qarşı mütəşəkkil hərəkət etmək, xalqların sayıqlığını artırmaqdır. Bu gün tüğyan edən erməni faşizmi bəşəriyyətə xəbərdarlıq olmalıdır. Ona görə ki, «...alman faşistləri kimi, hitlerçilər kimi ermənilər də Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarında hər şeyi dağıdıblar.. erməni işğalçılarının alman faşizmindən heç də fərqi yoxdur. Ona görə də bəzi ölkələr, dövlətlər və xalqlar İkinci dünya müharibəsindən və onun nəticələrindən ibrət dərsi götürməlidirlər».

İki əsrə yaxındır ki, «Dənizdən – dənizə», monoetnik «böyük Ermənistan» yaratmaq xulyası ilə yaşayan erməni millətçiləri Azərbaycan torpaqları və sərvətlərinə sahib olmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxaraq, öz avantürist niyyətlərini həyata keçirmək üçün tarixdə görünməmiş cinayət və vəhşiliklərdən, kütləvi qırğınlar və vandalizmdən istifadə etmişlər. Erməni təcavüzkarları tərəfindən yeridilən bu mənfur siyasət Azərbaycan xalqına qarşı ölüm, işgəncə, məşəqqət və məhrumiyyətlərlə müşayiət olunan faciə dolu qaçqın, didərgin həyatı, yarası dövr-dövr qövr eləyən el-oba dərdi, torpaq və yurd həsrəti gətirmişdir. Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal edən erməni cəlladları 1,2 milyon azərbaycanlıyı qaçqına və didərginə çevirmişdir.

Ermənistanın hərbi birləşmələri Qarabağ müharibəsini genişləndirərək Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağı olan Dağlıq

Qarabağ ərazisini, 7 ətraf rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Ağdam, Fizuli) işğal edib xarabazara çevirmişlər. Təcavüzkarlar bununla kifayətlənməyib Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən Gədəbəy, Tovuz, Qazax, Akstafa rayonlarının kəndlərini də dağıtmışlar. Hal-hazırda 12 rayonun 17 min kv.km. ərazisi (Azərbaycan ərazisinin 1/5 hissəsi) erməni silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır.

Bu gün tüğyan edən və özünün işğalçılıq planlarını genişləndirən erməni faşizmi bütün dünya ölkələrinə, dövlət və hökumət başçılarına və bəşəriyyətə ciddi xəbərdarlıq signalı olmalıdır. Ona görə ki, vaxtilə 60 milyon insanın məhvinə, yüz milyonlarla adamın şikəst və əlil olmasına, yüz minlərlə şəhər və kəndin xarabalığa çevrilməsinə, külli miqdarda zavod, fabrik, müəssisə və mədəniyyət ocaqlarının məhvinə bais olan faşizm taun xəstəliyinin qarşısının alınmaması bəşər tarixində dəhşətli faciələrə səbəb oldu və ciddi geosiyasi nəticələr yaratdı. Məhz buna görə də «dənizdən-dənizə» adlı «böyük Ermənistan» imperiyasının yaradılması utopiyası və qonşu dövlətlərə (Azərbaycana, Gürcüstana, Rusiya Federasiyasına, İrana) qarşı torpaq iddiası erməni millətçilərinin xəstə təxəyyülünün sərsəm planlarının tərkib hissəsidir. Onların bu məkrli niyyətinin qarşısının alınması üçün dünya dövlətləri vaxtında xəbərdar edilməli və bəşər tarixinin təcrübəsindən ibrət dərsi alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. H.Ə.Əliyev. Azərbaycan XX əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. «Respublika» qəz., Bakı, 30 dekabr, 2000-ci il.
2. H.Ə.Əliyev. Tariximizin heç bir səhifəsini unutmamalıyıq. Qələbənin 56-cı ildönümü münasibətilə təntənəli mərasimdə nitq: «Respublika» qəz., Bakı, 11 may 2001-ci il.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VII cild, Bakı: 2003, səh.51.
4. Q.Mədətov. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində (1941-1945-ci illər). Bakı: 1965.

5. İ.İsmayılov. Azərbaycan Moskva uğrunda döyüşlərdə. Bakı: 1991
6. Xələddin İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1921). Bakı: 1996
7. Ə.Bağırzadə. Azərbaycan ziyalıları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı: 1970
8. M.Alicanov. Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkətində iştirakı. Bakı: 1975.
9. İ.İsmayılov. Azərbaycanlıların İkinci dünya müharibəsində iştirakı. Bakı: 2000.
10. Q.Orucov. Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində. Bakı: 1984.
11. N.Məmmədov. Azərbaycan Hitler Almaniyasının işğalçılıq planlarında. «Respublika» qəz., 5 may 2005-ci il.
12. N.Məmmədov. tarixi qələbənin qazanılmasında Bakı neftinin rolu. «Respublika» qəz., 7 may 2005-ci il.
13. H.Naciyev. İkinci dünya müharibəsində qələbənin qazanılmasında Azərbaycanın rolu. «Respublika» qəz., 15 may 2001-ci il.
14. Великая Отечественная война (1941-1945 гг.) Энциклопедия. М.: 1985.

prof. İ.X.Zeynalov
dos. X.R.Səfərova

XI. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKİ DÖVRDƏ (1946-1960-cı illərdə)

1. İctimai-siyasi həyat (1946-1960-cı illərdə). Respublikada totalitar rejimin daha da güclənməsi.
2. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan torpaqlarından növbəti deportasiyası.
3. Müharibənin ağır nəticələri və onların aradan qaldırılması. Azərbaycan iqtisadiyyatı 50-60-cı illərdə.
4. Respublikanın sosial-mədəni həyatı 1946-60-cı illərdə.

1. İctimai-siyasi həyat (1946-1960-cı illər).

Respublikada totalitar siyasi rejimin daha da güclənməsi

Bəşəriyyəti daha çox ağır iqtisadi dağıntıya, tənəzzülə məruz qoyan, 65-67 milyon insanın məhvinə səbəb olan, dünyanın geosiyasi mənzərəsində, ictimai-siyasi və sosial həyatında kəskin dəyişikliklərə səbəb olan **II Dünya müharibəsi sona çatdıqdan sonrakı illərdə sosializm bir ölkə çərçivəsindən çıxaraq dünya sisteminə çevrildi. Bu illərdə Sovet imperiyasının nüfuzu daha da artdı. O, çox güclü hərbi-siyasi qüvvəyə, atom və nüvə silahlarına malik olan dövlətə çevrildi.**

II Dünya müharibəsi, onun tərkib hissəsi olan Böyük Vətən müharibəsindən sonra da **ölkədə bütün siyasi hakimiyyət Stalinin əlində cəmləşmişdi.**

1946-cı ilin fevralında SSRİ Ali Sovetinə yeni seçkilər keçirildi. Həmin ilin martında SSRİ Ali Soveti Xalq Komissarları Sovetini Nazirlər Sovetinə çevirmək haqqında

qanun qəbul etdi. İ.V.Stalin SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri təsdiq edildi. Real hakimiyyət isə yenə də ÜİK(b) P MK Siyasi Bürosunun əlində idi. Stalin ölkəni hər vasitə ilə təkbəşinə idarə etməyə çalışırdı. Respublikalarda isə hakimiyyət öz idarəçilik fəaliyyətlərini Stalinin istəklərinə uyğunlaşdırən Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitələri Birinci katiblərinin əlində cəmləşmişdi.

Yerlərdə rəhbər işlərə kadrlar şəxsi sədaqətə görə gətirilirdi. Kadrların işgüzarlığı, şəxsi keyfiyyətləri, tələbkərligi və digər fərqləndirici vəziyyətləri nəzərə alınmırdı.

Stalinin şəxsiyyətinə daha da güclənən pərəstiş, onun əlaltılarının partiyaya, dövlətə zidd hərəkətləri və özünü Stalinə ən yaxın adam, rəhbər kimi göstərən avantürist Beriyanın cinayətkar fəaliyyəti, həmçinin müharibədən sonrakı dövrdə həyata keçirilmiş bir sıra tədbirlər – 1949-cu ilin aprelində şəhər və milis orqanlarında siyasi idarələrin yaradılması, həmin ilin avqustunda paytaxtlarda, o cümlədən Bakıda, milisə xüsusi hüquqların verilməsi, oktyabrın 13-də milisin SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin tabeliyinə keçirilməsi və digər tədirlər SSRİ-də totalitar rejimin gücləndirilməsinin əsas təzahürlərindən idi.

Totalitar rejimin güclənməsinin ən ağır nəticələri özünü elm, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyətin digər sahələrində daha qabarıq şəkildə göstərirdi. Ölkənin ictimai-siyasi və sosial həyatında hər şey kommunist ideologiyasının inhisarına alınmışdı.

«Hakim millət» və «hakim ideologiya» başlıca şüara çevrilmişdi. Elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən fəlsəfə, biologiya, fiziologiya, siyasi, iqtisadi, diçilik sahələrində açılmış elmi diskussiyalar formal xarakter daşıyırdı. Elmin bütün sahələrində marksist ideologiya hökm sürürdü.

Şəxsiyyətə pərəstişin ağır nəticələri humanitar, biologiya, xüsusilə də tarix elmində özünü daha bariz göstərirdi. Elm,

ədəbiyyat və incəsənət üzərində «hakim» ideologiya getdikcə güclənirdi. 1946-1950-ci illərdə fəlsəfə, tarix, siyasi iqtisad, biologiya, fiziologiya, dilçilik və digər elm sahələri üzrə diskussiyalar açılarsa da, bunlar formal xarakter daşıyırdı.

Totalitar rejimin inkişafına və möhkəmləndirilməsinə xidmət edən, «hakim ideologiya»ya tabe olan ictimai, humanitar, xüsusilə də tarix elmində şəxsiyyətə pərəstişin nəticələri özünü daha çox göstərirdi.

II Dünya müharibəsindən sonrakı dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox ziddiyyətli və mürəkkəb dövr olaraq qalırdı. 1946-1950-ci illərin əvvəllərində respublikada gedən siyasi proseslər, bütün hallarda Mircəfər Bağirovun nəzarəti altında olmuş və «qurama» işlər üstündə 30-cü illərin repressiyaları bu dövrdə də davam etdirilmiş, yüzlərlə günahsız insan, ilk növbədə, görkəmli ictimai-siyasi və elm, təhsil xadimləri həbs edilib cəzalandırılmışdı.

Azərbaycanda Mircəfər Bağirovun qüsurlu rəhbərlik metodu davam etməkdə idi. M.Bağirovun əlaltıları – xalqımızın düşmənləri – Yemelyanov, Borşov, Markaryan, Qriqoryan, Sumbatov-Topuridze, Atakişiyev xalqımızın ən görkəmli ziyalılarına, şəxsiyyətlərinə çox qəddar münasibət bəsləyirdilər. Həmin dövrdə xalqımızın ən qabaqcıl nümayəndələrindən olan neftçi alimlərimiz Ə.Əlizadə, B.Sultanov, Ə.M.Cəmil, filosoflarımız Heydər Hüseynov, Əli Əlizadə, yazıçı Ə.Ələkbərzadə, şair S.Vurğun, bəstəkar Ü.Hacıbəyov və digərləri təqiblərə məruz qaldılar.

Həmçinin ədəbi jurnallar, teatr repertuarları və kino sənəti haqqında ÜİK(b) P MK-nın 1946-1948-ci illərdə qəbul etdiyi qərarlarda bədii formanın sosialist ideyalarına tabe edilməsinə şərait yaradılmışdı.

Xalqın nadir incilərindən olan Azərbaycan dastanları feodal münasibətləri təbliğ etməkdə ittiham olunurdu. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı «irticaçı feodal-xan eposu»

adlandırılmış və onun tədqiqatçıları təqiblərə məruz qalmışdı. A.A.Bakıxanov idealizmdə, xan və bəyləri müdafiə etməkdə günahlandırılmış, M.M.Kazım bəy «çarizmin sadıq qulu», akademik M.A.Dadaşzadə «Türkiyə casusu» adlandırılmışdı.

Mərkəzi hökumət azərbaycanlılara etibar etməməkdə davam edirdi. Dövlət, hökumət, xüsusilə güc orqanlarında mühüm vəzifələrə azərbaycanlılar buraxılmırdı.

Müharibədən sonrakı dövrdə inzibati-amirlik üsuli-idarəsinin güclənməsi, sözdə verilmiş «demokratik» hüquqların təmin olunmaması ictimai-siyasi və sosial həyatda yeni problemlər yaradır, insanları fəal həyat mövqeyindən uzaqlaşdırırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, mərkəzin totalitar idarə üsuluna qarşı gizli narazılıqlar, çıxışlar baş verirdi. Siyasi dünyagörüşü yüksək olan gənclər arasında mövcud quruluşun ziddiyyətlərini, problemlərini dərk etməyə çalışanların sayı artırdı. Gizli təşkilatlar yaranırdı. Belə təşkilatlardan birinin – «İldırım» təşkilatının üzvlərindən İsmixan Rəhimov, Gülhüseyn Abdullayev (Hüseynov), Hacı Zeynalov, Kamal Əliyev, Aydın Vahidov və digərləri Azərbaycanın müstəqilliyi üçün xalqa onun qüvvələrini birləşdirə biləcək güclü, tanınmış bir rəhbərin başçılıq etməsini vacib bilərək S.Vurğuna gizli məktubla müraciət etmişdilər. Lakin təşkilata qarşı təzyiq və təqiblər gücləndiyindən, 1947-ci ildə o, fəaliyyətini dayandırmışdı. 1948-1949-cu illərdə «İldırım» təşkilatının fəal 8 üzvü həbs edildi və sonra sürgün olundu.

Müharibədən sonrakı dövrdə xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən siyasi mühacirlərin də Azərbaycandakı Sovet rejiminə qarşı mübarizəsi xeyli güclənmişdi. Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan mühacirləri «əski» və «yeni» mühacirlər adlanan qruplara bölünmüşdülər, çox təəssüf ki, onlar arasında birlik yox idi.

M.Ə.Rəsulzadə 1949-cu ildə Ankarada «Azərbaycan

kültür dərnəyi»ni yaratmışdı. Əsas məqsədi maarifçiliyi təbliğ etmək idi. Onun rəhbərliyi ilə 1952-ci ildən Ankarada «Azərbaycan» jurnalı da nəşr olunurdu.

Bolşevizmə qarşı mübarizədə 1945-1954-ci illərdə Almanıyanın Münhen şəhərində fəaliyyət göstərən «Azadlıq» radiostansiyasının da rolu böyük olmuşdu. «Azadlıq» radiosunda Azərbaycan şöbəsinin redaktoru Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski idi. O, 1954-cü ildə Sovet casusu tərəfindən öldürülmüşdü.

Sovet rejiminə qarşı mübarizə aparanlardan biri də Mirzə Bala Məmmədzadə idi. Onun fəaliyyətində maarifçilik başlıca yer tuturdu. Ankarada M.B.Məmmədzadə Azərbaycan tarixinə dair bir neçə kitabı nəşr olunmuşdu.

Beləliklə, II dünya savaşından sonrakı illərdə dünyanın geosiyasi mənzərəsində çox ciddi dəyişikliklər baş verdi. Milli müstəmləkə sistemi dağıldı, müstəqil dövlətlər yarandı, milli-azadlıq hərəkatı, dünyanın inkişafı özünün yeni mərhələsinə daxil oldu. Dünya sosializm sistemi yarandı. 1946-cı ildən başlayaraq iki sistem – Dünya kapitalizm və Dünya sosializm sistemi arasında «soyuq» müharibə başladı.

Digər tərəfdən, dünya sosializm düşərgəsinə rəhbərlik edən SSRİ-də, o cümlədən, onun tərkibinə daxil olan Azərbaycanda totalitar, inzibati idarə üsulu, həyatın bütün sahələrində kommunist ideologiyasının inhisarı daha da gücləndi.

50-ci illərin ikinci yarısı – 60-cı illərdə respublikanın həyatında siyasi sistemin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı edilən cəhdlər mühüm yer tutur. Xüsusilə, İ.V.Stalinin ölümündən (1953-cü il 5 mart) sonra N.S.Xruşşov Sov.İKP MK katibi kimi nəzarət etdiyi partiya aparatının və ali hərbi rəhbərlərin köməyi ilə siyasi rəqiblərinə – L.P.Beriyaya, Q.M.Malenkova və digərlərinə qalib gələrək Sovet dövlətinə rəhbərliyi ələ keçirdi, 1953-cü ilin sentyabrında Sov. İKP MK-nın birinci katibi seçildi.

N.S.Xruşşov hakimiyyətdə olduğu (1953-1964) dövr-də nüfuzlu dövlət başçısı səviyyəsinə yüksələ bilmədi. Xaraktercə olduqca zəif olan Xruşşov partiya aparatında oyunağa çevrildi. O, başladığı işləri sona çatdırma bilmədi. N.S.Xruşşov Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişi tənqid etməklə, bu yolda bir sıra yarımçıq tədbirlər həyata keçirməklə özünü göstərməyə, tanınmağa, nüfuz qazanmağa çalışırdı. O, Sovet cəmiyyətində, siyasi sistemdə mövcud olan qüsurları Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişlə bağlayır, partiya həyatında «Lenin normalarının» pozulmasının təzahürü kimi qələmə verməyə çalışırdı.

1956-cı ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının (Sov.İKP) XX qurultayında o, «Sosialist demokratiyasını dərinləşdirməklə» partiyanın xalqla əlaqəsini genişləndirməklə partiyayı daha da möhkəmləndirmək kimi qeyri-real bir xətt götürdü. Qurultay «Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrini aradan qaldırmaq haqqında» qərar qəbul etdi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş tənqid olundu, onun təzahürləri göstərildi.

Nöqsanların, qüsurların böyük bir hissəsi Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişdən irəli gəlmiş və bir qismi də Beriyanın himayəçiliyi ilə Azərbaycanda rəhbər partiya, dövlət vəzifələrinə soxulmuş məmurların, 1934-1953-cü illərdə Azərbaycana rəhbərlikdə birinci şəxs olmuş M.C.Bağirovun fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. M.C.Bağirovun cinayətkar əməli ilə görkəmli partiya və dövlət xadimləri (29 min nəfəri ziyalı olmuş), elm və mədəniyyət işçiləri, böyük mütəxəssislər həbs olunaraq məhv edilmişdir.

M.C.Bağirov cinayətkar əməllərinə görə 1953-cü ildə tutduğu vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. O, bir müddət Kuybişev Neft Birliyinin rəis müavini vəzifəsində işlədi və sonra Bakıda SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyası tərəfindən mühakimə edilib, 1956-cı il aprel ayında xalq düşməni kimi ölüm cəzasına – güllələnməyə məhkum olundu.

Məhkəmə prosesində M.C.Bağirov öz günahlarını etiraf

edərək demişdi: «O illərdə Azərbaycan XDİK orqanları tərəfindən həbs olunmuş partiya-sovet fəallarının bu qədər çox olması mənə indi aydın olur. O vaxtlar mən bunu o qədər də hiss etmir, buna nəzarət etmir, MDİK-nin işini yoxlamırdım. Bu da kökündən səhv və yolverilməzdir. An-caq bu, məhz belə olub. Mənim bu səhlənkarlığım ciddi tənbehə və cəzaya layiqdir».

M.C.Bağırov həm də qeyd edirdi ki, «Mənim əsas səhvim odur ki, Beriya və onunla bağlı olan və onun düşmən mövqeyini müdafiə edən orqanlarda birgə iş üzrə onunla uzun illər boyu əlaqədar olan Sumbatova, Borşevə, Qriqoriyana, Markaryana və digərlərinə göz yummuşam, onların iç üzünü tanımamışam.

Mən onlara inararaq XDİK orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqın qarşısında günahlarım o qədər böyükdür ki, mənə güllələmək azdır, asmaq lazımdır, mənə saqqalamaq, parça-parça etmək lazımdır».

Geniş repressiyalar dövründə respublikada bütün bu cinayətlərin törədilməsində günahlandırılan Bağirovla birlikdə onun ən yaxın əlaltıları – Azərbaycan SSR Fövqəladə Komissiyası, Baş Siyasi İdarəsi, Xalq Daxili İşlər Komissarlığı, Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyi orqanlarında məsul vəzifələrdə çalışmış Sumbatov-Topuridze, Atakişiyev, Markaryan, Qriqoryan, Borşev, Yemelyanov həbs edilib mühakimə olundular. SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyası Borşev Timofey Mixayloviçi, Markaryan Ruben Ambarsumoviçi, Qriqoryan Xoren İvanoviçi güllələnməyə məhkum etdi.

Məhkəmə prosesində Xoren Qriqoryanın 1937-ci ildə Bakıdan atasına yazdığı məktub oxundu. O, məktubda 100 nəfərin güllələndiyini, 500 nəfərin isə növbə gözlədiyini bildirmişdi.

1953-cü il martın 27-də SSRİ Ali Sovetinin amnistiya haqqında fərmanı oldu. Siyasi məhbuslar saxlanılan düşərgələrə

rəhbərlik edən İslah Əmək Düşərgələri Baş İdarəsi – «QULAQ» ləğv edildi. Repressiyaya məruz qalanların işinə yenidən baxılması üçün komissiyalar yaradıldı.

1956-cı il iyunun 22-də SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyası İsmixan Rəhimovun, Gülhüseyn Abdullayevin, Hacı Zeynalovun, Aydın Vahidovun, Azər Ələsgərovun, Musa Abdullayevin, Kamal Əliyevin, Kamil Rzayevin işlərində cinayət tərkibi olmadığı üçün Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin 1949-cu il 21-22 mart tarixli hökmünü ləğv etdi.

1949-cu ildə H.N.Hüseynovun «XIX əsr Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» adlı kitabı nəşr olunmuş və əsərdə Şeyx Şamil hərəkəti çar Rusiyasına qarşı milli-azadlıq hərəkəti kimi verilmişdi. Bu ideya M.C.Bağırovu möhkəmcə qəzəbləndirmişdi. O, H.Hüseynovun kitabına cavab olaraq «Müridizm və Şamilin hərəkətinin xarakteri haqqında məsələyə dair» adlı məqalə çap etdirmişdi və H.Hüseynovun bu əsərini tənqid etməklə, ona iftirlər yağdırmış, Şeyx Şamili ingilis casusu adlandırmışdı. Hətta H.Hüseynov bütün vəzifələrdən azad edilmiş, ona verilən Stalin mükafatı geri alınmış, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlüyündən çıxarılmış, özü isə nəzarət altına götürülmüşdü. Bütün bunlara dözə bilməyən filosof intihar etmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – bütün Şərqdə ilk Demokratik Respublika xalqa burjua respublikası kimi təqdim edilmişdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanına xalqdan uzaq feodal-xan eposu damğası vurulmuş, dastanın tədqiqatçıları isə təqiblərə məruz qalmışdı. Azərbaycanın böyük tarixçi-şərqşünası M.M.Kazım bəy «çarizmin sadiq qulu» hesab edilmişdi. Həmçinin, Azərbaycanın onlarla şairi, yazıçısı, mədəniyyət və dövlət xadimləri, o cümlədən yazıçı M.İbrahimov, professor A.O.Makolevski elmi-siyasi sayıqlığı itirməkdə günahlandırılmış, Azərbaycan SSR Elmlər

Akademiyasının akademiki M.A.Dadaşzadə «Türkiyə casusu» adlandırılmışdı. Xalq şairi S.Vurğuna da hücumlar edilmişdi. M.C.Bağırov Azərbaycan K(b) P-nin XIX qurultayında (1952-ci il) Səməd Vurğunun sözünü kəsərək demişdi: «Sən ləngimədən kommunizmin əlifbasından başlamalısan, yoxsa məhv olacaqsan». Həmin qurultayda M.İbrahimov, Səid Rüstəmov, Şəmsi Bədəlbəyli və digərləri M.C.Bağırovun ölümü ilə hədələyən tənqidlərinə məruz qalmışdılar.

1953-cü il iyulun 12-13-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin və Bakı Komitəsinin birləşmiş plenumu Sov. İKP MK iyul (1953-cü il) plenumunun yekunlarını müzakirə edərək Azərbaycan partiya təşkilatlarının işində mövcud olan nöqsanları, qüsurları aşkar etdi. Partiya təşkilatlarında kollektiv rəhbərlik prinsipinə əməl edilməsi, respublika Daxili İşlər Nazirliyinin, onun yerlərdəki orqanlarının fəaliyyətində nəzarətsizliyə son qoyulması tələbləri qarşıya qoyuldu. 1954-cü ilin fevralında Azərbaycan KP-nin XX qurultayında Azərbaycan KP MK-nın işi yartıma hesab edildi.

Azərbaycan KP MK-nın plenumu İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçdi. (İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev (1910-1997) Zaqatala qəzasının Qax kəndində anadan olub. O, Azərbaycan SSRİ EA-nın akademiki (1950) olmuş, 1934-1940-cı illərdə AKTİ-də işləmiş, 1940-1953-cü illərdə Az.SSR Dövlət Nəzarəti Komissarının 1-ci müavini, Xalq Torpaq Komissarının 1-ci müavini, Az.SSR kənd təsərrüfatı naziri, AKP Gəncə Vilayət Komitəsinin 1-ci katibi, 1954-1959-cu illərdə isə AKP 1-ci katibi işləmişdir). Sadıx Rəhimov Az.SSR Nazirlər Sovetinin sədri, yazıçı Mirzə İbrahimov isə Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri təyin olundular. Onu da qeyd etmək ki, təkpərtiyalı siyasi sistemdə yüksək hakimiyyət pilləsində olan rəhbərin şəxsi keyfiyyətlərindən çox şey asılı olur.

Respublikanın ictimai-siyasi həyatında yeni bir mərhələ – milli oyanış, dirçəliş başladı.

İ.Mustafayevin həyata keçirdiyi ən böyük tədbirlər-indən biri Bakı şəhərində əhalinin etnik tərkibində azərbaycanlıların sayının artırılması ilə bağlı gördüyü işlər idi. Belə ki, XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Bakı şəhərində azərbaycanlıların sayı o qədər də çox deyildi. Respublika rəhbərinin düzgün sosial və iqtisadi siyasəti nəticəsində Bakı şəhərində sənaye sürətlə inkişaf etdirilməklə çoxlu sayda yeni iş yeri açıldı. Kəndli gənclər bu iş yerlərinə cəlb olundu. Bütün bunların nəticəsində Bakıda azərbaycanlıların sayı xeyli artdı, demoqrafik vəziyyət dəyişdi. Bu, Moskvanın, N.S.Xruşşovun və onun erməni dostlarının beynəlmiləl şəhər olan Bakını Azərbaycanın tərkibindən çıxararaq müstəqil inzibati bölgü kimi birbaşa Mərkəzə təbə etmək planını pozdu.

50-ci illərin ikinci yarısında görülən tədbirlər içərisində bir çox ziyalılarımızın, geniş xalq kütləsinin milli əhval-ruhiyyəsinin yaranmasına gətirib çıxaran hadisələrdən biri 1956-cı ilin avqustunda dil haqqında qanunun qəbul edilməsi oldu. Həmçinin, 1956-cı il avqustun 21-də Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edildi və həmin maddə aşağıdakı kimi yazıldı: Maddə 151. «Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir». Azərbaycan SSR ərazisində yaşayan millətlərin həm mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işlətmək hüququ təmin edildi.

Azərbaycan SSR-in şəhər və kənd yerlərində yeddiillik ümumi təhsilin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar, habelə orta məktəblərin yuxarı siniflərində, orta ixtisas məktəblərində və ali məktəblərdə təhsil pulunun ləğv edilməsilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 128-ci maddəsinə müvafiq dəyişikliklər edildi və 12-ci maddədə göstərildi ki, Azərbaycan SSR vətəndaşları təhsil hüququna malikdirlər.

Milli dilin, mədəniyyətin, milli dəyərlərin itib-batmaq səviyyəsinə çatdığı bir dövrdə bunları xilas etmək üçün Azərbaycan dili haqqında qanunun qəbul edilməsi çox böyük cəsarət idi.

Rəsul Rza öz çıxışında yana-yana bildirirdi: «Doğma Azərbaycan dilinin formal yox, əsl həqiqətdə bütün həyat və işimizdə özünə layiq olan yeri tutmasını təmin etmək lazımdır. Milli siyasətimizin ruhuna uyğun olaraq dilimizin tərəqqi və inkişafı uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır».

Azərbaycan dili haqqında qanunun qəbul edilməsindən sonra Bəxtiyar Vahabzadənin «Gülüstan», Rəsul Rzanın «Qızıl gül olmayaydı» poemaları, İsa Hüseynovun ilk povestləri yazıldı.

Respublikada rəsmi sənədlərin, kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılması üçün konkret tədbirlər görüldü. 1957-1959-cu illərdə «İncəsənət» almanaxı, 1958-ci ildə «Bakı» axşam qəzeti, uşaqlar üçün «Göyərçin» jurnalı nəşr olunmağa başladı. 1956-cı ildə Bakı televiziyası işə düşdü.

Ali Sovetin Rəyasət Heyəti bir sıra fərmanlar qəbul etmişdi. Həmin fərmanlardan birinə əsasən 2 aprel 1956-cı ildə Dəstəfur rayonunun adı dəyişmiş və rayon mərkəzinin adına uyğun olaraq Daşkəsən rayonu adlandırılmışdı.

Respublikada həm şəhərdə, həm də kənddə ümumi yeddiillik təhsil həyata keçirilmiş, iri şəhərlərdə isə, əsasən onillik təhsil tətbiq olunmuşdu. Hökumətin qərarı ilə orta ixtisas məktəblərində və ali məktəblərdə təhsil pulu ləğv edilmişdi.

Lakin bütün bu nailiyyətləri mərkəz qısqançlıqla qarşılayır, bu proseslərə rus şovinizminin gözü ilə baxırdı. Həmçinin Azərbaycanda milli dirçəliş meyilləri mərkəzdə rus şovinizminin güclənməsinə səbəb olur və ciddi müqavimətə rast gəlirdi.

Azərbaycan dili haqqında qanun partiyanın milli si-

yasətinə zidd hal kimi qiymətləndirildi və əhalidə millətçi əhval-ruhiyyə yaradılması kimi səciyyələndirildi.

İ.Mustafayevə millətçi damğası vurulsa da, məhz o, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə (1954-1959-cu illər) öz əməli və dövlətçilik fəaliyyəti ilə dərin milli hisslərə malik dövlət rəhbəri olduğunu sübut etdi. O, kənd təsərrüfatına, sənayeyə, ideoloji işə rəhbərlik sahəsində, kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyəsi işində çox işlər görmüşdü.

1954-1958-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında artım əvvəlki beşillik dövrünə nisbətən aşağıdakı kimi olmuşdur: pambıq istehsalı - 28,5 faiz, taxıl - 19,2 faiz, tütün - 31,5 faiz, yaşıl çay yarpağı - 2,4 dəfə, üzüm - 1,5 dəfə, tərəvəz - 2 dəfə, barama - 11,2 faiz, süd istehsalı 1953-cü ildəkinə nisbətən 1958-ci ildə 230 min tondan 402 min tona, ət istehsalı 50 min tondan 64,5 min tona, yun istehsalı 5,9 min tondan 8 min tona çatdırılmışdı.

Mərkəz isə hər şeyi qeyri-obyektiv izah etməyə çalışaraq texniki bitkilərin, xüsusilə də taxıl bitkilərinin daha sürətlə inkişaf etdirilməsində İmam Mustafayevin səhvə yol verdiyini iddia edirdi

Son anda mərkəz İ.D.Mustafayevi vəzifədən götürmək qərarına gəldi. Bu cəza isə «əsaslandırılmalı» idi. Bu baxımdan da N.S.Xruşşovun göstərişi ilə Azərbaycan partiya təşkilatının işini yoxlamaq üçün Sov.İKP MK təşkilat şöbəsi müdirinin müavini Şikinin başçılığı ilə 26 nəfərdən ibarət komissiya göndərildi. Komissiya iftirlərlə dolu, mərkəzi təmin edən bir hesabat yazdı. Yoxlamanın nəticələri Azərbaycan KP-də müzakirə olunmadan, Azərbaycan rəhbərliyinə göstərilmədən Moskvaya təqdim edildi. Yoxlama materialları İ.D.Mustafayevi vəzifədən götürmək üçün əsas oldu. Yoxlamada önə çəkilən iradlardan bəzilərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Guya Azərbaycanda Əzizbəyovun ev-muzeyi əzəmətli bir binada yerləşdiyi halda, S.M.Kirovun adına olan muzey çox görkəmsiz

bir binada yerləşir. Halbuki, Kirovun ev-muzeyi onun Bakıda yaşadığı ikimərtəbəli yaraşqlı daş evdə olduğu halda, Əzizbəyovun ev-muzeyi birmərtəbəli binada, birbaşa küçədən girişi olan bir dəhlizdə yerləşirdi.

İttihamlardan biri də o idi ki, Azərbaycanda guya oktyabr inqilabının tarixi obyektiv öyrənilmir, yazılmır.

Daha sonra dil haqqında: guya Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasının müzakirəsinə verilmiş qanun layihəsində deyilirdi ki, bütün məktəblərdə uşaqların təhsili ancaq Azərbaycan dilində aparılmalıdır.

Digər bir iradda göstərilirdi ki, başqa ittifaq respublikalarında neft sənayesi nazirliyi ləğv olunduğu halda, Azərbaycanda İ.D.Mustafayev onun ləğvinə imkan verməmişdir. Sənayedə isə «planların» yerinə yetirilməsi ilə kifa-yətlənilir. Bütün iradlar bu cür qeyri-obyektiv xarakter daşıyırdı.

Guya əməkçi insanların beynəlmiləl tərbiyəsinə, xalqlar dostluğu ideyalarının təbliğinə də diqqət tələb olunan səviyyədə deyildi və s.

İ.D.Mustafayevin vəzifədən uzaqlaşdırılmasına yuxarıdakı «səbəblərlə» yanaşı, N.S.Xruşşovun partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarının əsassız olaraq yenidən qurulması, xalq təsərrüfatının planlaşdırılması ilə bağlı göstərişlərinin birmənalı qəbul edilməsi, Azərbaycanda ancaq pambıqçılığın yox, kənd təsərrüfatının başqa sahələrinin də inkişaf etdirilməsində təkid edilməsi və buna nail olunması və s. məsələlər də səbəb olmuşdur. O da məlumdur ki, «müttəfiq» respublikalara rəhbərlərin təyinatı və onların işdən azad olunması bilavasitə Moskvada həll edilirdi. Ancaq guya İ.D.Mustafayev 1959-cu ilin iyulunda keçirilən Azərbaycan KP MK IX plenumunun qərarı ilə vəzifədən uzaqlaşdırıldı.

Azərbaycan KP MK IX plenumunda çıxış edən «deputat yoldaş»larının ikili xarakterə malik olmaları burada üzə çıxdı.

Azərbaycan dili haqqında qanun qəbul edilərkən onlar İ.Mustafayevi alqışlamış, dilimizin zənginliyindən, üstünlüyündən danışmışdılar.

Məsələn, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin üçüncü sessiyasında Mirzə İbrahimovun çıxışından: «Biz hamımız - bütün məsul işçilərimiz ana dilini mükəmməl surətdə bilməlidir və ana dilini bilməmək eyibdir. Dövlət idarələrinin və ictimai təşkilatların ana dilində idarə olunması milli siyasətin tələbatı əsasında aparılan işlərdir».

Cəfərovun çıxışından: «Sovet hakimiyyəti illərində xalqımızın əldə etdiyi böyük nailiyyətlərdən biri də budur ki, respublikada Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxmışdır və şübhəsiz, bu vəziyyət getdikcə daha da möhkəmlənəcəkdir. Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan dilinin respublikamızda dövlət dili olması barədə Konstitusiyamıza xüsusi bir maddə əlavə etmək məqsədəuyğundur».

Rəsul Rzanın dediklərindən: «Azərbaycan dilinin formal yox, əsl həqiqətdə bütün həyat və işimizdə özünə layiq olan yeri tutmasını təmin etmək lazımdır. Milli siyasətin ruhuna uyğun olaraq dilimizin tərəqqi və inkişafı uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır».

Onu da qeyd etməliyik ki, Mirzə İbrahimov məşhur əsərlərindən biri olan «Azərbaycan dili» kitabını da həmin dövrdə (1957-ci il) yazmış, dilimizin zənginliyindən, onun mənəvi qüdrət və vüsətindən danışaraq göstərmişdir ki, Azərbaycan dili hər zorakı təsirə qarşı uzun əsrlər boyu ciddi mübarizə aparmış və həmişə qalib gəlmişdir. Bu dildə hələ yüz illər bundan əvvəl dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin ən gözəl inciləri yaradılmış, böyük elmi əsərlər yazılmışdır.

Çox təəssüf ki, bu dilin zənginliyindən danışmış Mirzə İbrahimov Mərkəzin təzyiqi nəticəsində öz fikrinin üstündə dayana bilməmiş, bu işdə İ.Mustafayevi günahlandırmışdı.

Halbuki Azərbaycan dili haqqında qanunun qəbulunda Mirzə İbrahimovun xüsusi təşəbbüsü olmuşdu. Qanun da onun Ali Sovetin Rəyasət Heyətinə sədrliyi altında qəbul edilmişdi.

Mirzə İbrahimov Xruşşovun Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sonuncu sessiyasında qəbul edilmiş təhsil sisteminin yenidən təşkil edilməsi haqqındakı qanunu, şagirdlərə dilin tədrisi məsələsinə tənqidi barədə «ədalətli olaraq bizim yoldaşı tənqid edib» söyləmişdi.

İ.Mustafayev guya dil məsələsində çox inadkarlıq göstərib, heç kimi eşitməyib. Plenumda səslənən çıxışlarda göstərilirdi ki, İ.Mustafayev yalnız kənd təsərrüfatı mütəxəssisidir, təhsil, məktəb, dil məsələlərində təcrübəsizdir.

Vəli Axundovun çıxışından belə aydın olurdu ki, Azərbaycanda dövlət dilinin Azərbaycan dili olması mərkəzin yeritdiyi siyasətin pozulması və İ.Mustafayevin, M.İbrahimovun siyasi cəhətdən yetkin olmamasının nəticəsidir.

Plenum onu da qeyd etdi ki, radio verilişlərində respublikanın çoxmillətli əhalisi nəzərə alınmır. Respublika radiosunda verilişlərin efir vaxtı 13 saat nəzərdə tutulub ki, Azərbaycan dilində verilişlərə 12 saat on dəqiqə, rus və erməni dillərində isə 28 dəqiqə vaxt ayrılıb. Plenum bunu həmin xalqlara qarşı hörmətsizlik kimi qiymətləndirmişdi.

Məhz bütün bunları nəzərə alan Mərkəz 1959-cu ilin iyul ayında İ.Mustafayevi millətçilikdə təqsirləndirərək Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində uzaqlaşdırdı. Vəli Axundov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə təyin edildikdən sonra həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri kimi, Azərbaycan SSR-in təhsil haqqında 1959-cu il qanununa respublikada təhsilin rus dilində aparılmasına geniş imkan açan əlavələr edildi.

60-cı illərdə mərkəzi orqanların düzgün olmayan si-yasəti nəticəsində Ermənistanla Azərbaycan arasında münasibətlərdə yenidən gərginlik yarandı. Mərkəzdən müdafiə olunan,

Mikoyan və Suslov kimi imperiya rəhbərlərinin dəstəklədiyi ermənilər Dağlıq Qarabağ məsələsini yenidən ortaya atdılar. Ermənistan Respublikasının və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Vilayətinin erməni əhalisi Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini tələb etməyə başladı. Həmçinin, Ermənistanda antitürk əhval-ruhiyyəsi yenidən qızıxdı. «Qarabağ hərəkəti» gizli təbliğatdan açıq fəaliyyətə keçməyə başladı. Hətta «Qarabağ hərəkəti»na rəhbərlik edən «Daşnaksütyun» partiyasının qərarına görə, «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq, bu işdə başlıca əngəl olan bütün türkdilli xalqları kölə vəziyyətinə salmaq, tədricən məhv etmək məqsədilə «Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu» (ASALA) – terrorçu siyasi silahlı təşkilatı yarandı.

1960-cı illərin sonunda ermənilərin tələbi ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi məsələsi hətta Sov.İKP MK-nın müşavirəsində müzakirə edildi. Müşavirədə qızgın diskussiya oldu. İmperiyanın başçısı N.S.Xruşşov bu məsələnin arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini dərk edə bildi və ermənilərin tələblərini rədd etdi.

1964-cü ilin əvvəlində SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri A.İ.Mikoyan 1954-cü ildə Krımın Ukraynaya birləşməsindən ruhlanaraq, hesab etmişdi ki, Dağlıq Qarabağı da Ermənistana vermək mümkündür. Bu baxımdan da o, Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini imperiya rəhbərindən – N.S.Xruşşovdan xahiş etmişdi. N.S.Xruşşov isə «müdriliklik» göstərərək bildirmişdi ki, «mən DQMV ermənilərinin bir sutka ərzində Ermənistana köçürülməsi üçün 12 min hərbi yük maşını verməyə hazıram».

Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilərin Dağlıq Qarabağ niyyəti tamamilə məhv olmadı. Azərbaycanlılar öz vətəninə – Dağlıq Qarabağda sıxışdırılırdı. 1967-ci ildə burada – Stepanakertdə (Xankəndində) azərbaycanlılara divan tutulmuş, bir neçə nəfər isə qətlə yetirilmişdi. Bütün bunlar Azərbaycanın

dövlət başçısı V.Axundovun gözü qarşısında baş verirdi. Hətta onun razılığı ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə sərhəd rayonlarında 2 min hektardan çox Azərbaycan torpağının Ermənistana verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də verilmiş qərarı təsdiq etdi, lakin 1969-cu ilin iyulunda Azərbaycanda hakimiyyətə gələn H.Ə.Əliyev bu qərarın icra olunmasına yol vermədi.

Sov.İKP MK-nın 1964-cü il 4 oktyabr plenumunda N.S.Xruşşov tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırıldı. L.İ.Brejnev Sov.İKP MK-nın birinci katibi (1966-cı ildən baş katibi) seçildi.

Partiya inzibati amirliyi yenidən gücləndi. Partiya, sovet, həmkarlar ittifaqları və komsomol orqanları təşkilatca yenidən ərazi prinsipi üzrə quruldu.

Mərkəzdə gedən bu «yenidənqurma» öz təsirini Azərbaycana da göstərdi. 50-ci illərdəki demokratik meylləri yenidən inzibati amirlik əvəz etməyə başladı. Respublikanın iqtisadi və sosial hüquqları yenidən pozuldu.

2. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan torpaqlarından növbəti deportasiyası

Sovet hakimiyyətinin ölkənin müxtəlif regionlarında, o cümlədən Qafqazda Azərbaycan, erməni, gürcü və başqa xalqları bir-birinə qarşı qoymaq siyasəti çar Rusiyasının məqsədli siyasətinin davamı idi. Bu siyasət mərkəzə qeyri-rus xalqlar, xüsusilə də müsəlman və türklər üzərində öz hakim mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün lazım idi.

Azərbaycanlılar və digər türklər yaşayan torpaqların işğalı hesabına «Böyük Ermənistan» dövləti yarartmaq xəstəliyinə tutulan ermənilər özlərinin heç vaxt mümkün olmayacaq məqsədlərinə çatmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə

çalışırdılar.

Moskvadakı havadarlarının köməyi ilə mərkəzdəki və xarici ölkələrdəki erməni və ermənipərəst lobbilərinə arxalanan erməni – daşnaklar müharibədən sonrakı illərdə də vaxtaşırı azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki öz tarixi etnik ərazilərindən sıxışdırılıb çıxarılması, ilk növbədə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. 40-cı illərin ortalarında Mərkəzin, bilavasitə Moskvadakı erməni lobbisinin lideri və rəhbəri A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistanda kommunistlərin fəal iştirakı ilə gizli «Qarabağ hərəkəti» və «Qarabağ komitəsi» yaradılmışdı. 1945-ci ilin payızında Ermənistan rəhbərliyi partiya elitasının köməyi ilə növbəti dəfə ÜİK(b) P MK qarşısında Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin – Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında məsələ qaldırdı. Ermənistan K(b) P MK və XKS Stalinə müraciət edərək heç bir elmi, tarixi əsası olmadan bildirdilər ki, Dağlıq Qarabağ ərazisi guya iqtisadi cəhətdən daha çox Azərbaycanla deyil, Ermənistanla bağlıdır. Mərkəzdə bu məsələyə dərhal münasibət bildirildi.

Belə ki, Moskvanın nümayəndəsi ÜİK(b) P MK katibi ermənipərəst K.M.Malenkov 28 noyabr 1945-ci ildə Azərbaycan K(b) MK-nın 1-ci katibi Mircəfər Bağirova məktub yazaraq bu məsələ haqqında – ermənilərin istəyi ilə bağlı məlumat verir və onun rəyini bilmək istəyir.

M.Bağirov isə öz növbəsində 10 dekabr 1945-ci il tarixdə K.M.Malenkovun məktubuna cavab göndərir. Cavab məktubunda Ermənistanın Dağlıq Qarabağla bağlı irəli sürdüyü bu iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası olmadığı və Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın qədim torpağı olduğu sanballı faktlarla sübut edilirdi. M.Bağirov bildirirdi ki, əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Şuşadan başqa, Yuxarı Qarabağ ərazisi o halda Ermənistana verilə bilər ki, Zəngəzur bölgəsi bütövlüklə Azərbaycana qaytarılsın. Buna isə nə

Moskva, nə də Ermənistan razı olmadı, çünki Türkiyə ilə Azərbaycan hesabına yaradılmış «erməni ərazisi» bununla ləğv edilirdi.

Sovet hakimiyyəti dövründə ilk dəfə olaraq Azərbaycan rəhbərlərindən M.Bağırov itirilmiş tarixi Azərbaycan torpaqları problemini önə gətirir. O, K.M.Malenkova cavab məktubunda bildirir ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistana güzəştə gediləcəyi halda müxtəlif zaman kəsiyində Ermənistana, Gürcüstana və Rusiyaya verilmiş bir çox tarixi Azərbaycan torpaqlarının onun özünə qaytarılmasını qətiyyətlə tələb edir.

M.Bağırov yaxşı bilirdi ki, ermənilər buna razı olmayacaq və həm ermənilərin, həm də havadarlarının – Moskvanın planı pozulacaq. Moskva problemin nə qədər təhlükəli olduğunu anladı. Problemin həllini mümkün hesab etməyən Mərkəz ermənilərin iddialarını rədd etdi. Bununla yanaşı, Moskva Türkiyə ilə sərhəddə ermənilərin mövqeyini möhkəmləndirmək üçün işə başladı. Hələ 1943-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək SSRİ, ABŞ və İngiltərənin iştirakı ilə Tehrandə keçirilən konfransda Sovet-İran məsələsi müzakirə edilərkən ermənilərlə bağlı məsələyə toxunulmuşdur. Belə ki, gələcəkdə «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq arzusunda olan ermənilər konfrans zamanı SSRİ xarici işlər naziri V.Molotova müraciət edib, İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsini xahiş etmişdilər. V.Molotov İ.Stalinin razılığını aldıqdan sonra İranda yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsinə icazə verilmişdi. 1946-cı il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Bu köçürülmə azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqların boşaldılması hesabına həyata keçirilməli idi. Yəni azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından qovulması və onların yaşadıkları əraziyə köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu işə «Daşnaksütyun»

partiyası ilə birlikdə Qriqorian kilsəsi də öz xeyir-duasını vermişdi.

Lakin Molotovun təklifi o zaman Ermənistan KP MK-nın 1-ci katibi Q.H.Harutyunovla Stalinin razılığı gəlməsindən sonra xeyli dəyişdirildi. Qərara alındı ki, köçürüləcək ermənilər Ermənistanda yerləşdirilsinlər, əvəzində isə Ermənistan SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycana köçürülsünlər.

Bununla da Mərkəzin rəhbərliyi və xeyir-duası ilə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki ata-baba torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlandı. Köçürülmənin həyata keçirilməsi 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» qəbul etdiyi 4083 sayılı qərarla rəsmiləşdirildi. Daha sonra SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında» yeni bir qərarı ilə bu prosesin həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün konkret tədbirlər planı hazırlandı. Qərarla göstərilirdi ki, bu, «SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir». Bu qərara görə, 100 min azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə; 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər «könüllülük prinsipinə əsasən» Azərbaycana köçürülməli idi. Qərarın on birinci maddəsində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı onların boşaltdıkları tikililərdən, yaşayış evlərindən xarici ölkələrdən Ermənistan SSR ərazisinə köçürülən erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər. O zaman Ermənistan SSR-də öz ata-baba torpaqlarında 0,5 (yarım) milyondan çox azərbaycanlı yaşayırdı. 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən planlı və mütəşəkkil şəkildə Azərbaycan SSR-ə 1.799 təsərrüfat, 7.747 nəfər azərbaycanlı

köçürülmüşdü. Köçürülmə zorakılığa, təzyiqlərə məruz qalmaqla həyata keçirilirdi. Bu üsulla 1948-ci ildə 429 azərbaycanlı ailəsi (2.834 nəfər) pərakəndə halda Azərbaycana köçürülmüşdü. 1948-ci ilin payızına qədər köçürülənlərin sayı 10.584 nəfərə çatmışdı.

SSRİ NS-nin 1948-ci il martın 10-da qəbul etdiyi qərarla köçürülmə ilə bağlı konkret tədbirlərdən bəhs olunurdu: köçürülən əhali əsas istehsal vasitələrini – kənd təsərrüfatı maşınlarını, avadanlığı, canlı və mexaniki qoşqu vasitələrini, ev heyvanlarını və s. apara bilərdi. Həmçinin SSRİ NS-nin qərarlarından irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də və aprel 14-də xüsusi qərarlar qəbul etmişdi.

Köçürməni qısa müddətdə başa çatdırmaq üçün xüsusi köçkünlər komissiyası yaradılmışdı. Komissiya üzvlərinə göstəriş verilmişdi ki, camaat arasında izahat işi aparsınlar və bu «siyasi» kampaniya tezliklə başa çatdırılsın. Komissiyanın tərkibinə azərbaycanlılardan – Yerevan şəhəri Spandaryan rayon soveti icraiyyə komitəsinin sədri Rza Şeyxzadə, Qarabağ rayon partiya komitəsinin katibi İbiş Abbasov, «Sovet Ermənistanı» qəzetinin redaktoru Rəhim Allahverdiyev, Keşişkənd rayonu partiya komitəsinin 2-ci katibi Əziz Cəfərov və b. daxil idilər.

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR rəhbərləri arasında (respublika əhalisinin rəyi nəzərə alınmadan) əldə olunmuş razılaşmaya görə, 1949-cu ildə 15.713 nəfər (5420 nəfər yazda, 10.293 nəfər isə payızda) və 3818 təsərrüfat köçürülməli idi. Lakin SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR hökumətləri arasında əldə edilmiş razılaşmanı təsdiq etmədi. Mərkəzin rəsmi nümayəndəsi S.Çeremuşin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevdən Ermənistan SSR-dən Azərbaycana əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş 40.000 nəfər azərbaycanlının köçürülməsini tələb etdi.

Azərbaycan hökuməti vəziyyətin çətinliyini görüb Mərkəzi hökumətə – SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini K.M.Malenkova müraciət etdi. Müraciətdə bildirildi ki, bir dəfəyə 40.000 nəfər əhalinin köçürülməsi və yerləşdirilməsi üçün Azərbaycanın imkanı yoxdur. Müraciətdə həm də 1949-1950-ci illər üçün əvvəllər müəyyənləşdirilmiş köçürülmə planlarına yenidən baxılması və «Ermənistan SSR-dən olan azərbaycanlı kolxozçuların və digər əhalinin 10 min nəfərinin 1949-cu ildə, 15 min nəfərinin isə 1950-ci ildə köçürülməsinə icazə verilməsi» xahiş edildi.

Bu məsələdə Azərbaycan rəhbərliyi qətiyyətsizlik göstərirdi. Köçürülməsi nəzərdə tutulan əraziyə Ermənistanın 22 rayonu, əsasən azərbaycanlıların ata-baba torpaqları olan Basarkeçər, Zəngibasar, Noyemberyan, Mikoyan, Dilican, Astarxan, Kirovakan daxil idi. Bu ərazilər azərbaycanlıların yığcam şəkildə yaşadıkları dağlıq və dağətəyi bölgələrdən ibarət idi.

Ermənistan SSR-dən köçürülən azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında və digər rayonlarda yerləşdirilirdilər. Deportasiya edilmiş azərbaycanlılar Kür-Araz ovalığında yaşayan ermənilər tərəfindən təqib olunurdular. Bu cür böhtanlar nəticəsində ermənilər Azərbaycan SSR Şamaxor (Şəmkir) rayonuna deportasiya edilmiş 150 nəfər azərbaycanlının öz təsərrüfatları ilə birlikdə ra-yondan sürgün edilməsinə nail olmuşdular. Ermənilərin Azərbaycanda özbaşınalığına respublika rəhbərinin gözü qarşısında şərait yaradan respublikanın XDİN-də, partiya və sovet orqanlarında rəhbər vəzifə sahibi olan Markaryan, Qriqoryan, Yemelyanov, Borşov və başqaları idi. Onlar deportasiya olunan azərbaycanlıların ermənilərin sıx yaşadıkları Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisində və onun ətraf rayonlarda yerləşdirilməsinə imkan vermiş, M.Bağırova saxta, böhtan xarakterli arayışlar təqdim edirdilər. Respublika Təhlükəsizlik

Nazirliyinin rəhbəri Yemelyanovun hazırlayıb M.Bağirova təqdim etdiyi rəsmi arayışda deportasiya olunan azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən sıxışdırılmaları barədə kollektiv imza ilə göndərdikləri məktub və ərizələri «millətçilik», «siyasi təxribat» kimi xarakterizə edilirdi. Bunlara isə M.Bağrov inanırdı.

Beləliklə, 1949-cu ildə Ermənistan SSR ərazisindən – qədim Qərbi Azərbaycan torpaqlarından 15.276 nəfər adam Şimali Azərbaycana deportasiya edildi. Deportasiya olunanlar Şimali Azərbaycanın Saatlı, Mirbəşir (Tərtər), Göyçay, İmişli, Əli-Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Xaldan, Sabirabad, Jdanov (Beyləqan), Yevlax, Ucar, Bərdə, Gədəbəy rayonlarında yerləşdirildi. Ən çətin, dözülməzi ondan ibarət idi ki, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə dünyaya göz açıb, yaşayan bu əhali indi birdən-birə çox isti olan Kür-Araz ovalığına köçürülürdü.

Sonrakı ildə – 1950-ci il martın 14-də və avqustun 25-də daha 3419 təsərrüfatın və 14.361 nəfər azərbaycanlının Ermənistan SSR-dən Azərbaycana köçürülməsi haqqında Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının hökumətləri birgə qərar qəbul etdilər.

Köçürülənlərin sosial və məişət problemlərinə vaxtında diqqət yetirilmirdi. Bunun nəticəsi idi ki, 1950-ci ildən başlayaraq Kür-Araz ovalığından əhalinin bir hissəsi Ermənistana – öz keçmiş ata-baba yerlərinə qayıtmağa başlamışdı. Deportasiya olunanların digər bir qismi isə Azərbaycan hökumətinə və Mərkəzə şikayət məktubları göndərir və onlara olan diqqətsizlikdən, qeyri-insani münasibətdən söz açırdı. Lakin onların şikayət və tələblərinə cavab verən tapılmırdı. Əksinə, 1950-ci ilin payızında Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycana yeni 2907 təsərrüfat və 12.332 nəfər adam köçürülmüşdü.

Bütün bunlara baxmayaraq, erməni millətçiləri, onların himayədarları SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və

10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarının icra olunması vəziyyətindən narazılıq edirdilər. Nəticədə, onların təkidi ilə 28 fevral 1951-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti «1951-ci ildə köçürülmə planı haqqında» 605 sayılı tam məxfi olan yeni qərar qəbul etməli olmuşdu. Qərarda köçürülmənin sürətləndirilməsi və qısa müddətdə başa çatdırılması öz əksini tapmışdı. Lakin bu qərar da erməniləri təmin etmədi. Çünki erməni millətçilərinin istəyinə rəğmən deportasiya olunanların geriə qayıtması ara vermir, əksinə, artırdı.

1952-1953-cü illərdə Ermənistan SSR ərazisindən daha 3155 təsərrüfat və 1.376 nəfər azərbaycanlı Azərbaycana köçürüldü. Bununla yanaşı geri qayıdanların sayı da artırdı. Bunun başlıca səbəbi Azərbaycanın Kür-Araz ovalığında adi şəraitin olmaması idi.

Dövlət sənədlərində göstərilir ki, 1953-cü ildə köçürülənlərdən 1115 ailə geri qayıtmışdı.

Beləliklə, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR ərazisində yaşayan 150 min nəfər azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından zorla köçürüldü. Bu, mərkəzin və Ermənistan hökumətinin qeyri-insani fəaliyyətindən, qatı millətçilikdən, şovinst münasibətdən başqa bir şey deyildi. Bu, adi insan hüquqlarının kobudcasına pozulması, anti-demokratik hərəkət idi.

Köçürülmə sonrakı illərdə də davam etdi. 1954-1956-cı illərdə 1316 təsərrüfat, 5876 nəfər azərbaycanlı Ermənistandan deportasiya olunmuş, etnik təmizləmənin növbəti mərhələsi keçirilmişdi.

Onu da təəssüflə qeyd edək ki, deportasiya olunanların hər üç nəfərindən biri yeni şəraitə, isti və quru iqlimə, adi məişət təminatı və təhlükəsizliyinə dözə bilməyib, aclıq və xəstəlikdən ölürdü.

Beləliklə, 1948-1956-cı illərdə Stalin-Beriyə-Mikoyan üçlüyünün məkrli, antiazərbaycan siyasəti və M.Bağirovun

qətiyyətsizliyi nəticəsində Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların sayı xeyli azaldı. Vaxtilə Vedi, Keşişkənd rayonlarının əhalisinin etnik tərkibinin 72 faizini azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, deportasiyadan sonra orada cəmi 15-17 faiz azərbaycanlı qalmışdı. Azərbaycanda isə əksinə, ermənilərin sayı artırdı. Azərbaycanın əsas iri şəhərlərində – Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Əli-Bayramlıda, Mingəçevirdə, Daşkəsəndə və s. şəhərlərdə ermənilərin sayının artması ilə yanaşı, erməni gizli təşkilatları yaranırdı.

1948-1956-cı illərdə Ermənistan SSR-dən, öz tarixi torpaqlarından köçürülən azərbaycanlıların bu faciəsi hüquqi cəhətdən 1948-ci ildə BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının qəbul etdiyi qərarın II maddəsinə uyğun olaraq soyqırım və etnik təmizləmə kimi qiymətləndirilməli idi, lakin hələ bu günə qədər buna beynəlxalq miqyasda hüquqi qiymət verilməyib.

80-ci illərin sonunda isə soydaşlarımız Ermənistan SSR-dən sonuncu nəfərinədək zorla qovuldu və ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə sona çatdırıldı.

Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın faciəsinə düzgün qiymət ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən verildi. O, 1997-ci il dekabrın 18-də «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» fərman imzaladı. Bu fərmanla Ermənistan SSR ərazisində azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mürəccə mahiyyəti dünya sivilizasiyasına çatdırıldı.

**«1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların
Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik
torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası**

haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin FƏRMANI

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinst dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə dövlət komissiyası yaradılsın.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 19 dekabr 1997-ci il

3. Müharibənin ağır nəticələri və onların aradan qaldırılması. Azərbaycan iqtisadiyyatı 50-60-cı illərdə

II Dünya savaşı dünya əhalisinin 4/5 hissəsinin yaşadığı 61 ölkəni əhatə etmiş, 22 milyon kvadrat kilometr ərazidə hərbi əməliyyatlar aparılmışdır. Müharibədə iştirak edən ölkələrdə 60 milyondan çox adam həlak oldu. Onun da təxminən 27 milyonu keçmiş SSRİ-nin payına düşdü. Müharibə zamanı (1939-1945-ci illər) Almaniya 13,6 milyon, Polşa 6 milyon, Çin 5 milyon, Yaponiya 2 milyon, Yuqoslaviya 1,7 milyon, Fransa 600 min, İngiltərə 370 min, ABŞ 300 min nəfər adam itirmişdir. II Dünya savaşı bəşəriyyətə 4 trilyon dollara başa gəlmişdi. Müharibədə iştirak edən bütün ölkələrdə məhv edilmiş maddi sərvətlərin ümumi dəyəri 316 milyard dollara bərabər olmuş, bu məbləğin 41 faizi SSRİ-nin payına düşmüşdü.

Müharibə Azərbaycana və onun təsərrüfatına da ağır zərbə vurmuşdu. Müharibə illərində səfərbərliyə alınmış 640 mindən çox adamın 420 minə qədər cəbhədə həlak olmuşdu.

Minlərlə ziyalı, mütəxəssis, ixtisaslı kadr müharibədən qayıtmadı.

1941-1945-ci illərdə Azərbaycan öz milli sərvətlərinin üçdə – bir hissəsindən məhrum edildi. Müharibə zamanı adamlar doğmalarını, yaxınlarını itirmiş, sahibsiz uşaqların, başsız ailələrin sayı artmışdı.

Müharibə dövründə kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində, o cümlədən texniki bitkilər sahəsində istehsalın səviyyəsi aşağı düşmüşdü. Respublikada təkcə pambıq istehsalı 154 min tondan 65 min tona qədər azalmışdı.

Müharibə respublika əhalisinin sayına da ciddi təsir göstərmişdi. Əhalinin 1940-cı ildəki sayı 3304,1 min nəfər idi. Bu rəqəm müharibənin sonuna 17,6 faiz azalmışdı, əmək qabiliyyətli əhalinin sayı kəskin şəkildə aşağı düşmüşdü. Fəhlə və qulluqçuların sayı 1940-cı ildəki 456 min nəfərdən 1945-ci ildə 396 minə enmişdi. Müharibə Azərbaycanın əmək ehtiyatlarının istifadəsinə də mənfi təsir göstərmişdi. Respublikanın xalq təsərrüfatında fəhlə, kolxozçu və qulluqçuların sayı xeyli azalmışdı, yerlərdə işçi qüvvəsi çatışmırdı.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində texniki avadanlığa ehtiyac artmışdı. Müharibə dövründə bir sıra kənd təsərrüfatı texnikası və digər avadanlıqlar istehsal edən müəssisələr profilini dəyişdiyindən, bu sahədə də istehsalın səviyyəsi azalmışdı.

Sənayenin istehsalı, o cümlədən aparıcı sahə olan neft hasilatı və emalı 2,1 dəfə azalmışdı. Kənd təsərrüfatı sahəsində də istehsalın dinamikası aşağı düşmüşdü.

Respublikanın xalq təsərrüfatının bərpa işinə müharibənin gedişində, hələ işğal olunmuş ərazilər azad edilərkən başlanılmışdı. 1945-ci il mayın 26-da SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsi «Silah istehsalının azaldılması ilə əlaqədar olaraq sənayeni yenidən qurmaq sahəsində tədbirlər haqqında»

qərar qəbul etdi. Azərbaycan hökuməti respublika xalq təsərrüfatının, xüsusilə neft sənayesinin bərpa və inkişafı üçün xeyli işlər gördü. Azərbaycanda neft sənayesinin bərpa və inkişaf etdirilməsində Mərkəz də çox maraqlı idi. Odur ki, 1945-ci il mayın 28-də SSRİ DMK «Bakıda neft hasilatını artırmaq tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Bu, hər şeydən əvvəl, mərkəzin Azərbaycanın sərvətlərini acgözlüklə istismar etməsinə yönəldilmişdi.

Mərkəzin Azərbaycan nefti ilə bağlı qəbul etdiyi qərarla neft sənayesini mümkün qədər çox inkişaf etdirməyin (mənimləməyin) proqramı hazırlanmışdı. Müharibədən sonra iş rejimində dəyişiklik oldu. Belə ki, müharibə dövrünün qaydaları, o cümlədən iş vaxtından artıq işləmək ləğv oldu. 8 saatlıq iş rejimi və illik məzuniyyətlər bərpa edildi. 1945-ci il dekabrın 1-dən müharibə illərində istifadə edilməmiş məzuniyyətlərin əvəzi ödənilməyə başlandı.

Respublika sənayesinin aparıcı sahələrindən biri olan maşınqayırma sənayesi bərpa olunmağa başladı. Bu sahədə neft-mədən və yeni neft avadanlıqları istehsalına başlanıldı. 1946-cı ilin əvvəlindən başlayaraq «Azneftmaş» trestinin işi yenidən quruldu və müharibədən əvvəlki istehsal vəziyyəti bərpa olundu, bir sıra yeni növ neft-maşınqayırma avadanlıqlarının buraxılışına başlanıldı.

Neft-maşınqayırma avadanlıqlarının istehsalını artırmaqla yanaşı, təmir və ehtiyat hissələrinin hazırlanmasına diqqət artırıldı. Geoloji kəşfiyyat və quyuların bərpa işi sürətləndirildi. Nəticədə neft hasilatı 1948-ci ildə 4 faiz artdı.

Müharibədən sonrakı 1946-1950-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı dinc quruculuq dövrünün qanunlarına uyğun yenidən quruldu. Artıq 1948-ci ildə sənayedə məhsul istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdı. Fəhlə, kolxozçu və qulluqçuların sayı xeyli artdı. Neft sənayesində yeni texnologiya və texnika tətbiq edilməyə başladı. Müharibədən

sonrakı illərdə SSRİ-nin 80-dən çox zavodu Azərbaycan neft sənayesinin sifarişlərini yerinə yetirirdi. 1946-1950-ci illərdə Hövsan, Qaradağ, Qum adası, Girovdag, Buzovna, Maştağa, Gürgəndəniz, Gəncə (1947-ci il), Umbakı (1948-1950-ci illər), Neft daşları (1950-ci il), Darvin bankası (1950-ci il) və sairə yeni neft-qaz yataqları kəşf edilmiş və sənaye üsulu ilə işləmək üçün istifadəyə verilmişdi. Bu onu göstərirdi ki, Azərbaycanın neft sənayesinin bərpa və inkişaf etdirilməsi SSRİ hökumətinin diqqət mərkəzindədir.

1946-cı ildən başlayaraq respublikanın neft mədənlərində turbin qazma üsulu genişləndirilməyə başladı. 1946-1950-ci illərdə Azərbaycan neft sənayesində yeni texnikanın, üsulların və quyuların istismar işinin sürətləndirilməsi hesabına böyük uğurlar əldə edildi, neft hasilatı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Bu müvəffəqiyyətə 1948-1950-ci illərdə 2800-ə qədər dayanmış quyuların bərpa edilməsinin də böyük təsiri olmuşdu.

Keçmiş Sovet imperiyasının əsas neftçixarma mərkəzi sayılan Azərbaycan artıq müharibədən sonrakı dövrdə bütün ölkənin – SSRİ-nin yanacağa olan tələbatını ödəyə bilmirdi. Bu, Xəzər neft yataqlarının kəşf edilməsi və istifadəyə verilməsini zərurətə çevirdi.

Bir çox mütəxəssislər əsaslandırmağa çalışırdılar ki, Xəzərdə neftçixarma iqtisadi cəhətdən səmərəli ola bilməz. Buna baxmayaraq, 1949-cu ildə dünyada ilk dəfə Azərbaycanda açıq dənizdə neft çıxarılmasına başlanıldı. Beləliklə, Azərbaycan neftçilərinin çox gərgin əməyi nəticəsində onların qazdığı kəşfiyyat quyusu 1949-cu il noyabrın 7-də fontan vurdu.

Dəniz neft yataqlarında qazma işlərini genişləndirmək üçün 1949-cu ildə «Azneft» Birliyi nəzdində «Dəniz qazma» tresti yaradıldı. Həmin il mayın 7-də SSRİ Nazirlər Soveti «Azərbaycan SSR-də dəniz neft yataqlarının kəşfini və işlənməsini üzən vasitələrlə təmin etmək haqqında» qərar qəbul

etdi.

Daha sonra dəniz mədənlərinin yaradılması və inkişafında «Azərbaycan SSR-də dəniz neft yataqlarının kəşfi və işlənməsi üzrə işlərin təşkilini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» SSRİ Nazirlər Sovetinin 1949-cü il 31 oktyabr tarixli yeni qərarı qəbul edildi. Bu qərardan sonra dəniz neft yataqlarının işlənməsini gücləndirmək və bu işə rəhbərliyi yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1950-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə yeni neft Birliyi – «Azərdənizneft» yaradıldı. Bundan əlavə, dünyada ilk dəfə olaraq açıq dənizdə neft-mədən estakadalarından istifadə olunmağa başlandı. Artıq 1948-ci ildə tikintisinə başlanılmış estakadanın uzunluğu 1950-ci ildə 18,9 km-ə çatdı. Nəticədə qısa müddətdə neft hasilatı 1,4 dəfə artdı. Neft hasilatı artıqca neft emalı sənaye-yeni də inkişaf edirdi. Neft emalı zavodları yeniləşdirilir, yeni texnologiya tətbiq edilirdi.

Bakıda elektrik təmiri və 1949-cü ildə Binəqədi boru təmiri zavodlarının da tikilib istifadəyə verilməsi neft mədənlərinin istismar-qaldırıcı mexanizmlər ilə təmin edilməsində mühüm rol oynadı.

Neft sənayesinin inkişafı Azərbaycanda digər əlaqədar sənaye sahələrinin, o cümlədən maşınqayırma, kimya sənayesinin də inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Maşınqayırma sənayesi inkişaf etdikcə, onun yeni istehsal sahələri yaranır, istehsal gücü artırıldı. 1946-1950-ci illərdə neft maşınqayırma zavodları 438 növ yeni maşın, mexanizm və yeni avadanlıqlar istehsal etmişdi. 1947-ci ildə Bakı elektrik maşınqayırma zavodu, Bakı diyircəklər zavodu, yeni cihazqayırma və elektromexanika məmulatı zavodu tikilib istifadəyə verilmişdi.

1946-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda elektrik enerjisinin istehsalına olan tələbatı ödəmək üçün mühüm işlər görülmüşdü. İlk növbədə, enerji sisteminin işi yenidən quruldu, yeni enerji istehsalı yaradıldı. O cümlədən, Sumqayıt İstilik

Elektrik Stansiyasının istehsal gücü xeyli artırıldı.

SSRİ XKS-in 1945-ci il mayın 6-da qəbul etdiyi qərara uyğun olaraq Mingəçevir SES-in tikintisi bərpa edildi. Su qovşağının əsas obyektlərinin tikintisini sürətləndirmək məqsədilə 1948-ci ildə «Mingəçevir-SES tikinti» idarəsi yaradıldı. Bu idarə Mingəçevir SES-in tikintisinin qısa müddətdə başa çatdırılmasında mühüm rol oynadı.

1946-1950-ci bərpa illərində Azərbaycanda sənayenin digər sahələri – tikinti materialları, yüngül, toxuculuq, yeyinti və yerli sənaye bərpa olunur, quruculuq işləri sürətlə inkişaf etdirilirdi. Yüngül və toxuculuq sənayesinə vəsait qoyuluşu xeyli artırılmış, onların yeni texnika və texnologiya ilə təchiz edilməsi genişləndirilmişdi. Nəticədə əsas istehlak mallarının istehsalı 1950-ci ildə müharibədən əvvəlki səviyyəni ötüb keçmişdi.

1946-1950-ci illərdə respublikada iqtisadiyyatın mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsi sahəsində də uğurlu işlər görülmüşdü. ÜİK(b) P MK-nın 1947-ci il fevral Plenumu «Müharibədən sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatını yüksəltmək tədbirləri haqqında» məsələ müzakirə etmiş və müvafiq qərar qəbul edilmişdi. Qərardan irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsinin nəticəsi kimi Azərbaycanın kənd təsərrüfatının istehsalat-texniki bazası xeyli möhkəmləndirildi. Respublika kənd təsərrüfatına qoyulan əsaslı vəsait artırıldı.

1946-1950-ci illərdə Azərbaycana 4200 traktor, 273 taxıl kombaynı və çoxlu miqdarda digər kənd təsərrüfatı maşını gətirilmişdi. Bu texnikanın sayı durmadan artırılırdı. Xüsusilə, MTS-lərin şəbəkəsi genişlənmiş, 12 MTS və 3 maşın – heyvandarlıq stansiyası təşkil olunmuşdu.

Bərpa illərində suvarma sistemi, irriqasiya tikintisi genişləndirildi. Kür-Araz ovalığında, Samur-Dəvəçi kanalı zonasında və respublikanın digər regionlarında suvarma işini yaxşılaşdırmaq üçün mühüm tədbirlər görüldü.

Kənd təsərrüfatının inkişafında koxozların təşkilat-təsərrüfatca möhkəmləndirilməsi sahəsində də əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi. «Kolxozlarda kənd təsərrüfatı arteli Nizamnaməsinin pozuntularını ləğv etmək tədbirləri haqqında» SSRİ XKS və ÜİK(b) P MK-nın 1946-cı il 19 sentyabr tarixli qərarının respublikada həyata keçirilməsi nəticəsində kolxozların ictimai mülkiyyətini möhkəmləndirmək, torpaqdan istifadəni yaxşılaşdırmaq, işin və əməyin səmərəliliyini artırmaq, kənd təsərrüfatının ictimai mülkiyyətini daha da inkişaf etdirmək, kolxozçuların əmək fəallığını artırmaq mümkün olmuşdu.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi və koxozçuların təşkilat-təsərrüfatca möhkəmləndirilməsində SSRİ Nazirlər Sovetinin «Xırda kolxozların iriləşdirilməsi haqqında» 1950-ci il 7 iyun tarixli qərarının da əhəmiyyəti az olmamışdı. Artıq 1950-ci ilin sonunda respublikanın kənd təsərrüfatında kolxozlarla yanaşı, sovxozlar da meydana gəlirdi. Respublikada 3136 artel, 1615 kolxoz və 46 sovxoz var idi. Kolxozların iriləşdirilməsi nəticəsində onların sayı azalaraq 1951-ci ildə 1359-a enmişdi.

1947-ci ildə dövlətin kolxozlara münasibəti dinc dövrə uyğunlaşdırılmamış qalırdı. MTS-lər bərpa olunsa da, onların işi yaxşı təşkil olunmamışdı.

Müharibədən sonra tikinti işləri yenidən qurulurdu. Bu işlərini icra etmək üçün fəaliyyətdə olan «Azərneftzavodtikinti», «Qafqazneftenerjistikinti» kimi iri tikinti təşkilatları ilə yanaşı, «Mingəçevirtikinti», «Daşkəsənfiliztikinti», «Kür-Arazsutikinti», «Bakı tikinti-quraşdırma» trestləri, «Azneftdəniztikinti» və digər tikinti təşkilatları işə salınmışdı.

Müharibədən sonrakı dövrdə Zaqafqaziyada ən böyük Daşkəsən dəmir filizi yatağı əsasında filiz-mədən sənayesi yaradılmağa başlandı. Burada əmək məhsuldarlığının

artmasında mühüm rol oynayan Daşkəsən dəmir mədəninin əsası qoyuldu. Müharibə ilə əlaqədar tikintisi dayandırılmış Daşkəsən mədəninin tikintisi bərpa edildi.

Azərbaycanda nəqliyyat və rabitə sahələri də inkişafa başladı. 1945-ci ildə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə ayrıca Azərbaycan Dəmiryol İdarəsi təşkil olundu. Bu da Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini birləşdirən dəmiryol şəbəkəsinin genişləndirilməsində, əhalinin nəqliyyat vasitələrinə olan ehtiyacının təmin edilməsində az rol oynamamışdı.

1946-1950-ci illərdə respublika daxilində su, avtomobil və hava nəqliyyatı da xeyli inkişaf etmişdi. Onların texniki təchizatı yaxşılaşmışdı ki, bu da yük dövriyyəsinə və sərnişin daşımalarına artırmağa imkan vermişdi.

Rabitə müəssisələrinin şəbəkəsi, poçt mübadiləsi genişləndirildi. Teleqraf-telefon rabitəsi yenidən quruldu.

Beləliklə, 1946-1950-ci illərdə Azərbaycanın xalq təsərrüfatında bərpa işləri, əsasən, başa çatdırıldı, sənaye və kənd təsərrüfatı işləri dinc dövrə uyğun olaraq yenidən quruldu, tikinti, nəqliyyat, rabitənin texniki səviyyəsi yüksəldildi. Sənayenin ümumi məhsulu 78 faiz artdı.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafı nəticəsində neft hasilatı 28, qaz çıxarılması isə 26 faiz çoxaldı. Neft emalı zavodlarının istehsal gücü artırıldı. Neft emalının həcmi 1,3, bütün əlvan neft məhsullarının həcmi 14 dəfə, aviasiya benzin növləri 7,5, dizel yanacağı 6,5, bütün növ yağların istehsalı isə 1,75 dəfə çoxaldı.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri genişləndirildi. Ümumi məhsulun istehsalı 1950-ci ildə 1946-cı ilə nisbətən 32 faiz çox oldu.

Heyvandarlıqda irəliləyişlər baş verdi. Bütünlükdə isə maldarlığa münasibət o qədər də yaxşı deyildi. Heyvandarlığın inkişafında kolxoz və sovxozların imkanlarından tam istifadə

olunmurdu.

Respublikada tikinti-quraşdırma işləri genişləndirilmiş, tikinti təşkilatlarının texniki və maddi bazası inkişaf etmişdi. Bununla yanaşı, ixtisaslı kadrlar çatışmırdı. Mədəni-maarif, tibb ocaqlarının tikintisi, abadlaşdırma işləri ləng gedirdi. Nəqliyyat, rabitə sistemində xeyli uğurlar əldə olundu.

XX yüzilliyin 50-60-cı illərində Azərbaycan keçmiş Sovetlər Birliyinin tərkibində olduğundan ölkənin xalq təsərrüfatı da mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunurdu. O vaxt Azərbaycanda xalq təsərrüfatının bütün sahə strukturlarının yaradılması, planlaşdırılması və idarə edilməsi mərkəzin qərarı ilə nizamlanırdı.

1955-ci ilin iyulunda Sov. İKP Mərkəzi Komitəsi istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltməyə dair xüsusi proqram qəbul etdi. Xalq təsərrüfatının idarə edilməsi yenidən qurulmağa başladı. 1956-cı ilin mayında Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə xalq təsərrüfatının idarə olunmasında müttəfiq respublikaların rolu artırıldı. Əsaslı tikinti, maddi-texniki təchizat, əmək məhsuldarlığı, məhsulun maya dəyəri və satışı, habelə maliyyə məsələləri ilə indi respublikalar özləri məşğul olmağa başladılar. Kənd təsərrüfatı idarələri ləğv edildi.

Sov. İKP MK-nın 1957-ci il fevral plenumunun və SSRİ Ali Sovetinin həmin ilin mayında keçirilən sessiyasının qərarlarına əsasən, sənaye və tikintinin idarə olunması yenidən qurulmağa başladı. Təsərrüfat nazirlikləri ləğv edildi. Operativ idarəçiliyin mərkəzdən yerlərə verilməsi üçün iqtisadi rayonlarda Xalq Təsərrüfatı Şurası yaradıldı və 400-dən çox sənaye müəssisəsi onun ixtiyarına verildi. Sənaye məhsulunun, demək olar ki, hamısı respublikaya təbə olan müəssisələrdə istehsal olunurdu. SSRİ Ali Sovetinin 1958-ci il 31 mart tarixli qanununa əsasən, MTS ləğv olunmuş, onların texnikası kolxozlara satılmışdı. Bu, təsərrüfatların iqtisadi vəziyyətini

xeyli pisləşdirmişdi.

1955-ci ildə istehsal vasitələri istehsalı 1950-ci il səviyyəsindən beşinci beşillik planda nəzərdə tutulan 80 faiz əvəzinə, 84 faiz olmuşdu. Xam və dincə qoyulmuş torpaqlardan müvəffəqiyyətlə istifadə edilirdi. Taxıl istehsalı 1954-cü ildəkindən 135 mln. pud artıq istehsal edilmişdi. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı və tədarükü artmışdı. Ağır sənaye-yenin və kənd təsərrüfatının əldə edilmiş artımı yüngül sənayenin və yeyinti sənayesinin müvəffəqiyyətlə inkişafı üçün, zəhmətkeşlərin maddi rifahının və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün möhkəm təməl yaratmışdı.

1954-1955-ci illərdə respublikaların, demək olar ki, bütün sənaye sahələri dövlət plan və tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təmin etmişdi. 1955-ci ilə nisbətən 1957-ci ildə sənayenin ümumi məhsul istehsalı 43,5 faiz artmışdı.

Respublikada sənayenin əsas sahəsi olan neft sənayesi ilə yanaşı, qara və əlvan metal sənayesi, kimya sənayesi, enerji istehsalı sənayesi də sürətlə inkişaf etmişdi.

Ağır sənayenin inkişaf etdirilməsi ilə bərabər, yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafına da böyük diqqət verilmirdi. Mingəçevirdə iri toxuculuq kombinatı, Bakıda kamvol fabriki və digər yerlərdə bir sıra müəssisələr tikilmişdi.

1956-cı ildə ümumi sənaye məhsulu 1954-cü ilə nisbətən 7, 1955-ci ilə nisbətən 13,5 faiz artmışdı. Plandan əlavə 259,7 mln. manatlıq məhsul verilmişdi. Respublikada 1913-cü ildəkindən 13,7 dəfə artıq sənaye məhsulu buraxılmışdı. Prokat istehsalı 5,5 dəfə, elektrik enerjisi istehsalı 6 faiz, açıq neft məhsulları istehsalı 17 faiz və etil spirti istehsalı 56 faiz artmışdı. Elektrik enerjisi istehsalı üst-üstə Türkiyə, İran, Pakistan, Əfqanıstanda istehsal edilən elektrik enerjisindən təqribən bir dəfə yarım və Rusiyada istehsal edilən elektrik enerjisindən 2,5 dəfə artıq idi.

Sov.İKP MK fevral plenumunun və SSRİ Ali Soveti

yeddinci sessiyasının qərarlarına uyğun olaraq 1957-ci ilin iyulunda Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası təşkil edilmişdi. Ləğv edilən ittifaq - respublika və respublika nazirliklərinin bütün müəssisələri respublika Xalq Təsərrüfatı Şurasına verilmişdi. Xalq Təsərrüfatı Şurasının ixtiyarında 381 müəssisə vardı ki, bundan 269-u sənaye müəssisələri idi.

Respublikada bir sıra yeni istifadə qurğuları, Sumqayıt boru-prokat zavodunda prokat sexi, Sumqayıt sintetik kauçuk zavodunda kauçuk bölməsi və s. işə salınmışdı. Kirovabad (Gəncə) alüminium oksidi zavodunun, zəylik alunit mədəninin, Bakı Şin zavodunun tikilməsinə başlanmışdı. Respublikada elektrotexnika malları istehsal edən dörd ixtisaslaşdırılmış zavod və elektrotexnika sənaye elmi-tədqiqat institutu təşkil edilmişdi.

Ağır sənayenin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, yüngül sənayenin və yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsinə çox fikir verilirdi. Mingəçevir şəhərində böyük toxuculuq kombinatı, Bakıda kamvol fabriki, Əli-Bayramlı rayonunda yağ kombinatı və bir sıra başqa müəssisələr tikilmişdi. İstehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, qabaqcıl təcrübənin tətbiq edilməsi, istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi nəticəsində iki il ərzində ümumən bütün respublika sənayesində əmək məhsuldarlığı planı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdi. 1957-ci ildə əmək məhsuldarlığı 1955-ci ilə nisbətən 12 faiz artmışdı.

50-ci illərin ortalarından başlayaraq SSRİ-nin əsas neftçixarma mərkəzi sayılan Azərbaycan bütün ölkənin neft məhsullarına olan ehtiyatını ödəyə bilmirdi. Buna görə də, Xəzər neft yataqlarının aşkar edilməsinə başlandı. Bu isə Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında çox böyük hadisə oldu.

Dəniz neft yataqlarının istismarı üçün «Azneft» Birliyi nəzdində «Dəniz qazma» tresti yaradıldı.

Girovdağ, Qaradağ, Zəyli, Mişovdağ kimi neft və qaz

yataqlarının kəşf edilməsi, sənaye miqyasında işlədilməyə başlanması, habelə «Neft Daşları», «Palçıqtəpə» sahələrində neft yataqlarının tapılması neft çıxarılmasını artırmaq işində çox böyük rol oynamışdı. Bütün bunlar respublikada neft və qazın sənaye ehtiyatlarını xeyli artırmışdı.

Qeyd olunan nəticələrin əldə olunmasında 1949-cu il mayın 7-də «Azərbaycan SSR-də dəniz neft yataqlarının kəşfini və işlənməsini üzən vasitələrlə təmin etmək haqqında», dəniz mədənlərinin yaradılması və inkişafında «Azərbaycan SSR-də dəniz neft yataqlarının kəşfi və işlənməsi üzrə işlərin təşkilini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» 1949-cu il oktyabrın 31-də SSRİ Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarların, həmçinin 1950-ci ildə SSRİ hökumətinin qərarı ilə yeni neft Birliyinin - «Azərdənizneft»in yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti oldu.

Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında 1953-cü ildə neftçixarma sənayesinə rəhbərlik edən üç birliyin – «Azdənizneft», «Azneftkəşfiyyat» və «Azneft» Birliyində birləşdirilməsinin, 1954-cü ildə isə Azərbaycan SSR Neft Sənayesi Nazirliyinin yaradılmasının çox böyük əhəmiyyəti oldu.

1954-cü il iyunun 9-da SSRİ Nazirlər Sovetinin «SSRİ neft sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsinə dair tədbirlər haqqında» qəbul etdiyi qərara uyğun olaraq, əsas diqqət SSRİ-nin yeni neft rayonlarının yaradılmasına yönəldildiyi halda, Azərbaycan neft sənayesinə diqqət azaldı və Azərbaycan neft hasilatı üzrə SSRİ-nin ən perspektivsiz rayonları sırasına daxil edildi.

Görülmüş tədbirlər nəticəsində 50-ci illərdə Xəzər dənizində neft sahələrinin aşkar edilməsi və işlənməsi xeyli sürətləndi. Darwin bankası, Cilov adası, Neft daşlarının şimal-şərq hissəsi, Qum adası və digər neftli yataqların istismarına başlandı ki, bu da dənizdə neft hasilatının sürətlə artmasına səbəb oldu. 1960-cı ildə neft hasilatı 17,8 mln. ton təşkil

etmişdir.

60-cı illərdə respublika sənayesində aparıcı sahələrdən biri neft-maşınqayırma sənayesi idi. Bu sahədə xeyli irəliləyişlər baş vermişdi. Azərbaycan maşınqayırma sənayesi öz məhsullarını təkcə respublikaya deyil, həmçinin bütün SSRİ-yə ixrac edirdi.

Respublikada maşınqayırmanın yeni sahələri meydana gəlmişdi. 1954-cü ildə «Mingəçevir kəndmaş» kənd təsərrüfatı maşınqayırma zavodu işə salındı. 50-ci illərdə Bakıda güclü ekskavator təmir zavodu, elektrotexnika sənayesinin «Azərkabel» zavodu, «Azərneftkəşfiyyat» təmir-mexaniki zavodu bazasında «Bakıqazaparat» zavodu, Bakı elektrik təmiri zavodu, Mingəçevir SES-in birinci növbəsi işə salındı.

50-60-cı illərdə Azərbaycanda enerji istehsalı, əhalinin enerjiyə olan təminatı xeyli gücləndi. 1954-cü ildə Şüvəlanda «Şimal» DRES fəaliyyətə başladı. 1959-cu ildə Əli-Bayramlıda yeni istilik-elektrik stansiyası istismara verildi.

Respublikada ilk dəfə 20 kilovatlq Mingəçevir-Xırdalan elektrik xətti çəkildi. 60-cı illərdə respublikada kimya sənayesi daha sürətlə inkişaf edirdi. 1952-ci ildə katalizator fabriki, 1953-cü ildə Yeni Bakı neftayırma zavodu, Sumqayıt sintetik kauçuk zavodunun işə salınması ilə neft-kimya sənayesinin əsası qoyuldu və inkişaf etdirildi. 1958-ci ildə kimya və neft-kimya sənayesinin ümumi məhsulunun həcmi 1950-ci ilə nisbətən 8,9 dəfə artmışdı.

XX yüzilliyin 60-cı illəri filiz-mədən sənayesinin inkişafı ilə əlamətdar olmuşdur. 1954-cü ildə Daşkəsən dəmir mədəninin tikintisi başa çatdırıldığı vaxtdan respublikanın iqtisadiyyatında filiz-mədən sənayesi mühüm rol oynamağa başladı.

Daşkəsən dəmir mədəninin işə salınması, elektrik dəmir yolunun çəkilməsi, zəylik-alunit yatağının alüminium filizindən istifadə etməyə imkan yaratdı. Yeni metallurgiya müəssisələri

istifadəyə verildi. Sumqayıt boru-prokat zavodu ilk məhsul istehsal etdi, iki marten sobası istifadəyə verildi.

1958-1959-cu illərdə qazlı-neftli Zirə yatağının kəşfi və sənaye miqyasında işlənməsi ilə respublikada qaz sənayesi əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdi. 60-cı illərin əvvəllərində Bakı-Tbilisi-Yerevan magistral qaz kəmərinin tikintisi başa çatdırıldı.

Respublikada energetika bazası iki il ərzində xeyli genişlənməmişdi. Mingəçevir su elektrik stansiyasının altı aqreqatının hamısı işə salınmış, Şimal dövlət rayon elektrik stansiyasının birinci növbəsi istifadəyə verilmişdi. Elektrik stansiyalarının gücü 1920-ci ildəkinə nisbətən 1958-ci ildə 40 dəfə, elektrik enerjisi istehsalı 50 dəfə artmışdı. Elektrik enerjisi istehsalının artması nəticəsində 1958-ci ildə respublikada əhalinin hər nəfərinə 1600 kilovat-saat elektrik enerjisi düşmüşdü.

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1954-cü il iyulun 13-də «1955-1960-cı illərdə Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında», 1957-ci ilin iyulunda «Azərbaycan SSR-in dağlıq, dağətəyi və sərhəd rayonları kolxozlarına kömək göstərmək haqqında» qəbul etdiyi qərarları Azərbaycanın kənd təsərrüfatında mövcud olan bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamış, ilk növbədə, kənd təsərrüfatına vəsait qoyuluşu xeyli artırılmışdı.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində kolxozların maddi-texniki bazası xeyli möhkəmləndi, onların birləşdirilməsi hesabına daha iri, genişləndirilmiş təsərrüfatlar yaradıldı. Belə ki, 1950-ci ildə Azərbaycanda 1615 kolxoz var idisə, onların birləşdirilməsi hesabına bu rəqəm 992-yə endi.

50-60-cı illərdə Azərbaycanda kolxoz quruculuğu ilə yanaşı, sovxoz quruculuğu da inkişaf etdirilirdi. Sovxozların sayı 1950-ci ildə 46-dan 1970-ci ildə 406-ya çatdırılmışdı.

Kənd təsərrüfatının bir sıra sahələrində müvəffəqiyyətlər əldə edilsə də, pambıqçılıq sahəsində görülən tədbirlər istənilən nəticəni verməmişdi. Pambıq istehsalı azalmış, dənli bitkilər sahəsində müvəffəqiyyətlər 1955-1956-cı illərdə xeyli aşağı düşmüşdü, məhsul yığımı 1954-cü ildəkindən az olmuş, hər hektardan götürülən məhsul 2,5 sentner azaldılmışdı.

Respublikanın Qazax, Şəmkir, Ağstafa, Tovuz kimi çox məhsul götürən rayonlarında da pambığın məhsuldarlığı xeyli aşağı düşmüşdü.

Respublikada dənli bitkilər əkinində qarğıdalı əsas yer tuturdu. 1953-cü ildə 105 min hektar qarğıdalı əkilirdi, 1958-ci ildə 109 min hektar qarğıdalı əkilmişdi. Bu sahədə Zaqatala, Balakən, Qax, Lənkəran, Nuxa rayonları müsbət nailiyyətlər əldə etmişdilər.

1957-ci ildə respublikada 11231 min hektar əkin sahəsinin 781 min hektarı, yəni 64 faizi dənli bitkilərdən ibarət idi. Taxıl təsərrüfatı əkin sahəsinə görə respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalında əsas yer tuturdu. Bütün əkin sahələrinin 66 faizində taxıl əkilirdi.

Kənd təsərrüfatının başqa sahələri olan tütün, çay, tərəvəz məhsulları istehsalı da artmışdı. Respublikada tərəvəz-bostan bitkilərinin yetişdirilməsinə də xüsusi fikir verilirdi. 1958-ci ildə tərəvəz-bostan bitkilərinin əkin sahəsi 1953-cü ilə nisbətən 42 faiz artmışdı. 1955-ci ildə ümumi tərəvəz məhsulu 1950-ci ildəki 67 min tona qarşı 123,1 min ton olmuş, təqribən 2 dəfə artmışdı.

Respublikada heyvandarlığı inkişaf etdirmək və mal-qaranın məhsuldarlığını yüksəltmək üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdü. Heyvandarlıqda süd və ət məhsuldarlığı artmışdı. 1957-ci ildə kolxozlarda 778 min ton, yəni hər inəkdən 787 kiloqram süd sağılmışdı.

Respublikanın kolxoz və sovxozları qoyunçuluğu hər vasitə ilə inkişaf etdirmək və yun istehsalını artırmaq haqqında

Nazirlər Sovetinin qərarını yerinə yetirərək qoyunçuluğu inkişaf etdirmək və onun məhsuldarlığını artırmaq sahəsində bir sıra tədbirlər görmüşdü. Respublikada təqribən 4 mln. baş, o cümlədən kolxozlarda 30345 min baş qoyun var idi.

Mal-qaraya baxılması, onun yemlənməsi və saxlanması işinə, heyvandarlıq üçün yem bazası yaradılmasına, çox qiymətli yem bitkisi olan qarğıdalının yayılmasına çox diqqətlə yanaşılmış, onun inkişafı üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdü.

Respublikanın sənaye və tikinti təşkilatları da müsbət nəticələr əldə etmişdi. Respublika sənayesi elə bir səviyyəyə çatmışdı ki, bir çox məhsullar xaricə ixrac edilirdi.

1962-ci ildən başlayaraq sənaye sahələrində, o cümlədən neft sənayesində gerilik özünü göstərməyə başlamışdı. Düzgün olmayan iqtisadi siyasət ona gətirib çıxarmışdı ki, respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında nöqsanlar və çətinliklər yaranmış, həllini gözləyən problemlərin yığımı əmələ gəlmişdi.

1964-cü ildən başlayaraq, neftçıxarmada, ilk növbədə geoloji kəşfiyyat və qazma sahələrində işlərin yarıtmaz təşkili üzə çıxmışdı. Bu problemlərin həlli ilə bağlı görülən tədbirlər də heç bir nəticə verməmişdi.

1965-ci ilin sentyabrında respublika sənayesinin idarə olunmasının yaxşılaşdırılmasına, planlaşmanın təkmilləşdirilməsinə və iqtisadi amillərin rolunun gücləndirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər; sahə nazirliklərinin təşkili; planlaşdırmanın elmi əsaslarının yüksəldilməsi və digər iqtisadi amillər də uğursuzluqla nəticələndi.

XX əsrin 60-cı illərində iqtisadiyyatın ən aparıcı sahələrindən biri kimi, kənd təsərrüfatı sahəsində əsas vəzifə kolxozları təşkilat-təsərrüfatca möhkəmləndirməkdən, elektricləşdirməkdən, kolxoz və sovxozlarda aqrotexniki və suvarma sistemini və onun xidmətini yaxşılaşdırmaqdan ibarət idi. 50-ci illərin sonunda respublikada hakimiyyətə gələn yeni qüvvələrin qeyri-mütəsəkkil, düşünlülməmiş, reallıqdan uzaq

iqtisadi siyasəti respublikanın sosial-iqtisadi həyatında böhranlı vəziyyət yaratdı. Vəziyyətdən çıxmaq üçün cəhdlər göstərilə də, bunlar bir nəticə vermədi.

XX yüzilliyin 60-cı illərinin sonunda, demək olar ki, bütün mikroiqtisadi və digər istehsal göstəricilərinə görə, Azərbaycan keçmiş ittifaqın bütün müttəfiq respublikaları içərisində sonuncu pillədə dururdu.

1969-cü ilin iyul plenumunda V.Axundovun fəaliyyəti tənqid olundu və o, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsindən azad edildi, plenum H.Ə.Əliyevi Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçdi. H.Ə.Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövründə – 1969-1982-ci illərdə respublikanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi.

4. 1946-60-cı illərdə respublikanın sosial-mədəni həyatı

50-60-cı illərdə respublikamızda sosial və mədəni quruculuğun bütün sahələrində xeyli nailiyyətlər əldə edilmiş, yeni sosial və mədəniyyət sahələri yaradılmışdı. Elmdə, təhsildə, incəsənətdə və sosial siyasətdə bir sıra yeniliklər edilmişdi. İqtisadiyyatda baş verən müsbət dəyişikliklər əhəlinin sosial tərkibinə, istehlak tələblərinin ödənilməsi səviyyəsinə təsir göstərmişdi. 60-cı illərin sonunda əhəlinin sayı artaraq 5 milyon ötüb keçmişdi. 70-ci illərin əvvəllərində isə bu rəqəm 5.117 mln. nəfər olmuşdu. Elmi nailiyyətlərin istehsalata tətbiqi, savadlı, universal kadrların hazırlanması, iqtisadi strukturların elmi prinsiplər üzrə qurulması və inkişaf etdirilməsi sosial mədəniyyət sahəsində siyasətin başlıca tələbləridir. İnsanların sağlamlığının qorunması, onların həyatının və əməyinin mühafizəsi sosial siyasətin başlıca şərtlərindəndir. Bəhs etdiyimiz dövrdə respublikada təhsil və

maarif sahəsində ciddi irəliləyişlər baş vermiş, bu sahənin inkişafı yeni mərhələyə daxil olmuşdu. Təhsilin səmərəli inkişafı gənc nəslin təlim və tərbiyəsi sahəsində başlıca əhəmiyyətə malikdir. Həmin dövrdə dövlət və hökumət orqanları öz fəaliyyətlərində bu sahənin hərtərəfli inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdi. Respublikada məktəblərin sayı xeyli artmış, onların tədris, maddi bazası yaxşılaşmışdı. Respublikanın 15 ali məktəbində 92 ixtisas üzrə 34 mindən artıq tələbə oxuyurdu.

Ali məktəblər hər il 5000-ə qədər mütəxəssis buraxırdı. Respublikada 76 elmi-tədqiqat idarəsi, təqribən, 5000 elmi işçi, o cümlədən 162 elmlər doktoru, 1664 elmlər namizədi vardı. Şərqsünaslığı daha da inkişaf etdirmək, şərq xalqlarının tarixini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını öyrənmək üçün Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yanında Şərqsünaslıq İnstitutu yaradılmışdı. Neft-kimya, neft emalı, energetika, fizika, riyaziyyat, mexanika və başqa elm sahələrində müsbət nəticələr əldə edilmişdi.

50-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycanda çoxlu yeddiillik və onillik musiqi məktəbləri, Dövlət Konservatoriyası və Bəstəkarlar İttifaqı yaradılmışdı. Həmin dövrdə Azərbaycanda (1956-cı ildə) komediya teatri bərpa edilmiş və 1958-ci ilə qədər 11 tamaşa göstərilmişdi. Azərbaycanın musiqi incəsənətinin xəzinəsi daha bir görkəmli əsərlə - bəstəkar Qara Qarayevin «İldırım yollarla» baleti ilə zənginləşmişdi. Fikrət Əmirovun «Sevil» operasını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu illərdə mətbuatda milli dəyərlərə uyğun inkişafa diqqət xeyli artmışdı. Respublikada 160 min nüsxə ilə 18 jurnal, 175 min nüsxə ilə 111 respublika, vilayət, şəhər, rayon qəzeti və çoxtirajlı qəzet nəşr edilmişdi. 1958-ci ilin yanvar ayından başlayaraq «Bakı» axşam qəzeti çıxmağa başladı. Həmin qəzetdən sonra «Göyərçin» jurnalı çapdan çıxdı.

Azərbaycan tarixinin tədrisinə ayrılan saatların miq-darı

artırılmalı, eyni zamanda, ali məktəblərdə, texnikomlarda və başqa orta ixtisas məktəblərində tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və bütün tədris-tərbiyə işinin kökündən yaxşılaşdırılmasına nail olunmalı, həm də tələbələrin tədris-istehsalat təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət verilməli və bu sahədə ciddi tədbirlər görülməli idi. Respublikanın ali məktəblərində 2088 nəfər elmi-pedaqoji işçi vardı. Respublikanın elmi-tədqiqat idarələrində və ali məktəblərində 4304 nəfər elmi işçi, o cümlədən 162 nəfər elmlər doktoru, 1476 nəfər elmlər namizədi işləyirdi. Elmlər Akademiyasının 22 nəfər həqiqi üzvü, 13 nəfər müxbir üzvü var idi. Akademiyanın elmi idarələrinin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdü. 1954-cü ildə Akademiya şəhərciyi tikilməyə başlamışdı. Elmlər Akademiyasının institutları bir sıra elmi problemlər işləyib hazırlamış, çoxlu elmi əsərlər və monoqrafiyalar, o cümlədən Geologiya, Torpaq, Azərbaycanın heyvanat aləminə dair əsərlərini nəşr etdirmişdilər. Azərbaycanda hər cür təhsil növü ilə 750 mindən artıq adam əhatə olunmuşdu. Fəhlə və kəndli gənclər, habelə yaşlılar məktəblərə daxil olmaqla ümumtəhsil məktəblərində oxuyanların sayı 1958-1959-cu dərslər ilində 1957-ci ilə nisbətən 18 min nəfərdən çox artmışdı. Respublikada orta məktəblərin sayı 77 ədəd çoxalmışdı. Ali və orta ixtisas məktəblərində 63 min tələbə oxuyurdu. 1958-ci ilin payızında ali məktəblərin gündüz şöbələrinə qəbul edilmiş tələbələrin 23 faizini orta məktəbi qurtardıqdan sonra əməli iş stajı olan şəxslər təşkil edirdi. 1958-ci ildə Azərbaycanda mədəni-maarif ocaqları şəbəkəsi genişlənmiş, klubların sayı 22 ədəd və yaxud 2 faiz, kütləvi kitabxanaların sayı 88 ədəd, yaxud 10 faiz artmışdı. Respublikada səhiyyənin, əhaliyə tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması üçün mühüm tədbirlər görülmüşdü. Səhiyyənin təşkilinin müxtəlif səmərəli formalarından istifadə olunmuşdu. Xəstəxanaların, poliklinikaların, tibb

məntəqələrinin işi qaydaya salınmış, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə dövlət idarəetmə orqanları daha yaxından kömək göstərmişdi. Respublikada səhiyyə büdcəsi 28,5 faiz artmışdı. Respublikada 479 xəstəxana, 666 ambulatoriya və poliklinika, 305 həkim və feldşer məntəqəsi, 74 sanatoriya və istirahət evi vardı. Kənd yerlərində tibbi xidməti yaxşılaşdırmaq üçün bu dövrdə respublikanın rayonlarına 518 həkim, 3000 nəfər orta tibb işçisi göndərilmişdi. 1500 nəfərə qədər həkim, 19 min nəfərdən çox orta tibb işçisi əhaliyə tibbi xidmət göstərirdi. XX yüzilliyin 50-60-cı illərində respublikada tikinti işləri genişləndirilir, yeni konstruksiyalar tətbiq edilir, tikinti prosesləri mexanikləşdirilirdi.

Bu illərdə iqtisadiyyatda nəqliyyat infrastrukturunu da inkişaf etdirilirdi. Burada dəmir yolu nəqliyyatı yüklərin daşınmasında başlıca vasitə olaraq qalırdı. 1955-ci ildə Azərbaycanda Dəmir yol İdarəsi yaradıldı. Nəqliyyat infrastrukturunda dəniz və hava nəqliyyatı da önəmli yer tuturdu. Dəniz nəqliyyatı ilə yük göndərilməsi və su yolu ilə respublikaya yük gətirilməsi xeyli artmışdı. Azərbaycanda avtomobil yük nəqliyyatı da sürətlə inkişaf edirdi. 60-cı illərdə avtomobil yollarının yenidən qurulmasında, şosse yollarının çəkilməsində əhəmiyyətli işlər görüldü. Sərnişindəşma keyfiyyətcə yaxşılaşmış, yüklərin daşınması xeyli artmışdı. Dəmir yolu, dəniz, avtomobil nəqliyyatının və Milli Hava Donanmasının işləri nəzərə cəpacaq dərəcədə yaxşılaşmışdı. 1957-ci ildə Azərbaycan dəmir yolunda yükdaşıma 1955-ci ilə nisbətən 22 faiz artmışdı. 1958-ci ildə dəmir yolu ilə hər cür yüklər göndərilməsi 1957-ci ilə nisbətən 8 faiz artmışdı. Neft və neft məhsulları, habelə hər cür filiz göndərilməsi tapşırığı 102 faiz, mineral tikinti materialları göndərilməsi tapşırığı 117 faiz, qara metal qırıntıları göndərilməsi tapşırıqları 96 faiz yerinə yetirilmişdi. Azərbaycan SSR Avtomobil Nəqliyyatı

Nazirliyinin ümumi istifadədə olan avtomobil nəqliyyatının yük dövriyyəsi planı 111 faiz yerinə yetirilmişdi. 1957-ci ilə nisbətən yük dövriyyəsi 24 faiz, daşınması isə 31 faiz artmışdı, sənişin daşınması planı 103 faiz və sənişin dövriyyəsi planı 102 faiz yerinə yetirilmişdi. 1957-ci ilə nisbətən sənişin daşınması 19 faiz, sənişin dövriyyəsi 25 faiz artmışdı. Rabitə vasitələri, radiolaşdırma və televiziyanı inkişaf etdirməkdən ötrü 1956 və 1959-cu illər üçün müəyyən edilmiş planlar yerinə yetirilmişdi.

1956-cı il fevradın 14-də Azərbaycan televiziya fəaliyyəti başlamış, Bakıda və Naxçıvanda televiziya studiyaları istifadəyə verilmişdi. Onlarca radio, telefon xətti çəkilmiş, ötürücü stansiyalar qurulmuşdu. Şəhər və kəndlərdə 185 mindən çox telefon nömrəsindən istifadə olunurdu. Mənzillərin (xüsusən də kənd yerlərində) telefonlaşdırma işi çox ləng gedirdi. Kommunikasiya vasitələrinin texniki səviyyəsi aşağı idi. 1957-ci ildə dövlətin əsaslı xərclərinin həcmi 1955-ci ilə nisbətən 26 faiz, tikinti-qurşadarma işlərinin həcmi isə 20 faiz artmışdı. 1956-1959-cu illərdə çoxlu sənaye, energetika, su təsərrüfatı obyektləri tikilib istifadəyə verilmişdi. Təxmini məlumatlara görə, 1957-ci ildə bütün dövlət idarələri və təşkilatları tərəfindən 240 min m²-dən artıq mənzil sahəsi tikilib istifadəyə verilmişdi.

1955-1957-ci illərdə şəhərlərdə və şəhərli qəsəbələrdə 329 min m² fərdi mənzil sahəsi, o cümlədən Bakı şəhərində 10.35 m² mənzil sahəsi, Azərbaycan neft zavodları birliyinin müəssisələri tərəfindən 6.217 m², Xəzər dənizçiliyi idarəsi tərəfindən 1000 m²-dən artıq mənzil sahəsi tikilib istifadəyə verilmişdi. 50-ci illərin ikinci yarısında (1958-ci ildə) mənzil tikintisi xeyli artmışdı.

Ümumiyyətlə, dövlət vəsaiti hesabına 6756 şagird oxuya biləcək 18 məktəb, 169 çarpayısı olan 21 uşaq bağçası və körpələr evi, 2406 tamaşaçı tutan 7 kinoteatr və bir çox başqa mədəni-məişət obyekti tikilib istifadəyə verilmişdi. Kolxozların

vəsaiti hesabına və onların qüvvəsilə 14479 şa-gird oxuya biləcək 90 məktəb, 30361 tamaşaçı tutan 174 klub və mədəniyyət evi və bir çox başqa obyektlər tikilmişdi.

1958-ci ildə dövlətin əsaslı xərcləri hesabına respublika büdcəsi üzrə mənzil tikintisinə 342,6 mln. manat pul buraxılmışdı. Bu, 357 min m² mənzil sahəsinin istifadəyə verilməsini təmin etməli idi. 1957-ci ilə nisbətən kapital qoyuluşu neft və qaz sənayesində 18 faiz, kimya sənayesində 14 faiz, əlvan metallurgiyada 2,3 dəfə, tikinti materialları sənayesində 16 faiz, tikinti sənayesində 64 faiz, kənd təsərrüfatında 20 faiz, mənzil tikintisində 24 faiz artmışdı. 1958-ci ildə tikinti sənayesi daha da inkişaf etdirilmişdi. Respublikanın podratçı təşkilatları 1958-ci ildə tikinti-qurşadarma işləri planını 102 faiz yerinə yetirmişdi. 1957-ci ilə nisbətən planın yerinə yetirilməsi faizi xeyli artmışdı. Respublikanın tikinti təşkilatları 1957-ci ildə tikintiyə sənaye üsulları və tikinti işlərinin kompleks mexanikləşdirilməsini geniş tətbiq etmişdilər. 1958-ci ildə bu cür konstruksiyalar buraxılışı 1957-ci ilə nisbətən 1,2 dəfə çoxalmışdı. Sənayenin və tikintinin idarə olunması yenidən təşkil edilərkən podratçı iri tikinti təşkilatları, Zaqafqaziya sənaye müəssisələri tikinti trest, Kirovabad (Gəncə) alüminium müəssisələri tikintisi trest və Mingəçevir su tikintisi idarəsi 1957-ci il noyabr ayında Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurasına verilmiş və onun tərkibində sahə tikinti idarəsi yaradılmışdı. Dövlət tikinti təşkilatları tərəfindən, habelə şəhərlərdə, şəhərli qəsəbələrdə, sovxozlarda əhəlinin öz vəsaiti hesabına dövlət kredit köməyi ilə fərdi mənzil tikintisi yolunda 500 min m²-dən çox ümumi sahəsi olan yeni evlər tikilib istifadəyə verilmişdi.

Dövlət və kooperativ ticarətinin pərakəndə mal dövriyyəsinin ümumi həcmi 1958-ci ildə 8,5 mlrd. manat olmuş və 1957-ci ilə nisbətən 6 faiz artmışdı. Kənddə ticarət 2,4 mlrd. manat olmuşdu və 1952-ci ilə nisbətən 10 faiz artmışdı.

Azərıtıftaq pərakəndə mal dövriyyəsi planını 103 faiz yerinə yetirmişdi. Azərıtıftaq komısyon tıcarətinin dövriyyəsi 108 min manat olmuşdu və ya 1952-ci ilə nisbətən 13 faiz artmışdı. İllik komısyon tıcarəti planı 94 faiz yerinə yetirilmişdi. 1958-ci ildə əhaliyə ən mühüm ərzaq malları və digər mallar satışı 1957-ci ilə nisbətən bu qədər artmışdı: ət və quş satışı 4 faiz, mal-qara yağı satışı 20 faiz, şəkər satışı 10 faiz, qənnadı mallar satışı 11 faiz, tikili mallar satışı 9 faiz, trikotaj mallar satışı 10 faiz, gön ayaqqabı sahəsi 11 faiz .

1958-ci ilə nisbətən 1959-cu ildə büdcənin həcmi 425 mln. 700 min manat və ya 8,7 faiz artmışdı. 1957-ci ildə respublikada dövlət büdcəsi mədaxil üzrə 4 mlrd. 541 mln. 300 min manat məbləğində və ya 103,2 faiz yerinə yetirilmişdi. Məxaric üzrə büdcə 4 mlrd. 298 mln. manat məbləğində və ya 98,2 faiz icra edilmişdi. Büdcənin mədaxil hissəsi bütövlükdə və əsas mənbələr üzrə artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdi, bu büdcəyə plandan əlavə 142 mln. 800 min manat daxil olmuşdu. Keçmiş SSRİ-də yaşayan 231.8 milyon əhalinin 107.1 milyon nəfəri, yəni 46 faizi, respublikamızda isə 4660 min nəfər əhalinin 2332 min nəfəri və ya 50 faizi kənd yerlərində yaşayırdı. Əhalinin son siyahıyaalma məlumatlarına görə, kənd təsərrüfatında çalışanların sayı 85 faiz idi. Lakin kənd əhalisi içərisində əmək qabiliyyətlilərin miqdarı şəhərdəkinə nisbətən xeyli az idi. Burada əhalinin bir hissəsini əmək iqtidarına malik olmayanlar, yəni qocalar, əlillər və yeniyetmələr təşkil edirdi.

50-ci illərin əvvəllərində Bakı şəhərində azərbaycanlılar əhalinin az hissəsini təşkil edirdi. Sənayenin sürətlə inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, kəndli gənclərin buraya axını nəticəsində, Bakıda azərbaycanlıların sayı xeyli artdı, demografik şərait dəyişdi. 50-ci illərin sonlarında respublika əhalisinin sayı müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmışdı. 1959-cu illərin əvvəllərində Azərbaycanda 3.698 min nəfər yaşadığı halda, 60-cı illərin axırlarında bu rəqəm 5 milyonu ötüb keç-

mişdi. Respublika əhalisinin sosial tərkibində də mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. Şəhər əhalisinin sayı artmışdı. 70-ci illərin əvvəllərində respublika əhalisinin yarısı şəhərlərdə yaşayırdı. Bu illərdə sənaye müəssisələri və sovxozların inkişafı ilə əlaqədar fəhlələrin sayı çoxalmış, kolxozçu kəndlilərin sayı isə, əksinə, xeyli azalmışdı. 60-cı illərin axırında Azərbaycan SSR-də əmək qabiliyyətli əhalinin 72,5 faizi ictimai müəssisələrdə fəaliyyət göstərirdi. Şəhər yerlərində yaşayan əhalinin 62,1 faizi, kənd əhalisinin isə 53 faizi əmək qabiliyyətli yaşında olan adamlar idi.

Kolxoz və sovxozlarda kifayət qədər işçi qüvvəsi çalışırdı. Respublikanın kolxozlarında əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsi daha zəif idi. Burada il ərzində hər bir əmək qabiliyyətli kişi 187, qadın 121, yaşı ötmüşlər 72, yeniyetmələr isə 47 adam-gün məşğul olurdu. Respublikanın kənd təsərrüfatında 6.2 min nəfər ali və orta təhsilli aqronom, zootexnik, baytar həkimi, meşəşünas, 5.7 min nəfər isə iqtisadçı-plançı, iqtisadçı-statist vardı. Halbuki inqilabdan əvvəlki dövrdə Azərbaycanda cəmi 10 nəfər aqronom və 15 nəfər baytar həkimi olmuşdur. 60-cı illərdə Azərbaycanda sosial-mədəni quruculuğun sürəti 50-ci illərlə müqayisədə xeyli azalsa da, bu illərdə Akademiya, universitet şəhərcikləri, Bakı Hava Limanı, Akademik Dram Teatrı, Mərkəzi Univermaq və Dövlət Sirkinin binaları tikilib istifadəyə verilmişdi. 1967-ci ildə Bakı metropoliteninin 6 stansiyası işə düşmüşdü. Bu illərdə Azərbaycanda 45 şəhər, 116 şəhərliqli qəsəbə mövcud idi. Bunlarla yanaşı, 60-cı illərdə rayonların kəndlərində məişət-kommunal xidmətinə diqqət olduqca zəif olmuşdu. Xüsusilə, dağ rayonlarında mədəni quruculuq işlərinin səviyyəsi həddən artıq aşağı idi. Yüzlərlə kənd boşalmış, əhalisi isə respublikanın şəhərlərinə köç etmişdi. Əhalinin miqrasiyası xeyli sürətlənmişdi. Bu, dağ rayonları əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin dözülməzliyi ilə bağlı idi. Əhaliyə məişət-

kommunal xidməti sahəsində tələbatla müqayisədə sosial-mədəni quruculuq çox ləng və keyfiyyətsiz idi. Şəhər əhalisinin mənzilə olan ehtiyacı ödənmirdi. Tikilən evlərdə (Xruşşov evləri, dəmir-beton planlı evlər) yarırsız idi. Kənd rayonlarında elektrik enerjisinə olan tələbat çox aşağı səviyyədə ödənilirdi. Yüzlərlə kənd enerjidən istifadə imkanından məhrum idi.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyev H.Ə. «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. 18 dekabr, 1997
- 2.Dulayeva Z.N. Sumqayıt Azərbaycanın sənaye mərkəzidir. Bakı: 1962
- 3.Həsənlı C. SSRİ-Türkiyə: Soyuq müharibənin sınaq meydanı. Bakı: 2005
- 4.Həsənlı C. Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959). Bakı: 2008
- 5.İmanov R. Daşkəsən. Bakı: 1979
- 6.Mir Cəfər Bağlırov xatirələrində. Bakı: 2006
- 7.Zeynalov İ.X. Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70-80-ci illər). Bakı: 1996; Yənə onun. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında. Bakı: Azər nəşr, 2005; Qasımlı M. Azərbaycanın Baş nazirləri. Bakı: 2005
- 8.Исмаилов Э.Р. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. Баку: 2003
- 9.Исмаилов Э.Р. Азербайджан: 1953-1956 гг. Первые годы «оттепели». Баку: 2006.
10. Гасанлы Дж. Хрущевская «оттепель» и национальный вопрос в Азербайджане (1954-1959). М.: 2009.

prof. İ.X.Zeynalov
dos. X.M.Abbasova

XII. AZƏRBAYCAN SSR XX YÜZİLLİYİN 70-80-ci İLLƏRİNDƏ

1. Siyasi həyat. H.Ə.Əliyevin Azərbaycan SSR-ə birinci rəhbərlik dövrü
2. Azərbaycan SSR-in sənayesi 70-80-ci illərdə
3. 70-80-ci illərdə respublika iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisinin artması
4. Sosial-mədəni quruculuq

1. Siyasi həyat. H.Əliyevin Azərbaycan SSR-ə birinci rəhbərlik dövrü

XX yüzilliyin 60-cı illərinin sonuna yaxın Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatını dərin böhran bürüdü, olduqca mürəkkəb, ağır bir şəraitdə, respublikamızın iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə keçmiş Sovetlər Birliyində sonuncu yerdə olduğu bir zamanda, 1969-cu ilin iyulunda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmişdir. Uzun illər Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləyən, 1967-1969-cu illərdə bu orqana rəhbərlik edən Heydər Əliyev respublikada idarəçiliyi gücləndirməyə, rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı barışmaz mübarizə aparmağa başladı. Heydər Əliyev mərkəzdəki nüfuzundan respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı üçün səmərəli istifadə etməyə çalışırdı.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1969-cu il avqustun 5-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Azərbaycan KP MK) plenumu oldu. Burada Azərbaycanın tarixində ilk dəfə olaraq respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı dərinəndən, hərtərəfli təhlil olundu, uzun illərdən bəri yığılıb

qalmış problemlər müzakirə eldildi və çıxış yolları müəyyənləşdirildi. Həmin vaxtdan da Azərbaycanda tənəzzüldən tərəqqiyə dönüş başladı. Cəmiyyətin keyfiyyətə irəliləməsi, milli özünüdərkə, milli özünə qayıdışa dönüş mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu. 1969-cu ildən respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni həyatında intibah dövrü başlandı. Az müddətdə respublikanın idarəçilik sistemi xeyli möhkəmləndirildi. Heydər Əliyev Sovetlər Birliyində, onun mərkəzi aparatında işgüzar, prinsipial bir dövlət xadimi kimi böyük nüfuz qazandı, o, fenomenal siyasi və dövlət xadiminə çevrildi. Onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci mərhələ – 1969-1982-ci illər XX əsr Azərbaycanının ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf tarixində ən parlaq dövr hesab edilir. Bu illərdə əldə edilmiş uğurlar, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin düzgünlüyünü və həyatiliyini göstərir. 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan SSR-də qazanılan nailiyyətlər müstəqil Azərbaycan Respublikasında hüquqi, dünyəvi və demokratik dövlət quruculuğu üçün mühüm təməl oldu.

Heydər Əliyev kiçik fasilələrlə XX əsrin son otuz ilində Azərbaycana rəhbərlik etmişdir (1969-1982-ci illər və 1993-2003-cü illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş, 1982-1987-ci illərdə SSRİ Nazirlər Sovetinin birinci müavini işləmiş, iyun 1990-1993-cü illərdə isə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədr müavini olmuşdur).

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan respublikanın bütün təşkilatlarını dövlət və əmək intizamını möhkəmləndirməyə, respublikada mənəvi-psixoloji mühiti sağlamlaşdırmağa çağırırdı. O, Azərbaycan KP MK-nın plenumlarında, qurultaylarında, zona müşavirələrində və digər toplantılarda etdiyi məruzə və çıxışlarında, bir qayda olaraq, təsərrüfat və mədəni quruculuq məsələlərini təhlil edir, nöqsanları aşkarlayır, onları aradan qaldırmağın yollarını müəyyənləşdirirdi. Bu illər Azərbaycanın iqtisadi, ictimai-siyasi

həyatında dönüş başladı, respublikanın dinamik inkişafı üçün kompleks proqramlar hazırlandı.

Azərbaycan Kommunist Partiyası XXVIII qurultayının qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: «Partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətində yol vermiş böyük nöqsanlar, mədəniyyət və təsərrüfat quruculuğu işlərində, kadrların seçilməsində və yerləşdirilməsində respublikanın əvvəlki rəhbərliyi tərəfindən buraxılmış ciddi səhvlər nəticəsində respublika iqtisadiyyatı uzun müddət ləng, ittifaq üzrə orta səviyyədən xeyli geri qalan bir sürətlə inkişaf etmişdir, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının tam bir sıra göstəriciləri üzrə Azərbaycan SSR ölkədə axırıncı yerlərdə olmuşdur».

1969-cu il avqust plenumunda, sonrakı plenum və qurultaylarda, müşavirələrdə Heydər Əliyevin çıxışlarında, nitqlərində respublikanın iqtisadi, siyasi həyatında mövcud olan vəziyyət təhlil edilmiş, rəhbərlik prinsiplərində ciddi dəyişikliklər olunmuş, kadrlara qarşı tələbkarlıq gücləndirilmişdi.

Tezliklə mərkəzdə böyük nüfuz qazanan, öz rəhbərlik prinsipləri ilə fərqlənən Heydər Əliyev 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd və 1982-ci ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçilmişdir. Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə (1969-1982-ci illərdə) 250-dən çox zavod, fabrik, istehsal sexləri və digər istehsal müəssisələri istifadəyə verilmiş, 630 min yeni iş yeri açılmışdı. Müasir istehsal sahələri yaradılmış, metallurgiya, radiotexnika elektrotexnika sahələri inkişaf etdirilmişdi. Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qayğısı nəticəsində yapon texnologiyası əsasında məişət kondisionerləri zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir. Bakı, Gəncə, Sumqayıt və digər şəhərlərdə yeni istehsal sahələri açılmış, abadlaşdırma aparılmışdı.

1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövründə əldə edilən sosial-iqtisadi nəticələr XX əsrin

90-cı illərinin ortalarından başlayaraq respublikamızda müstəqil dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsində bünövrə rolunu oynamışdır.

XX əsrin 70-80-ci illəri Azərbaycanın tarixində ən parlaq zaman kəsiyidir. 70-ci illərin əvvəllərindən başlanan iqtisadi inkişaf, sosial, milli-mədəni dirçəliş, milli özünüdərk getdikcə gücləndi və 80-ci illərin sonlarından başlanan milli dövlətçilik ideyasının formalaşmasına, milli-azadlıq mübarizəsinə böyük təsir göstərdi.

1982-ci ildə Heydər Əliyev görkəmli, böyük iş təcrübəsinə malik, mərkəzdə böyük nüfuzu olan bir siyasi xadim kimi Sovetlər Birliyində yüksək vəzifəyə seçildi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 22 noyabr 1982-ci il tarixli qərarı ilə Heydər Əlirza oğlu Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi və 1987-ci il oktyabrın 21-ə kimi bu vəzifədə yüksək bacarıqla işlədi.

1987-ci il oktyabrın 21-də Sov.İKP MK-nın plenumu «Səhhətinə görə pensiyaya çıxması ilə əlaqədar Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü vəzifəsindən azad edilməsi barədə H.Ə.Əliyev yoldaşın xahişini təmin etmişdir».

Həmin il oktyabrın 24-də «Pravda» qəzetində dərc olunmuş məlumatda bildirildi: «SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti səhhətinə görə pensiyaya çıxması ilə əlaqədar SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən azad edilməsi barədə Heydər Əliyev yoldaşın xahişini təmin etmişdir».

1988-ci ildən isə Dağlıq Qarabağ hadisələri başladı. XX əsrin 80-ci illərin ikinci yarısından keçmiş SSRİ-də gedən ictimai-siyasi proseslər Azərbaycanın da sosial-iqtisadi və siyasi həyatına təsir etməyə başladı. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə yol açıldı.

1977-ci ildə Dağlıq Qarabağ məsələsi yenidən qaldırılsa da, onun qarşısı alındı. 70-80-ci illərdə SSRİ-də inzibati-amirlik daha da gücləndi, ictimai-təşkilatların, o cümlədən partiya,

komsomol, həmkarlar təşkilatlarının fəaliyyətində formalizm daha da dərinləşdi. Yerli Sovetlərin, deputatların statusu haqqında bir neçə qanun qəbul edildi. Həmçinin 1977-ci ildə qəbul olunmuş SSRİ konstitusiyasına müvafiq olaraq 1978-ci ilin aprelində Azərbaycan SSR-in, may ayında isə Naxçıvan MSSR-in yeni Konstitusiyaları qəbul edildi.

80-ci illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın da ictimai-siyasi həyatında durğunluq və geriləmə prosesi başladı. İctimai təşkilatların, o cümlədən ilk partiya təşkilatlarının, komsomolun, həmkarlar ittifaqlarının, sovetlərin hüquqları məhdud xarakter daşıyırdı. 1977-ci ildə qəbul edilmiş SSRİ və 1978-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan SSR konstitusiyalarının 6-cı maddəsində göstərilir ki, Kommunist partiyası sovet cəmiyyətinin rəhbər və istiqamətverici qüvvəsidir. O illərdə demokratiyanın genişləndirilməsindən danışılırdı, lakin bu, həyküydən başqa bir şey deyildi.

Yüksək vəzifə tutmaq üçün partiyanın üzvü olmaq başlıca şərt idi.

Bu illərdə – 70-80-ci illərdə respublika mərkəzin xammal mənbəyinə çevrilmişdi. 1982-ci ilin 10 noyabrında Heydər Əliyev Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçilib, Moskvaya, SSRİ Nazirlər Sovetinin birinci müavini vəzifəsinə tə-yin edildi və Azərbaycanda rəhbərliyə Kamran Bağirov gətirildi. Onun dövründə dövlətçilik, idarəetmə zəiflədi, siyasi sistemdə çürümə prosesi başladı. Mərkəzdə isə Heydər Əliyevə qarşı çıxan qüvvələr, onun nüfuzunu zəiflətməyə çalışırdılar, bu isə alınmırdı.

1987-ci ildə Heydər Əliyevin Moskvada vəzifədən uzaqlaşdırılmasından sonra respublikada siyasi vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi, daxili sabitlik pozulmağa başladı. Bir il sonra 1988-ci ildə isə mərkəzin himayə etdiyi ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları yenidən baş qaldırdı. Dağlıq Qarabağ problemi yarandı.

2. Azərbaycan SSR-in sənayesi 70-80-ci illərdə

XX yüzillikdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının ən yüksək mərhələsi 70-ci illərlə 80-ci illərin birinci yarısına düşür.

Sovetlər Birliyi dövründə ittifaq respublikalarının hər birinin iqtisadiyyatı ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı, çox mühüm fərqləndirici cəhətlərə malik idi. 1969-1982-ci illərdə respublikaya rəhbərlik etmiş Heydər Əliyevin iş təcrübəsi əsasında Azərbaycanın iqtisadi həyatında əldə edilən böyük uğurlar ölkəmiz üçün fərqləndirici haldır.

Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu və 1970-ci il avqust plenumlarında respublikada iş intizamı, iqtisadiyyatda yaranmış uzun sürən geriliyin, mövcud nöqsanların, qüsurların səbəbləri müzakirə edilmiş, onların aradan qaldırılmasının yolları açıqlanmışdı. Plenumlardan sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublika iqtisadiyyatının dinamik inkişafını təmin etmək üçün kompleks tədbirlər görülmüşdür. Respublika rəhbəri kimi Heydər Əliyev mərkəzdə olan nüfuzundan istifadə edərək Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən Azərbaycan SSR-in iqtisadi, sosial və mədəni həyatında köklü dəyişiklikləri, intensiv inkişafı təmin edən, respublika əhalisinin maddi həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxaran bir sıra mühüm qərarların qəbuluna nail olmuşdu: 1) 1970-ci il iyulun 23-də «Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında»; 1970-ci il iyulun 25-də «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında»; 3) 1975-ci il iyulun 9-da «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında»; 4) 1976-cı il iyulun 27-də «1976-1980-ci illərdə respublika sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan KP MK-nın təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi

nəticələri barəsində»; 5) 1979-cu il fevralın 22-də «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» və s.

70-ci illərin əvvəllərindən respublika sənayesinin inkişafında yeni mərhələ başladı. Sənayenin strukturunda əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 1970-ci ildə sənaye məhsulu istehsalı 8,6 faiz artdı.

Bu illərdə neft sənayesində uzun illərdən bəri yığılıb qalmış problemlər həll edilmiş, Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı yeni mərhələyə daxil olmuşdu. Respublikada neft tariximizin son yüzilində 1 milyard ton neft çıxarılmışdı. Təkcə, 1971-ci ildə 18 milyon tondan çox neft hasil olunmuşdu. Geoloji kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi nəticəsində üç yeni neft yatağı: Siyəzəndə Zəyli-Zeyvə, Cənubi Kür vadisində Kürsəngi, Muradxanlı yataqları kəşf olunmuşdu. Sov.İKP MK-nın 1971-ci il 5 yanvar tarixli «Neft sənayesində və geoloji kəşfiyyat təşkilatlarında qabaqcıl qazma briqadalarının iş təcrübəsinin yayılması haqqında» qərarına uyğun olaraq, «Azneft»-in və «Xəzərdənizneft»-in işi təkmilləşdirilmişdir.

70-ci illərdə Azərbaycana yeni texnologiya və «Şelf-2», «Şelf-3», «Şelf-4», «Şelf-5» qazma qurğuları gətirildi. Bu, respublikada yeni neft sahələrinin açılmasına – «İstiqlal» və «Dədə Qorqud» qurğularının işə salınmasına səbəb oldu. Xəzərdə «28 aprel», «Bahar», «Azəri», «Günəşli» və digər zəngin neft və qaz kondensatı yataqları aşkar edildi. Sualtı neft kəməri çəkildi. Dənizdə qazma işləri yeni texnologiya əsasında daha da təkmilləşdirildi. Dənizdə 2800-6500 metr dərinlikdə neft quyuları qazılmağa başlandı.

Azneft və Xəzər Dəniz Neft Birləşmələrinin, respublika Neft sənayesi Nazirliyinin fəaliyyəti daima diqqət mərkəzində idi. Geoloji kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsinə diqqət daha da artırılmışdı.

Neft hasilatında azalmanın qarşısı xeyli alınmış, yəni 7,2

faizdən 2,3 faizə enmişdi.

Neft sənayesində neft emalı da aparıcı yer tutur. Bu sahədə mövcud olan qüsurlar və nöqsanlar Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il avqust plenumunda açıqlanmış və onların aradan qaldırılması ilə bağlı kompleks tədbirlər görülmüşdü. Nəticədə neft emalı müəssisələri inkişaf etdirilmiş, 1976-cı ildə Yeni Bakı Neftayırma, 1982-ci ildə isə Bakı neftayırma zavodunda neftin ilkin emalı üçün ELOU-AVT qurğusundan istifadəyə başlanmışdı. Bu müəssisələrdə 90 adda müxtəlif neft məhsulları – təyyarə, reaktiv qurğu, avtomobil, dizel yanacağı, sürtkü yağları, aşqarlar, bitum, neft-kimya sənayesi üçün xammal istehsal olunurdu.

A – 76, Aİ – 93 markalı benzin istehsalı 12,5 faiz çoxalmış, bütövlükdə neftayırma sənayesində məhsul istehsalı 1,4 dəfə artmışdı.

70-80-ci illərdə respublikanın neft maşınqayırma sənayesi öz inkişafının yeni mərhələsinə daxil olmuş, sahənin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş vermiş, əsas sexlər yenidən qurulmuş, yeni istehsal sahələri işə salınmışdı. 1985-ci ildə Dərin dəniz özülləri zavodu, 1983-cü ildə Qroznı-Bakı neft kəməri istifadəyə verilmişdi.

1969-1982-ci illərdə əlvan metallurgiya sənayesində məhsul istehsalı 2,2-2,5 dəfə artmışdı.

70-80-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi xəritəsi, təqribən, 100 sənaye sahəsini əhatə edirdi. Onlardan biri də kimya sənayesi idi.

Müasir sənaye inkişafını kimyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Hal-hazırda kənd təsərrüfatında, tikintidə, nəqliyyatda, sənayenin digər sahələrində kimyanın nailiyyətlərindən geniş istifadə olunur. Kimyəvi maddələr bir sıra qiymətli məhsulları, o cümlədən müxtəlif növ yunu, ipəyi, pambığı, mineral gübrələri, boyaq vasitələrini əvəz edir.

Maddi istehsalın inkişafında kimya sənayesinin

əhəmiyyətli üstünlükləri vardır.

Kimya sənayesinin inkişafında neft və qaz mühüm xammal mənbəyidir.

70-80-ci illərdə respublikanın neftayırma zavodlarında neftdən dividstiröl, kauçuk, sintetik etil spirti, kaustik soda, yağ aşqarları, xlorid turşusu, kükürd turşusu, yod, kalium- yod, bromlu dəmir və bir sıra digər kimyəvi məhsulların istehsalına mühüm diqqət yetirilmişdir.

Bu illərdə həmçinin kükürd, plastik kütlə, sintetik qatranların, bitki qoruyan kimyəvi vasitələrin istehsalında da böyük irəliləyişlər olmuşdur. Bu sahədə Sumqayıt kimya sənaye müəssisələri birliyinin fəaliyyəti sintetik kauçuk zavodunun işində böyük dönüş yaratmışdır.

70-80-ci illərdə neft-kimya sənayesində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi sahəsində də xeyli irəliləyişlər baş vermişdir. Həmçinin mineral gübrələr, herbisid, kaustik soda, sulfat turşusu, alüminium-xlorid, sulfanol, butil, kauçuk və s. kimyəvi məhsullar istehsalında bir sıra geriliklər aradan qaldırılmışdır.

70-ci illərdə Sumqayıt Kimya Sənayesi Müəssisələri Birliyində iri komplekslər, Bakı Şin zavodunda yeni avtokamera sexi, VPM-2-200 tipli iki avtomat xətt, Salyan Plastik Kütlələr zavodu və bir sıra digər istehsal obyektləri istifadəyə verilmişdir.

80-ci illərin ortalarından meydana gəlməyə başlayan bir sıra mənfəətli meyllər, geriləmə prosesləri özünü neft, neft emalı, neft-kimya, kimya sənayesi sahələrində də göstərməyə başladı. İstehsalın səviyyəsi 70-ci illərlə müqayisədə aşağı düşdü.

70-80-ci illərdə respublika sənayesinin ən mühüm sahələrindən biri olan maşınqayırma sənayesinin də inkişafında yeni mərhələ başladı. Respublikada Neft Maşınqayırma Birliyinin nəzdində 20 müəssisə fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan da 15-i iri zavod idi. Bu zavodlarda maşınlar, maşın

hissələri, avadanlıqlar, neftçixarma avadanlıqları, müxtəlif təyinatlı dəzgahlar və s. istehsalı sürətlə inkişaf edirdi. Həmin illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında 60-cı illərdə bu sahədə yaranmış nöqsanlar aradan qaldırıldı, maşınqayırma sənayesinin işini təkmilləşdirmək, modernləşdirmək üçün təsirli tədbirlər görüldü, respublika Maşınqayırma Sənayesi Nazirliyinin qarşısında konkret vəzifələr qoyuldu.

1969-cu ilin avqust plenumunda Maşınqayırma Sənaye Nazirliyinin işi ciddi tənqid edildi, burada mövcud olan nöqsanların, geriliyin səbəbləri aşkarlandı və onları aradan qaldırmağın yolları müəyyənləşdirildi.

Nəticədə 70-80-ci illərdə Neft-Mədən Maşınqayırma Müəssisələri Birliyinin maşınqayırma sahəsində işində ciddi dönüş yarandı.

70-80-ci illərdə keçmiş Sovetlər Birliyinin neft maşınqayırma avadanlıqlarına olan tələbatının 70 faizdən çoxunu Azərbaycan neft maşınqayırma müəssisələri ödəyirdi. Bu sahədə L.Şmidt (Səttarxan), P.Montin (Bakı neft-mədən), Kirov (Bakı), Dzerjinski (Suraxanı), Keşlə, Y.Qasımov adına və d. maşınqayırma zavodlarının rolu böyük olmuşdur.

Bu illərdə elektrotexnika, cihazqayırma, radiotexnika və digər müasir və yeni sahələrin inkişafı da maşınqayırma zavodlarının yeni texnika ilə təmin olunmasında, genişləndirilməsində, yenidən qurulmasında mühüm rol oynayırdı.

Maşınqayırma sənaye istehsalının özündə elektrotexnika, radiotexnika, cihazqayırma və b. mühüm sənaye sahələrinin xüsusi çəkisi artan sürətlə yüksəlmiş, 1970-ci ildəki 29,1%-dən, 1975-ci ildə 38,2%-ə, 1980-ci ildə isə 51,2 faizə çatmışdı.

Respublika Maşınqayırma sənayesinin inkişafında «İttifaqneftmaş» - Ümumittifaq Neft Maşınqayırma Sənayesi Birliyinin rolu böyük olmuşdur. Bu birlik 13 zavoddan, 3 elmi-tədqiqat konstruktor təşkilatından ibarət idi.

1978-ci il oktyabrın 26-da Azərbaycan KP MK və Nazirlər Sovetində «1978-1980-ci illərdə maşınqayırmanın inkişaf etdirilməsi haqqında» məsələ müzakirə edilmiş və burada qəbul edilmiş müvafiq qərarların yerinə yetirilməsi sahənin inkişafını daha da sürətləndirmişdi.

1971-1980-ci illərdə 4400 yeni növ maşın, cihaz, dəzgah, müxtəlif avadanlıq, o cümlədən bunlardan 400 növü keçmiş SSRİ-də ilk dəfə, istehsal olundu. 1981-1985-ci illərdə respublika maşınqayırma sənayesinin dinamik inkişafı davam etdirilmişdi.

1970-1980-ci illərdə maşınqayırma sənayesi ilə yanaşı, digər sənaye sahələri də sürətlə inkişaf edirdi: 1975-ci ildə istifadəyə verilmiş Bakı məişət kondisionerləri zavodu keçmiş SSRİ-də ən iri zavod idi və ildə 400 min süni iqlim aparatı buraxırdı. Bu illərdə respublikada radio, maşınqayırma, iri elektrotermik soba zavodları, məişət cihazlarını avtomatik idarəetmə qurğuları istehsal edən zavodlar, cihazqayırma zavodunun ikinci növbəsi tikilib istifadəyə verilmişdi.

70-80-ci illərdə yeni yaradılan istehsal sahələrindən biri də əlvan metallurgiya sənayesi olmuşdu. Sumqayıtda alüminium istehsalına başlanmış, Gəncə alüminium zavodunda alüminium oksidi, sulfat turşusu və kalium sulfat alınmaqla alunitlərin kompleks emalı dünyada ilk dəfə olaraq mənimsənilmişdi. SSRİ-də ilk dəfə Bakı alüminium prokatı zavodunda külçəsiz prokat texnologiyası tətbiq edilmişdi. Respublikanın boru-prokat zavodlarının işi yenidən qurulmuş, onun istehsal həcmi xeyli genişlənmişdi.

70-80-ci illərdə Azərbaycanda 18 elektrik stansiyasından ibarət energetika kompleksi yaradılmışdı.

1976-1980-ci illərdə Kür çayı üzərində 380 min kilovat gücündə Azərbaycan DRES-in və 120 min hektar sahəni suvarmaq üçün dərəyə tikilib istifadəyə verilmişdi.

Bu illərdə əlvan metallurgiya sahəsində məhsul istehsalı

2,2 dəfə çoxalmış, sahədaxili əlvan metallar prokatı, xalq istehlakı mallarının istehsalı daha üstün inkişaf etmişdi.

1970-1985-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də sənaye istehsalının həcmi 4,5 dəfə, DQMV-də 3 dəfədən çox, Bakıda 2,3 dəfə, Gəncədə (Kirovabad) 3,2 dəfə, Sumqayıtda 2,5 dəfə, Mingəçevirdə 4,1 dəfə, Əli Bayramlıda 1,8 dəfə artmışdı.

80-ci illərin birinci yarısında respublika sənayesi inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatdı. Keçmiş İttifaq üzrə sənaye istehsalının həcmində Azərbaycanın payı 1,5 dəfə, milli gəlirdə 1,6 dəfə artdı.

70-80-ci illərdə (1970-1985-ci illərdə) elektrotexnika sahəsində istehsalın həcmi 72%, kimya və neft kimya sənayesində 205%, maşınqayırma və metal emalı sənayesində 432% artmışdı. Bu illərdə qara və əlvan metallurgiya sənayesi 166%, meşə və ağac emalı sənayesi 186%, tikinti materialları istehsalı 161%, yüngül sənaye 170 faiz artmışdı. 70-80-ci illərdə respublikada sənayenin maddi-texniki bazası möhkəmlənmiş, əsas istehsal fondları 1,4 dəfə artmış, 64 iri müəssisə istifadəyə verilmişdi.

Ümumi gücü iki milyon kilovatt olan Şamaxor (Şəmkir) SES, Azərbaycan DRES Zaqafqaziya energetika sistemində birləşdirilmişdi.

Yüngül və yeyinti sənayesi. Əhalinin ən başlıca problemlərindən biri də onun maddi və sosial həyat şəraitinin təmin edilməsi, gündəlik tələbat mallarına olan ehtiyaclarının ödənilməsidir.

70-80-ci illərdə respublika ərazisində fəaliyyət göstərən 1005 sənaye müəssisəsindən 531-i ağır sənayenin, 38-i energetikanın, 18-i yanacağın, 12-i metallurgiyanın, 164-ü maşınqayırmanın, 25-i kimya və neft kimyasının, 204-ü yüngül sənayenin, qalanları isə yeyinti sənayesinin payına düşürdü.

70-80-ci illərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 60-cı illərdə sənayenin bu sahələrində yaranmış çətinliklər və

problemlər aradan qaldırıldı. Yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafında yeni mərhələ başladı. Yüngül sənayenin inkişafında ipək emalı, pambıqtəmizləmə, pambıq emalı, toxuculuq və digər sahələrin inkişafına diqqət xeyli artırılmışdı.

1976-1980-ci illərdə 38 yeni yüngül sənaye müəssisəsi, o cümlədən Gəncədə (Kirovabad) qənnadı fabriki, ət kombinatı, Bakıda tikiş fabriki, bulka-maya kombinatı, ayaqqabı hissələri fabriki, Sumqayıtda üst trikotaj paltarları fabriki, Xudatda və Lənkəranda konserv zavodları və digər istehsal müəssisələri işə salınmışdı. Bu illərdə respublikanın müxtəlif regionlarında 16 şərab zavodu tikilmişdir və respublikada üzüm emal edən qurğuların gücü üç dəfə artmışdı. Həmçinin yeyinti və yüngül sənaye sahələri texniki cəhətdən yenidən qurulmuş, yeyinti məhsulları sənayesi müəssisələrində müasir texnika və texnologiyanın tətbiqi, istehsal prosesinin avtomatlaşdırılması sahəsində 800-dən çox tədbir həyata keçirilmişdi. Ət və süd istehsalı sahəsində uğurlar daha böyük olmuşdu.

1976-1980-ci illərdə yüngül və yeyinti məhsulları istehsalı 1,4 dəfə, mədəni-məişət və təsərrüfat malları istehsalı 2,7 dəfə yüksəlmişdir. İstehlak mallarının çeşidi genişlənməmiş, buraxılan məhsulların 4 mindən çoxu yeni, ilk dəfə buraxılmışdır. Gəncə Xalça Kombinatının işi yeniləşdirilmişdir.

1976-1980-ci illərdə yeyinti sənayesi məhsulları istehsalı 2,6 dəfə artmışdır.

Respublikada ilkin çay emalı fabriklərinin sayı 11-dən 14-ə çatmış, iki çay çəkici-bükücü fabriki istifadəyə verilmişdir.

Bu illərdə Azərbaycanda konserv məhsulları istehsalı da böyük sürətlə inkişaf etmişdi. 1980-ci ildə 450 milyon banka konserv buraxılmışdı ki, bu da 1970-ci ildəkinə nisbətən 2,4 dəfə çox idi.

1980-ci ildə Azərbaycanda 76,4 min ton ət, 29,1 min ton kolbasa məmulatları, 219,6 min ton üzlü süd məhsulları, 54,8 min ton bitki yağı, 94,9 min ton qənnadı məmulatı, 164,1

milyon yarım litirlik şüşə qabda mineral sular, 117,8 min ton duz, 18,6 min ton təbii çay istehsal olunmuşdu.

70-80-ci illərdə üzüm emalı və satışı sahəsində də xeyli irəliləyiş olmuşdu.

Bu illərdə Azərbaycanda üzüm satışı 2,1 dəfə çoxalmışdı.

Azərbaycanda şərabçılığın sonrakı inkişafında Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 1979-cu ildə qəbul etdiyi qərar mühüm rol oynadı.

1970-80-ci illərdə respublikanın Şamaxor (Şəmkir), Xanlar, Lerik, Yardımlı, İsmayılı, Ağsu, Dəvəçi, Zəngilan və Abşeron rayonlarında şərabçılıq sənayesi istehsalı üzrə aqrar birliklər, Cəlilabad, Tovuz, Şamaxı, Qazax və Füzuli rayonlarında isə aqrar-sənaye komplekslərindən ibarət olan sovxoz-zavodlar yaradıldı.

Nəticədə, 1970-ci ildə respublikada 22,7 milyon dekalitr şərab, 526 min dekalitr konyak istehsal edildiyi halda, 1980-ci ildə şərab istehsalı 70,7 milyon dekalitrə, konyak istehsalı 1,16 milyon dekalitrə çatmışdı. 70-80-ci illərdə Azərbaycanda 2 milyon tonluq müasir tipli ilkin şərab emalı zavodları tikilib istifadəyə verilmişdi. Bakıda fəaliyyət gös-tərən 1 və 2 saylı şərab zavodları yenidən qurulmuş, istehsal edilən şərabların növü isə 40-dan 60-a çatdırılmışdı.

70-80-ci illərdə Azərbaycanda yeyinti və yüngül sənayenin digər sahələri də xeyli inkişaf etmişdi. Lakin 80-ci illərin ikinci yarısında keçmiş SSRİ-də gedən proseslər Azərbaycanda da bu sahənin inkişafına ağır zərbə vurmuşdu.

3. 70-80-ci illərdə respublika iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisinin artması

XX yüzilliyin 70-80-ci illərində respublikanın kənd təsərrüfatında əsaslı dönüş yaranmış, bu sahəyə diqqət xeyli artmışdı.

Respublika rəhbəri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə çağırılmış Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il avqust plenumunda iqtisadiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da yaranmış vəziyyət ciddi təhlil edilmiş, geriliyin, nöqsanların səbəbləri aşkar edilmiş, mövcud vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün yollar müəyyənləşdirilmiş, kompleks tədbirlər görülmüşdü.

Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatının inkişafında Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1970-ci ilin iyulunda «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında», 1975-ci ilin iyulunda qəbul etdiyi «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında», 1979-cu ilin fevralında qəbul etdiyi «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülük və şərabçılıq inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» qərarlar mühüm rol oynamışdı. Bu qərarlarda respublikada kənd təsərrüfatının vəziyyəti hərtərəfli təhlil olunmuş, onun inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilmiş, əkinçilik və heyvandarlığın inkişafında mövcud olan nöqsanların aradan qaldırılması üçün tədbirlər planı hazırlanmış, kənd təsərrüfatının dinamik inkişafını təmin etmək məqsədilə intensivləşmənin tətbiqinə əsaslı vəsait qoyuluşunun artırılmasına xüsusi diqqət verilmişdi.

70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında respublika rəhbəri Heydər Əliyevin fədakar əməyi nəticəsində respublikanın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi artmış, kənd təsərrüfatında, o cümlədən bitkiçilikdə, tərəvəzçilikdə, bostançılıqda, əkinçilikdə, heyvandarlıqda uzun sürən geriliyə son qoyulmuş, kənd təsərrüfatının bütün sahələrində dinamik inkişafa nail olunmuş, həmçinin bu sahənin gələcək illərdə daha intensiv inkişafı üçün möhkəm bünövrə qoyulmuşdu.

1969-1979-cu illərdə respublikanın kənd təsərrüfatında çox böyük irəliləyişlər baş vermişdi. Bu illərdə taxıl istehsalı 2,1 dəfə, pambıq istehsalı 2,5 dəfə, üzüm istehsalı 3,8 dəfə, tərəvəz istehsalı 2,4 dəfə, tütün istehsalı 2,1 dəfə, çay istehsalı 2,1 dəfə artmışdı.

Heydər Əliyevin prinsipial rəhbərliyi və iş təcrübəsi əsasında 1969-1982-ci illərdə İttifaq üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 1,5-1,7 faizi respublikamızın payına

düşürdü, hansı ki, bu rəqəm 60-cı illərdə 1 faiz idi. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2 dəfədən çox artmış, o cümlədən taxılçılıqda məhsuldarlıq 48 faiz, pambıqçılıqda 29 faiz, üzümçülükdə 51 faiz, tərəvəzçilikdə 37 faiz, heyvandarlıqda 31 faiz yüksəlmişdi.

70-80-ci illərdə kənd təsərrüfatında pambıqçılığın, üzümçülüyn və taxılçılığın xüsusi çəkisi artmış, bu sahələrdə ixtisaslaşma və mərkəzləşdirmə həyata keçirilmiş və möhkəm maddi-texniki baza yaradılmışdır.

Pambıqçılıqda 70-ci ilə qədər orta illik məhsul yığımı 327,7 min ton olmuşdursa, 1971-1975-ci ildə bu rəqəm 440,8 min ton, 1981-1985-ci illərdə 653,8 min ton, 1976-1980-ci illərdə isə Heydər Əliyev tərəfindən yaradılan möhkəm maddi-texniki baza əsasında 706,7 min ton olmuşdu. Hər hektardan məhsuldarlıq 35 sentnerə çatmışdı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1969-1982-ci illərdə pambıqçılığın ixtisaslaşdırılması, onun daha əlverişli təbii-iqlim şəraitinə uyğun rayonlarda yetişdirilməsi təmin edilmişdi. Hesablamalar göstərir ki, pambıqçılıq Bərdə, Ağcabədi, Sabirabad, Beyləqan, Göyçay, Ağdaş, Ağsu rayonlarında daha yaxşı inkişaf etmişdi.

1981-ci ildə respublikamızda 1 milyon 15 min 300 ton pambıq istehsal olunması pambıqçılığın ən gəlirli sahə olduğunu, Azərbaycanda pambıqçılığın yüksək inkişafını təmin etməyin mümkünlüyünü sübut etdi.

1979-cu ildə Azərbaycanda 1,4 milyon hektar suvarılan torpaqdan 1982-ci ildə 305,7 min hektarda pambıq əkilirdi. Heydər Əliyevin böyük və zəngin iş təcrübəsi əsasında pambıq istehsalçıları ilə pambıq emalı müəssisələrinin sıx əməkdaşlığı yarandı və emal müəssisələrinin maddi-texniki bazası möhkəmləndi.

Pambıqçılıq respublikada və bütün keçmiş SSRİ məkanında böyük şöhrət qazandı. Respublikada pambıqçılıq sahəsində çox zəngin, qabaqcıl təcrübə məktəbi yarandı.

Nəticədə Orta Asiya pambıqçıları ilə təcrübə mübadiləsi genişləndi.

1970-ci ildən başlayaraq 80-ci illərin ortalarına qədər respublikada pambıq istehsalı ilbəil artaraq, pambıq istehsalı ən gəlirli sahəyə çevrilmişdi. 1971-1975-ci illərdə orta illik pambıq istehsalı 440,8 min ton, 1976-1980-ci illərdə 627,5 min ton və 1981-1985-ci illərdə 706,7 min ton təşkil etmişdir. Hər hektardan məhsuldarlıq 1966-1970-ci illərdə 16,0 sentner, 1971-1975-ci illərdə 21,6 sentner, 1976-1980-ci illərdə 30,3 sentner, 1981-1985-ci illərdə 37,1 sentner olmuşdur. Respublikada 1981-ci ildə pambıq istehsalı 1 milyon 315 min tona çatdırılmışdı. 1980-ci illərdə istehsal olunan pambığın 43 faizi Bərdə, Ağcabədi, Sabirabad, Beyləqan, Salyan rayonlarının payına düşürdü. 1970-1979-cu illərdə əvvəlki on ildəkindən 2 milyon tondan çox pambıq istehsal olunmuş, orta illik artım 1,6 dəfə artmışdır.

1970-1980-ci illərdə respublikada 5,5 milyon ton pambıq istehsal olunmuşdu.

1983-cü ildən başlayaraq respublikada pambıq istehsalı azalmağa başlamış və 1986-cı ildə istehsalın miqdarı 783,7 min tona, 80-ci illərin sonunda isə 350-400 min tona enmişdi.

Kənd təsərrüfatının ən gəlirli sahələrindən biri kimi, respublikada üzümçülüyn bərpa və inkişaf etdirilməsinə çox ciddi diqqət və qayğı göstərilmişdir. Hər şeydən əvvəl, bu illərdə H.Əliyevin rəhbərliyi və şəxsi köməyi ilə bir tərəfdən üzümçülükdə vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş, digər tərəfdən isə geniş miqyasda yeni üzümlüklər salınmışdı. Həmçinin üzümçülük iqlim və torpaq xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq respublikanın bir sıra rayonlarında və bölgələrində cəmləşdirildi. 60-cı illərdə üzümçülükdə yaranmış ağır vəziyyəti qısa müddətdə aradan qaldırmaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görüldü. Azərbaycan KP MK-nın bürosunda «Üzümçülüyn

inkişafında ciddi nöqsanlar və respublikada üzüm istehsalını və şərabçılığı daha da yüksəltmək sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında» məsələ müzakirə olunmuş və əhəmiyyətli qərar qəbul edilmişdi.

Görülən kompleks tədbirlər sayəsində 1969-1982-ci illərdə üzümçülük misli görünməmiş sürətlə inkişaf etdi. 1969-cu ilə qədər orta illik üzüm istehsalının həcmi 232 min ton olduğu halda 1971-1975-ci illərdə bu rəqəm 431,9 min ton, 1976-1980-ci illərdə isə 945,0 min ton olmuşdu. 1982-ci ildə respublikada 1815,6 min ton üzüm istehsal olunmuşdu. Məhsuldarlıq isə 1969-cu ildəki 43,6 sentnerdən 1982-ci ildə 101,5 sentnerə, əkin sahəsi isə 57,1 min hektardan 174,9 min hektara çatmışdı.

Üzümçülükdə ixtisaslaşma və təmərküzləşmə başa çatdırılmışdı. Belə ki, bu sahə Cəlilabad, Şamaxı, Qazax, Tovuz, Xanlar, Şəmkir, Cəbrayıl, Füzuli və digər rayonlarda cəmləşdirilmişdi. Təkcə 1975-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən 2 dəfə çox məhsul istehsal edilmişdi. 1971-1975-ci illərdə Heydər Əliyevin qayğısı və köməyi ilə üst-üstə 353 min ton üzümü ilkin emal edən şərab zavodları tikilib istifadəyə verilmişdi.

Həmçinin respublikada üzümçülüyn 1976-1982-ci illərdəki inkişafında H.Əliyevin prinsipial mövqeyi və tələbi əsasında Sov. İKP MK-nın SSRİ Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını daha da intensivləşdirmək haqqında» və 1979-cu il fevralın 22-də «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüynü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» qərarlar əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhz bu qərarların həyata keçirilməsi və H.Əliyevin fədakar əməyi nəticəsində respublikada üzüm əkini sahəsi 174,9 min hektara, üzüm istehsalı isə 1 milyon 815 min tona çatmışdı. Üzümün emalı və şərabçılıq genişlənməmişdi. 1970-1979-cu illərdə

respublikada bir məhsul yığımı ilində 860 min ton üzüm emal edən çoxsaylı zavodlar tikilmişdi. Ümumiyyətlə, 1971-1975-ci illərdə respublikada 28 yeni şərab zavodu istifadəyə verilmişdi. Bu zavodlar içərisində şampan və konyak zavodları müasir texnologiyaya daha uyğun idi. Bakı şampan zavodu ilk məhsulunu 1944-cü ildə buraxmışdı. Bu zavodda 1944-cü ildə 53 min şüşə şampan buraxılmışdı. 1965-ci ildə 739 min, 1970-ci ildə 1,129 min, 1979-cu ildə isə 2.400 min şüşə şampan istehsal edilmişdi.

70-ci və 80-ci illərin birinci yarısında şərab emalında konyak istehsalı da mühüm yer tutmuşdu. Bu içki növünə tələbat çox olduğundan həmin illərdə respublikada konyak spirti və konyak istehsalı ilbəl artmışdı. Əgər 1970-ci ildə 0,5 milyon litr konyak istehsal edilmişdisə, 1979-cu ildə bu rəqəm 1,3 milyon litrə çatdırılmış və 4,3 dəfə artmışdı. 70-ci illərdə və sonrakı dövrdə respublikada «Moskva», «Şirvan», «Göygöl», «Azərbaycan» «Yubiley», «Gəncə» və s. adlı yeni konyaklar buraxılmışdı.

1980-ci ildə Dövlət Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsinin nəzdində 375 müəssisə və təşkilat, o cümlədən 298 ixtisaslaşdırılmış üzümçülük sovxozu var idi ki, bunlardan da 105-i üzümün ilkin emalı zavodu idi. Respublikada 8 müstəqil zavod var idi ki, onlar da üzümün birinci və ikinci emalı ilə məşğul olurdu. Həmçinin, il ərzində respublikada tədarük edilən üzümün 86,6%-i Dövlət Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsinin tabeliyində olan sovxozların payına düşürdü.

«Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında» keçmiş Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1975-ci il 9 iyul tarixli qərarında və 1977-1980-ci illərdə respublikanın iqtisadi və sosial inkişaf planında müəyyən olunmuş tapşırıqların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi nəticəsində, 1979-cu ildə

üzüm istehsalı 1,045 min tona çatdırıldı.

Dövlətə üzüm satışı 1969-cu ildəkinə nisbətən 1983-cü ildə 8,4 dəfə artmış, həmçinin bu ildə keçmiş İttifaq üzrə üzüm tədarükündə Azərbaycanın payı 4,3 dəfə çoxalıb 7%-ə çatmışdı.

1976-1980-ci illərdə dövlətə, təqribən, 5 milyon ton üzüm satılmış, Azərbaycanda iri üzümçülük rayonları yaranmışdı ki, bu da onların iqtisadi və sosial tərəqqisində çox böyük irəliləmə və perspektivlərə gətirib çıxarırdı. 1980-ci ildə yalnız Cəlilabad və Şamaxı rayonları dövlətə 1969-cu ildə bütün respublikanın təhvil verdiyindən 1,6 dəfə çox üzüm satmışdı.

1984-cü ildə respublikada üzüm istehsalı 2 milyon tona, hər hektardan məhsuldarlıq 95 sentnerə çatdırılmışdı.

Sərxoşluğu və alkoqolizmi aradan qaldırmaq haqqında keçmiş Sov.İKP MK-nın məlum qərarı ilə əlaqədar olaraq üzümçülüğün istiqamətini dəyişdirmək sahəsində görülən tədbirlərin uğursuzluqları respublikada üzümçülüğün son-rakı inkişafına pis təsir göstərmiş, min hektarlarla bol məhsul verən üzüm bağları məhv edilmiş, üzümçülüyə diqqət xeyli azalmış və nəticədə, iqtisadiyyatın bu mühüm sahəsində məhsul istehsalının, onun emalının inkişaf dinamikası pozulmuşdu.

Üzümçülüğün inkişaf etdirilməsinin yenidən qurulması proqramı qəbul edilsə də, bu sahədə görülən tədbirlər sona çatdırılmamışdı. Həmçinin üzümçülüğün üzləşdiyi yeni problemlərin həllində aidiyyətli orqanlar və təşkilatlar lazımı qətiyyət və ardıcılıq göstərmirdilər. Nəticədə, üzümçülüyə pis münasibət yarandı. 80-ci illərin sonuna yaxın böyük əmək və zəhmət hesabına, külli miqdarda dövlət vəsaiti hesabına yaranmış aqrar bölmənin aparıcı sahələrindən biri olan üzümçülük təsərrüfatı məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşdi.

Problemlər və çətinliklər

80-ci illərin ortalarından respublika iqtisadiyyatında dinamik inkişaf pozulmağa, istehsalın sürəti aşağı düşməyə

başladı. Bunun səbəbi, ilk növbədə, keçmiş SSRİ-də gedən ictimai-siyasi proseslərlə, həm də respublikaya rəhbərliyin zəifləməsi ilə bağlı idi.

70-ci illərə nisbətən 80-ci illərin ikinci yarısında istehsalın artım sürəti sənayedə 1,8-2, kənd təsərrüfatında isə 2,3 dəfə azalmışdı.

İnzibati-amirlik metodu ilə rəhbərlikdən uzaqlaşma bilməyən sovet hökumətinin iqtisadiyyatda yaranmış problemləri, çətinlikləri həll etmək cəhdi baş tutmadı.

Taxılçılığın inkişafı. Respublikada taxılçılığı daha da inkişaf etdirmək üçün əlverişli iqlim və təbii şəraitin olmasına baxmayaraq 60-cı illərdə bu sahəyə diqqət zəif idi.

Azərbaycan KP MK-nın avqust (1969-cu il) və sonrakı plenumlarında taxılçılığa bəslənən yanlış və zərərli münasibət ciddi tənqid edildi, həmçinin taxılçılığın inkişaf perspektivləri göstərildi.

Respublikada kənd təsərrüfatının inkişafını yüksəltmək məqsədilə keçmiş Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi «Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 1970-ci il 23 iyul tarixli, «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında» 1975-ci il 9 iyul tarixli qərarlarının həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanda taxılçılığın inkişafına diqqət xeyli artırılmışdı.

70-ci illərdən başlayaraq taxılçılıq, əsasən, aran və dağətəyi rayonlarda cəmlənmişdi.

Respublikanın ümumi torpaq sahəsi 8 mln. 642 min hektardır. Bunun 191 min hektarı kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. 70-ci illərdə bu sahənin 1 milyon 348 min hektarı əkin, 255 min hektarı isə çoxillik bitkilər – bağlar, üzümlüklər altında olmuşdur. Respublikada suvarılan torpaqların ümumi sahəsi 1 milyon 142 min hektar olmuş və bunun da 860 min hektarından əkin üçün istifadə edilmişdir.

Nəticədə 1970-1982-ci illərdə taxılçılıqda böyük irəliləyişlər baş vermişdi. Belə ki, əgər taxıl əkini 1969-cu ildə 604,1 min hektar, istehsal 573,9 min ton, hektardan məhsuldarlıq isə 9,5 sentner təşkil edirdisə, 1982-ci ildə 511,9 min hektar əkin sahəsindən 1.211,3 min ton taxıl əldə edilmiş, məhsuldarlıq 24,6 sentnerə çatdırılmışdı.

Respublikada taxıl istehsalı 1980-ci ildə 136,5 min ton, 1981-ci ildə 1150,8 min ton, 1982-ci ildə isə 1211,3 min ton təşkil etmişdi. Dövlətə taxıl satışı 1980-ci ildə 360,9 min ton, 1981-ci ildə 402,7 min ton, 1982-ci ildə isə 353 min ton olmuşdu.

1982-ci illərə qədərki dövr üçün qəbul edilmiş ərzaq proqramının yerinə yetirilməsi taxılçılığın durmadan inkişafını tələb etsə də, həmin illərdə respublikada bu sahənin integrasiyasına, dinamik, sabit inkişafına diqqət zəif olmuşdu.

Yalnız 1985-ci ildə respublikada taxıl istehsalı 1.300 min ton, orta illik məhsuldarlıq 25 sentner olmuşdu. İnkə etmək olmaz ki, əvvəlki illərlə müqayisədə taxıl istehsalında artım olmuşdu. Lakin respublika əhalisinin taxıla olan ehtiyacı baxımından taxıl əkinini genişləndirmək, ümumi taxıl yığımını milyon tona çatdırmaq olardı. Bu nəticəni əldə etmək üçün taxıl əkini sahələrini genişləndirmək, becərmə qaydalarına, meliorasiya işlərinə başlıca diqqət yetirmək, torpaqdan səmərəli istifadə etmək, hər hektardan məhsuldarlığı 40-45 sentnerə çatdırmaq, məhsul yığımını qısa müddətə və itkisiz başa çatdırmaq lazım idi.

Respublika əhalisinin taxıl məhsullarına olan tələbatına uyğun istehsal strukturu müəyyənəşdirilməli idi. Respublika əhalisinin taxıla olan tələbatını tam ödəmək üçün 3,6 milyon ton taxıl istehsal etməli idi. Bu məlum olduğu halda, nədənsə uzun müddət respublikamızda taxıl istehsalına başlıca diqqət yetirilməmişdi.

80-ci illərin sonuna yaxın bu sahəyə diqqət bir qədər də

zəifləmişdi. Yalnız SSRİ-nin iflasından sonra müstəqillik əldə etmiş respublika hökuməti iqtisadi strukturda taxılçılığın inkişafına diqqəti artırmağa başladı. Taxıl əkini sahələri genişləndirildi. Nəticədə, 1992-ci ildə 1 milyon 363 min ton taxıl istehsal edildi. Bu da respublikada taxıla olan ehtiyacın 30-33%-ni təşkil edirdi. Respublikada taxılçılığın inkişafına münasibət kökündən dəyişməlidir.

Bostançılıq və tərəvəzçiliyin inkişafı. 1970-1980-ci illərdə respublikada kənd təsərrüfatını kompleks inkişaf etdirmək tədbirləri sistemində bostançılıq və tərəvəzçiliyin inkişafı özünəməxsus yer tutmuşdu. 70-ci illərdə bu sahənin inkişafı üçün görülən tədbirlər daha geniş miqyas almış, respublikamızda tərəvəz istehsalının ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşdirilməsi sahəsində səmərəli iş aparılmışdı. Bu məqsədlə respublikamızda 1975-ci ildə təşkil edilmiş Azərbaycan Tərəvəz və Meyvə İstehsalı, Tədarükü, Emalı və Satışı Aqrar-Sənaye Birliyinin iş təcrübəsi müsbət olmuşdu. Tərəvəzçilik və meyvəçilik sovxozları, çay yetişdirən sovxozlar, konserv, tədarük, nəqliyyat və tara müəssisələri, çay emalı müəssisələri, elmi-tədqiqat meyvəçilik və tərəvəzçilik institutları, iki sovxoz-texnikum onun ixtiyarına verilmişdi. 17 rayonda aqrar-sənaye və aqrar-satış birliyi təşkil edilmişdi.

«Azərmeyvə-tərəvəz-sənaye» Aqrar-Sənaye Birliyi 160 ixtisaslaşdırılmış sovxoz, 14 konserv zavoduna, 12 aqrar-sənaye və 7 aqrar-satış birliyinə mərkəzləşdirilmiş qaydada rəhbərlik etmişdi.

70-80-ci illərdə təsərrüfatlararası birlik və müəssisələrin təşkili əməyin xarakterində dərin keyfiyyət dəyişiklikləri yaradılmasını sürətləndirmişdi. Bu faktı demək kifayətdir ki, «Azərmeyvə-tərəvəz-sənaye» Birliyi respublika üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının 13,3%-ni verirdi və respublikada tərəvəz istehsalının 83%-i burada cəmləşmişdi. 70-ci illərin ikinci yarısında tərəvəzçiliyin inkişafına diqqət daha da

gücləndirilmişdi. Tərəvəz, orta illik istehsalı 835 min tona çatmış, 70-ci illərin birinci yarısına nisbətən 58% artmış, 1980-ci ildə hər hektardan məhsuldarlıq 198 sentner olmuşdu.

1981-ci ildə isə dövlətə 644 min ton tərəvəz təhvil verilmişdi. Respublikanın əkinçilik məhsulunda tərəvəzçiliyin xüsusi çəkisi 70-ci illərdə ilbəlil artmışdı. 70-ci illərin ikinci yarısı (1976-1980-ci illərdə) respublikada tərəvəzçiliyin inkişafında daha yeni, yüksək mərhələ olmuşdur. 1980-ci ildə hər hektardan məhsuldarlıq 1975-ci ilə nisbətən 27% çoxalmışdı. Tərəvəzin çeşidi genişlənmiş, keyfiyyət isə bir qədər yüksəlmişdi. Tərəvəzçiliyin rentabelliği 65%-ə çatdırılmışdı. 1976-1980-ci illərdə tərəvəzçiliyin inkişafı sahəsində Lənkəran, Masallı, Xaçmaz və digər rayonlar mühüm rol oynamışdı.

Respublikada 1970-ci ildə 234,3 min ton tərəvəz istehsal edilmişdisə, 1971-1975-ci illərdə orta illik istehsal 324,1 min ton, 1975-ci ildə 369,5 min ton, 1976-1980-ci illərdə 477,1 min ton, 1980-ci ildə 458,1 min ton, 1981-1985-ci illərdə 522,9 min ton və 1985-ci ildə 540,2 min ton, 1986-cı ildə 508,4 min ton, 1987-ci ildə 443,9 min ton olmuşdu.

1980-ci ildə tərəvəz məhsulları tədarükü 1975-ci ildəkinə nisbətən 36%-ə qədər artmış, 1976-1980-ci illərdə respublikanın tərəvəzçilik təsərrüfatlarında 4,2 mln ton məhsul istehsal olunmuşdu. Digər tərəfdən, tərəvəzin məhsuldarlığı da bu illərdə xeyli artmış, orta hesabla illik məhsul istehsalı hər hektardan 200 sentner olmuşdu ki, bu da 1966-1970-ci illərdəki göstəriciləri 1,7 dəfə, 1971-1975-ci illərdəki göstəriciləri 1,4 dəfə ötüb keçmək demək idi.

1981-1985-ci illərdə respublikada kənd təsərrüfatının kompleks inkişafı üçün dövlət tərəfindən 1 milyard 350 milyon manat, meliorasiya təsərrüfatı qurğuları tikintisi üçün 1 milyard 200 milyon manat məbləğində əsaslı vəsait ayrılmışdı. Bunun nəticəsində su təminatı yüksək və sabit tərəvəz məhsulu

götürmək üçün möhkəm təməl yaradılmışdı. Nəticədə, 1985-ci ildə tərəvəzçilik məhsulları tədarükü 1975-ci ilə nisbətən 36%-dən çox artmışdı. Lakin bu inkişaf sürətini uzun müddət saxlamaq mümkün olmamışdı. Tezliklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində müşahidə olunan mənfi meyillər öz təsirini tərəvəzçiliyin inkişafında da büruzə vermişdi.

80-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq, bostançılıqda və tərəvəzçilikdə yenə də nöqsanlar və neqativ hallar yaranmağa başlamışdı. Belə ki, tərəvəzçiliyin inkişafında mühüm əhəmiyyəti olan istixana təsərrüfatının gücündən daha məhsuldar istifadə edilməmiş, örtülü təsərrüfatlarda – torpaqda tərəvəz istehsalına lazımcıca diqqət yetirilməmişdi. Nəticədə, 1986-cı ildən başlayaraq tərəvəzçiliyin inkişafında – istehsalda geriləmə başlamış, sabit inkişaf dinamika pozulmuşdu. Su ehtiyatlarının azlığı da istehsalda pis təsir göstərmişdir. Həmçinin, istehsalın azalmasının qarşısının alınması üçün kompleks şəkildə heç bir tədbir görülməmiş, belə bir şəraitdə istehsalda köhnə münasibətlər, arxayınçılıq psixologiyası özünü göstərmişdi.

1976-1980-ci illərdə, demək olar ki, kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının orta illik artımı 6,7% olmuşdu. 1980-ci ildə kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı 1975-ci ilə nisbətən 138% artmışdı. O cümlədən, hər hektardan məhsuldarlıq aşağıdakı inkişaf səviyyəsində olmuşdu:

1970-1980-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, istehsalın rentabelliği yüksəlmişdi. Məsələn, 1976-1980-ci illərdə kolxoz və sovxozların xalis gəliri 1971-1975-ci illərə nisbətən 2,1 dəfə, 1966-1970-ci illərə nisbətən isə 5 dəfə çoxalmışdı. 1980-ci ildə kənd təsərrüfatında rentabellik keçmiş İttifaqın orta səviyyəsindən yuxarı qalxmış, kolxozlarda 35%, sovxozlarda 30% olmuşdu.

70-ci illərdə respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalı sürətlə artmış və nəticədə, keçmiş İttifaq üzrə olan göstəriciləri

ötüb keçmişdi. Beləliklə, respublikanın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusi çəkisi xeyli yüksəlmişdi.

70-ci illərin ikinci yarısında birinci yarımilliyə nisbətən ölkəyə 1,5 dəfə çox taxıl, pambıq, tərəvəz, 2,2 dəfədən çox üzüm, 16% çox ət, 20% çox yun, 36% çox yumurta və 33% çox süd verilmişdi.

Bununla yanaşı, faktiki və statistik sənədlər göstərir ki, 80-ci illərin ortalarına yaxın iqtisadiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrində də obyektiv və subyektiv səbəblərdən artım sürəti pozulmuş, istehsal azalmağa başlamışdı. Buna başlıca səbəb Sovet cəmiyyətində baş verən ictimai-siyasi proseslər, iqtisadiyyatın idarə edilməsində yaranan mənfi meyillər, ciddi nöqsanlar, həm də respublikanın öz daxilində kənd təsərrüfatına qeyri-ciddi münasibətin, arxayınçılığın yaranması idi.

70-80-ci illərdə Azərbaycan SSR-də tütünçülük, baramaçılıq, çayçılıq. 1969-cu il avqust və sonrakı plenumlarda respublikada tütünçülüyn, baramaçılığın və çayçılığın vəziyyəti geniş təhlil olundu, uzun sürən geriliyin səbəbləri müəyyənləşdirildi və bu təsərrüfat sahələrinin inkişaf perspektivləri göstərildi.

Azərbaycanda tütün, barama və çay istehsalının vəziyyəti və daha da inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi Azərbaycan KP MK-nın XVIII, XXIX, XXX və XXXI qurultaylarının qərarlarında da öz əksini tapdı.

70-80-ci illərdə respublikada tütün istehsalına diqqət xeyli gücləndi. Bu illərdə tütünçülük təsərrüfatlarında kompleks tədbirlər görüldü, mərkəzləşmə və sahənin ixtisaslaşması aparıldı. Tütünçülük əsasən Qəbələ, Qazax, Lerik, Qubadlı, Balakən, Oğuz, Şəki, Zaqatala, Zəngilan və digər rayonlarda cəmləşdirildi.

Respublika rəhbəri Heydər Əliyevin düzgün, məqsədyönlü siyasəti nəticəsində 70-80-ci illərdə tütünçülükdə böyük

irəliləyişlər başladı. Respublikada tütün istehsalı 1969-cu ildəki 24,4 min tondan 80-ci illərin ortalarında 67 min tona, məhsuldarlıq müvafiq olaraq 18 və 35,3 sentnerə çatdırılmışdı.

70-80-ci illərdə çayçılıq. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələrindən biri də çayçılıqdır. 70-80-ci illərdə çayçılığın inkişafına böyük diqqət yetirilmişdir. 70-ci ilə qədər respublikada cəmi 7,5 min hektar sahədə çay bitkisi əkilmiş, bu sahədən 9,9 min ton yaşıl çay yarpağı istehsal olunmuşdu. Bu zaman bir hektardan orta məhsuldarlıq 16,9 sentner təşkil etmişdir. Respublika rəhbəri Heydər Əliyev kənd təsərrüfatı işçilərinin respublika toplantılarında kənd təsərrüfatının digər bölmələri ilə yanaşı, çayçılığın da inkişaf etdirilməsi üçün konkret göstərişlər vermiş, təkliflər irəli sürmüşdü. Nəticədə, çayçılığın zonalar üzrə ixtisaslaşdırılması və təmərküzləşdirilməsi istiqamətində böyük işlər görülmüşdü. 1978-ci ildə dövlətə 48 min ton yaşıl çay yarpağı təhvil verilmiş, əmək məhsuldarlığı 1970-ci ilə nisbətən 31,3 faiz artmışdı. 70-80-ci illərdə çayçılıq sahəsində Lənkəran, Astara, Masallı rayonları ixtisaslaşdırılmışdı. 1977-ci ildə Azərbaycanda 14,2 min ton yaşıl çay yarpağı tədarük edilmişdi ki, bu da 1940-cı ildəkindən 33 dəfə çox idi.

70-80-ci illərdə respublikada istehsal olunan çay yarpağının 97 faizi Azərbaycan Tərəvəz və Meyvə İstehsalı, Tədarükü, Emalı və Satışı Aqrar Sənaye Birliyinin sovxozlarında istehsal edilmişdi və Aqrar sənaye inteqrasiyası əsasında çaybecərmənin ixtisaslaşdırılması Lənkəran, Masallı və Astara rayonlarının iqtisadiyyatının inkişafına böyük təsir göstərdi. Bu rayon təsərrüfatlarında «Azərbaycan – 2», «Azərbaycan – 4» və Gürcüstandan gətirilmiş «Kolxida» kimi məhsuldar çay sortlarının əkini genişləndirildi.

70-ci illərdə Azərbaycan çayı keçmiş sovet imperiyasının 200-dən çox şəhərinə, xarici ölkələrə göndərilirdi.

1979-cu ildə çay istehsalı 20 min tona çatdırıldı ki, bu da

1969-cu ildəkindən 2,1 dəfə çox idi.

Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1982-ci il dekabrın 2-də «1982-1985-ci illərdə respublikada çay təsərrüfatının və çay sənayesinin inkişafına dair» 533 sayılı qərar qəbul etmişdi ki, bu da çayçılığın sonrakı inkişafında başlıca rol oynamışdı. Nəticədə, 1981-1985-ci illərdə respublikanın çayçılıq təsərrüfatlarında 108,4 min ton əvəzinə 146 min ton yaşıl çay yarpağı toplanmışdı. Bu illərdə respublikada çay becərilən sahələr 12,3 min hektara, hektardan məhsuldarlıq isə 45 sentnerə çatdırılmışdı.

Azərbaycan çayı dəfələrlə beynəlxalq yarımkaşlarda və sərgilərdə, o cümlədən 1975-ci ildə Macarıstanda, 1982-ci ildə Anqolada, Efiopiada, Çexoslovakiyada və digər ölkələrdə nümayiş etdirilmiş və mükafatlar almışdı.

Lakin 1988-ci ildən respublikada yaşıl çay yarpağı istehsalı ilbəil azalmağa başlamışdı.

Baramaçılıq. 70-80-ci illərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatının ən gəlirli sahələrindən biri olan baramaçılığın inkişafına da diqqət artırılmışdı. Bu illərdə baramaçılığın inkişafından daha səmərəli istifadə olunmasının yolları müəyyən edilmiş, yeni baramaçılıq təsərrüfatları yaradılmışdı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında 1971-ci ilin 17 martında Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də ipəkçiliyi inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» qərar qəbul olundu ki, bu da ipəkçiliyin sonrakı inkişafında böyük əhəmiyyətə malik oldu.

İpəkçilik Bərdə, Zaqatala, Şəki, Balakən, Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl və digər rayonlarda cəmləşdirildi. 70-80-ci illərdə Azərbaycan ipəyinin şöhrəti özünə qaytarıldı.

Respublikada barama istehsalı 1969-cu ildəki 3569 tondan 1982-ci ildə 5272 tona çatdırıldı. 1970-1982-ci illərdə dövlətə satılan baramanın miqdarı 1,4 dəfə artmış, barama istehsalı 1983-cü ildə 5039 ton, 1986-cı ildə isə 5678 ton təşkil

etmişdi. Sonrakı illərdə respublikada barama istehsalına diqqət zəiflədiyindən istehsalın miqdarı azalmağa başlamışdır. 1993-cü ildə barama istehsalı 3202 tona endi.

1969-1982-ci illərdə respublika iqtisadiyyatında, o cümlədən sənaye və kənd təsərrüfatında sıçrayışlı, misilsiz inkişaf, maddi istehsalın öz strukturunda mütərəqqi keyfiyyət dəyişiklikləri, həm də əhalinin maddi rifah halının durmadan yaxşılaşmasını təmin etmiş, həyat səviyyəsi, mədəni və mənəvi həyatı yüksəlmişdi. İqtisadi həyatdakı uğurlar əhalinin milli gəlirinin artmasına səbəb olmuşdu. 1970-ci ildə Azərbaycanda adambaşına milli gəlir orta ittifaq səviyyəsinin 62 faizini təşkil edirdisə, 1980-ci ildə bu rəqəm 80 faizə yüksəlmişdi.

Respublikada milli gəlir 1965-ci ilə nisbətən 1975-ci ildə 2 dəfə, 1982-ci ildə 4,1 dəfə artmışdır.

Xalq təsərrüfatında çalışan fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 1970-ci ildəki 125 manatdan 1982-ci ildə 164 manata qaldırılmışdır. Kolxozçuların orta aylıq əmək haqqı müvafiq olaraq 80 manat və 208 manat olmuşdu.

«Baş verən dəyişikliklərin miqyasına, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan dərin struktur islahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifah halının keyfiyyətə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə IX, X və XI beşilliklər Azərbaycanın yeni tarixində ən mühüm yer tutur». 80-ci illərin ortalarından başlayaraq, respublika rəhbərlərinin bacarıqsızlığı və səhlənkarlığı nəticəsində, keçmiş ittifaqda gedən proseslərin təsiri altında respublikada 1969-1982-ci illərdə formalaşmış iqtisadi inkişaf dinamikası pozulmuş, intensiv inkişaf ekstensiv xarakter almış, istehsalın səviyyəsi bütün sahələrdə aşağı düşməyə başlamışdır.

Cədvəl 1

1969-1982-ci illərdə Azərbaycanda barama istehsalı barədə

İllər	İstehsal (ton)	İllər	İstehsal (ton)
1969	3569	1976	4856
1970	3661	1977	5007
1971	4055	1978	4740
1972	4095	1979	4848
1973	4456	1980	4984
1974	4455	1981	4901
1975	4385	1982	5272

Cədvəl 2

**1969-1982-ci illərdə
Azərbaycan Respublikasında mal-qaranın sayı
(ilin axırına min baş)**

İllər	Mal	O cümlədən inək, camış	Davar	Quş
1960	1373,0	505,3	48845	7422,0
1965	1460,3	576,3	3864,9	6850,5
1969	1560,3	615,0	3960,6	8623,8
1970	1576,8	605,1	4371,2	8780,8
1980	1806,2	675,8	5361,6	20687,6
1982	1887,1	723,1	5332,4	24470,0

70-80-ci illərdə kənd təsərrüfatının ən əhəmiyyətli sahələrindən biri heyvandarlıq idi. Bu illərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, heyvandarlığın inkişafında ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdi.

Digər tərəfdən, əhalinin ərzağa olan ehtiyacının ödənilməsində heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə geriliyin aradan qaldırılması, heyvandarlıq təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılması, möhkəm yem bazasının yaradılması, mal-qaranın tərkib və cinsinin yaxşılaşdırılması, zoobaytarlıq xidmətinin yüksəldilməsi və s. məsələlər dövlət və hökumət orqanlarının daha çox diqqət yetirdiyi problemlər olmuşdu.

Respublikada heyvandarlığın inkişafında Azərbaycan KP MK-nın avqust (1969-cu il), Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tələbləri haqqında» 1970-ci il 23 iyul tarixli, «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında» 1975-ci il 9 iyul tarixli, «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüğü və şarabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 1979-cu il 22 fevral tarixli və sonrakı digər qərarlarının yerinə yetirilməsi başlıca rol oynamışdı.

1975-ci il 25 sentyabrda Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Sovetinin iclasında «Muxtar Respublikanın kolxoz və sovxozlarında iribuynuzlu mal-qara üzrə inkişaf vəziyyəti haqqında» məsələ müzakirə edilmişdi. Qeyd olunmuşdu ki, 1975-ci ildə 1974-cü ilə nisbətən iribuynuzlu mal-qaranın sayı 845 baş artdığı halda, Naxçıvan rayonunda inək-camışın ümumi sayı 245 baş, Ordubad rayonunda 70 baş, Şahbuz rayonunda 62 baş, Culfa rayonunda 68 baş azalmışdı.

1975-ci il dekabrın 30-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Sovetində «1974-1975-ci illərdə ictimai heyvandarlıq sahəsində baş vermiş cinayət hadisələri haqqında» məsələyə baxılarkən qeyd olunmuşdu ki, bu müddətdə 19 cinayət hadisəsi baş vermiş, dövlətə 27371 manat zərər dəymiş və onun 20672 manatı cinayətkarların hesabına ödənilmişdir. 1974-cü ildə 277 baş xırdabuynuzlu, 40 baş iribuynuzlu mal-qara və 1975-ci ilin 9 ayında 702 baş xırdabuynuzlu, 56 baş iribuynuzlu mal-qara mənimlənilmişdi.

Məhsuldar mal-qaranın cinsləşdirilməsinə respublikanın heyvandarlıq təsərrüfatlarında diqqət xeyli artırılmış, SSRİ-nin müxtəlif yerlərindən respublikaya 34 min baş məhsuldar cins mal-qara gətirilmişdi. Nəticədə, respublika üzrə 1975-ci ildə 1965-ci ilə nisbətən ət istehsalı 1,3 dəfə, süd istehsalı 1,8 dəfə artmışdı.

Heyvandarlığın inkişafı sahəsində qazanılmış nailiyyətlərin nə dərəcədə böyük ictimai-iqtisadi və siyasi əhəmiyyətə malik olduğunu daha ətraflı, dolğun təsvir etmək üçün, qısaca da olsa, 70-ci illərə qədərki on illik dövrdə respublikamızda kənd təsərrüatının bu mühüm sahəsinin – heyvandarlığın inkişaf səviyyəsinə nəzər yetirək: 1959-1965-ci illərdə kolxozlarda, təsərrüfatlararası müəssisələrdə, sovxozlarda və digər dövlət təsərrüfatlarında heyvandarlıq məhsullarının orta illik istehsalı 169,2 milyon manata, 1966-1970-ci illərdə isə 175,5 milyon manata bərabər idi. Həmçinin, heyvandarlığın məhsuldarlıq göstəriciləri çox aşağı idi. 1969-cu ildə kolxoz və sovxozlarda hər inək və camışdan cəmi 677 kq süd sağılmış, hər yumurtlayan toyuqdan 92 yumurta alınmışdı. Dövlətə satılmış hər baş qaramalın orta diri çəkisi cəmi 209 kq idi. Hər 100 doğar inəkdən 49 buzov, hər 100 ana qoyundan 43 quzu alınmışdı.

Respublikada ictimai heyvandarlığın sonrakı illərdə inkişaf prinsipləri keçmiş Sov. İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında» 1975-ci il iyulun 9-da qəbul etdiyi qərarla öz əksini tapmışdır. Bu qərar respublikanın mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarında geniş şəkildə müzakirə edildi. Müəyyən olundu ki, hələ də bir çox heyvandarlıq təsərrüfatlarında ciddi nöqsanlar qalmaqdadır. Süründürməçilik, rəqəmlərin şişirdilməsi, saxta sənədləşmə və s. heyvandarlıq təsərrüfatında tam ləğv edilməmişdi.

1979-cu ildə respublikanın heyvandarlıq təsərrüfatları 136 min ton ət, 768 min ton süd, 690,4 milyon ədəd yumurta istehsal etmişdi. 1975-ci ilə nisbətən 1980-ci ildə süd istehsalı - 31%, ət - 14%, yumurta - 26% və yun - 21% artmışdı.

1980-ci ildə dövlətə 121,2 min ton mal-qara və quş əti, 326,1 min ton süd, 278,4 milyon yumurta, 11,8 min ton yun tədarük edilmişdi. Heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı

materialların və sənədlərin təhlili göstərir ki, kolxoz və sovxozlarda 1980-ci ildə 10 il əvvəldəkinə nisbətən 1,5-3 dəfə çox heyvandarlıq məhsulu istehsal edilmişdi.

70-ci illərin ikinci yarısında respublikada heyvandarlıq məhsulları istehsalı 641 milyon manata, ictimai təsərrüfatlarda isə 286 milyon manata çatmışdı ki, bu da 1966-1970-ci illər üzrə müvafiq göstəricilərdən 203 və 110,4 milyon manat çox idi. 1976-1980-ci illərdə isə kənd təsərrüfatı müəssisələrində heyvandarlıq məhsulları istehsalının 1971-1975-ci illərə nisbətən mütləq artımı 65 milyon manat olmuşdu ki, bu da 1959-1970-ci illərdəki müvafiq göstəricidən 10 dəfə çox idi.

Görülmiş tədbirlər nəticəsində, 1976-1980-ci illərdə respublikamızda heyvandarlıq məhsullarının tədarükü də yaxşılaşmış, məsələn, mal-qara və quş əti tədarükü 14%, yumurta tədarükü 26%, süd tədarükü 31%, yun tədarükü 21% artmışdı.

80-ci illərdə zoobaytarlıq xidmətinin aşağı səviyyədə olması, mal-qara üçün bina və tövlə təminatının pis olması kimi nöqsanlar və çətinliklər də mövcud idi. Belə nöqsanlar Yardımlı, Zərdab, Sabirabad, Ucar, Göyçay rayonlarının heyvandarlıq təsərrüfatlarında daha dözülməz vəziyyət əmələ gətirmişdi.

80-ci illərdə respublikada heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilmişdi. 1981-ci ilin martında «Heyvandarlıq məhsullarının istehsalının artırılması, dövlətə satılması və yem bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində Abşeron, Şəki, Xanlar, Beyləqan və İsmayilli rayonlarının heyvandarlarının təşəbbüsü haqqında», 1981-ci ilin iyununda «Sov. İKP XXVI qurultayının tələbləri ilə əlaqədar ictimai heyvandarlığın inkişafı sahəsində Abşeron və Balakən rayonlarının partiya təşkilatlarının işi haqqında» Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarlar Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafı sahəsində təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətinin güclənməsinə səbəb olmuşdu.

Heyvandarlığın intensiv inkişafını təmin etmək üçün möhkəm yem bazasının yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verən Şamaxı heyvandarları yem bitkiləri əkinlərini genişləndirmişdilər. Rayonda tez-tez heyvandarların müşavirələri keçirilirdi. Müşavirələrdə bu sahənin problemləri ciddi şəkildə müzakirə edilir, nöqsanları aradan qaldırmağın yolları müəyyənləşdirilirdi. 1983-1984-ci illərdə rayonun 27 təsərrüfatında 21 yem sexi istifadəyə verilmişdi.

Sənaye prinsipləri əsasında heyvandarlığın mexanikləşdirilməsi sahəsində Qazax, Şəmkir, Saatlı, Bərdə rayonlarının təsərrüfatlarında müsbət iş təcrübəsi əldə edilmişdi. 1984-cü ilin dekabrında keçirilmiş rayon heyvandarlarının iclasında qeyd edilmişdi ki, rayonun heyvandarlıq təsərrüfatlarında mal-qaranın cinsləşdirilməsi 40%-ə çatdırılmış, bir yem zavodu istifadəyə verilmişdir, 10 yem sexi tikilmiş, əl əməyi mexanikləşdirilmişdir.

80-ci illərdə əvvəlki illərlə müqayisədə respublikada heyvandarlığın intensiv inkişafı, mexanikləşdirilməsi, möhkəm yem bazasının yaradılması, fermalarda maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi nəticəsində, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı xeyli artmışdı.

80-ci illərin birinci yarısında – 1982-ci ildə qəbul edilmiş ərzaq proqramının heyvandarlıq məhsulları istehsalına və tədarükünə dair tapşırıqlar, əsasən, yerinə yetirilmişdi. Ət, süd, yun, yumurta istehsalı xeyli inkişaf etmişdi. Quşçuluqda yumurta və ət istehsal edən iri komplekslər yaradılmışdır. Quş əti satışı 1985-ci ildə 20,4 min ton olmuşdu ki, bu da 1980-ci ildəkindən dörd dəfə çox idi. Keçmiş DQMV, Abşeron, Ağdam, Xaçmaz, Saatlı, Şamaxı, Şəki, İmişli, Qazax rayonlarının təsərrüfatları respublikada heyvandarlıq problemlərinin həllinə xeyli kömək göstərmişdi.

Lakin heyvandarlıq məhsullarının inkişaf dinamikasında 80-ci illərin ortalarında yalnız yun istehsalı azalmağa

başlamışdı. 80-ci illərin sonlarına yaxın isə heyvandarlıq məhsullarının digər sahələrində də istehsal aşağı düşməyə başlamışdı.

1975-1985-ci illərdə respublikada yaradılmış 150-dən çox heyvandarlıq kompleksinin gücündən süd istehsalında cəmi 40%, ət istehsalında 50% istifadə olunmuşdu.

Azərbaycan KP MK-nın iyun (1984-cü il) plenumunda kənd təsərrüfatı məsələlərinə dair respublika partiya-təsərrüfat fəalları yığıncağında heyvandarlığın idarə edilməsində ciddi nöqsanlar olduğu göstərilmişdi.

80-ci illərin sonuna yaxın bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən heyvandarlığın inkişafında yaranmış problemləri və çətinlikləri həll etmək mümkün olmadı.

4. Sosial-mədəni quruculuq

Respublikanın iqtisadi inkişafı əhalinin sosial-mədəni həyatını və onların maddi rifah vəziyyətini müəyyən edirdi.

70-80-ci illərdə bu sahədə əsaslı dönüş başlamışdı. 1989-cu il siyahıyaalınmasına görə, respublikada 7,1 milyon əhali yaşayırdı.

Əhali. 70-80-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı əhalinin sosial strukturunda ciddi dəyişikliklərə, əhalinin sayının artmasına səbəb oldu.

1970-1988-ci illərdə Azərbaycan əhalisinin artım dinamikası aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

İllər	Əhalinin sayı (min)	Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi
1970	5117	2564	2553
1971	5227	2632	2595
1972	5339	2707	2632
1973	5444	277	2667
1974	5544	2854	2690
1975	5644	2921	2728

XII müəhazirə

1976	5734	2993	2741
1977	5828	3065	2763
1978	5924	3128	2796
1979	6028	3200	2828
1980	6112	3254	2858
1981	6202	3313	2889
1982	6303	3373	2930
1983	6399	3429	2970
1984	6506	3486	3020
1985	6614	3553	3061
1986	6708	3617	3091
1987	6811	3678	3133
1988	6917	3748	3169

Cədvəldən göründüyü kimi, əhalinin sayı 1970-ci ildəki 5117 min nəfərdən 1988-ci ildə 6917 min nəfərə çatmışdı. Şəhər əhalisi respublika əhalisinin ümumi sayının 54 faizini, kənd əhalisi isə 46 faizini təşkil edirdi. Müvafiq olaraq 1970-ci ildə kişilərin sayı əhalinin ümumi sayının 49 faizini, qadınlar isə 51 faizini təşkil edirdisə, bu rəqəm 1988-ci ilə qədər dəyişməmişdir.

Respublika əhalisinin milli tərkibi 1989-cu ildə aşağıdakı kimi olmuşdur:

- azərbaycanlılar	- 5805,0 min nəfər
- ruslar	- 392,3 min nəfər
- ermənilər	- 390,5 min nəfər
- ləzgilər	- 171,4 min nəfər
- avarlar	- 44,1 min nəfər
- ukraynalılar	- 32,4 min nəfər
- tatarlar	- 28,6 min nəfər
- yəhudilər	- 25,3 min nəfər
- talışlar	- 17,7 min nəfər
- türklər	- 17,7 min nəfər
- gürcülər	- 14,2 min nəfər
- kürdlər	- 12,2 min nəfər
- tatlar	- 10,2 min nəfər
- udinlər	- 6,1 min nəfər
- dağ yəhudiləri	- 5,5 min nəfər

Azərbaycan SSR XX yüzilliyin 70-80-ci illərində

- başqa millətlər - 44,6 min nəfər.

Cədvəldən göründüyü kimi, 1989-cu ildə respublikada 1 milyon 216 min nəfər qeyri-azərbaycanlı yaşayırdı.

1990-cı ildə respublika əhalisi 7,037,9 min nəfərə, 2001-ci ildə 9 milyon 81 min nəfərə çatmışdı. Onlardan 51 faizini şəhər (4 milyon 107 min nəfər), 49 faizini (3 milyon 974 min nəfər) isə kənd əhalisi təşkil etdirdi.

Doğum, ölüm, nigaha daxil olma, nigahın pozulması halları da əhalinin təbii artımına təsir edən amillərə daxildir.

1970-ci ildə respublikada doğulanların ümumi sayı 151,0 min nəfər idisə, bu rəqəm 1987-ci ildə 184,6 min nəfər olmuşdur. 1970-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə 6,8 nigah qeydə alınmışdır. Bu rəqəm 1980-ci ildə 9,8, 1987-ci ildə isə 9,9 təşkil etmişdir. Müvafiq olaraq, nigahın pozulması 1,3; 1,2; 1,2 olmuşdur.

70-80-ci illərdə əhalinin təhsil səviyyəsi: 1970-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərindən 471 nəfəri ali və ya orta təhsilli idisə, 1979-cu ildə bu rəqəm 652 nəfər, 1986-cı ildə isə 741 nəfər təşkil edirdi.

70-80-ci illərdə respublika əhalisinin xalq təsərrüfatı sahələrində işləyən hissəsinin sayı 20,2 faiz artmışdı və onların 75,3 faizi maddi istehsal sahələrində çalışırdı. Qeyri-istehsal sahələrində çalışanların sayı 25,0 faizdən 26,1 faizə qalxmışdı. Xalq təsərrüfatında çalışan ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı artaraq 1970-ci ildəki 274 min nəfərdən 1987-ci ildə 625 min nəfərə çatmışdı. Onlardan ali təhsilli mütəxəssislərin sayı 366 min nəfər, orta ixtisas təhsillilərin sayı isə 129 min nəfər idi.

70-80-ci illərdə istehsal sahələrində işləyən ziyalıların üçdə iki hissəsi sosial mənzəyinə görə fəhlələr və kəndlilər içərisindən çıxmışdı. 1970-ci ildə əhalinin ümumi sayında fəhlələrin sayı 51,5 faiz, qulluqçuların sayı 27,4 faiz və kolxozçuların sayı 20,6 faiz təşkil edirdisə, 1986-cı ildə

fəhlələrin sayı 26 faiz və kolxozçuların sayı 13 faiz olmuşdu.

70-80-ci illərdə əhalinin maddi rifah halı xeyli yaxşılaşmışdı. İşçilərin əmək haqqı, pensiyalar, təqaüdlər və müavinətlər və s. artmışdı. Əhalinin qaza, elektrikə, suya olan ehtiyaclarının təmin olunmasında xeyli işlər görülmüşdü. İstehlak mallarına olan ehtiyacın ödənilməsinə diqqət artırılmışdı. Mənzil tikintisi sahəsində əvvəlki on illə müqayisədə böyük irəliləyişlər var idi.

70-80-ci illərdə respublikada ümumi sahəsi 38 milyon kv.m. olan yaşayış evləri tikilmişdi. Lakin yenə də əhalinin mənzilə olan ehtiyacı ödənilmirdi. Mənzillərin tikintisi tələbatdan 2,4 dəfə geri qalırdı.

70-80-ci illərdə abadlıq işləri xeyli genişlənmişdi.

Maarif və elm. XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda elm və maarif sahəsində ciddi irəliləyişlər baş vermiş, təhsilin inkişafına diqqət xeyli güclənmişdi.

1972-ci il avqustun 10-da Azərbaycan KP və Nazirlər Soveti «Gənclərin ümumi orta təhsilə keçməsinin başa çatması və ümumtəhsil məktəblərinin işinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında» qərar qəbul etmişdi.

Qərarın icrası əsasında təkcə 1973-cü ildə respublikada 49 yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdi.

1971-1975-ci illərdə Azərbaycanda 146.581 yerlik 254, o cümlədən kənd yerlərində 65.488 yerlik 173 məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdi. Qeyd olunan illərdə 23250 yerlik məktəbəqədər müəssisə, məktəblərin nəzdində 1780 yerlik internat binaları, müəllimlər üçün 1575 kvadrat metr yaşayış binası tikilmişdi.

Bu illərdə məktəblər əyani və metodik vəsaitlərlə təmin olunmuş, kitabxana şəbəkələri genişləndirilmişdi.

70-80-ci illərdə tədrisin keyfiyyəti də əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdı.

1971-1975-ci illərdə 8 fənn üzrə kabinetlər təşkil olunmuşdu.

70-80-ci illərdə axşam və qiyabi təhsil məktəblərinin geniş şəbəkəsi yaradılmışdı. Orta və ali məktəblərin fəaliyyəti kökündən yaxşılaşdırılmış, tədrisin keyfiyyətinə diqqət artmışdı.

1975-1984-cü illərdə ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsi xeyli genişləndirilmişdi. Respublikada fəaliyyət göstərən 4280 ümumtəhsil məktəbindən 3437-i, yaxud 76,1%-i kənd yerlərində yerləşirdi. 1982-ci ildə Bakı şəhərində 142 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi.

70-80-ci illərdə aparılmış məktəb islahatı ixtisasların artırılmasına, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, təlim-tərbiyə işləri səviyyəsinin gücləndirilməsinə gətirib çıxardı.

70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişafı ilə bağlı xeyli əhəmiyyətli tədbirlər keçirilmişdi. Nəticədə, respublikada təhsil sisteminə 70-ci illərə qədər mövcud olan nöqsanların aradan qaldırılması sahəsində, inkişafında, əhalinin təhsil səviyyəsinin, işləyənlərin tərkibində ali və orta təhsillilərin xüsusi çəkisinin artmasında, təhsil ocaqlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində, təhsil alanların hərtərəfli biliklərə yiyələnməsində, hazırlıqlı mütəxəssislərin hazırlanmasında böyük işlər görülmüş, əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdi.

1970-1980-ci illərdə respublikada təhsil sisteminin dinamik inkişafı ilə bağlı əldə edilmiş nailiyyətlər və mövcud olan vəziyyət haqqında aşağıdakı cədvəldə verilmiş statistik rəqəmlər tam aydın təsəvvür yaradır:

Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin sayı	Ali məktəblərin sayı	Ali məktəblərdə oxuyanların sayı (min nəfərlə)	Əhalinin 10000 nəfərinə düşən tələbələrə sayı	Orta ixtisas məktəblərinin sayı	Orta ixtisas məktəblərində oxuyanların sayı (min nəfərlə)
1970/1971	13	100.1	192	79	70.8
1980-1981	17	107.0	173	75	79.0
1985/1986	18	105.9	158	77	76.2

XII mühazirə

1986/1987	18	105.7	155	77	75.7
-----------	----	-------	-----	----	------

Gündüz ümumtəhsil məktəblərinin sayı (dərs ilinin başlanğıcında)

	1970/71	1980/81	1985/86	1986/87
Məktəblərin sayı	4343	3973	4301	4317
O cümlədən: İbtidai sinif məktəbləri	1221	369	608	599
Natamam orta məktəblər	1821	1577	1396	1363
Orta məktəblər	1287	2004	2274	2332
Əlil uşaqlar üçün məktəblər	14	23	23	23
Oxuyanların sayı (min nəfərlə)	1.356	1.422	1.347	1.320
O cümlədən: İbtidai sinif məktəblərində	66	9	12	11
Natamam orta məktəblərdə	470	284	208	203
Orta məktəblərdə	817	1.122	1.120	1.100
Əlil uşaqlar üçün məktəblərdə	3	7	7	6
Müəllimlərin sayı (min nəfərlə)	71	108	120	123

Axşam ümumtəhsil məktəbləri

	1970/71	1980/81	1985/86	1986/87
Məktəblərin sayı	753	264	224	117
Axşam və qiyabi məktəblərdə oxuyanların sayı (min nəfərlə)	82	45	115	52
O cümlədən: 9-11-ci siniflərdə oxuyanların sayı (min nəfərlə)	63	150	103	49

Müxtəlif təhsil ocaqlarında oxuyanların sayı (min nəfərlə)

	1960/61	1970/71	1980/81	1985/86	1986/87
Cəmi təhsil alanlar	878	1808	2361	2342	2271
O cümlədən: Ümumtəhsil məktəblərində	725	1438	1567	1462	1372
Gündüz məktəblərində	673	1356	1422	1347	1320
Axşam və qiyabi məktəblərdə	52	82	145	115	52

Azərbaycan SSR XX yüzilliyin 70-80-ci illərində

Texniki-peşə məktəblərində	9	46	101	116	116
Orta ixtisas məktəblərində	27	71	79	76	76
Ali məktəblərdə	36	100	107	106	106

Elmi işçilərin sayı (ilin sonu üçün: adam)

	1960	1970	1980	1985	1986
Cəmi elmi işçilər (ali məktəblərin elmi-pedaqoji mütəxəssisləri daxil olmaqla)	7226	17082	21993	23182	23060
O cümlədən: Elmlər namizədi	189	655	907	975	9642
Elmlər doktoru	1983	5346	5186	9356	1019
Akademiklər, həqiqi üzvlər, müxbir üzvlər, professorlar	204	506	708	757	834
Dosentlər	743	1141	2174	2758	2795
Baş elmi işçilər	774	1197	1515	1743	1853
Kiçik elmi işçilər	682	2042	2323	2069	1756

Cədvəllər üzrə verilmiş statistik rəqəmlərdən aydın görmək olur ki, 70-ci illər və 80-ci illərin birinci yarısında elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında ümumi orta ixtisas və ali təhsil sistemləri şəbəkəsi xeyli genişlənmiş, əhalinin ümumtəhsil hazırlığı, ali və orta ixtisas təhsili səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, elmi biliklərə yiyələnmə kütləvi xarakter almışdı.

Bütün respublikada hamılıqla orta təhsilə keçilməsi başa çatdırılmışdı.

1976-1980-ci illərdə xalq təsərrüfatı üçün 189,8 min nəfər ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssis hazırlanmışdı. Qeyd olunan vaxtda 3.863 gənc İttifaqın müxtəlif ali məktəblərinə təhsil almağa göndərilmişdi ki, bu da 1971-1974-cü illərdəkinə nisbətən 25 dəfə çox idi. Elmi işçilərin sayı da xeyli artaraq, 2,14 mindən 21,9 minə qalxmış, 1985-ci ildə isə onların sayı 23182 nəfər olmuşdu.

Səhiyyə. Müasir dövrün ən qlobal problemlərindən biri də əhalinin sağlamlığının qorunmasıdır. Bu istiqamətdə 70-80-ci illərdə respublikada səhiyyənin, əhaliyə tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması sahəsində mühüm tədbirlər görülmüşdür.

Respublika Nazirlər Sovetində 1977-ci il 22 sentyabr-da «Xalq səhiyyəsini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında», 1982-ci il 18 avqustda «Əhalinin sağlamlığının qorunmasının yaxşılaşdırılması sahəsində təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında» və digər məsələlər müzakirə edilmiş və səhiyyənin, tibbi xidmətin inkişafına təsir edən qərarlar qəbul olunmuşdur. Daha sonra Səhiyyə Nazirliyinin işində olan nöqsanların aradan qaldırılması ilə bağlı 1979-cu ilin iyununda Azərbaycan KP MK-nın bürosunda məsələ müzakirə edilmişdir. Bütün bunlar səhiyyənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

XX əsrin 70-80-ci illərində respublika səhiyyəsinin inkişafını əks etdirən vəziyyət aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

	1970	1980	1985	1986
1	2	3	4	5
1. Bütün ixtisaslar üzrə həkimlərin sayı (min nəfərlə)	13,1	20,7	25,3	26,2
2. Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkimlərin sayı (ali təhsilli)	25	33,4	37,8	38,4
3. Orta təhsilli tibb işçilərinin sayı (min nəfərlə)	39,7	52,2	62,1	63,7
4. Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən orta təhsilli işçilərin sayı	76,1	84,3	92,5	93,5
5. Xəstəxanaların sayı	779	756	743	747
6. Xəstəxana çarpayılarının sayı (min ədədlə)	48,8	60,6	65,9	66,5
7. Hər 1000 nəfərə düşən çarpayının sayı	93,4	96,8	98,3	97,7
8. Qadın məsləhətxanalarının, poliklinikaların və ambulatoriyaların sayı	313	651	1093	972

Cədvəldə verilmiş rəqəmlər göstərir ki, 1970-1980-ci illərdə respublikada əhaliyə tibbi xidməti yaxşılaşdırmaq üçün səhiyyə

xeyli iş görmüşdü. Respublikanın şəhər və kəndlərində müalicə-profilaktika müəssisələrinin, elmi-praktik mərkəzlərin şəbəkəsi genişlənmiş, çoxlu miqdarda yeni xəstəxanalar, poliklinikalar, qadın məsləhətxanaları və ambulatoriyalar tikilib istifadəyə verilmişdi. Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkimlərin, orta tibb işçilərinin, çarpayıların sayı artmışdı.

70-ci və 80-ci illərdə bir çox xəstəxana kompleksləri, dispanserlər, sağlamlıq ocaqları salınmış, ən yeni avadanlıq və tibb texnikası ilə təchiz edilmiş bir sıra ixtisaslaşdırılmış mərkəzlər yaradılmışdı.

Din. Sovet imperiyası dövründə dinə münasibət kəskin xarakter daşıyırdı. Xüsusilə, islam dini sıxışdırılırdı. Xalqın dini-mənəvi ənənələri özgələşdirilirdi. Dini bayram və mərasimlər qadağan edilmişdi. Ateizmin inkişafına diqqət artırılmışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əhali gizli də olsa, öz dini adət və ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Novruz bayramının keçirilməsinə rəsmi icazə verilmirdi.

Respublikada yüzdən çox müqəddəs pir və ocaq var idi.

70-ci illərdə Azərbaycanda dini birliklərin sayı xeyli artmışdı. Onların əksəriyyəti gizli fəaliyyət göstərirdi.

Orta və ali məktəblərdə dinin tədrisi birtərəfli xarakter daşıyırdı. O, tənqid olunur, ateizmin tədrisinə və təbliğinə geniş yer verilirdi. Dini birlikləri nəzarətdə saxlamaq üçün Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1976-cı ildə «Azərbaycan SSR-də dini birliklər haqqında Əsasnamə» qəbul etmişdi.

Dini birliklərin çoxu sonralar rəsmi məscidlərə çevrildi.

Dinin, o cümlədən islamın inkişafına yalnız Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra şərait yaradıldı.

Kütləvi informasiya vasitələri və ədəbiyyat. Sovetlər dövründə kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən dövrü ədəbiyyat və mətbuat üzərində ciddi nəzarət həyata keçirilirdi. Bu sahələrin inkişafı kommunist ideologiyasının tələblərinə

uyğunlaşdırılmışdı. Azərbaycanda 1946-1960-cı illərdə 90-a yaxın qəzet, 29 jurnal və digər mətbuat orqanları fəaliyyət göstərirdi. «Kirpi» jurnalı (1952), «Bakı» (1958), «Baku» axşam qəzetləri, «Pioner» (1946), «Göyərçin» (1958), «Elm və həyat» (1961), «Ulduz» (1967), «Qobustan» (1969) jurnalları 40-60-cı illərdə nəşr olunmağa başlamışdır.

Ümumiyyətlə, 1989-1991-ci illərdə Azərbaycanda 168 qəzet, 91 adda jurnal və digər dövrü nəşrlər çap olunurdu.

1946-80-ci illərdə Azərbaycanda kitab nəşri də xeyli inkişaf etmişdi. 1988-ci ildə 1349 adda kitab və kitabça, monoqrafiya nəşr olunmuşdu. Dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin çapına diqqət xeyli artırılmışdı. On iki cildlik «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası», üç cildlik «Uşaq ensiklopediyası» da 70-80-ci illərdə nəşr olunmuşdu.

Bu illərdə Azərbaycanda klassik şair və yazıçıların əsərləri külliyyatı, 20 cildlik klassik Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası, 50 cildlik dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası, «Azərbaycan nağılları» və digər dəyərli əsərlər işıq üzünə çıxmışdı.

XX yüzilliyin 70-80-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatı sosialist ideyalarının, kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etsə də, ədəbiyyatda tənqidi realizm də mövcud idi.

Müharibədən sonrakı dövrdə də ədəbiyyatda sosializm realizmi, partiyalılıq-xalqilik prinsipləri davam etməkdə idi.

Ədəbiyyat

1. H.Ə.Əliyev. Sovet Azərbaycanı. Bakı, 1981
2. H.Ə.Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. «Respublika» qəz., Bakı: 30 dekabr 2000
3. İ.H.Əliyev. «Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı». Bakı: 1997
4. Azərbaycanın iqtisadiyyatı. Bakı: 1988
5. Dulayeva H.T. Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatı 60-80-ci

illərdə.

6. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70-80-ci illərdə). Bakı: 1996
7. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında. Bakı: Azərnəşr, 2004
8. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: 2004
9. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı: 2004
10. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VII c., Bakı: Elm, 2000

Dos. A.Ə.Rzayev,
dos. N.Z.Məmmədov,
dos. R.G.Həsənov,
b/m. V.R.Nəbiyev

XIII. MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ YARANMASI, ONUN DAXİLİ VƏ XARİCİ SİYASƏTİ

1. Sovet İttifaqının dağılması və onun səbəbləri
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin elan edilməsi. İctimai-iqtisadi və hərbi-siyasi vəziyyət (1991-1993-cü illər)
3. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası
4. Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında yeni mərhələnin başlanması (2003-2008-ci illər)

1. Sovet İttifaqının dağılması və onun səbəbləri

Yer kürəsinin ən böyük dövlətinin – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının dağılması XX əsrin sonlarında bəşər tarixinin ən mühüm hadisələrindən biri idi. Çox yüksək sənaye istehsalı sürətinə, güclü iqtisadiyyata, ABŞ-ın hərbi-texniki potensialı ilə uğurla rəqabət aparan nəhəng hərbi-sənaye kompleksinə malik olan SSRİ kimi nəhəng imperiya dövləti niyə dağıldı?

SSRİ-nin dağılması ilə bağlı hadisələr müasir tədqiqatçılar tərəfindən olduqca ziddiyyətli şəkildə qiymətləndirilir. Eyni zamanda, artıq bu gün bizim keçilmiş yolu ətraflı şəkildə təhlil etmək, o zaman gözlərimiz qarşısında, bizim fəal, yaxud passiv iştirakımızla sürətlə inkişaf edən proseslərə aid müxtəlif nəzər-nöqtələrini müqayisə etmək im-

kanımız var.

Sovet İttifaqının dağılması və məhvini səbəblərinin izahı, sanki tamamilə aydındır: sosialist nəhəngi, əslində, gil ayaqlar üzərində dayanmışdı. bununla belə, zahirən qüdrətli görünən bir dövlətin XX əsrin 80-ci illərinin axırlarında belə bir duruma düşməsinin səbəblərini anlamaq o qədər də asan deyildir.

Dərhal bir haşiyə çıxmaq: SSRİ-nin sürətli aqoniyası mövcudluğunun son onilliyində Sovet dövlətinin həyatının bütün sahələrini – iqtisadiyyatı, siyasəti, o cümlədən milli, sosial-mədəni və mədəni həyatını bürümüş kompleks və çoxsahəli böhran baxımından geniş izah olunandır.

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında SSRİ-də partiya-dövlət rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə ölkənin iqtisadi əsaslarının, siyasi quruluşunun və mədəni mühitin yeniləşdirilməsi prosesi başlandı.

Başlanğıcını Sov.İKP MK-nın aprel (1985) Plenumunun qoyduğu bu proses yenidənqurma adlandırıldı. Sov.İKP-yə 1985-ci ilin yazından rəhbərlik etməyə başlayan M.S.Qorbaçovun fikrincə, xalqın və partiyanın maraqları sosializmdə stalinizm və durğunluq dövrlərində meydana çıxan əyintilərin aradan qaldırılmasını, Leninin nüfuzunun, inqilabi, sosialist dəyərlərə hörmətin bərpasını tələb edirdi. Onun fikrincə, yenidənqurma siyasəti «sosializmi yaxşılaşdırmalı» idi.

Bir çox tarixçilərin fikrincə, yenidənqurma aşağıdakılara nail olmalı idi:

- iqtisadi özünütənzimləmə sistemini mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanın işin öhdəsindən gələ bilmədiyi yerlərə, dövlət və onun rəhbərliyi üçün ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik sahələrə daxil etməklə, əsas strateji vəzifələrin həlli üçün lazım olan qüvvə və vaxt əldə etmək;
- bunun üçün ideologiyayı iqtisadiyyat və sağlam düşüncə ilə əhəmiyyətli dərəcədə sıxışdıraraq, şəxsi mülkiyyət, bazar və

«sex sahiblərinin» - iqtisadiyyatın dövlət üçün təhlükəsiz olan və ilkin mərhələdə formalaşan bazarın təməlini təşkil edə bilən hissəsinin ləqəlləşdirilməsi;

- cəmiyyət, iqtisadiyyat və dövlət arasında bütün əks əlaqələr sistemini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmək, həmçinin sonuncu ilə bağlı siyasi demokratiyaya imkan yaradaraq, senzuranın zəiflədilməsi, perspektivdə çoxpartiyalı sistemə imkan verilməsinə və Sov.İKP-nin «partiya» kimi belə bir sistemə, yaxud onun mərkəzi hissəsinə çevrilməsi;
- bütün bunlardan ötrü Sov.İKP-nin cəmiyyətdəki rolu və yerini önəmli şəkildə zəiflətmək, onun gələcək iqtisadiyyatın bazar hissəsinə müdaxiləsi riskini minimuma endirmək; mahiyyət etibarilə, partiya aparatının mütləq hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq;
- bütün sadalananlar partiyanın fundamentalist qanadının neytrallaşdırılması üzrə islahatların başlanması, bunun üçün isə siyasi-təbliğati və ideoloji durumun aradan qaldırılması lazım idi ki, bu da «daha çox sosializm» şüarı, ümumavropa evi və ümumbəşəri dəyərlər ideyaları ilə qismən (bütövlükdə alınmadı) əldə edildi.

SSR İttifaqının partiya-siyasi rəhbərliyi dəyişikliklərin əsas vasitəsi kimi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsini müəyyənləşdirmişdi. Sürətləndirmənin uğuru elm və texnikanın nailiyyətlərindən daha fəal istifadə, xalq təsərrüfatının idarə edilməsində mərkəzləşdirmənin aradan qaldırılması, müəssisələrin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, təsərrüfat hesabının tətbiqi, istehsalatda qayda-qanun və intizamın möhkəmləndirilməsilə əlaqələndirilirdi. Əsas diqqət maşınqayırma sahələrinə yönəldilirdi. Onların dirçəldilməsilə bütün xalq təsərrüfatı kompleksinin texniki cəhətdən yenidən qurulmasına nail olmaq, islahatlar aparılmış iqtisadiyyat əsasında mühüm sosial məsələləri, ilk növbədə, mənzil və ərzaq məsələlərini həll etmək nəzərdə tutulurdu.

İctimai-siyasi sahədə dəyişikliklər aşkarlıq siyasətinin həyata keçirilməsilə başladı. Senzura çökdü və yeni qəzetlərin nəşrinə icazə verildi. Bu, əhalinin ixtiyari fəallığının böyük bir dalğasını doğurdu. Yenidənqurmanı müdafiə edən çoxsaylı ictimai birliklər meydana çıxdı. Sürətləndirmə ideyası əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında həm razılıq, həm də etirazlarla qarşılandı. Yeni kursun əleyhdarlarına partiya-dövlət aparatı işçiləri arasında da rast gəlinirdi. Yenidənqurmanın vəzifələrinin reallaşdırılması üçün partiya və sovet rəhbərlərinin bir hissəsinin əvəzlənməsi həyata keçirildi.

Sov.İKP-nin XXVII qurultayı (1986-cı ilin fevralı) ölkə rəhbərliyi tərəfindən başlanmış iqtisadiyyatda sürətləndirmə, siyasi qurumların işinin forma və metodlarının yeniləşməsi kursunun düzgünlüyünü təsdiq etdi. Əvvəllər olduğu kimi, bu kurs yenə də sosialist cəmiyyətinin təkmilləşdirilməsi vəzifəsinin həllilə əlaqələndirilirdi.

80-cı illərin sonlarında dəyişikliklər dövlət hakimiyyəti qurumlarına da şamil edildi. Bunun başlanğıcını XIX Ümum-ittifaq partiya konfransı (1988-ci ilin iyulu) qoydu. Konfransda yenidənqurmanın tərəfdarları ilə əleyhdarları arasında ölkənin inkişaf məsələsi və onun vəzifələrilə bağlı sərt ideya mübarizəsi başlandı. Nümayəndələrin çoxu M.S.Qorbaçovun iqtisadi islahatlara başlanması və cəmiyyətin siyasi sisteminin dəyişdirilməsi zərurəti barədə fikirlərini müdafiə edirdi. Konfrans ölkədə hüquqi dövlətin yaradılması kursunu təsdiq etdi. Onun formalaşdırılmasında əsas rol siyasi islahatlara verilməli idi. Siyasi islahatların mahiyyəti partiya orqanları və sovetlərin səlahiyyətlərinin dəqiq bölüşdürülməsindən, hakimiyyətin kommunist partiyasından alınıb, sovetlərə verilməsindən ibarət idi. Bu qərarın həyata keçirilməsi cəmiyyətin yeni siyasi qurumlarının təsdiq olunmasından sonraya saxlanıldı. Yeni hakimiyyət orqanı – SSRİ xalq deputatlarının qurultayı təsis edildi. Onun iştirakçılarından

daimi fəaliyyət göstərən parlament olacaq Ali Sovet seçilirdi. Müttəfiq respublikalarda da müvafiq qurumlar yaradılırdı. Yenidənqurmanın ilk illərinin mövcud iqtisadi sistemə təsiri az oldu.

İqtisadiyyatın ağır durumunun və orada hökm sürən sahipsizliyin göstəricilərindən biri 1986-cı ildə Çernobıl AES-dəki qəza oldu. Qəza barədə məlumat əhaliyə və dünya ictimaiyyətinə heç də dərhal çatdırılmadı. Bu isə fəlakətin nəticələrinin global xarakter almasının səbəblərindən biri oldu.

Çernobıl AES-dəki qəza iqtisadi islahat xəttinin qəbul edilməsini (1987-ci il) sürətləndirdi. Onun əsas istiqaməti inzibati-amirlikdən bazar iqtisadiyyatına keçiddən ibarət idi. Fərdi əmək fəaliyyətinə və bir sıra malların istehsalı üzrə kooperativlərin yaradılmasına icazə verildi. Müəssisələr plan-dan əlavə istehsal etdikləri məhsulu müstəqil satışa çıxarmaq imkanı əldə etdi. Lakin iqtisadiyyatda bazar mexanizmlərinin olmaması bu müddəanın həyata keçirilməsi yolunda çətinliklər yaradırdı.

İqtisadi islahatlar SSRİ-nin xalq təsərrüfatında vəziyyəti yaxşılaşdırmadı. 1989-1990-cı illərdə sənaye məhsullarının artım təpmləri kəskin şəkildə aşağı düşdü (bax: cədvəl 1).

Cədvəl 1

**Sənaye artımının sürəti
(keçən illə müqayisədə %-lə)**

1985	1986	1987	1988	1989	1990
+3,4	+4,1	+3,8	+3,9	+1,7	+1,2

Cədvəldə göstərilən rəqəmlər əyani surətdə göstərir ki, 80-cı illərin axırlarının sovet iqtisadiyyatı üçün təkcə 1990-1991-ci illərdə artım sürətinin azalması və istehsal obyektlərinin zəifləməsi yox, həm də milli sərvətlərin «yeməyə sərf edilməsi», dövlət büdcəsinin kəsirinin böyüməsi, işsizlik

səviyyəsinin artması (rəsmi məlumatlara əsasən, 1990-cı ilin əvvəlində ölkə üzrə işsizlərin sayı 6 mln. nəfərə çatmışdı) səciyyəvi idi.

Qoznak (pul kəsilməsinə cavabdeh olan idarə- red.) üç növbədə işləyirdi, rublun bir neçə qəpik real dəyəri qalmışdı, qızıl ehtiyatı yeyilib qurtarmışdı, idarəetmə çökmüşdü. 1991-ci ilin sonunda qızıl ehtiyatı son dərəcə aşağı səviyyəyə – 287,9 tona (çar hökuməti iki il yarımlıq ağır müharibədən sonra 1917-ci il islahatlarına qədər 1,3 min ton qızıl ehtiyatını qoruyub saxlamış və Müvəqqəti hökumətə təhvil vermişdi) qədər azaldı.

Demokratikləşmə və aşkarlıq siyasəti, mətbuatda əvvəlki qadağa və məhdudiyyətlərin ləğvi Sovet dövləti və Sov.İKP-nin bütün institutlarının ünvanına yönəldilən tənqid dalğası yaratdı. Onlar isə nə cavab verməyə, nə də məsuliyyətə hazır deyildilər. Bu, rejimin legitimliyi barədə şübhələrin sürətlə yayılmasına gətirib çıxardı. 1980-cı illərdə Sov.İKP rəhbərliyində olan şəxslərin böyük bir qismi onsuz da sosializm ideyalarının fanatlarından deyildi, bir çoxları isə Sov.İKP-nin və onun ideologiyasının dağılmasını özləri üçün şans hesab edirdi. Təkcə ehkamçılıq yox, həm də Sov.İKP kadrlarının önəmli hissəsinin çökməsi partiyanın müqavimət gücünü məhv etdi. 80-cı illərin sonlarında Sovetlər ölkəsində marksizm-leninizmin ideoloji düstürünə az adam inanırdı. Bu isə bütün zahiri qüdrətinə baxmayaraq, Sov.İKP-ni olduqca çətin vəziyyətə salırdı. Sadalanan amillərin məntiqi nəticəsi kimi, 1990-cı ilin martında SSRİ Konstitusiyasında Sov.İKP-nin cəmiyyətdə aparıcı rolu barədə 6-cı maddə ləğv edildi. Bu vaxt artıq ölkədə çoxlu siyasi partiya və liberal sosial-demokrat yönümlü təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi.

1980-cı illərin axırlarındakı demokratikləşmə və aşkarlıq Sovet İttifaqında milli problemlərin müzakirəsinə imkan yaratdı (həlbuki əvvəllər rəsmi ideologiya SSRİ-də milli problemlərin tam və birdəfəlik həll olunduğunu iddia edirdi; Sov.İKP MK

strukturunda milli məsələlərlə məşğul olan şöbə və bölmələr ləğv edilmişdi, Elmlər Akademiyası sistemində isə yalnız Etnoqrafiya İnstitutu qalmışdı).

Tezliklə Baltikyanı ölkələrdə, Gürcüstanda və Ukraynanın qərb bölgələrində həm ziyalıların, həm etnonomenklaturanın bir qisminin, həm də adi vətəndaşların əksəriyyətinin müstəqilliyə meyilli olduqları meydana çıxdı.

1989-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Baltikyanı ölkələrdə nümayişlər başlandı. Nümayişçilər respublikalarının SSRİ-nin tərkibindən çıxmasını tələb etdirdilər. 1990-cı ilin fevralında Litva SSR parlamenti mütləq səs çoxluğu ilə müstəqil Litva Respublikasının bərpasını və Litva SSR, həmçinin SSRİ Konstitusiyasının Litva ərazisində fəaliyyətinin dayandırıldığını bəyan etdi. Bununla əlaqədar, SSRİ xalq deputatlarının III qurultayı 15 mart 1990-cı ildə Litva SSR Ali Sovetinin qərarının hüquqi qüvvəyə malik olmadığını elan etdi və İttifaq rəhbərliyinə Litva SSR ərazisində SSRİ-nin hüquq və maraqlarının təmin edilməsini tapşırırdı. Bədnam İctimai Qurtuluş Komitəsinin xahişilə Vilnüsə Sovet Ordusunun Baltikyanı ölkələrdə yerləşən qoşun hissələrinin yeridilməsindən sonra durum daha da təhlükəli oldu. 13 nəfər öldürüldü, 160 nəfərdən çox adam yaralandı.

SSRİ-nin digər bölgələrinə gəldikdə, onların əksəriyyətinin SSRİ-dən ayrılmaq uğrunda radikal üsullarla mübarizə etmək üçün nə istəyi, nə də imkanı vardı. Qərbi Ukraynada güclü antirus millətçiliyi baş qaldırmışdı, gürcü millətçiliyi osetinlər və abxazlara qarşı yönəlmişdi, Ermənistan Azərbaycana qarşı Dağlıq Qarabağla bağlı tamamilə əsassız iddia irəli sürdü, Moldaviya və Tacikistanı daxili ziddiyyətlər sarsıdırdı. Bütün respublikaların təmsilçiləri xalq deputatlarının ilk qurultaylarında və Ali Sovetin iclaslarında iştirak edir, onların ən radikallarının da tələbləri vahid dövlət çərçivəsində təsərrüfat müstəqilliyindən uzağa getmirdi. Bu zaman xırda

tələblər və kiçik şəxsi güzəştlər taktikası seçilmişdi.

1990-cı ildə Ali Sovet respublikaların SSRİ tərkibindən çıxması ehtimalı ilə əlaqədar qayda və prosedurlar barədə xüsusi qanun qəbul etdi. Qanun bu məsələ ilə bağlı mütləq referendum keçirilməsini, respublika vətəndaşlarının 2/3 səs çoxluğunu və sivil «ayrılma» üçün 5 illik müddət nəzərdə tuturdu. Həmin müddətin sonunda daha bir referendum keçirilməli idi. Qanunun hazırlanması və müzakirəsi zamanı sovetlər ölkəsinin rəhbərliyi inanırdı ki, ayrılma hüququndan birinci Baltikyanı respublikalar istifadə edəcək. Lakin ideoloji böhran və yenidənqurmanın 90-cı illərin ortalarında artıq aydın müşahidə edilən süqutu digər respublikalarda da əhalinin böyük hissəsinin əhval-ruhiyyəsini dəyişdi. Millətçiliyə həm də Rusiyanın bir çox bölgələrini bürümüş separatçılıq da əlavə olundu. Tataristan, Çeçenistan, Kalmık Respublikasında müstəqillik uğrunda hərəkətlər başladı, «Ural», «Sibir» və «Primorsk» respublikaları layihələri meydana çıxdı. Bir çox, bəlkə də bütün hallarda, separatçılıq və millətçilik irrasional və emosional xarakterə malik idi, çünki Mərkəzdən tam müstəqillik tələb edən bölgələrin əksəriyyəti müstəqil dövlət kimi mövcud ola bilməzdi.

Baltikyanı respublikaların, Gürcüstan, Moldaviya, Orta Asiya respublikalarının rəhbərliyi Moskvadan narazılığını bildirir, yerli əhaliyə Mərkəz hər şeyi əllərindən almasa («əsində, bu elə belə idi»), daha yaxşı yaşayacaqlarını açıqlayırdılar. Bunun ardınca, millətlərarası münaqişələr baş qaldırdı, İttifaqın idarə olunması pozuldu. Səbəb yenidənqurma ideya və layihələrinin uğursuzluğu, ölkədə iqtisadi və maliyyə böhranı, siyasi iradənin tənəzzülü, müttəfiq respublikalarda və Sov.İKP MK-da hakimiyyətin iflici idi. On beş respublikanın hər birinin İttifaqdan çıxmaq imkanı olduğu bir ölkədə ali təbəqə arasındakı təlatüm və ziddiyyətlərin dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxarması qaçılmaz idi. Bu təhlükələr, üstəlik, SSRİ-nin idarə

olunması imkanlarının itirilməsi ölkə rəhbərliyini dövlət idarəçiliyinin, ittifaqdaxili münasibətlərdə islahatlar aparılmasının yeni formalarının axtarmasına gətirib çıxardı. Müttəfiq respublikaların elitasının zəiflədilməsinə təşəbbüs göstərildi. 1990-cı ilin noyabrında dövlətin əsasını təşkil edən müqavilələrin təzələnməsi qərara alındı. Bütün muxtar respublikalar yeni İttifaq müqaviləsinin yeni iştirakçıları olmalı idi. Onları Federasiya Sovetinə daxil etdilər. Beləliklə, İttifaqdan çıxmaq hüququna malik 15 respublika əvəzinə, bu hüquqa malik olmayan 35 subyektdən ibarət İttifaq yaranacaqdı. Bu subyektlərdən 20-si Rusiya Federasiyası, ikisi Gürcüstan, biri Özbəkistan, biri Azərbaycanda idi.

İttifaq müqaviləsinin ilk layihəsinin Novooqaryovoda müzakirəsi zamanı müttəfiq respublika rəhbərlərindən bir qismi yeni İttifaq Müqaviləsinin əleyhinə çıxmışdı.

B.Yeltsin, L.Kravçuk, N.Nazarbayev, İ.Kərimovun simasında Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Özbəkistan rəhbərliyi bildirdi ki, layihə beynəlxalq hüquq normalarını kobud şəkildə pozur: 1922-ci ildən sonra ittifaq müqaviləsinin iştirakçısı hüququna yalnız həmin müqavilənin subyektləri malikdi və müqaviləyə yalnız onlar düzəliş edə bilərlər.

Bu sənədin qəbulu digər respublikalar üçün fəlakət doğurmadığı halda, Rusiya üçün «muxtariyyətlərlə, yaxud onlarsız?» sualı olduqca önəmli idi, çünki o zaman Rusiya Federasiyasının tərkibində 16 muxtar respublika vardı, onlar Rusiya ərazisinin 51%-dən çoxunu tuturdu, burada 18 milyon insan yaşayırdı və təbii sərvətlərin demək olar ki, üçdə ikisi həmin ərazilərdə yerləşirdi.

SSRİ-nin «muxtariyyətləşdirilməsi» planı əməli surətdə Rusiya Federasiyasının ləğvi anlamını verirdi. 1990-cı ilin iyununda RSFSR xalq deputatlarının I qurultayı Rusiyanın dövlət müstəqilliyi haqqında Bəyannamə qəbul etdi. Bəyannamədə respublika qanunlarının ittifaq qanunları

üzərində üstünlüyü qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilirdi..

Tezliklə «müstəqilliklər paradı» başladı – bütün keçmiş ittifaq respublikaları «dövlət müstəqilliyi haqqında bəyannamə»lər qəbul etdi (Azərbaycan Respublikası müstəqillik haqqında bəyannaməni 30 avqust 1990-cı ildə qəbul etdi). Hüquqi baxımdan, müttəfiq respublikaların dövlət müstəqilliyi haqqında bəyannamə qəbul etmələri vahid sovet dövlətinin dezintegrasiya prosesinin 1990-cı ilin axırlarında böhran nöqtəsini keçməsi demək idi: ittifaq həm faktiki, həm də hüquqi baxımdan mərkəzdən və bir-birindən də asılı olmayan 15 suveren hissəyə parçalandı.

Dövlətçilik böhranının öhdəsindən federal qanunlar və konstitusiyaya dəyişikliklər vasitəsilə gəlmək imkanları tükəndikdə, əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum bir təşəbbüsə – yeni, müstəqil respublikaları yenilənmiş federasiyasının təməlini təşkil edəcək İttifaq müqaviləsinə imzalamaya inandırmağa cəhd göstərildi.

1991-ci ilin yayında Sovetlər ölkəsi o vaxta qədər görünməmiş bir hadisə – dövlət çevrilişi siyasətilə üzləşdi. Avqustun 19-na keçən gecə SSRİ prezidenti hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Bir qrup dövlət xadimi səhhətilə əlaqədar, M.S. Qorbaçovun prezident səlahiyyətlərini icra etməsinin mümkün olmadığını, ölkədə 6 ay müddətinə fəvqəladə vəziyyət elan edildiyini, FVDK – SSRİ-də Fəvqəladə Vəziyyət üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldığını bəyan etdi. Komitənin tərkibinə vitse-prezident Q.İ.Yanayev, baş nazir V.S.Pavlov, DTK sədri V.A.Kryuçkov, müdafiə naziri D.Q.Yazov və hakimiyyət strukturlarının, digər nümayəndələri daxil oldu. FVDK iqtisadi və siyasi böhranın, millətlərarası və vətəndaş qarşıdurmalarının və anarxiyanın aradan qaldırılmasını öz vəzifələri elan etdi. **Bu sözlərin arxasında 1985-ci ilədək SSRİ-də mövcud olmuş münasibətlərin bərpası vəzifəsi dururdu.**

Avqust hadisələrinin mərkəzi Moskva idi. Şəhərə qoşun

yeridildi, komendant saati tətbiq edildi. Əhalinin geniş kütlələri FVDK-nı dəstəkləmədi və 22 avqust 1991-ci ildə onun üzvləri həbs edildi.

Avqust çevrilişi məğlubiyyətə uğrasa və M.S.Qorbaçov Kremlə qayıtsa da, Sovet İttifaqının əvvəlki vəziyyətə qayıtması və status-kvonun bərpası baş vermədi! M.S.Qorbaçovun özünün fikrincə, avqust çevrilişi suveren dövlətlər arasında yeni ittifaq münasibətlərinin formalaşması prosesini pozdu və yalnız dövlətin deyil, cəmiyyətin də dezintegrasiyasını sürətləndirərək, ona dönməz xarakter verdi.

Avqust hadisələrindən sonra ittifaq respublikalarının liderləri real siyasətdə «suverenlik» anlayışını yalnız dövlət müstəqilliyi anlamında işlətməyə başladılar: 12 respublika 1991-ci ilin 20 avqustundan 17 dekabrına qədər bu barədə konstitusiyaya aktları qəbul etdi. Azərbaycanda belə sənəd 18 oktyabr 1991-ci ildə qəbul edildi. Xüsusilə, söhbət yeni rəhbərliyin iqtisadiyyat və hakimiyyət sahəsində maraq və üstünlüklərinin mümkün məhdudlaşdırılmasından söhbət getdikdə, artıq heç kəs aza razı olmurdu. Odur ki, Baltikyanı ölkələrin hesabına bir qədər kiçilmiş SSRİ ərazisində «qıyamdan» sonra vahid dövləti qoruyub saxlamaq tərəfdarlarının federasiya-konfederasiya yaratmaq üzrə söyləri (Xalq Deputatları Qurultayının 2 sentyabr 1991-ci ildə səs verdiyi Suveren Dövlətlər İttifaqı ideyası) puça çıxdı. Müstəqil Dövlətlərin Birliyinin yaradılması barədə Rusiya, Ukrayna və Belarusiya liderlərinin 8 dekabr 1991-ci ildə imzaladığı və 21 dekabrda daha 8 respublikanın dəstəklədiyi Belovejsk razılaşması mərkəz və müttəfiq respublikalar arasında «suverenliklə» bağlı mübahisələrə son qoydu. Tale belə gətirdi ki, sovet dövlətçiliyinin təməlində duran etno-ərazi suverenliyi ideyası 74 ildən sonra SSRİ-nin dağılmasında həlledici rol oynadı.

SSRİ-nin dağılmasının heç də sonuncu olmayan

səbəblərindən biri də xarici amillə – Sovet İttifaqının «soyuq müharibə»də məğbiyyətilə bağlıdır.

Amerikalı politoloq P.Şveyner yazırdı: «Sovet İttifaqı öz-özünə, zaman bizim tərəfimizdə olduğundan iflasa uğramadı. Kreml SMT-nin (strateji müdafiə təşəbbüsü – müəl.) kumumetiv təsiri, müdafiə xərclərinin artması, Polşa və Əfqanıstanda geosiyasi maneələrlə, enerji daşıyıcıları ixracından sabit valyutada on milyonlarla dollar itirilməsi, texnologiyalardan istifadənin məhdudlaşdırılması ilə üzləşməsəydi, onun bu təlatümlərə duruş gətirəcəyini məntiqi şəkildə təxmin etmək mümkün idi. Sovet kommunizmi istənilən beynəlxalq mühitdə özünü məhvetmə bacarığına malik olan orqanizm deyildi. Amerika siyasəti sovet tarixinin kursunu dəyişdirə bilirdi və dəyişdirdi də».

Amerikanın məşhur dövlət və ictimai xadimlərinin: «Amerikanın «soyuq müharibədə» qələbəsi ABŞ-ın Sovet İttifaqının dağıdılmasına yönəldilmiş məqsədyönlü, planlı və çoxsahəli strategiyasının nəticəsi idi» kimi açıq etirafları məlumdur. Məsələn, C.Vulsi MKİ-yə direktor vəzifəsinə təyin olunması ilə bağlı Senat dinləmələrində keçmiş Sovet İttifaqı barədə demişdi: «Bəli, nəhəng əjdahanı biz öldürmüşük». ABŞ-ın o zamankı prezidenti C.Buş İttifaq dağıldıqdan sonra qeyd etmişdi ki, «bu, bizim qələbəmişdir, MKİ-nin qələbəsidir». B.Skavkrozm (Buşun milli təhlükəsizlik üzrə məsləhətçisi) «Nezavisimaya qazeta»nın müxbirinə müsahibəsində bildirirdi ki, «Kreml üzərində sovet bayrağının birdəfəlik endirilməsinə ilk reaksiyam, bunun əldə edilməsində öz rolumuz üçün duyduğum qürur hissi oldu. Biz Sovet İttifaqını bu istiqamətə yönəltmək üçün söylə işləyirdik».

Bunun arxasında, hələ II Dünya müharibəsinin sonunda SSRİ ilə mübarizə strategiyasına dair A.L.Dallesin təkliflərindən başlayaraq, əvvəlki rəhbərliklərin məşhur göstərişləri bir yana, prezidentlər R.Reyqan, C.Buşun xüsusi

proqramları dayanırdı.

SSRİ-yə qarşı «soyuq müharibə» aparılmasına dair bütün bu planların təməlində Sovet İttifaqını daxildən, dünyanın özü kimi köhnə olan, bir xalqı digərinin əleyhinə qaldırmaq üsulları vasitəsilə dağıdılması göstərişi dururdu. Təkcə ABŞ-ın deyil, Qərbin digər dövlətlərinin də məqsədi, sadəcə, planetə yayılmaqda olan kommunizmi məhv etmək yox, həm də Sovet İttifaqını zəiflətmək, parçalamaq, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində onun nəhəng təbii ehtiyatlarına yiyələnmək idi. Deməli, bu, nəhənglərin dünya hegemonluğu uğrunda geosiyasi, ümumdünya-tarixi səciyyə daşıyan mübarizəsi idi.

Beləliklə, SSRİ-nin dağılmasının səbəbləri (tarixi meyllilik, daxili aşınma, xarici «dünya» təcavüzü) uzunmüddətli köklərə malik idi və 1991-ci ildə onun avtomatik süqutu kimi açıqlana bilməz. Dəqiq proqrama malik olmayan və ölkədə xaosla gətirib çıxaran Qorbaçov yenidənqurması da bu məsələdə tələyüklü rol oynadı. Beləliklə, SSRİ-nin sürətli süqutu Sovet dövlətinin mövcudluğunun sonuncu onilliyində həyatının bütün tərəflərini: iqtisadiyyatı, siyasəti, o cümlədən milli, sosial-mədəni və mənəvi mühiti bürümüş kompleks və çoxqatlı böhran kontekstində tamamilə izah olunandır.

2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin elan edilməsi. İctimai-iqtisadi və hərbi-siyasi vəziyyət (1991-1993-cü illər)

Qədim tarixə və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqı XX yüzilliyin son onilliyə müstəqil bir dövlət kimi daxil oldu və qısa zaman kəsiyində özünün müstəqil dövlətini dünyaya tanıdı. Bu, xalqımızın azadlıq və müstəqillik uğrunda apardığı prinsipial mübarizəsində qazandığı parlaq nailiyyət və böyük tarixi qələbəsi idi.

Müstəqillik uğrunda genişlənən azadlıq hərəkatı 8 milyonluq Azərbaycan xalqını ayağa qaldırdı və onun qarşısında tarixi bir vəzifə qoydu. Azadlıq və müstəqillik uğrunda xalqımızın inadla apardığı prinsipial mübarizənin məntiqi nəticəsi olaraq nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Dövlət Müstəqiliyi haqqında Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi ilə ölkəmiz öz müstəqilliyini yenidən qazandı və əsrin əvvəllərində itirilmiş müstəqilliyimiz bərpa olundu. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, «Müstəqil Azərbaycan Respublikası bizim ən böyük tarixi nailiyyətimizdir və Azərbaycanın müstəqilliyi daimidir, dönməzdir, əbədidir».

Konstitusiya Aktında qeyd edilirdi ki, Azərbaycan dövləti müstəqil, unitar və dünyəvi dövlətdir, siyasi hakimiyyət xalqa məxsusdur, bütün vətəndaşlar seçib-seçilmək hüququna malikdir, dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr qurur, demokratik yolla dövlət strukturları yaradır. Beləliklə, müstəqilliyini yenidən bərpa edən gənc Azərbaycan Respublikasının qarşısında yeni tarixi vəzifələr qoyuldu. Bu tarixi vəzifələr əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: Yenidən yaradılmış dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi dünyəvi dövlət qurulması, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi; Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli; daxildə sakitliyin və sabitliyin bərpası; əhəlinin təhlükəsizliyinin, sosial və mədəni rifahının təmin edilməsi; bazar iqtisadiyyatına doğru dərin islahatların həyata keçirilməsi; milli və dövlət strukturlarının yaradılması; əsaslandırılmış daxili və xarici siyasət kursunun hazırlanması və i.ə.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi gənc dövlətin qarşısında çox mühüm və vacib olan bir sıra vəzifələr qoydu. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaşaması və möhkəmlənməsi, onun daimiliyi və əbədiyi şübhəsiz ki, aparılan uğurlu xarici siyasət və diplomatik

münasibətləri ilə möhkəm surətdə əlaqədardır. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, uğurlu xarici siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin yaradılması, respublikanın beynəlxalq nüfuzunun genişləndirilməsi və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli kimi məsələlər bu vəzifələrdən idi. Müstəqil dövlətimizin mövcudluğuna təminat verən həmin vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün respublika rəhbərliyindən yüksək peşəkarlıq və böyük təcrübə tələb olunurdu.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktı»nın qəbul olunmasından keçən sonrakı dövrü şərti olaraq üç mərhələyə ayırmaq olar: 1) 1991-ci ilin oktyabrından 1992-ci ilin iyununadək olan dövr – müstəqilliyin ilk illəri; 2) 1992-ci ilin iyunundan 1993-cü ilin iyununadək olan dövr – Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövrü; 3) 1993-cü ilin iyunundan bu günədək olan dövr – böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin "böyük siyasət"ə qayıdışı, Azərbaycana rəhbərliyi və prezident İlham Əliyev tərəfindən bu kursun davam və inkişaf etdirilməsi mərhələsi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi nə qədər çətin şəraitdə mümkün olmuşdursa, yeni dövlətin xarici siyasət doktrinasını hazırlamaq bir o qədər mürəkkəb, məsuliyyətli və çətin məsələlərdən idi. Qeyd etmək lazımdır ki, nə 1991-1992-ci illərdə, nə də 1992-1993-cü illər AXC hakimiyyəti dövründə milli xarici siyasət konsepsiyasının hazırlanması məsələsi özünün müsbət həllini tapa bilmədi. Milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsində böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan xarici siyasət proqramının elmi cəhətdən əsaslandırılmış bütöv bir konsepsiyasının hazırlanması və onun ayrı-ayrı istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsinin öhdəsindən yalnız və yalnız müdrik siyasətçi Heydər Əliyev gələ bilərdi və gəldi. Tarix bunu sübut etdi.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra uzun müddət xarici siyasət proqramını və onun istiqamətlərini qura bilmədi. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Məlumdur ki, Azərbaycan uzun müddət çar Rusiyasının, sonra isə SSRİ-nin təsiri altında olduğundan özünün müstəqil xarici siyasət proqramı olmamış və bu mühüm dövlət xətti Mərkəz tərəfindən idarə edilmişdi. Azərbaycanın xarici siyasəti formal xarakter daşıyırdı və Moskvanın maraqlarına uyğun formada «yuxarıdan» istiqamətləndirilirdi. Buna görə də ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığa dair xarici siyasət məsələlərini hazırlamaq ilk vaxtlar çətin idi. Xüsusilə, milli kadrların və təcrübəli mütəxəssislərin olmaması bu işi daha da çətinləşdirirdi. Bundan başqa, müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın geniş miqyaslı xarici siyasət fəaliyyəti bir çox çətinliklərlə qarşılaşırdı. Bunlardan **birincisi**, idarə aparatının, müvafiq təcrübəyə malik kadrların olmaması; **ikincisi**, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən müharibəyə cəlb edilməsi ilə əlaqədar səy və qüvvələrin məhz bu işə cəlb edilməsi; **üçüncüsü**, xarici siyasət idarəsinə rəhbərlik edən adamların naşılığı, işi dərinlən bilməməsi, dövlətçilik işində səriştəsizliyi; **dördüncüsü**, iyirminci yüzilliyin sonlarında bəşəriyyətin siyasi həyatında baş verən global dəyişikliklərdən düzgün məntiqi nəticələr çıxarılmaması; **beşincisi**, diplomatiya və dövlətçilik sahəsində böyük təcrübəyə malik olan Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyindən uzaqlaşdırılması; **altıncısı**, Sovet İttifaqının çökməsi ilə əlaqədar mərkəzdənqaçma meyillərinin pərakəndə formada güclənməsi; **yeddincisi**, Qordi dünyünü kimi, mürəkkəb bir problemə çevrilmiş Qarabağ probleminin kəskinləşməsi və diqqətin daha çox bu problemə yönəldilməsi; **səkkizincisi**, konkret xarici siyasət doktrinasının hazırlana bilməməsi və i.ə. Bütün bu səbəblər və digər amillər nəticəsində 1991-ci ildən – müstəqilliyimiz qazınan gündən 1993-cü ilin iyununa qədər dövlətimizin xarici siyasət

konsepsiyasında istənilən nəticələr alınmadı və ciddi nöqsanlara yol verildi. Ona görə ki, müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanın bəzi rəsmi rəhbərlərinin məsuliyyətsiz və düşüncəsiz bəyanatları ölkəmizin regional və dövlətlərarası münasibətlərinə ciddi zərbə vurmuş, beynəlxalq nüfuzuna xeyli təsir etmişdi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və güclü xarici siyasət aparmasının müvəffəqiyyəti onun dünya birliyi ölkələri tərəfindən tanınmasından, diplomatik münasibətlər qurulmasından daha çox asılı idi.

Doğrudur, dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən keçən iki il ərzində xarici siyasət sahəsində müəyyən uğurlar qazanılmışdı, ancaq dövlətimizin möhkəmləndirilməsi üçün bunlar kifayət edə bilməzdi. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası İslam Konfransı Təşkilatına üzv qəbul olunmuş və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1992-ci il 14 fevral tarixli müvafiq tövsiyyəsilə və bu təşkilata üzv qəbul olunmaq barədə Azərbaycan Respublikasının ərizəsinə baxıldıqdan sonra BMT Baş Məclisi 1992-ci il martın 2-də özünün 46-cı sessiyasının 82-ci plenar iclasında Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul olunması barədə qətnamə qəbul etmişdi. 112 dövlətin adından irəli sürülmüş bu qətnaməyə BMT-nin bütün üzvləri yekdilliklə səs vermişdilər. Həmin ilin mart ayının 4-də Almaniya bundestaqının, başda Hans Yozef Fokel olmaqla sosial-demokrat deputatlarından ibarət nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri müsbət addım idi. Səfər zamanı iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması və səfirliklərin açılması məsələləri müzakirə olunmuşdur.

1991-1993-cü illərdə Azərbaycanın xarici siyasətində çox ciddi və bağışlanılmaz səhvlərə yol verilmişdi. Belə ki, xalqımızın milli mənafeələrinə xidmət edən, müstəqil dövlətçi-

liyimizin və ərazi bütövlüyümüzün qorunmasına, təhlükəsiz həyat şəraitinə təminat verən xarici siyasət doktrinası yaradılmamış, dövlətimizin xarici siyasəti diplomatiyadan uzaq diletantlara tapşırılmış, qonşu dövlətlərlə, xüsusilə, Rusiya ilə normal münasibətlər qurulmamış, yaxın və uzaq xarici ölkələrdə səfirliklərin açılması yubadılmış və respublikamızın kütləvi informasiya vasitələri informasiya blokadasını dəf edə bilməmiş və Azərbaycan həqiqətlərini dünya ölkələrinə çatdırılması istiqamətində operativ işləməmişdir. Məhz, qeyd etdiyimiz nöqsanlar və digər qüsurlar müstəqil Azərbaycan dövlətini 1993-cü ilin iyun ayında dərin sosial-iqtisadi, siyasi və hərbi böhrana gətirib çıxardı. Ölkəmiz bütün sahələrdə iflic vəziyyətinə düşdü, AXC hökuməti isə bu şəraitdən çıxış yolu tapa bilmədi. Buna görə də xalqımız ümidlərini Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri, təcrübəli dövlət xadimi, müdrik siyasətçi Heydər Əliyevə bağladı və onun ölkə rəhbərliyinə gətirilməsini təkidlə xahiş etdi. Beləliklə, xalq böyük xilaskar Heydər Əliyevin timsalında özünün nicat yolunu tapdı.

Azərbaycanın Müstəqillik Aktı qəbul edildikdən sonra qarşıda hələ çətin və mürəkkəb vəzifələr dururdu. Bir tərəfdən erməni təcavüzü genişlənir, torpaqlarımız işğal edilir, digər tərəfdən isə ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda siyasi çəkişmələr güclənir və nəticədə xalq ağır itkilər verirdi. Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi respublika iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu, onu iflic vəziyyətinə saldı. Gündən-günə maddi nemətlər istehsalı azalır, iqtisadi tənəzzül dərinləşirdi. Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Lənkəranda, Şamaxıda, Şəkidə, Qubada, Şəmkirdə, Qazaxda və respublikanın bütün bölgələrində zavodlar və fabriklər dağıdılır, onların avadanlıqları amansızcasına talan edilir, əsas istehsal vasitələri və maşınqayırma avadanlıqları, neft maşınqayırma zavodları işi dayandırır və onların əksəriyyəti məhv edilirdi. Respublikanın aparıcı sənaye müəssisələri ağır

iflic vəziyyətə düşmüş, dərin iqtisadi böhran genişlənirdi. Respublikanın kənd təsərrüfatına da güclü zərbə vuruldu. Ölkənin bütün rayonlarında və kəndlərdə kolxoz və sovxozlar məhv edilir, əvəzində isə yeni yaradılan fermer təsərrüfatları gözlənilən nəticələri vermirdi. Kolxoz və sovxozların maşın-tarqtor parkları, kənd təsərrüfat avadanlıqları, meliorasiya qurğuları sıradan çıxmış, suvarma kanalları bərbad hala düşmüşdür. Torpaqların çoxu becərilmədiyindən yararsız hala düşmüş və çox hissəsi şoranlaşmışdı.

İqtisadiyyatda hərc-mərclik baş alıb gedirdi, yalançı rəhbərlər və idarə müdirləri işə məsuliyyətsiz yanaşır, nəzarətsizlik artır və nəticədə iqtisadiyyata böyük ziyan dəyirdi. Respublika talanır, xalqın sərvəti dağıdılırdı. Müəssisələrin avadanlığı sökülüb xaricə daşınırdı, hətta Bakı metrosunun ehtiyat kabelləri də oğurlanıb satılmışdı.

Nadir ağaclar olan meşələrimiz talanır və qırılıb məhv edilirdi. 1992-ci ildə pambıq sahələrindən 100 min tondan çox məhsul yığılmamış, çoxlu üzüm məhsulları bağlarda qalıb xarab olmuşdu.

Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin dövrün konkret təhlilini verərək demişdir ki, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda «...iqtisadi böhran, siyasi böhran, hərbi böhran, vətəndaş müharibəsi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı etdiyi təcavüz, torpaqlarımızın işğal olunması, vətəndaş qarşıdurması. Bütövlükdə Azərbaycan dövlətçiliyi sual altında idi».

Müəssisələr bağlanır, işsizlik artır, əhalinin güzəranı və sosial vəziyyəti sürətlə pisləşirdi. Ölkənin maliyyə sistemi bərbad vəziyyətə düşmüş, inflyasiya dərinləşmişdi. Ölkənin qızıl fondu olan ixtisaslı mütəxəssis kadrları işlərindən uzaqlaşdırılmış, yerinə səriştəsiz və naşı adamlar gətirilmişdi. Beləliklə, ölkənin iqtisadiyyatı ciddi sarsıntılara məruz qalmış, dərin iqtisadi və sosial-siyasi böhran yaranmışdı. Azərbaycanın belə ağır bir vaxtında ayrı-ayrı bölgələrdə yaranan silahlı

qruplaşmalar ölkəni parçalamaq və hakimiyyəti ələ keçirmək niyyəti ilə çıxışlar və qiyamlar etməyə başladılar. Beləliklə, gənc müstəqil dövlətin müqəddaratı Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, «bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin taleyi sual altında idi».

Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin belə ağır bir vaxtında erməni silahlı qüvvələri hücumlarını davam etdirərək Azərbaycanın ərazilərini və torpaqlarını dalbadal işğal edirdilər. Bu zaman Azərbaycanda yaradılan yeni-yeni müdafiə və könüllü dəstələri erməni silahlı qüvvələrinə ciddi və inadlı müqavimət göstərsələr də, ancaq istənilən nəticələr alınmırdı. 1991-ci ilin noyabrında rayon və şəhər özünümüdafiə dəstələri yaradıldı. Tərkibi yerli əhalidən ibarət olan bu dəstələrə tabur komandirləri başçılıq edirdilər. Onlar yerli rayon və şəhər icra hakimiyyət başçılarının hərbi məsələlər üzrə müavinləri idilər. Bundan başqa Bakı, Gəncə, Laçın, Göyçay, Ucar, Ağdam və Mingəçevirdə xüsusi təyinatlı dəstələr yaradıldı. Onlar ikili tabeçilik prinsipinə, yəni həm rayon icra hakimiyyətinə və həm də Müdafiə Nazirliyinə tabe idilər. Bu ikili tabelik təbii ki, işə mane olurdu.

Beləliklə, respublikanın hərbi və müdafiə sistemində vahid komandanlığın olmaması ciddi uğursuzluğa gətirib çıxardı. 1991-ci ilin dekabrında erməni silahlı qüvvələri Kərciçahını işğal etdi. 1992-ci ilin yanvarında Qeybəli kəndi işğal edildi. Həmin vaxt uğursuz Daşaltı əməliyyatı hərbi siyasi böhranı dərinləşdirdi. Azərbaycan müdafiə sistemində mövcud böhrandan istifadə edən erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin fevralında Malıbəyli, Aşağı Quşçuları, Yuxarı Quşçuları işğal etdilər.

Erməni silahlı yaraqlıları Rusiyanın Xankəndində olan 366-cı motoatıcı alayının hərbi texnikasından və canlı silahlı qüvvələrindən istifadə edərək 1992-ci il fevralın 26-da Xocalı şəhərini işğal etdilər. 9 min nəfər əhalisi olan Xocalı şəhəri

erməni vəhşiləri tərəfindən yerlə yeksan edildi. Erməni cəlladları öz alçaq və yaramaz hərəkətləri, qanlı cinayətləri ilə bəşər tarixində Xocalı soyqırımını törətdilər. Erməni vəhşiliyi nəticəsində 613 nəfər Xocalı sakini şəhid oldu, 1275 nəfər əsir götürüldü, 487 nəfər şikəst oldu. Şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri isə azyaşlı uşaq idi. Erməni vəhşilərinin törətdiyi bu cinayətdə 56 nəfər xüsusi qədarlıqla və amansızlıqla diri-diri yandırılmış, başlarının dərisi soyulmuş, başları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, hamilə qadınların qarınları süngi ilə deşik-deşik edilmişdi. Erməni cinayətkarları meyitlər üzərində dilə gətiriləsi mümkün olmayan təhqiramiz həqarətlər törətmişdilər.

Erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin mayında Şuşa və Laçını da işğal etdilər. Azərbaycan xalqının belə ağır vəziyyətində ölkənin başı üzərini təhlükəli bir vəziyyət aldı. Həmin dövrün ətraflı təhlilini verən Heydər Əliyev demişdir: «Vəziyyət elə təhlükəli xarakter almışdır ki, 1991-ci ildə yaranmış müstəqil dövlətimiz qəsdən və yaxud səriştəsizlikdən yaranan idarəsizlik nəticəsində real itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Beləliklə, 1991-1993-cü illər Azərbaycanın müstəqillik tarixində nəinki itirilmiş illər hesab olunur, həm də bu illərdə Azərbaycan «ölüm, ya olum» dilemması qarşısında qalmışdı.

Erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikləri bir zamanda Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək və hakimiyyət uğrunda mübarizə ehtirasları qızıışırdı. 1992-ci il martın 5-6-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyasında A.Mütəllibov istefa verdi. Həmin sessiyada Ali Sovetin Sədri Elmira Qafarova da istefa verdi, onun yerinə deputat Yaqub Məmmədov seçildi. Az sonra mayın 14-də Ali Sovetin sessiyası azlıqda qalan demblokun etirazına baxmayaraq Ayaz Mütəllibovu vəzifəsinə qaytardı. Lakin mayın 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları təzyiqi ilə

A.Mütəllibov vəzifədən uzaqlaşdırıldı və o, gizlinə Rusiyaya qaçdı. Ali Sovetin mayın 18-də keçirilmiş sessiyasında Ali Sovetin sədri Y.Məmmədovun istefası qəbul edildi. Bu vəzifəyə bir qrup deputatın təkidli tələbi ilə İsa Qəmbərovla yanaşı Heydər Əliyevin də namizədliyi irəli sürüldü, lakin guya Naxçıvanla telefon əlaqəsi yaratmaq mümkün olmadı və buna görə də İ.Qəmbərov Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçildi. 1992-ci ildə iyunun 7-də keçirilmiş prezident seçkilərində AXC sədri Əbülfəz Elçibəyin qalib gəldiyi elan olundu. Beləliklə, AXC Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdi.

Bir illik hakimiyyəti dövründə AXC ölkəni idarə etməkdə acizlik, zəiflik və səriştəsizlik göstərdi. Naşı adamlar hakimiyyətə gətirildi. İxtisaslı kadrlar vəzifədən uzaqlaşdırıldı. Ölkənin ayrı-ayrı yerlərində siyasi qüvvələr hakimiyyəti ələ keçirmək üçün fəallaşdılar, hətta silahlı çıxışlar etməyə başladılar. Gəncədə, Qazaxda, Lənkəran, Masallı, Astara bölgələrində və digər yerlərdə silahlı dəstələr hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. Ölkədə kəskin ictimai-siyasi vəziyyət və hərbi-siyasi böhran yarandı. Talış Muğan respublikasının yaranması haqqında həyəcanlı xəbərlər bütün Azərbaycan xalqını narahat etməyə başladı. Vətən parçalanma təhlükəsi qarşısında idi. Vəziyyət son dərəcə təhlükəli xarakter almış, cəbhələrdə isə erməni silahlı qüvvələri kənd və şəhərlərimizi bir-birinin ardınca işğal edirdilər. Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətçiliyinin taleyi, müstəqil gənc dövlətimiz təhlükə qarşısında qalmışdı. Belə ağır və məsuliyyətli bir zamanda Azərbaycan xalqının və Azərbaycan ziyalılarının diqqəti müdrik el ağçaqqalı, görkəmli dövlət xadimi, xalqımızın milli lideri və Naxçıvan Ali Sovetinin Sədri vəzifəsində çalışan Heydər Əliyevə yönəldi. Ancaq o, 1992-ci ildə Azərbaycana rəhbər vəzifəyə gəlmək arzusunda olmadığını elan etdi. Əslində Heydər Əliyev Naxçıvanda Ali Sovetin Sədri vəzifəsində çalışarkən məhz Naxçıvandan Azərbaycanın

qurtuluş hərəkatına başçılıq etməyə başlamışdı. Naxçıvanda işlədiyi müddətdə Heydər Əliyev müstəqilliyimizin ilk addımlarının atılmasının rəhbəri oldu və Azərbaycanın qurtuluş mücadiləsinə başçılıq etdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə:

1. Muxtar respublikanın adından «Sovet Sosialist» sözü çıxarıldı.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının «Ali Soveti» «Ali Məclis» adlandırıldı.
3. ADR-in üç rəngli bayrağı ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul olundu.
4. Kommunist Partiyasının və onun yerli orqanlarının fəaliyyəti dayandırıldı.
5. SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumdan imtina edildi.
6. 20 yanvar faciəsinə Muxtar Respublikanın Ali Məclisində ilk dəfə siyasi qiymət verildi.
7. 31 Dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik gününün qeyd olunması barədə qərar qəbul edildi.

Beləliklə, belə cəsarətli addımların atılması Naxçıvanı qurtuluş mücadiləsinin önünə çıxartdı.

Azərbaycanın nicatını və qurtuluşunu məhz Heydər Əliyevdə görən Azərbaycan ziyalılarının 91 nəfəri 1992-ci il oktyabrın 16-da «Səs» qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyevə «Azərbaycan Sizin sözlünüzü gözləyir» - deyə müraciət etdi. Həmin müraciətdə Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması və ona Heydər Əliyevin rəhbərlik etməsi təkidlə xahiş olunurdu. Azərbaycan ziyalılarının müraciətinə diqqətlə və hörmətlə yanaşan Heydər Əliyev dərhal oktyabrın 24-də cavab göndərdi. Heydər Əliyevin göndərdiyi cavab əslində tarixi bir sənəddir. 5 bənddən ibarət olan bu tarixi sənəddə göstərilirdi ki, əsas vəzifə dövlətin formalaşmasını, müstəqil Azərbaycanın suverenliyini, təhlükəsizliyini təmin etmək və vətəndaşlara azad, xoşbəxt, firavan həyat şəraiti yaratmaqdan ibarətdir. Heydər Əliyev bu tarixi sənəddə əslində Azərbaycanın ictimai,

siyasi, sosial, iqtisadi və hərbi-strateji vəziyyətinin konkret təhlilini verdi və bildirdi ki, yaradılacaq YAP müstəqil dövlətimizin «ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edərək yeni, müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsində və inkişafında tarixi rol oynaya bilər». Beləliklə, dahi öndər YAP-ın fəaliyyətində fəal iştirak etməyə hazır olduğunu rəsmən bildirdi.

YAP-ın təsis konfransının Bakıda keçirilməsinə imkan vermədilər. Buna görə də konfrans 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində keçirildi. Təsis konfransında Azərbaycanın müxtəlif regionlarından təəssübkeş qrupların 550-dən çox nümayəndəsi iştirak edirdi. YAP-ın təsis konfransını giriş sözü ilə təşkilat komitəsinin sədri Heydər Əliyev açdı. Konfrans YAP-ın yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. YAP-ın şəxsən Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış proqram və nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə YAP-ın sədri seçildi. YAP-ın rəhbər orqanları olan siyasi şura, təftiş komissiyası və 12 nəfərdən ibarət idarə heyəti yaradıldı. Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə YAP-ın yaradılması Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında və tarixi müqəddəratında mühüm rol oynadı. YAP-ın vəzifələri, məqsədi və prinsipləri geniş şərh edildi və göstərildi ki, YAP dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərəzi bütövlüyü, sivilizasiyalı, hüquqi, demokratik dövlətin yaradılması, möhkəm əmin-əmanlıq və ictimai həmrəylik, sabit və sosial istiqamətli iqtisadiyyat yaratmaq, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli inkişafı və etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədilə geniş demokratik islahatların həyata keçirilməsi uğrunda çıxış edən parlament tipli siyasi partiyadır.

1993-cü ilin yazında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşdi, hakimiyyət böhranı dərinləşdi, vətəndaş qarşıdurması təhlükəli həddə çatdı və əslində vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. 1993-cü ilin may-iyun aylarında Azər-

baycanda yaranan kriminal vəziyyət ölkəni iflic vəziyyətinə saldı. Ciddi və dərin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi böhran yarandı. Artıq vətəndaş müharibəsi başlanmış, günahsız adamlar öldürülmüşdü. Cənub bölgəsində «Talış Muğan Respublikası»nın yaranması haqqında xəbərlər bütün Azərbaycan xalqını ciddi narahat etməyə başladı. Ölkə fəlakət qarşısında idi. Azərbaycanın müstəqilliyi sual altında idi. Bir çox hakimiyyət strukturları iflic vəziyyətinə düşdü. İş o yerə çatdı ki, Azərbaycanın Baş naziri, Milli Məclisin Sədri, bütün güc nazirliklərinin rəhbərləri istefaya getdi. Əslində ölkə heç bir qurum tərəfindən idarə olunmurdu. Ölkə od içində idi. Gəncədə başlanan qiyam vətəndaş müharibəsinin başlanmasından xəbər verirdi. Başlanmış təhlükəli proseslərin qarşısını almaqda gücsüzlüyünü dərk edən iqtidar son anda kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi. Öz acizliyini duyan Ə.Əlçibəy xalqın tələbi ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalaraq Heydər Əliyevə müraciət etməli oldu və öz şəxsi təyyarəsini Naxçıvana göndərdi. Lakin Heydər Əliyev yenidən Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtmaq fikrində olmadığını bildirərək bu təklifi qəbul etmədi. İyunun 7-8-də Naxçıvana göndərilmiş xüsusi təyyarə ilə Bakıya gəlməkdən imtina edən bu dahi şəxsiyyət respublikada vəziyyətin getdikcə daha da gərginləşərək dövlətçilik üçün təhlükəli xarakter kəsb etməsini və xalqın arzusunu nəzərə alaraq Ə.Əlçibəyin təkidli xahişi ilə nəhayət, iyunun 9-da Bakıya gəldi.

Yaranmış gərgin tarixi şəraiti xalq, dövlət və bütün insanlar çox gözəl anlayırdı. Belə bir zamanda dövlətçiliyi qorumağa qadir şəxsiyyət yalnız Heydər Əliyev ola bilərdi. Belə ağır bir zamanda millətə tarixi və şanlı keçmişinin varlığını anladan, milli yaddaşını oyadan məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti- milli lider ola bilərdi. Xalq yanılmamışdır və çox gözəl anlayırdı ki, onu belə ağır bəladan ancaq və ancaq Heydər Əliyev şəxsiyyəti xilas edə bilərdi. Heydər Əliyev Naxçıvandan

Bakıya Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi deyil, xalqın milli lideri kimi, xalqın və dövlətçiliyin xilaskarı kimi gəlmişdi. Bakıya gələrkən Heydər Əliyev çox ciddi və ziddiyyətli problemlərlə, ağır siyasi durumla, kəskin ictimai, siyasi və iqtisadi böhranla üzləşdi. Ordu yox idi. İqtisadiyyat dağılmışdı, cəbhədə uğursuzluqlar kəskin hərbi-siyasi böhran yaratmışdı, könüllü hərbi birləşmələr mərkəzə tabe olmaq istəmirdilər, vahid və mərkəzi komandanlıq yox idi, Bakıda isə güc strukturları və hakimiyyət rəhbərləri öz vəzifələrini «dondurmuşdular». Bir sözlə, ölkədə anarxiya və siyasi hakimiyyət böhranı hökm sürürdü. Bakıya gələn kimi dərhal öz şəxsi həyatını təhlükədə qoyaraq və böyük bir cəsarət nümayiş etdirərək Gəncəyə getdi, hadisələrlə yaxından tanış oldu, adamlarla görüşdü, ağsaqqal tövsiyyələrini verdi və yaranmış problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirdi. Sonra Bakıya qayıdıb Ali Sovetdə millət vəkili qarşısında ətraflı məlumat verdi. Elə həmin gün iyunun 15-də yekdilliklə Ali Sovetin (Milli Məclisin) Sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə milli **Qurtuluş Günü** kimi daxil oldu. 1993-cü ilin oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Dövlət başçısı kimi fəaliyyətə başladığı ilk gündən Heydər Əliyev ölkəmizin daxili və xarici siyasət proqramını hazırladı, dağıdılmış iqtisadiyyatın bərpa və inkişaf etdirilməsinin strategiyasını müəyyənləşdirdi, azad bazar iqtisadiyyatına doğru dərin və əhatəli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni islahatlar kursunu inkişaf etdirdi. Prezident Heydər Əliyev qısa zamanda ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafının əsaslandırılmış proqramını hazırladı. Dünya sivilizasiyasının inkişaf proqramından və təcrübəsindən istifadə edərək milli iqtisadiyyatın inkişafının spesifik cəhətləri, xüsusiyyətləri və milli mentalitetimizə uyğun bütün parametrləri nəzərə alınaraq yeni-yeni layihələr və dövlət

proqramları hazırlandı.

1993-cü ildən başlayaraq prezident Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi düzgün və əsaslandırılmış daxili və xarici siyasət Azərbaycanın demokratik inkişaf yolu ilə sürətlə irəliləməsinə geniş istiqamət açmış, iqtisadiyyatın dirçəlməsinə səbəb olmuş, Azərbaycan xalqının qurtuluşuna nail olunmuşdur.

Tarixi təcrübə öyrədir ki, bütün zamanlarda və bütün dövlətlərdə yeni dövlət və hakimiyyət strukturları yaratmaq və formalaşdırmaq, dərin islahatlar həyata keçirmək, daxili sabitliyə nail olmaq, əhalinin sosial problemlərini həll etmək nə qədər çətin və mürəkkəb vəzifələrdir. Ancaq prezident Heydər Əliyev belə çətin problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirə bildi.

İyirminci yüzilliyin 90-cı illərində Azərbaycanda həyata keçirilən dərin sosial-iqtisadi islahatların tədqiqi, onların həlli yollarının araşdırılması və qiymətləndirilməsi bu gün böyük elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir, Azərbaycanın çağdaş tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkəmizdə fundamental əhəmiyyətə malik olan tədbirlər həyata keçirildi. Zənnimizcə həmin tədbirlər əsasən aşağıdakılardır:

Birincisi, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə əldə edilən nailiyyətlər və 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə yaranmış dərin siyasi hakimiyyət böhranı, Dağlıq Qarabağ və Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi, erməni millətçi silahlı birləşmələri tərəfindən torpaqlarımızın işğalı dövlət müstəqilliyimizin taleyini təhlükə qarşısında qoydu. Belə ağır və mürəkkəb vaxtda Azərbaycan xalqının təkidli xahişi ilə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı xalqımızın tarixinə **Milli Qurtuluş günü** kimi daxil oldu.

İkincisi, Heydər Əliyevin hakimiyyətə başladığı ilk gündən əsas diqqət ölkə daxilində siyasi parçalanmanın qarşısının alınmasına, sakitliyə və sabitliyə, cəbhədə atəşkəsə nail olunmasına, sürətlə artmaqda olan infilyasiyanın qarşısının alınmasına, azad bazar iqtisadiyyatına doğru dərin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni islahatların həyata keçirilməsinə yönəldildi.

Üçüncüsü, Heydər Əliyevin qətiyyəti, prinsipliliyi, diplomatik səyi və böyük dövlətçilik təcrübəsi sayəsində dövlətçiliyimizə və müstəqilliyimizə qarşı edilən bütün qəsdlərin qarşısı müvəffəqiyyətlə alındı, dövlətimizə qarşı törədilən qəsdlər ləğv edildi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qarşı yönəldilmiş qəsdlərin aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən qətiyyətli tədbirlər bir daha real faktlarla sübut etdi ki, respublikamızda qiyam üçün sosial və siyasi baza yoxdur, xalq öz prezidentini ürəkdən sevir, onun müdrik daxili və xarici siyasi xəttini bəyənir və dəstəkləyir.

Dördüncüsü, Qısa zamanda Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasının konseptual, elmi əsasları yaradıldı, bütöv bir təlimin beynəlxalq münasibətlər sisteminə uyğunlaşdırılması istiqamətləri, prinsip və vəzifələri, düşünülmüş taktiki yolları, dünya dövlətləri ilə əlaqələrin yaxın və uzaq strategiyası müəyyənləşdirildi. Hazırlanan Proqramda sülsevərlik, mehriban qonşuluq və dinc yanaşı yanaşmaq prinsipləri, başqasının daxili işlərinə qarışmamaq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq kimi yüksək bəşəri dəyərlər öz əksini tapdı.

Beşincisi, Azərbaycanda hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsində, milli dövlət strukturlarının yaradılmasında və formalaşmasında Yeni Konstitusiyanın (1995-ci il) qəbul edilməsinin böyük əhəmiyyəti oldu. Milli Konstitusiyamızın qəbul olunması Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin daimi, əbədi olunmasını

bir daha dünyada sübut etdi, demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna insanların azad və sərbəst yanaşmalarına, insan haqları və hüquqlarının genişlənməsinə əlverişli şərait yaratdı.

Altıncısı, Azərbaycan tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri olan «Əsrin müqaviləsi» sazişlərinin imzalanması Heydər Əliyev düşüncəsinin düşünülmüş və uzaqgörən diplomatiyasının böyük və tarixi qələbəsi, neft strategiyası siyasətinin parlaq uğuru idi.

Yeddincisi, İyirminci yüzilliyin 90-cı illərinin ortalarından başlayaraq Respublika iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər aparıldı, azad bazar iqtisadiyyatına doğru dərin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni islahatlar keçirildi. Bu baxımdan dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, aqrar islahatların həyata keçirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Dünya azərbaycanlılarının I Forumuna (02.06.2006) göndərdiyi təbrikdə deyildiyi kimi, ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlayaraq daha da möhkəmləndirdi və dinamik inkişaf yoluna çıxardı.

Bu gün çox böyük inamla, faktlarla, dəlil və sübutlarla deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqının qurtuluşu məhz ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Çünki Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinin, xalqımızın xoşbəxt və firavan yaşamasının, qurtuluş yollarında tarixi zəfərlərin qazanılmasının, bizim haqq səsimizin və Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasının etibarlı qarantı, qüdrətli rəhbəri, yenilməz sərkərdəsi, cənabı Allahın xalqımıza bəxş etdiyi bir ərmağanı və mözucəsidir. «Həyatımın mənasını ancaq xalqa sdaqətlə xidmətdə görürəm»-deyən H.Ə.Əliyev bu gün bütün Azərbaycan xalqının ümid yeri, güman yeri, inam və

iman yeridir, gələcək müvəffəqiyyətlərimizin və uğurlarımızın, potensial qələbələrimizin başlıca təminatçısıdır.

3. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası

XX yüzilliyin sonuncu onilliyində müstəqil Azərbaycanımızın həyatında xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin başçılığı və uzaqgörənliyi nəticəsində öz miqyasına və əhəmiyyətinə görə analoqu olmayan tarixi bir hadisə baş verdi.

Belə ki, 2008-ci ilin sentyabrın 20-də 14 illiyini qeyd etdiyimiz «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə Müstəqil Azərbaycanımızın yeni neft strategiyasının əsası qoyuldu.

Daha doğrusu, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının «Gülüstən» sarayında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ADNŞ) ilə Amerikanın «AMOKO», «Yunokal», «Pennzoil», «Makdermot», Böyük Britaniyanın «Britiş Petroleum» və «Remko», Norveçin «Statoyl», Rusiyanın «LUKOyl», Türkiyənin «Türk petrolları», Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» şirkətlərinin yaratdığı konsorsium arasında Azərbaycanın Xəzər dənizi bölgəsində yerləşən «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi, istismarı və pay bölgüsü haqqında «1+10» və sonralar isə tarixə «Əsrin müqaviləsi» adı ilə daxil olmuş neft müqaviləsi imzalandı.

Sonradan bu müqaviləyə Yaponiyanın «İtoçu» və Amerikanın «Eksson» və «Amerada Hess» şirkətləri də qoşuldu. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, 2007-ci ilin avqustunda Cənubi Koreyanın neft şirkəti də bu müqavilədə iştirak etməyə başlamışdır.

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması mərasimində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev təbrik nitqində demişdir: «Biz ötən dövrlərdə nə qədər neft

çıxarsaq da, nə qədər böyük nailiyyətlər əldə etsək də, bir həqiqəti nəzərə çatdırmalıyıq ki, son vaxtlaradək, yəni Azərbaycanın müstəqilliyi əldə olunan dövrlərdə xalqımız heç vaxt öz təbii sərvətinin sahibi olmamışdır. İndi isə biz yeni bir mərhələdə yaşayırıq. Azərbaycan xalqı öz təbii sərvətlərinin sahibidir. Bu sərvətlərdən necə istifadə edilməsini xalqımızın özü sərbəst surətdə müəyyənləşdirir». Yəni Azərbaycan Respublikası hər bir ölkə ilə, o cümlədən neft şirkətlərinin mənsub olduqları ölkələrlə müstəqil surətdə danışıqlar aparır və Azərbaycanın dünyəvi ölkə olduğunu nümayiş etdirir.

Bu müqavilə Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun müstəqil və sərbəst daxili və xarici siyasət yeritməsinin bariz nümunəsi olan və 30 illik müddətə bağladığı ilk beynəlxalq müqavilə idi.

Müqavilənin imzalanmasından iki gün sonra, yəni 1994-cü il sentyabrın 22-də Azərbaycan televiziyası və radiosu ilə çıxışında bu müqavilənin böyük tarixi əhəmiyyətə malik olduğundan bəhs edən Heydər Əliyev demişdir: «O, ötən 150 ildə Azərbaycan neft sənayesinin tarixində ilk belə böyük müqavilədir. Xarici neft şirkətləri rəhbərlərinin fikrincə, ümumiyyətlə öz xüsusiyyətlərinə görə bu, nadir bir müqavilədir, dünyada oxşarı olmayan bir müqavilədir. Bu da ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti dünyanın yeddi böyük neft şirkətlərinin daxil olduğu konsorsium ilə müqavilə bağlayıb. Həmin şirkətlər ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Norveç və Türkiyəyə mənsubdur, sonradan Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» neft şirkəti də onlara qoşulub. Yeddi neft şirkəti bir konsorsiuma daxil olub. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə 30 il müddətinə müqavilə imzalayıb.

Demək bu konsorsium həm yeddi neft şirkəti, həm də Amerika Birləşmiş Ştatları, Rusiya, Böyük Britaniya, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələri təmsil edir. Biz həm neft şirkətləri ilə müqavilə bağlamışıq, həm də bu şirkətlər

bizim həmin dövlətlərlə iqtisadi və digər əlaqələrimizin gələcək inkişafı üçün əsas yaratmışlar».

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması münasibətilə ABŞ prezidenti B.Klinton 1994-cü il sentyabrın 20-də Vaşinqtondan – Ağ Evdən göndərdiyi teleqramda yazırdı: «Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu növ sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır. O bütün tərəflər üçün mənfəətli olacaq və ölkələrimiz arasında artmaqda olan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir. Azərbaycan neftinin işlənməsi Dağlıq Qarabağ regionu daxilində və onun ətrafında uzun müddət sürən münaqişənin həll olunması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün sabitlik, iqtisadi inkişaf və firavanlıq gətirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Biz çox şadiq ki, siz qüdrətli iqtisadi gələcəyə doğru bu həlledici addımı atdınız».

Müqavilənin imzalanmasından sonra Türkiyənin dövlət naziri Nəcməddin Cövdət prezident Heydər Əliyev tərəfindən qəbul olunarkən o, böyük bir tarixi hadisənin şahidi olduğunu qeyd etmiş, heyvətə bir ifadə ilə öz fikrini açıqlayaraq demişdi: «Əgər iqtisadiyyatınız əlinizdə olmasaydı, bu imza bu gün Bakıda atılmazdı... Neft müqaviləsinə atdığınız bu günkü imza əslində üçrəngli bayrağınızın təsdiqinə atılmış imzadır».

Azərbaycan bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, Azərbaycanın tam müstəqil dövlət olduğunu dünyaya bir daha nümayiş etdirdi. Bu müqavilənin imzalanması ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına, azad bazar iqtisadiyyatına qoşulması üçün əsas yaranırdı.

Müqavilənin imzalanması xarici ölkələrin Azərbaycana investisiya qoyması üçün böyük yol açdı. Belə ki, bundan sonra Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın axını başlandı. İlk vaxtlarda Azərbaycanda neft sənayesini inkişaf etdirmək üçün pul vəsaitinin çatışmadığı şəraitdə belə əlverişli şərtlərlə müqavilənin imzalanması Azərbaycan tərəfinin qələbəsi kimi

qiymətləndirilir. Azərbaycan neft sənayesinə böyük bir həcmdə kapitalın qoyulması ümumən ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərən amil olacaqdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, müqavilənin ilk variantının hazırlanması müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycan hakimiyyətində olan və dövlət idarəçiliyində, eləcə də siyasətdə peşəkarlığı olmayan səriştəsizlərin dövründə olduğu üçün o, xalqın ümumi mənafeyinə cavab verməmiş və əsas etibarlı ilə xarici şirkətlərin, eləcə də ayrı-ayrı şəxslərin marağına uyğun hazırlanmışdı.

Müqavilənin beş illiyi münasibətilə İlham Əliyevin «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası uğurla həyata keçirilir» mövzusunda məruzəsində qeyd olunduğu kimi, «1993-cü ilin yazında Azərbaycanın əvvəlki rəhbərliyi tərəfindən elə bir müqavilə variantı hazırlanmışdı ki, əgər o imzalanırsaydı, ölkə iqtisadiyyatına böyük zərər gətirmiş olardı».

Yalnız 1993-cü ilin ikinci yarısında xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə qayıdışından sonra müqavilənin ilk variantının 1993-cü il iyunun 21-nə təyin olunmuş imzalanmasından imtina edilmiş və onun Azərbaycanın milli mənafeyinə uyğun olaraq yenidən işlənib hazırlanmasına sərəncam verilmişdir.

Odur ki, müqavilənin yeni variantı Heydər Əliyevin iştirakı və rəhbərliyi ilə hazırlanmış, müqavilədə iştirak edəcək şirkət rəhbərləri ilə müzakirələr zamanı qarşıya çıxan çətinliklər aradan qaldırılaraq, nəhayət imzalanmağa təqdim olunmuşdur.

«Əsrin müqaviləsi»nin əhatə etdiyi «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsi sahəsində ilkin neft ehtiyatları 511 milyon ton səviyyəsində qiymətləndirilmişdi. Lakin sonradan aparılan qazma işləri nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, neft ehtiyatları 640

milyon ton, səmt qazı ehtiyatları 100 milyard kubmetr, sərbəst təbii qaz ehtiyatları isə 100-150 milyard kubmetrdir.

Bütün bunları üzə çıxarmaq və istifadə həddinə çatdırmaq üçün layihənin ilk illərində 7,5 milyard dollaradək kapital qoyuluşu və 30 il ərzində təxminən 14 milyard dollar istismar xərcləri nəzərdə tutulmuşdur.

Müqavilənin şərtlərinə görə Azərbaycan kapital qoyuluşunda 20 faiz pay qoymaqla çıxarılan neftdən gələn gəlirin 80 faizini (253 milyon ton neft), xarici şirkətlər isə bütün investisiyanın 80 faizini qoymaqla neftdən gələn gəlirin 20 faizini, başqa sözlə, təxminən 65 milyon ton neftin sahibi olacaqlar. Qalan neft kapital xərclərinin, neftin dünya bazarlarına çıxarılması üçün maliyyə və nəqliyyat xərclərinin ödənilməsinə sərf olunacaqdır.

Deyilən faizləri neftin satış qiymətinə çevirdikdə təxmini belə mənzərə alınır. Belə ki, hesablamalara görə neftdən ümumi gəlir bu gün üçün (yəni 30 il ərzində inflyasiya prosesi nəzərə alınmaqla) təqribən 157, 6 milyard dollar olmalıdır ki, bunun 81, 7 milyard dolları Azərbaycanın payına, 19,5 milyard dolları xarici şirkətlərin payına, qalanları isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kapital, istismar, maliyyə və nəqliyyat xərclərinin ödənilməsinə sərf ediləcəkdir. Əslində Azərbaycanın qazancı daha çox olacaq, çünki burada Azərbaycanın 55 milyard kubmetr neftli qazdan – səmt qazından əldə edəcəyi gəlir (bu isə ekvivalentdə əlavə olaraq azı 50 mln. ton neftə bərabərdir), eləcə də 90 milyard kubmetr ehtiyatı olan sərbəst qaz ehtiyatları istismar ediləcəyi halda qazanacağı gəlir nəzərə alınmır. Bu qazdan yalnız Respublika təbii qaza öz ehtiyaclarını ödəmək üçün istehsal barədə qərar qəbul etdikdən sonra istifadə olunacaqdır.

Bütün bunlardan savayı layihəyə görə respublikamıza 300

milyon dollar bonus* veriləcəyi nəzərdə tutulmuşdur.

Müqavilənin layihəsinə görə kapital qoyuluşunun dinamikasına müvafiq olaraq bütövlükdə neft hasilatı planı da tərtib olunmuşdur. 2000-ci ildə kontrakt sahəsindən 10 milyon ton neftin istehsalı, sonrakı illərdə isə bunun hər il 3-5 milyon ton artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Layihəyə görə neft hasilatı 2003-2014-cü illərdə özünün zirvəsinə çatacaq, maksimum hasilat 2006-2010-cu illərdə hər il 34-35 milyon ton səviyyəsində planlaşdırılır. Bütövlükdə, əgər kontrakt sahəsində məhsuldar qatın altındakı laylarda yeni kəşflər edilməsə, çıxarılması proqnozlaşdırılan ehtiyatların tam istismarı 2025-ci ildə başa çatacaq.

Müqavilə 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalandıqdan və respublika parlamenti tərəfindən 1994-cü il noyabrın 15-də ratifikasiya olunub və ratifikasiya sənədi Azərbaycan dövlətinin qanunu kimi 1994-cü il dekabrın 12-də Azərbaycan Prezidenti tərəfindən imzalandıqdan sonra qüvvəyə minmiş və işə başlanılmışdır.

1995-ci ilin yanvarın 24-də rəhbər komitənin ilk iclası keçirilmiş, orada illik iş proqramı və 1995-ci il üçün 105 milyon dollar məbləğində büdcə təsdiq olunaraq, eyni zamanda nəzərdə tutulan işlərin həyata keçirilməsi üçün tərkibi tərəfdaş xarici neft şirkətlərinin nümayəndələrindən və həm də Azərbaycan mütəxəssislərindən ibarət olan Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradılmışdır.

Proqrama uyğun olaran ABƏŞ 1995-ci ilin əvvəlindən mühəndis geologiyası, geofiziki tədqiqatlar sahəsində işə başlamışdır.

* Бонус термини алтында йатагларын истисмары цчцн контракт цзря газанылмыш щцгугларын тяддигиня эюрэ яъняби ширкятляр консорсиумунун юдядийи мцяййян мябляб вя йа мцкафат баша дцщцлцр вя нефт-газ йатагларынын ахтарышы заманы контракт сашясиндя АРДНШ-нин чякдийи хярылярин явязи кими гиймятляндирилир. Онун неъя вя щара сярф едиляъяйи ися республика рящбярлийиндя асылыдыр.

Məcburi işlərin minimum proqramının tərkib hissələrindən biri müqavilənin əhatə etdiyi sahədə kəşfiyyat quyularının qazılması idi. Müqaviləyə uyğun olaraq «Xəzərdənizneft» (indiki «Dədə Qorqud») yarım dalma qazma qurğusunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və lazımı qaydada yenidən qurulması məqsədi ilə ARDNŞ və ABƏŞ arasında müqavilə imzalanmışdır. ABƏŞ-in «Santa-Fe» şirkəti qurğunu işlək vəziyyətə gətirmək, dənizin dərinliyi 475 metrə çatan yerlərdə dərinliyi 7500 metr olan quyular qazmaq üçün onun Qərb standartlarına uyğun şəkildə modernləşdirilməsinə və təmirinə başlamış və bu işi 1996-cı il avqustun 24-də başa çatdırmışdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, təmir və modernləşdirmə işlərində iştirak edən 356 nəfər adamın yalnız 50 nəfəri əcnəbi, qalanları isə Azərbaycan mütəxəssisləri olmuşdur. Eyni zamanda bizim mütəxəssislərin yeni texnologiyaları öyrənmələri üçün təlim prosesi təşkil olunmuş, bir çoxları «Santa-Fe» şirkətinin Şimal dənizində, ABƏŞ-da, Küveytdə və dünyanın digər ölkələrində yerləşən eynitipli qazma qurğularında təcrübə keçmişlər. 1996-cı il sentyabrın 11-də qurğu «Şelflayihətikinti»ni tərk etmiş və sentyabrın 17-dən quyunun qazılmasına başlanmışdır.

Məcburi işlərin minimum proqramında ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərnə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bunun üçün ətraf mühitin qorunması üzrə yardımçı komitə və onun nəzdində monitoring və elmi tədqiqat işləri üzrə iki işçi qrupu yaradılmışdır. ABƏŞ-in sifarişi ilə Azərbaycan EA-nın coğrafiya, geologiya, biologiya, zoologiya institutları, radioaktiv tədqiqatlar bölməsi və seysmologiya mərkəzi, ekologiya və hidrometeorologiya komitələri, digər idarə və təşkilatlar tərəfindən müqavilə əsasında sahənin ilkin ekoloji vəziyyətinə dair mövcud elmi-texniki məlumatların xülasəsi, həmçinin ABƏŞ-in tapşırığı ilə Amerikanın «Vidvord Klayd»

şirkəti respublikanın alim və mütəxəssislərinin iştirakı ilə geniş elmi-tədqiqat proqramı hazırlanmışdır.

Ekoloji sistemdə fasilələrlə əlaqədar dəyişikliklərin baş verməsini nəzərə alaraq 1995-ci il sentyabr və dekabr aylarında iki ekspedisiya təşkil olunmuş və müqavilənin əhatə etdiyi sahədən külli miqdarda su, hava və süxur nümunələri götürülmüşdür.

Müqavilənin əhatə etdiyi sahənin neft-qaz ehtiyatlarının işlənməsi prosesində baş verəcək qəzaların vaxtında ləğv olunması, yəni neft tullantılarının lokalizə edilib suyun səthindən yığılması məqsədi ilə xüsusi texniki avadanlığa malik xidmət sahəsi yaradılması işi Şotlandiyanın «Briç Marni» şirkətinə həvalə olunmuşdur.

Göstərilənlərlə yanaşı, 1995-ci ildə əsas vəzifələrdən biri ilkin neft hasilatı layihəsini gerçəkləşdirməyin mümkünlüyünü öyrənmək olmuşdur. Bu məqsədlə 1995-ci ilin birinci yarısında ABƏŞ-in və ARDNŞ-nin mütəxəssisləri «Braun ənd rut» şirkətindən olan mühəndislərlə birlikdə «Çıraq-1» platformasının və dayaq blokunun hərtərəfli yoxlanması, texniki və kompyuter modernləşdirilməsi üçün tədqiqat işləri aparmışlar. Nəticədə «Çıraq-1» dayaq blokunun təkmilləşdirilməsi platformanın üst modullarının təmiri və təchizi işlərinin planı hazırlanmışdır.

Ancaq ilkin neftin hasilatı layihəsini həyata keçirmək üçün xam neftin ixracı sahəsində 1995-cı ildə görülmək işlərin mərkəzində «Çıraq-1» platformasından çıxarılacaq neftin ixracı üçün alternativ variantları müəyyənləşdirmək kimi məsələlər dururdu.

İlkin neftin ixrac marşrutuna dair ortalığa çıxan variantlardan ikisi haqqında 1995-ci ilin sentyabrınadək aparılan danışıqlar müvəffəqiyyətlə nəticələnmiş və oktyabr ayında rəhbər komitə ilkin neftin ixrac marşrutları kimi Şimal və Qərb variantlarından istifadə etmək haqqında qərar qəbul

etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ilkin neftin ixracı üçün Rusiya ərazisindən keçən Şimal marşrutunun seçildiyini təsdiqləyən məktubu Rusiyanın baş naziri Viktor Çernomirdinə çatdırılmış və nəhayət, Rusiya ilə Azərbaycan arasında dövlətlərarası müqavilə 1996-cı il yanvarın 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev və Rusiyanın baş naziri V.Çernomirdin tərəfindən imzalanmışdır.

1996-cı il fevralın 18-də «Transneft», ARDNŞ və ABƏŞ arasında nəqliyyat sazişi və nəqliyyat haqqında himayədarlıq sazişi də imzalanmışdır. Eyni qayda üzrə 1996-cı ilin martında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevernadze ilkin neft ixracının Gürcüstan ərazisindən keçən Qərb marşrutu haqqında Azərbaycan və Gürcüstan arasında dövlətlərarası müqavilə imzaladılar.

Göründüyü kimi, neftin ixrac sisteminin iki boru kəməridən – Şimal və Qərb kəmərlərindən ibarət olması qərara alındı.

Şimal sistemi Səngəçal terminalından Novorossiyskə qədər, Rusiya Federasiyasının boru kəmərləri sistemi daxil olmaqla 1411 kilometr məsafədən ibarətdir. Rusiya –Azərbaycan sərhədinədək olan 224 km-lik məsafənin 198 kilometrlik hissəsinin mövcud boru kəməridən istifadə olunması, 26 km məsafə üzrə isə yeni boru kəmərinin çəkilməsi qərara alınmışdır. Boru kəməri gündə 105 min barrel (ildə 5 milyon ton) neftin nəqli üçün nəzərdə tutulmuş, neftin həcmi ölçən, uçuşunu aparan nəzarət stansiyaları, Mərkəzi Dispetçer İdarəsi bütün xətt boyu sızmaların aşkar olunması üçün monitoring sistemi və kompyuter rabitəsi ilə təchiz edilmişdir.

Marşrutun Qərb sisteminin də buraxılış gücü gündə 105 min barreldir. Səngəçaldan Qara dənizədək (Supsa limanına qədər) boru kəmərinin uzunluğu 926 kilometrdir. Layihəyə görə 788 kilometrlik boru hissəsinin mövcud kəmərdən istifadə

edilməsi, ümumi uzunluğu 138 km olan yeni neft kəmərinin çəkilməsi qərara alındı. Bundan əlavə boru kəməri xəttində 6 nasos stansiyasının və təhvil verilən neftin uçota alınması sisteminin qurulması, Supsa limanında yeni neft terminalının tikilməsi, bütün sistemdə mərkəzləşdirilmiş idarəetmə və rabitə sisteminin yaradılması nəzərə alınmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı sonradan görülmə işlərin nəticəsində «Əsrin müqaviləsi» artıq reallaşmağa başlamışdır. Belə ki, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının Gülüstən sarayında imzalanmış və dünyada «Əsrin müqaviləsi» kimi tanınmış müqaviləyə əsasən «Çıraq-1» yatağında ilkin quyudan 1997-ci il noyabrın 7-də neft fontan vurmuş və noyabrın 12-də ilkin neftin hasilatına başlanmışdır. Bu, müstəqil respublikamızın həyatında baş verən çox mühüm bir tarixi hadisədir.

Bu tarixi hadisə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev başda olmaqla Azərbaycanın uzaqgörən dövlət siyasətinin, Xəzərin neft sənayesi tarixində ilk beynəlxalq konsorsiumda öz səylərini birləşdirmiş bir çox ölkələrin neft şirkətləri ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının birgə fəaliyyətinin əməli nəticəsidir.

Diqqətəlayiq haldır ki, bu tarixi hadisə Azərbaycan xalqının Azərbaycan Konstitusiyası gününü bayram etdiyi bir gündə baş vermişdi. İki bayramın bir günə təsadüf etməsi bu hadisələrin bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olmasından xəbər verir, çünki ölkənin ilk demokratik Konstitusiyasının qəbul edilməsi də, öz mahiyyəti etibarilə tarixi hadisə olan və respublikanın neft sənayesinin inkişafında yeni dövr açan «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması da Azərbaycanın öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra mümkün olmuşdur. Bu müqavilə Azərbaycanın son dərəcə zəngin energetika ehtiyatlarına malik olduğunu nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də Xəzər bölgəsindəki bütün dövlətlərin iqtisadi dirçəlişinə yol

açmışdır.

1997-ci il noyabrın 12-də Respublika Sarayında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda xarici şirkətlərlə birgə işlənən neft yataqlarından ilkin neftin çıxarılması münasibətilə təntənəli mərasim keçirilmişdir. Mərasimdə Azərbaycanın dövlət və hökumət nümayəndələri ilə yanaşı xarici neft şirkətlərinin prezidentləri və digər rəsmi şəxslər də iştirak etmişdir.

Təntənəli mərasimi açan Respublika Prezidenti Heydər Əliyev geniş nitq söyləyərək 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanda tarixi bir hadisənin baş verdiyini, dünyanın 7 ölkəsinə mənsub olan 11 böyük şirkətin bir araya gələrək konsorsium yaratdığını və keçən üç il müddətində proqram əsasında nəzərdə tutulmuş işlərin hamısının yerinə yetirildiyini, bütün icbari işlərin görülməsi nəticəsində «Çıraq» neft yatağında yaradılmış nəhəng platforma vasitəsilə ilkin neftin hasil olduğunu böyük fərəh və iftixar hissi ilə qeyd etmişdir.

Göründüyü kimi müqavilənin imzalanmasından keçən üç il müddətində ABƏŞ-in təşkilindən başlamış «Çıraq-1» neft yatağından ilkin neftin çıxarılmasına qədərki dövrdə böyük işlər görülmüşdü. Bu müddətdə sahilin 120 km-liyində yerləşən və suyun dərinliyi 120 metr olan yerdə nəhəng və ən yüksək standartlara uyğun olan «Çıraq-1» platforması quraşdırılmış, 3 min metr dərinlikdə bir quyu qazılmış və həmin quyudan noyabrın 12-də ilkin neftin hasilatına başlanmışdır.

Platforma ilə yanaşı çıxarılan neftin dərhal ixrac olunması üçün bütün maddi-texniki baza yaradılmışdır. Belə ki, yataqdan Neft Daşlarındakı 48 km uzunluğunda 16 düyümlük qaz kəmərinin və yenə də yataqdan Sənqəçaldakı qəbul terminalına qədər çəkilmiş 176 km uzunluğunda 24 düyümlük neft kəmərinin tikintisi başa çatmışdır.

Bunlardan əlavə, tikintisi başa çatdırılmış və ümumi gücü 64000 barrel (101740 ton) olan Sənqəçal terminalında iri neft

çənləri, avtomatlaşdırılmış idarəetmə qurğuları, təhlükəsizlik texnikası vasitələri quraşdırılmışdır.

İlkin neftin ixrac edilməsi üçün tikilməsi planlaşdırılmış iki neft kəməmindən Şimal istiqamətində – Rusiya ərazisindən Qara dənizin Novorossiysk limanına qədər çəkilməsi nəzərdə tutulan birinci neft kəməri böyük çətinliklərdən sonra işə başlamış və 1997-ci il oktyabrın 25-də konsorsiuma aid olan yataqlardan neft hasil olunanadək Azərbaycan nefti şərti diametri 720 mm olan Bakı-Qroznı neft kəməri vasitəsilə Novorossiysk istiqamətində nəql edilməyə başlanmışdır. «Çıraq» yatağından çıxarılan neft isə həmin boru ilə (Bakı-Qroznı-Novorossiysk) 1998-ci ilin fevral ayında Novorossiysk limanına çatdırıldı.

Görülən bu işlər dünyanın bir çox şirkətlərini Azərbaycana gətirib çıxarır və onlar burada fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, «Əsrin müqaviləsi» üzrə proqramın həyata keçirilməsi üçün dünyanın ayrı-ayrı ölkələrindən cəlb olunmuş 400-dən artıq şirkət iştirak edir. Sevindirici haldır ki, müştərək iş görən bu şirkətlərin içərisində 72 müəssisə Azərbaycan Respublikasının sənaye və yaxud tikinti müəssisələridir. ABƏŞ və onun podratçıları 3000 nəfər Azərbaycan vətəndaşını da işlə təmin etmişdir.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, bu işlərin həyata keçirilməsində xaricdən cəlb olunan yüksək dərəcəli mütəxəssislərin sayı get-getə azalır, Azərbaycan Respublikasının özündən olan mütəxəssislərin sayı isə çoxalır. Əlbəttə, bu da çox təbii bir haldır, çünki Azərbaycan neft sənayesi sahəsində böyük elmi-texniki potensiala malikdir.

«Əsrin müqaviləsi» üzrə «Çıraq-1» platformasından ilkin neftin istehsalı ilə əlaqədar 1997-ci ilin noyabrın 12-də keçirilmiş təntənəli iclasda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev müstəqilliyimizin əhəmiyyəti və əbədiliyindən danışaraq, bir daha dünyaya bəyan etmişdir:

«1994-cü ilin sentyabr ayında biz ilk böyük neft müqaviləsini imzalayarkən dünyaya nümayiş etdirdik ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir və müstəqil dövlət kimi öz təbii sərvətlərinin sahibi olaraq onlardan istifadə edilməsi haqqında qərarlar qəbul edir. Üç il keçəndən sonra biz bir daha təsdiq edirik ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi dönməzdir, əbədidir və biz artıq bu müstəqilliyimizin gözəl bəhrələrini görürük.

Bizim bu gün gördüyümüz işlər XXI əsr, gələcək nəsillər üçün görülən işlərdir. Biz bu gün ilkin neftin alınmasını bayram edirik. Gələn il «Çıraq» neft yatağından 2 milyon ton neft çıxarılaçaqdır. Ancaq bir neçə ildən sonra 5-6 milyon ton, 5-6 ildən sonra 40-50 milyon ton neft hasil olunacaqdır. Ondan sonra daha çox neft çıxarılaçaqdır. Demək, XXI əsrdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı bu neft sənayesi vasitəsilə yüksələcək və dirçələcəkdir».

Beləliklə, bütün bu görülən işlər, əldə edilən nailiyyətlər yalnız və yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qazanılmasından sonra mümkün olmuşdur və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev uzaqgörənliyinin nəticəsidir.

1994-cü ildən indiyədək 33 xarici şirkətlə 28 neft-qaz müqaviləsi imzalanmışdır. Bu müqavilələr ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin, habelə sosial infrastruktur obyektlərinin inkişafına əsaslı təkan vermişdir.

2006-cı ildə Azərbaycanda 32 milyon ton neft çıxarılmışdır ki, bu da ölkəmizin neft sənayesi tarixində rekord nəticə hesab olunur.

Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin istifadəyə verilməsi və onun artıq dünya iqtisadiyyatının vacib bir hissəsinə, Avropanın enerji təhlükəsizliyi sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrildiyi, onun coğrafi-siyasi əhəmiyyəti indi bütün dünyada etiraf olunur.

BTC-nin istifadəyə verilməsi barəsində bəziləri üçün əfsanə kimi görünən iş artıq realığa çevrilmişdir.

2007-ci il sentyabrın 1-nə olan məlumata görə ilin əvvəllərindən BTC kəmərinə 18 milyon 864 min ton neft vurulmuş, Ceyhan limanından dünya bazarlarına 18 milyon 922 min ton neft göndərilmişdir. Ümumiyyətlə, istismara verildiyi gündən bəri isə BTC vasitəsilə 28 milyon 133 min ton neft nəql olunmuşdur ki, bunun da 26,6 milyon tonu dünya bazarlarına yola salınmışdır.

BTC kəməri Mərkəzi Asiya neftinin də dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan verir. Belə ki, 2007-ci ilin avqustunda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qazaxıstana rəsmi səfəri çərçivəsində ARDNŞ və Qazaxıstanın dövlət şirkəti olan «KazMinayQaz» arasında iki sənəd – neft-qaz sahəsində strateji əməkdaşlığa dair saziş və Transxəzər layihəsinin gerçəkləşdirilməsi haqda birgə memorandum imzalanmışdır. Bununla da Azərbaycan təkcə neft ixracatçısı kimi deyil, həm də tranzit ölkə kimi dünyadakı mövqelərini möhkəmləndirəcəkdir.

2006-cı ildə iqtisadi əhəmiyyətinə görə BTC-dən heç də geri qalmayan **Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin tikintisi də başa çatdırılmış**, ən azı 1,2 trilyon kubmetrdən artıq qaz, 300 milyon tondan çox kondensat ehtiyatlarına malik «Şahdəniz» yatağından qaz hasilatına başlanılmışdır. Hazırda (2007-ci ilin sentyabrı üçün) yataqda istismar olunan 3 quyudan sutkada 15 milyon kubmetr qaz, 4 min tondan artıq kondensat hasil edilir, 4-cü quyuda isə tamamlama işləri aparılır. Bu quyuyu da tezliklə istismara veriləcəkdir.

(2007-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində yataqdan 1 milyard 500 milyon kubmetr qaz hasil edilmişdir. Hazırda «Şahdəniz»dən ölkənin enerji dəhlizinə sutkada 5,5 milyon kubmetr qaz ötürülür. 2007-ci ilin sentyabrına qədər yataqdan Azərbaycana 870 milyon kubmetrdən artıq qaz verilmişdir.

2007-ci ilin iyulun 3-də «Şahdəniz» qazı Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə Cənubi Qafqaz boru kəməri ilə Türkiyənin qaz kəmərləri sisteminə daxil olmuşdur. Sentyabr ayının 1-nə olan məlumata əsasən, kəmərlə **Gürcüstana 136,9 milyon kubmetr, Türkiyəyə isə 258 milyon kubmetr təbii qaz** ixrac edilmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, bu kəmərlər həm Azərbaycanın, həm də Türkiyə və Gürcüstanın təbii qaza olan tələbatını tam ödəmək iqtidarındadır. **Kəmərin strateji əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki**, Cənubi Qafqaz boru kəmərinin istismara verilməsindən sonra Azərbaycan neft ixracatçısı olmaqla yanaşı, həm də **qaz ixrac edən bir ölkəyə çevrilir**.

«Şahdəniz» yatağındakı ehtiyatların əhəmiyyətli hissəsi hasil olunaraq Türkiyəyə, oradan isə Avropa bazarlarına – Yunanıstan, İtaliya, Pribaltika ölkələrinə çatdırılacaqdır. Onu da qeyd etmək xoşdur ki, artıq bu işin də bir hissəsi yerinə yetirilirdi. Belə ki, 2007-ci ilin noyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyənin Baş Naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Yunanıstanın Baş naziri Konstantin Karamanlının iştirakı ilə iki ölkə arasındakı sərhəddə Türkiyə-Yunanıstan qaz kəmərinin açılışı oldu və bununla da Azərbaycan qazının Yunanıstana ötürülməsinə başlandı.

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasından keçən 14 il ərzində xarici şirkətlərlə aparılan birgə işlər yeni texnologiyaları mənimsəmək, qabaqcıl istehsalat təcrübəsinə malik olmaq baxımından neftçilərimiz üçün də faydalı olmuşdur. Ötən müddət ərzində aparılan geofiziki və geoloji işlər, neft və qaz ehtiyatlarının dəqiqləşdirilməsi məqsədilə tətbiq olunan yeni üsullar, maili qazma işlərinin aparılması, quyuların neftvermə əmsalının artırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsidir ki, 2007-ci ildə Azərbaycanda neft hasilatı 43 milyon tona çatdırılacaq. Həmin neftin isə 8 milyon 800 min

tonu ARDNŞ-in payına düşəcək.

2007-ci ilin 8 ayı ərzində Dövlət Neft Şirkəti üzrə (birgə müəssisələr və əməliyyat Şirkətləri istisna olmaqla) 142 min 468 metr qazma işləri həyata keçirilmişdir ki, bunun da 138 min 246 metri istismara, 4 min 222 metri isə kəşfiyyata aid olmuşdur.

2007-ci ilin yanvar-avqust ayları ərzində Dövlət Neft Şirkəti üzrə neft hasilatına dair proqnoz tapşırığa 100,4% əməl edilərək 5 milyon 884,9 min ton neft hasil edilmişdir. Bunun da 5 milyon 95,15 min tonu «Azneft» İstehsalat Birliyinin, 789, 75 min tonu isə müştərək müəssisələr və əməliyyat şirkətlərinin payına düşmüşdür.

2007-ci ilin əvvəlindən sentyabr ayına qədərki dövrdə dövlətə 5 milyon 833,68 min ton neft təhvil verilmişdir. Ötən 8 ay ərzində ölkədə 6 milyard 543,7 milyon kubmetr qaz hasil edilmişdir ki, bunun da 3 milyard 756 milyon kubmetri ARDNŞ-in payına düşmüşdür. Bundan əlavə, ABƏŞ-dən qəbul olunan səmt qazının həcmi 1 milyard 922,6 milyon kubmetr təşkil edilmişdir. Yanvar-avqust ayları ərzində ARDNŞ dövlətə 3,2 milyard kubmetr təbii qaz təhvil vermişdir.

2007-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyadan qaz idxalının dayandırılması ilə əlaqədar Dövlət Neft Şirkətinin üzərinə düşən məsuliyyət daha da artmışdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qaz hasilatının artırılması ilə bağlı göstəriş və tövsiyyələrini əldə rəhbər tutaraq ARDNŞ 2007-ci ildə əlavə 500 milyondan 1 milyard kubmetrədək qaz əldə etməyi qarşıya vəzifə qoymuşdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 2007-ci il iyunun 5-də ARDNŞ-in mədənlərindən dövlətə qaz təhvilə sutkada 15 milyon kubmetrlik həddi keçmişdir. Belə ki, 2007-ci ilin sentyabrına olan məlumata görə şirkət sutkada 15,5 milyon kubmetr qaz hasil edir.

Zəngin qaz-kondensat potensialına malik «Günəşli»,

«Bahar», «8 mart» və «Bulla-dəniz» yataqlarında yeni qazılacaq quyular çox dərin olduğu üçün proqramda bu yataqlarda müasir texnika və texnologiyalardan, qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə edilməsi, xarici şirkətlərlə səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması nəzərdə tutulmuşdur. Görüləcək işlər nəticəsində cari ilin (2007-ci il) sonuna kimi ARDNŞ tərəfindən dövlətə 5,1 milyard kubmetr həcmində qazın təhvil verilməsi planlaşdırılmışdır.

Onu da qeyd edək ki, ildən-ilə artan qaz ehtiyatlarının istehlakçılara çatdırılması üçün yeni-yeni kəmərlərin inşasına zərurət yaranır. Odur ki, təbii qazın Azərbaycan istehlakçılarına təhvilə üçün diametri 750 millimetr, uzunluğu 4500 metr olan qaz kəməri istismara verilmişdir.

Bundan əlavə, «Şahdəniz» qazının Azərbaycan daxilində nəqli məqsədilə ARDNŞ Sənqəçal terminalından «Azərqaz»ın qəbul sisteminin yerləşdiyi Sənqəçal baş qurğularınadək 4,5 kilometr uzunluğunda olan 30 düyməlik qaz kəmərinin çəkilişini də başa çatdırmışdır.

Bundan başqa, «Günəşli» yatağında 500 millimetrlik iki sualtı qaz kəmərinin çəkilişi başa çatdırılıb. 26 kilometr uzunluğunda olan birinci kəmər yüksək təzyiqli qazın «Cü-nəşli» yatağındakı 14 nömrəli platformadan «Neft Daşları»ndakı qazpaylayıcı məntəqəyə nəql edilməsi üçün nəzərdə tutulub. 20 kilometr uzunluğunda ikinci kəmə isə «Günəşli»dəki 4 nömrəli platformadan aşağı təzyiqli qazın «Neft Daşları»ndakı 2 nömrəli sıxıcı kompressor stansiyasına ötürülməsi üçün layihələşdirilib.

Daha sonra, neftçilərin peşə bayramı ərəfəsində «Şahdəniz» qazının ölkənin ucqar bölgələrinə nəqli üçün nəzərdə tutulmuş 47 kilometrlik Sənqəçal-Qazıməmməd qaz kəmərinin tikintisi başa çatdırılıb. 48 düyməlik həmin kəmərin ötürmə qabiliyyəti sutkada 5-6 milyon kubmetrdir. Kəmərin 41 atmosfer təzyiq altında istismarı nəzərdə tutulub.

ARDNŞ həmçinin, 2007-ci ilin sonunadək «Neft daşları»ndakı qaz-yiğim məntəqəsindən «Bahar» yatağınadək uzunluğu 66,5 kilometr, diametri 508 millimetr, ötürmə qabiliyyəti isə sutkada 5-5,5 milyon kubmetr olan yeni sualtı qaz kəmərinin inşasını planlaşdırmışdır. Bu ilin sonuna kimi istismara verilməsi nəzərdə tutulmuş həmin kəmərlə «Günəşli» yatağından hasil edilən qaz sahələ nəql olunacaqdır.

Neft və qaz hasilatında artıma nail olmaq üçün yeni platformaların inşasına da xüsusi önəm verilir. MDB məkanında yeganə bu tipli müəssisə olan Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodunun bu baxımdan özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsində mühüm rol oynamış bu zavod «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində bir sıra müasir qurğu və obyektlərin tikilib istifadəyə verilməsi, dənizin dərinliklərində qazma işlərini aparan nəhəng stasionar özüllərin və onların dayaq bloklarının inşası kimi mühüm işlər görür.

Bir faktı da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, 2005-ci ildə bu zavod 888 ton metal işlətdiyi halda, 2006-cı ildə 4 min 130 ton metal işlətməmiş, 2007-ci ildə isə bu rəqəmin 14 min tona çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur ki, bunun da 9 min 400 tonu artıq yanvar-avqustr ayları ərzində işlənmişdir.

Zavodun məhsullarının beynəlxalq standartlar səviyyəsinə qaldırılması istiqamətində də müəyyən işlər görülmüş və görülməkdədir.

Dövlət Neft Şirkəti «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» çərçivəsində gerçəkləşdirilən layihələrdə də fəal iştirak edir.

Sosial yönümlü dövlət proqramlarına uyğun olaraq şirkət regionlarda əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması məqsədi ilə şirkətin maliyyə vəsaiti hesabına yeni məktəblərin, kitabxanaların, xəstəxana və müalicə-diaqnostika mərkəzlərinin, idman qurğularının, istirahət obyektlərinin tikintisi, park və

xiyabanların salınması işini uğurla davam etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2007-ci il üçün tərtib edilmiş kapital qoyuluşu proqramına əsasən bu il qeyri-sənaye sahələri üzrə tikinti işlərinə 85 milyon 479, 1 min manat məbləğində vəsaitin xərclənməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikanın 10-dan artıq bölgəsində ən müasir standartlara cavab verən müalicə-diaqnostika mərkəzlərinin tikintisi dinamik şəkildə həyata keçirilir. Lənkəranda və Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı mərkəzlər artıq istifadəyə verilmiş və region əhalisinə uğurla xidmət göstərir.

Hazırda şirkətin maliyyə vəsaiti hesabına Şirvan, Gəncə, Bərdə, Zaqatala, Qəbələ və Quba müalicə-diaqnostika mərkəzlərində tikinti işləri davam etdirilir. 2007-ci ildə həmçinin Cəlilabad və Şamaxı müalicə-diaqnostika mərkəzlərinin təməlqoyma mərasimləri keçirilmişdir. Şirkət həmçinin Balakən rayonunda 235 çarpayılıq mərkəzi xəstəxananın 2008-ci ildə istifadəyə verilməsini planlaşdırmışdır.

ARDNŞ ölkə rəhbərinin 27 fevral 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş «Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər Proqramı»nın həyata keçirilməsində də fəal iştirak edir.

Belə ki, Əzizbəyov rayonunun Şüvəlan qəsəbəsidəki 230 saylı, Qaradağ rayonunda 288 saylı orta məktəblərin, Lökbatan qəsəbəsidəki mədəniyyət sarayının əsaslı təmiri başa çatdırılıb. 2007-ci il iyun ayının 14-də Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə ARDNŞ-in maliyyə vəsaiti hesabına müasir standartlara uyğun yenidən qurulmuş Mərdəkan Mədəniyyət Sarayının təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir.

Hal-hazırda Lökbatandakı Əli Əmirov adına Mədəniyyət Sarayında da ən yüksək standartlara uyğun təmir-bərpa işləri sona

çatmaq üzrədir. Suraxanı rayonunda yerləşən Səttar Bəhlulzadə adına və Əzizbəyov rayonunun Pirallahı qəsəbəsində yerləşən Vəqif Mustafazadə adına Mədəniyyət saraylarında əsaslı-təmir bərpa işlərinə başlanılıb. Sabunçu rayonunun Zabrat qəsəbəsində kəskin qəza vəziyyətində olan binalar sökülərək yenidən tikilmiş, Bibiheybət qəsəbəsində təmizləyici qurğu isə istismara verilmək ərafəsindədir.

ARDNŞ Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə gerçəkləşdirilən «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» proqramı çərçivəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Qaradağ, Balakən, Zaqatala, Xanlar, eləcə də Bakının bir sıra rayonlarında beynəlxalq tələblərə cavab verən, müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş onlarla yeni məktəb binası inşa edilmiş, bir çox köhnə məktəb binalarının təmir olunması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür.

Ümumiyyətlə, ARDNŞ 2007-ci il ərzində təhsilin inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi layihələrdə 6 milyon 172,7 min manat vəsait xərcləməyi nəzərdə tutmuşdur.

Göründüyü kimi, ARDNŞ-in qəhrəman əməkçiləri bütün fəaliyyət sahələri üzrə üzərlərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlmiş, Vətənimizin iqtisadi qüdrətinin yüksəlişi yolunda sanballı nailiyyətlərə müvəffəq olmuşlar.

4. Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında yeni mərhələ (2003-2008-ci illər)

Azərbaycanın daxili sabitliyinə, yüksək iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni inkişafına və düzgün xarici siyasət strategiyasına nail olan Heydər Əliyev kimi böyük tarixi şəxsiyyətdən sonra ölkəni idarə etmək asan məsələ deyildi. Bu missiyanı yalnız Azərbaycan reallıqlarını düzgün qiymətləndirə bilən və Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirməyə qadir olan

şəxs yerinə yetirə bilərdi.

Belə bir vəziyyətdə 2003-cü il oktyabr ayının 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenliyinə alternativ əsasda keçirilən seçkilərdə Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin birinci müavini İlham Əliyev böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazandı. O, prezident seçildikdən sonra Heydər Əliyev siyasi kursunu layiqincə davam etdirəcəyini bildirərək respublikanın taleyüklü məsələlərinin həllinə cəsarətlə girişdi. İlk olaraq ölkə başçısı 24 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərman imzaladı. Az bir müddət ərzində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində müsbət irəliləyişlər özünü göstərdi.

Bunun ardınca Prezident İlham Əliyev 11 fevral 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında (2004-2008-ci illər)» fərman verdi. Əsl fəaliyyət proqramına çevrilən bu fərmanda irəli sürülən vəzifələrin həyata keçirilməsi regionların kompleks inkişafına, infrastruktur sahələrinin yenidən qurulmasına, yeni istehsal və emal müəssisələrinin, obyektlərin yaradılmasına, iş yerlərinin açılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə təkan verdi. Belə ki, 2003-2006-cı illər ərzində ümumi daxili məhsul istehsalı 84 faiz, o cümlədən sənaye məhsulu 2 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulu 11,3 faiz, inşaat işlərinə yönəldilmiş investisiya 83,8 faiz, yük daşınması 79,4 faiz, rabitə 2,3 dəfə, əmtəə dövriyyəsi 44 faiz artmışdır.

Həmin müddətdə sənaye müəssisələrinin və fərdi sahibkarların birgə səyi nəticəsində sənaye məhsulu istehsalı hər il orta hesabla 28,5 faiz artaraq 26,8 milyard manata çatmışdır. İstehsal edilmiş sənaye məhsulunun 61,3 faizi mədənçıxarma, 33 faizi emal sənayesi, qalan hissəsi isə elektroenergetika, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi müəssisələrinin payına düşmüşdür. Azərbaycanda 63,4 milyon

ton xam neft, 16,5 milyard kubmetr qaz hasil edlmiş, 66,4 milyard kvtsaat elektrik enerjisi, 2,6 milyon ton avtomobil benzini, 5,8 milyon ton dizel yanacağı, 2.1 milyon ton ağ neft, 182,6 min ton etilen, 97,8 min ton propilen, 4,3 milyon ton sement, 420 min kubmetr kərpic, 853,5 min ton alüminium oksidi və sair məhsullar istehsal olunmuşdur. Bundan əlavə şəkər tozu, soyuducu avadanlığı hissələrinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının təmizlənməsi və seçilməsi üçün məhsulların, beton qarışdırıcılarının, çörəkbişirmə və şirniyyat sobalarının, heyvanlar üçün yem hazırlayan maşınların, avtomobillərin, televizorların və sair yeni, əvvəllər ölkəmizdə istehsal olunmayan məhsulların istehsalına başlanılmışdır.

Respublikamızda qeyri neft sektorunun inkişafına da xüsusi diqqət yetirilməsi nəticəsində bir sıra müəssisələr, o cümlədən Bakıda yüksək keyfiyyətli müxtəlif gön-dəri məmulatları istehsal edən «Gön-dəri» ASC, Şamaxıda müasir standartlara cavab verən, müxtəlif ölçülü televizorlar istehsal edən Türkiyə, Cənubi Koreya və Çin ilə birgə müəssisə olan «Star LTD» zavodu, İmişlidə şəkər istehsal edən «Azərbaycan şəkər İstehsalat Birliyi» MMS, Astara və Şəkidə elektrik enerjisi istehsal edən mobil tipli stansiyalar, Gəncə və Şamaxıda avtomobil zavodları istismara verilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 2003-2006-cı illərdə qeyri-neft sektorunda sənaye məhsulu istehsalı hər il orta hesabla 10,8 faiz artmışdır.

Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin, o cümlədən xarici və müştərək müəssisələrin sayı ilbəil çoxalmışdır. Əgər 2003-cü ildə ölkədə 192 xarici investisiyalı müəssisə işləyirdisə, 2006-cı ildə onların sayı 208-ə çatmışdır. Bütün bunlar sənayenin inkişafında qeyri-dövlət bölməsinin getdikcə artan rolunu müəyyən edir. Belə ki, 2003-cü ildə sənaye məhsulunun ümumi həcmində qeyri-dövlət müəssisələrinin məhsulu 57 faizlik paya malik olmuşdursa, 2006-cı ildə istehsalın səviyyəsi 2,5 dəfə artaraq 75,8 faiz təşkil etmişdir.

Uğurla həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatının inkişafına da xüsusi diqqət yetirilmiş, sahibkarlığa qayğı isə dövlətin vacib məsələsi kimi gündəmdə olmuşdur.

«Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamı aqrar sahədə qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri olan istehsalçının zəruri kənd təsərrüfatı texnikası ilə təchizatının yaxşılaşdırılması, keyfiyyətli məhsul yetişdirilməsi və onun itkisiz yığılması məqsədini nəzərdə tutur.

Fərmanda irəli sürülən vəzifələrin həyata keçirilməsi nəticəsində 2003-cü illə müqayisədə 2006-cı ildə taxıl istehsalı 3 faiz, pambıq istehsalı 33,7 faiz, tütün istehsalı 24,8 faiz, kartof istehsalı 25,4 faiz, tərəvəz istehsalı 4,5 faiz, yumurta istehsalı 12,3 faiz, yun istehsalı 5.5 faiz, iribuynuzlu mal-qaranın, qoyun və keçilərin sayı isə 9,1-9,5 faiz artmışdır.

Tikinti sahəsində də mühüm uğurlar qazanılmışdır. Belə ki, 2003-2006-cı illər ərzində 28 iri sənaye müəssisəsi-«Borubetonlaşdırma» zavodu, Abşeron rayonunda «Azbetonit», Xaçmaz rayonunda «Qafqaz» konserv, Neftçala rayonunda nərəbağlı yetişdirmə zavodları, Akstafa rayonunda yumşaq mebel fabriki, Lənkəran rayonunda tərəvəz emalı və pivə zavodları, Şimal DRES-də buxar-qaz turbinli elektrik stansiyası, Yenikənd SES-də turbin, Mingəçevir SES-də generator, Vayxır Hidroqovşağında su anbarı, Bakı «İstilik Elektrik mərkəzi-1»də turbinli istilik elektrik və buxar istehsal edən qurğular, Şamaxı rayonunda televizor, Masallı rayonunda şəkər istehsalı, Şəki şəhərində meyvə şirəsi emalı və İmişli rayonunda şəkər zavodları, Naxçıvanda meyvə qurusu emal edən və halva istehsal edən sexlər, Astara və Şəki rayonlarında mobil tipli elektrik stansiyası, Astara və Lənkəran rayonlarında tomat istehsalı zavodları, Qax rayonunda fındıq emalı sexi, Naxçıvan

şəhərində çörək zavodu və süd məhsulları emal edən müəssisə, Şərur, Culfa, Ordubad, Sədərək və Şəki rayonlarında dəyirmanlar, Babək rayonunda beton istehsal edən zavod, habelə ümumi sahəsi 5,1 milyon kvadratmetr yaşayış evləri, Həzi Aslanov adına metro stansiyası, Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava Limanında Yük Terminalı, Naxçıvan Beynəlxalq Aeroportu, Culfa-Naxçıvan magistral qaz kəməri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yeni qaz kəməri, Tiber-Optik magistral kabel xətti, Ələt-Qazıməmməd və Gəncə-Qazax yolunun bir hissəsi, Biləsuvar rayonunda avtomobil yolu, ölkənin müxtəlif bölgələrində 477,4 min nömrəlik avtomat telefon stansiyaları tikilib istifadəyə verilmişdir.

Ölkədə məskunlaşmış qaçqınlar və məcburi köçkünlərin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi qayğı göstərilərək Biləsuvar rayonunda 2560, Füzuli rayonunda 2021, Ağdam rayonunda 126, Yevlax rayonunda 65, Şəmkir rayonunda 126, Bakı şəhərinin Ramana qəsəbəsində 160, Mehdiabad qəsəbəsində 50, İsmayilli şəhərində Qarabağ müharibəsi əlilləri üçün 27 mənzilli yeni yaşayış evləri tikilmiş və 2007-ci ildə artıq bütün çadır şəhərcikləri ləğv edilmiş, soydaşlarımız yeni mənzillərə köçürülmüşlər. Bərdə, Quba, Lənkəran, Şamaxı və Masallı rayonlarında Olimpiya İdman Kompleksləri, İmişli rayonundakı İdman Kompleksi, Lənkəran rayonunda isə 15 min yerlik stadion tikilib istifadəyə verilmişdir.

Respublikamız üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edən və ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin səyi nəticəsində ərsəyə gələn Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəmərinin 2006-cı ilin may ayında istismara verilməsi Prezident İlham Əliyevin ən böyük nailiyyətlərindəndir. Bundan başqa Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilişi uğurla başa çatdırılmış və artıq 2007-ci ilin birinci rübündən başlayaraq «Şahdəniz» yatağından çıxarılan Azərbaycan qazı bu qaz kəməri vasitəsilə ixrac

edilməyə başlamışdır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin çəkilişi isə 2007-ci il fevralın 7-də Tbilisidə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dövlət başçılarından görüşündən sonra reallaşmış və hal-hazırda tikintisi davam edir.

Bakıda avtomobil yollarında tıxacların qarşısını almaq üçün beynəlxalq standartlara cavab verən körpülərin və yeraltı keçidlərin tikintisi uğurla davam etdirilir.

TRASEKA proqramı çərçivəsində fəaliyyət göstərən Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi əsas beynəlxalq dəhlizlərdən birinə çevrilmişdir. 2003-2006-cı illər ərzində dəhlizin Azərbaycan hissəsində 133,3 milyon ton və ya nəqliyyat sektorunda bütün daşımaların 35,4 faizi qədər yük daşınmışdır. Hazırda bu dəhliz vasitəsilə yük daşımada dəmir yolu nəqliyyatı 59,2 faiz, avtomobil nəqliyyatı 26,7 faiz, dəniz nəqliyyatı isə 14,1 faiz paya malikdir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən hər beş müəssisədən biri kompüterə malikdir və bu müəssisələrdə çalışan 60,2 min işçi kompüterdən, 11,1 min işçi isə internetdən istifadə edir.

2003-2006-cı illər ərzində Azərbaycan 140-dan çox dövlətlə xarici ticarət əməliyyatları aparmış və bu sahədə əldə olunmuş nailiyyətlər nəticəsində xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 22,7 milyard ABŞ dollarına, o cümlədən idxal 11,1 milyard dollara, ixrac isə 11,6 milyard dollara çatmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyanın həcmi nəzərəcarpacaq qədər artmışdır. Bu dövrdə iqtisadiyyatımızın inkişafına 14 milyard dollar məbləğində xarici investisiya cəlb edilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatında ardıcıl aparılan və iqtisadi islahatların dərinləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi nəticəsində 2004-2005-ci illərdə və 2006-cı ilin birinci yarısında ümumi dəyəri 29,4 milyon manat olan 6043 kiçik müəssisə və obyekt, o cümlədən 114 sənaye, 474 ticarət, 248 məişət xidməti, 166 iaşə

müəssisəsi, 88 tikinti təşkilatı, 29 yanacaqdoldurma məntəqəsi, 2105 nəqliyyat müəssisəsi və nəqliyyat vasitəsi, 62 kommunal təsərrüfatı obyektı və 2757 digər obyekt və avadanlıqlar özəlləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafı sonrakı illərdə də uğurla davam etdirilmişdir. Belə ki, təkcə 2007-ci ildə ölkəmizdə ümumi daxili məhsul istehsalı təxminən 25 faiz artmış, 42 milyon ton neft hasil edilmişdir.

Respublikamızın gələcək inkişafı üçün zəruri olan bütün məsələlər ölkə başçısının fərman və sərəncamlarında öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası haqqında Prezident İlham Əliyevin imzaladığı 23 may 2007-ci il tarixli sərəncamı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu konsepsiya bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədilə daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, tədris, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi kimi taleyüklü problemlərin həll edilməsini Azərbaycan dövləti qarşısında bir vəzifə kimi qoyur.

Dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi məsələsini də daim diqqətdə saxlamışdır. Onun «Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatla dair dövlət Proqramının hazırlanması haqqında» 1 may 2008-ci il tarixli sərəncamı böyük əhəmiyyətə malikdir. Sərəncamda ölkəmizdə əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətində mərkəzi yer tutur. Bu məqsədlə ölkədə ərzaq istehsalı sahəsində, xüsusilə aqrar bölmədə bir sıra köklü islahatlar aparılmış, kompleks tədbirlər sistemi həyata keçirilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin səmərəli fəaliyyəti nəticəsində

2003-2008-ci illərdə ölkəmizdə yeni istehsal sahələrinin yaradılması istiqamətində çox böyük işlər görülmüşdür. İstər Bakıda, istərsə də bölgələrdə günün tələblərinə cavab verən müəssisələr, zavod, fabriklər tikilmiş, firma və şirkətlər açılmış, həm dövlət investisiyaları, həm də özəl sektorun fəaliyyəti nəticəsində nəhəng infrastruktur layihələri icra olunmuşdur. Ötən müddət ərzində ölkə başçısı İlham Əliyev regionların bütün rayonlarını əhatə etməklə 127 səfər etmiş, yerlərdə görülən işlərlə, xalqımızın həyat səviyyəsi ilə maraqlanmış, tapşırıq və tövsiyələrini vermiş, respublikamızın abadlaşması və inkişafı üçün əhəmiyyəti olan 500-dək müəssisə və obyektin təməlqoyma və açılış mərasimlərində iştirak etmişdir.

Bütün bunların nəticəsində ötən müddət ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı 2,6 dəfə, sənaye istehsalı 2,5 dəfə, əmək haqqı 8,3 dəfə, təqaüdlər 4 dəfə artırılmış, adambaşına düşən gəlir 5500 dollar olmuşdur. Həm də 5 il ərzində respublikamızda 766 min yeni iş yerləri açılmışdır ki, onun da 548 mini daimidir. Açılmış iş yerlərinin 80 faizi regionların payına düşür. Respublikamızın yoxsulluq səviyyəsi 2003-cü ildəki 49 faizdən 2008-ci ilin sonunda 13,2 faizə düşmüşdür. Valyuta ehtiyatı isə 18 milyard dollardan artıqdır.

Ümumiyyətlə regionların sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı vaxtından əvvəl və daha böyük həcmdə icra olunmuş 2003-2008-ci illər ərzində proqramda nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər öz həllini tapmışdır. Belə ki, 5 il müddətində respublikamızın regionlarında 632 ATS, 610 yeni poçt məntəqəsi, 10-dan çox olimpiya-idman kompleksi tikilib istifadəyə verilmişdir.

Ötən müddət ərzində ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə yanaşı səhiyyə, elm, təhsil, mədəniyyət, ədəbiyyat sahələrində, həmçinin milli-mənəvi, dini dəyərlərin qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində də mühüm uğurlara nail olunmuşdur.

Səhiyyənin inkişafı dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, son 5 ildə respublikamızın müxtəlif regionlarında müasir tipli avadanlıqlarla təchiz edilmiş onlarla xəstəxanalar, diaqnostika mərkəzləri, ambulatoriya-poliklinika müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Son illər səhiyyənin inkişafının sürətləndirilməsi sahəsində bir sıra qanunlar və dövlət proqramları qəbul olunmuş, pulu xidmət isə ləğv edilmişdir. Bütün bunlar respublika səhiyyəsinin gələcək inkişafına öz təsirini göstərməkdədir.

Xalqımızın həyatında təhsilin önəmli rol oynadığını diqqətdə saxlayan ölkə başçısı bu sahənin inkişafına xüsusi qayğı göstərmişdir. Buna görə ki, son beş il ərzində respublikamızda müasir tələblərə cavab verən 1600 yeni məktəb tikilib istifadəyə verilmiş və hamısı da kompyuterlə təmin olunmuşdur. Bu məktəblərin 1300-ü regionların payına düşür. Bu sahəyə ayrılan dövlət xərcləri də artırılaraq bir milyard manatdan artıq olmuşdur.

Təhsildə ən mühüm nailiyyətlərdən biri kimi onu qeyd etmək lazımdır ki, bütün I-XI-sınıf şagirdlərinin dərsliklərlə pulsuz təminatı başa çatdırılmış, məktəblərin bir hissəsi kompyuterlərlə təmin edilmiş və bu iş uğurla davam etdirilir.

Ötən müddət ərzində tələbə mübadiləsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, hazırda 1182 nəfər azərbaycanlı gənc xarici ölkələrin aparıcı universitetlərində ölkəmiz üçün zəruri olan ixtisaslara yiyələnmiş, respublikamızın ali məktəblərində isə 38 xarici ölkədən 3613 nəfər tələbə təhsil almışdır. Ölkə başçısının 2007-ci il 16 aprel tarixli «2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi barədə imzaladığı fərman bu sahəyə olan diqqətin bariz nümunəsidir.

Bu dövrdə mədəni quruculuq sahəsində də mühüm addımlar atılmışdır. Yeni parklar və istirahət guşələri salınmış,

Avropa standartları səviyyəsində otellər, ticarət və xidmət obyektləri yaradılmışdır. Kitabxanalar və teatr binaları yüksək səviyyədə təmir edilmiş, tanınmış dövlət, elm və mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi üçün prezident fərmanları imzalanmışdır.

Ölkə rəhbərliyinin idmana olan qayğısı nəticəsində mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır. Belə ki, idmançılarımız Olimpiya oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında, beynəlxalq yarışlarda idmanın ayrı-ayrı növlərində böyük uğurlar qazanmışlar. Bir sıra beynəlxalq yarışların, Avropa və dünya çempionatlarının Azərbaycanda keçirilməsi ölkə idmanının nüfuzundan xəbər verir.

Azərbaycanda elmin, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin və idmanın inkişafında Heydər Əliyev Fondunun rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Milli Məclisin deputatı YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi bu fond qaçqın və məcburi köçkünlərin, uşaq evlərinin, internat məktəblərinin, müxtəlif ağır xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanların problemlərini daim diqqətdə saxlamışdır. Fondun həyata keçirdiyi «Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı Proqramı» bilavasitə Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanmışdır. Bakıda və ətraf qəsəbələrdə yerləşən uşaq evləri və internat məktəblərində mövcud olan problemlər öyrənilmiş, onların aradan qaldırılması üçün əməli işlər görülmüşdür. Fond tərəfindən səhiyyə sahəsində həyata keçirilən layihələr içərisində talassemianın müalicəsi və profilaktikası üçün milli proqramlar hazırlanması və həyata keçirilməsi önəmli əhəmiyyətə malikdir.

Heydər Əliyev Fondu ölkəmizin inkişafında təhsilin önəmli rol oynadığını nəzərə alaraq bu sahədə də bir neçə iri-miqyaslı layihə hazırlayaraq həyata keçirmişdir. Bunlardan ən mühümü «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» proqramıdır. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanan bu proqram

çərçivəsində, əsasən ucqar bölgələrdə, dağlıq rayonlarda 132 məktəb tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Fond tərəfindən həcmində və keyfiyyətinə görə ölkədə analoqu olmayan «Azərbaycan» informasiya portalı yaradılmış, ingilis dilində «Qarabağ həqiqətləri» toplusu, fransız, alman, ərəb və rus dillərində hazırlanan və «Qarabağın tarixi haqqında məlumat», «Qarabağ münaqişəsinin başlanması», «Xocalı soyqırımı», «Azərbaycana qarşı erməni təcavüzünün nəticələri», «Erməni terror təşkilatlarının Azərbaycanla qarşı fəaliyyəti» adları altında bukletlər nəşr olunmuşdur.

Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutu mütəxəssisləri ilə birgə hazırladıqları «Pirlər və müharibə» kitabında Azərbaycanın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş rayonlarında düşmən tapdağı altında qalan ziyarətgahlar, dağıdılmış tarixi memarlıq abidələri, pirlər haqqında ətraflı məlumatlar öz əksini tapmışdır. 2005-ci ildən başlayaraq fond bir sıra xarici nəşrlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində də işlər aparmışdır. Fondun ən mühüm işlərindən biri kimi Azərbaycan muğamı və aşıq sənətinin inkişafı yolunda önəmli addımlar atmasıdır. Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun 120, akademik Yusif Məmmədəliyevin 100 illik yubileyi də fond tərəfindən qeyd edilmişdir.

Son illərdə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən əsas qoyulan irimiqyaslı layihələrdən biri də Azərbaycan regional muzeyinin yaradılmasıdır. Burada əsas məqsəd Azərbaycanın tarixi keçmişini, sosial-iqtisadi vəziyyətini, flora və faunasını, mədəni-dini abidələrini, təsərrüfat həyatını, yerli adət-ənənələrini, etnik qruplarını əks etdirməklə yanaşı ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər ərzində bu regionların inkişafı üçün görülmüş işlərin, nəsillərə miras qalmış zəngin irsin təbliğindən ibarətdir.

Heydər Əliyev Fondu yuxarıda qeyd edilən mühüm

layihələrin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, problemlərinin həllinə nail ola bilməyən vətəndaşların müraciətlərinə də diqqətlə yanaşmışdır. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin respublikanın regionlarına ardıcıl səfərlərini müşaiət edən Mehriban xanım Əliyeva ayrı-ayrı ucqar əyalətlərdə məktəblərə, xəstəxanalara, uşaq təhsil tərbiyə müəssisələrinə baş çəkmiş, yerli sakinlərlə görüşüb onların problemlərini dinləmiş və görüşlər zamanı diqqətə catdırılan sosial mədəni problemlər az sonra Heydər Əliyev Fondu tərəfindən öz həllini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın taleyüklü məsələlərinin həllində Heydər Əliyev fondunun və şəxsən onun rəhbəri Mehriban xanım Əliyevanın çoxşahəli və səmərəli fəaliyyəti ölkə ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılanır. Ölkəmizdə son illərdə ixtisaslı gənc kadrların işlə təmin edilməsi sahəsində önəmli addımlar atılmışdır. Belə ki, respublikamızın ayrı-ayrı dövlət müəssisələrinə və hüquq mühafizə orqanlarına işçi qəbulu Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası tərəfindən test üsulu ilə həyata keçirilmişdir ki, bu da bacarıqlı gənclərin seçilib yerləşdirilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Respublika Prezidenti İlham Əliyev öz fəaliyyəti dövründə Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla davam etdirməklə yanaşı, ulu öndərin idarəçilik metodlarından da yaradıcılıqla istifadə etmişdir. Belə ki, ölkə başçısı xalqın problemlərinə həssaslıqla yanaşmış və dövlət məmurlarından da bunu tələb edərək demişdir: «Tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq hər bir rəhbərin başlıca vəzifəsi xalqa, millətə xidmət etməkdir. Mən vəzifəli şəxslərə, xalqın onlara olan münasibətinə görə qiymət verəcəyəm». Bu ideyanı öz fəaliyyətində əsas götürən dövlət başçısının qətiyyəti sayəsində ölkəmizin hərtərəfli inkişafı üçün uğurlu nəticələr qazanılmışdır.

Ötən müddət ərzində respublikamızın müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi sahəsində də önəmli addımlar atılmış və artıq Azərbaycanda müasir tələblərə cavab verən ordu

formalaşmışdır.

Göründüyü kimi, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strategiya 2003-cü ildən ölkəmizə inamla rəhbərlik edən Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Bu strategiyanın yeni dövrün tələblərinə uyğun əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirilməsi milli iqtisadiyyatın regional və qlobal sınaqlara dayanıqlığını artırmış, sosial-iqtisadi islahatlarla müəyyən edilmiş, məqsədlərə nail olunmasını, o cümlədən həmin siyasətin əsasını təşkil edən əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmişdir.

Dünya iqtisadiyyatının dərin böhran keçirdiyi və neft qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşdüyü bir dövrdə ölkəmiz böyük inamla öz dinamik inkişafını davam etdirir. İqtisadiyyatımızın bütün sahələrində müsbət meyllər daha da güclənir. Məhz elmi əsaslara söykənən iqtisadi inkişaf strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində respublikamız dünya iqtisadi böhranından yan keçməyə müvəffəq olmuşdur. Burada qeyri-neft sektorunun inkişafı xüsusi rol oynamışdır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin tarazlaşdırılmış xarici siyasət kursu ötən müddət ərzində Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmiş və Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət xətti dəyişməz və dönməz olmuşdur. Belə ki, respublikamızın inkişafı, nailiyyətləri barədə dünya birliyinin ətraflı məlumatlandırılması, xaricdəki diasporumuzun fəaliyyətinin gücləndirilməsi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ölkəmizin maraqlarına uyğun nizamlanması üçün müasir təbliğat metodlarından yaradıcılıqla istifadə edilərək çevik diplomatik addımlar atılması Azərbaycanın xarici siyasətində öz əksini tapmışdır.

Ölkəmizin Qərb ailəsinə inteqrasiyasının reallaşdırılması, bölgədə təhlükəsizliyin və regionun inkişafı naminə əməkdaşlıqda maraqlı olan dövlətlərlə daha geniş münasibətlər

yaratmaq sahəsində də önəmli addımlar atılmış, beynəlxalq terrorizmə və digər bu kimi elementlərə qarşı mübarizədə isə Azərbaycan həmişə ön sırada olmuşdur. Ön mühüm vəzifələrdən biri kimi böyük dövlətlərlə sıx əlaqələr yaradılması təmin edilmiş və bütün ölkələrlə münasibətləri beynəlxalq hüquq normalarına uyğun tərzdə qurmaq üçün əməli işlər görülmüşdür. Azərbaycan dünyadakı müxtəlif beynəlxalq və regional təşkilatların işlərinə fəal qoşulmaqla böyük dünya siyasətində özünün lazımınca iştirakına nail ola bilmişdir. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda bəzən Azərbaycana qarşı tətbiq edilən ikili standartları aradan qaldırmaq üçün qətiyyətli addımlar atılmışdır.

Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, bütün sahələrdə aparılan demokratik islahatların uğurlu nəticələri ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunu daha da artırmış və onu dünyanın aparıcı dövlətlərindən birinə çevirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qo-yur. Xəzər şelfində yataqların birgə işlənməsi haqqında Bakıda ARDNŞ ilə xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu arasında müqavilə imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəz., 1994, 23 sentyabr.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: 1997
3. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Bakı: 1997
4. Tarixi ipək yolunun bərpası üzrə TRASEKA proqramı çərçivəsində Bakıda keçirilən beynəlxalq Konfransda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəz., 1998, 8 sentyabr.
5. Vaşinqtondakı Strateji və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi //

- «Dirçəliş-XXI əsr» jurnalı. №15, 1999.
6. Dövlətimizin düşünülmüş və uzaqgörən siyasətinin bəhrəsi. «Əsrin müqaviləsi»nin beşinci ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. «Azərbaycan» qəz., Bakı: 1999, 21 sentyabr
 7. Bakı-Ceyhan boru kəmərinin əsas memarı Azərbaycandır, Prezident Heydər Əliyevdir və onun neft strategiyasıdır. ARDNŞ-nin birinci vitse-prezidenti, millət vəkili İlham Əliyev ilə müsahibə. «Azərbaycan» qəz., 1999, 5 dekabr
 8. İlham Əliyev. Ümumi Vətənimiz Azərbaycanı möhkəmləndirək, zənginləşdirək və qüdrətli dövlətə çevirək. Dünya azərbaycanlılarının II qurultayında nitqi. «Respublika» qəz., Bakı: 2006, 17 mart
 9. Bayramov Q.M. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı: 2004
 10. Əziz Boran. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirmə üsulları, nəticələri // Tarix və onun problemləri, Bakı: 2002.
 11. Həsənov R.Ç. «Əsrin müqaviləsi» - Azərbaycan Prezidentinin uzaqgörən siyasətinin nəticəsidir. Bakı Universitetinin xəbərləri, №1, 1998, s.110-119
 12. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan 2003-2008: zaman haqqında düşünərkən. Bakı: 2009
 13. Həsənova L.L. Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyin ikinci yarısında. Bakı: 2003
 14. Hüseynova İ.M. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı: 2003.
 15. Hüseynova İ.M. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı: 2008
 16. Qasımlı M. SSRİ-Türkiyə münasibətləri (Türkiyədə 1960-cı il çevrilişindən SSRİ-nin dağılmasınaqədər). I c., 1960-1979, Bakı: 2007; II c., 1979-1991. Bakı: 2008
 17. Mahmudov Y.M. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı, Bakı: 1998
 18. Mahmudov Y.M. Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix.

- Faktlar. Sənədlər. Bakı: 2005
19. Məmmədov N.Z. Heydər Əliyev və Azərbaycanın qurtuluşu. BDU-nun xəbərləri. Hum. elm. ser. 2003, №1
 20. Мехтиев Р.А. Азербайджан: вызовы глобализации. Уроки прошлого, реалии настоящего и перспективы будущего. Баку: 2004
 21. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. c.1,2. Bakı: 2007.
 22. Mehdiyev R.Ə. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşünərkən. Bakı: 2008
 23. Mehdiyev R.Ə. Yeni siyasət: inkişafa doğru. c.1, 2. Bakı: 2008
 24. Nəsirov E. Azərbaycan neft və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı: 1999
 25. Rövnəq Abdullayev. «Azərbaycan neft strategiyası ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsidir» - «Xalq» qəz., 20 sentyabr 2007.
 26. Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət. c.1.2, Bakı: 2008
 27. Axundova E.Q. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. I, II hissə, Bakı: 2007

b/m S.A. İsmayılova

XIV. CƏNUBİ AZƏRBAYCAN 1917-ci il – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

1. 1917-20-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı.
2. Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın fəallaşması. «21 Azər» inqilabı. S.C. Pişəverinin ictimai-siyasi baxışları və onun Azərbaycan milli hərəkatında rolu.
3. 1950-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərində İranda sosial-iqtisadi və siyasi böhranın dərinləşməsi. Cənubi Azərbaycan «Ağ inqilab» illərində.
4. 1978-79-cu illər İran inqilabı və Cənubi Azərbaycan

1. 1917-1920-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı

1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabı baş verərkən Cənubi Azərbaycan rus qoşunlarının işğalı altında idi. Çarizmin devrilməsi Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının canlanmasına şərait yaratdı. Mühəribə dövründə baş verən ümumi iqtisadi böhran və əhalinin vəziyyətinin ağırlaşması, xarici işğalçıların ağalığı və hökumətin ölkəni fəlakətdən xilas etməyə qadir ola bilməməsi İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda xalqın narazılığına, tez-tez baş verən həyəcanlara səbəb olmuşdu.

Cənubi Azərbaycanda əhalinin çıxışlarına əsas siyasi orqan – İran Demokrat Partiyasının (İDP) əyalət komitəsi istiqamət verirdi*. Azərbaycan əyalət komitəsi bu təşkilatın

mətbuat orqanı kimi «Təcəddüd» («Yeniləşmə») qəzetini nəşr etməyə başladı. Qəzetin ilk nömrəsi (fars dilində) 1917-ci il aprel-in-9-da çıxdı.

1917-ci il mayın 1-dən başlayaraq Təbrizdə mitinq və nümayişlər keçirilməyə başladı.

1917-ci il avqustun 24-də Təbrizdə İDP-nin əyalət komitəsinin konfransı açıldı. 480 nümayəndə iştirak edirdi. Konfrans Azərbaycan Demokrat Partiyasını (ADP) müstəqil elan etdi. Şeyx Məhəmməd Xiyabani** başda olmaqla onun Mərkəzi Komitəsinə seçdi. ADP-nin fəaliyyət dairəsi genişləndi. Astara, Miyanə və b. şəhərlərdə, kəndlərdə və Bakıda partiyanın təşkilatları yarandı.

1918-ci ilin noyabrında Türkiyə Cənubi Azərbaycanda yerləşdirdiyi 9-cu ordusunu buradan çıxartdıqdan sonra ingilislər yenidən İranın şimal-qərbinə ələ keçirdilər. Vüsuqüddövlənin hökuməti ilə 1919-cu il avqustun 9-da İranı İngiltərədən tam asılı hala salan saziş bağlanması Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli-azadlıq hərəkatının yeni pilləyə qalxmasına təkan verdi. Əyalətdə ingilis imperialistlərinə və İran hökumətinə qarşı mübarizə şiddətləndi.

1920-ci il aprelin 7-də Təbrizdə üsyan başlandı. Ümumi sayı iki minə yaxın olan süvari və piyada kazak dəstələrindən başqa Təbrizdəki silahlı qüvvələrin hamısı üsyana qoşuldu. Üsyana rəhbərlik etmək üçün İctimai İdarə Heyəti (İİH) yaradıldı. Mirzə Tağıxan Rəfət, Zeynalabdin Qiyami və b. ibarət bu heyətə Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi.

Təbrizdə üsyan qalib gəldi. Hakimiyyət İİH-nin əlinə

* ИДП – Иран Демократ Партиясы 1909-гу ил ноябры 15-дя йарадылыб. Ъянуи Азярбайъанын эюркямли ингилабчылары Шейдяр хан Ямиоулу, С.М.Ябузийя, Баыыр хан Гафгази вя б. партиянын йаранмасында мцщцм рол ойнамышлар.

** Шейх Мяшяммяд Хийабани (1880-1920). Ингилабиликля елмилиий юзцндя бирляшдирян сийаси хадим олуб 1905-1911-ъи илляр Мяшрутя ингилабы дюврцндя сийаси шййата гядям гоймуш, 1911-ъи илин декабрында Ираны тярк едиб Гафгаза кечмайя мяьбур олуб. 1914-ъц илдяи Тярбрия гайыдыб сийасятля мяшюул олмушду. «Тяъяддцд» гязетинин яксяр сайлары онун баш редактор-луу иля няшр едилиб. Онун «Азярбайъан» вя «Азярбайъан демократийасы» мягалья-ессесиндя вятянпярвярлик, милли гцрур, мцбаризлик дярси верилир.

keçdi. Xiyabani İranın daxilindən və xaricindən olunan bir sıra hərbi yardım təkliflərini rədd etdi. Müəyyən hadisələr buna səbəb olmuşdu. Gilandakı hərəkatın xoşagəlməz cəhətləri, Sovet rəhbərlərinin 1920-ci il mayın 18-də yenidən İrana-onun Xəzərsahili limanı Ənzəliyə hərbi hissələr çıxarması Xiyabaninin bolşeviklərə olan inamını qırmışdı. O, bolşevizmi «çarizmin o biri üzü» adlandırdı.

Xiyabani başda olmaqla hərəkatın əsas tələbi İranı demokratik respublikaya çevirməklə onun tərkibində Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsindən ibarət idi. İranın əsas Qanununa uyğun olaraq Əyalət Ənciməni yaradılması haqqında müraciəti Tehran qəbul etmədi. Hakimiyyətin yerlərdə demokratların əlinə keçməsinə istinadən üsyan rəhbərliyi iyunun 24-də muxtar hüquqlara və silahlı qüvvələrə malik Milli Hökumət (MH) yaratdı. Xiyabaninin rəis seçildiyi Milli Hökumət iyunun 24-də «Təcəddüd» qəzeti redaksiyası binasından mərkəzi dövlət idarələrinin yerləşdiyi və vəliəhdin iqamətgahı olan binaya - Ala Qapıya köçürüldü.

Yerli icraiyyə orqanı olan Milli Hökumət demokratik respublika qaydalarına əsaslanırdı. Milli Hökumətin tərkibinə ADP-nin üzvlərindən 20 nəfər daxil idi. Onlar əsasən ticarət burjuaziyasının və ya bir qismi Xiyabani kimi ticarət burjuaziyası ilə bağlı olan ziyalı təbəqəsinə mənsub idi.

MH kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə, vəqf, hərbi işlər və s. sahələrdə islahatlar və b. tədbirlər həyata keçirməyə başladı, bu sahələr üzrə idarə və nazirliklər yaratdı.

Lakin torpaq məsələsi məhdud şəkildə həll edildi. Layihədə təkcə dövlət torpaqlarının kəndlilər arasında bölünməsi nəzərdə tutulurdu ki, onlar da əkin üçün yararlı olan sahənin yalnız 4 faizini təşkil edirdi. Torpağın əsas hissəsi isə mülkədarların, ruhanilərin və qismən ruhani idarələrinin əlində toplanmışdı.

Nə üçün Xiyabani Azərbaycanı «Azadistan» adlandırdı?

Tarixşünaslıqda bu barədə müxtəlif fikirlər var. Onlardan biri də sosialist inqilabının cənuba doğru irəliləməsi və Qafqazda Azərbaycan Sovet respublikasının təşkilinə qarşı müdafiə mövqeyi tutmaqdır. 1920-ci ildə Təbrizə gəlidiyi günün sabahı sentyabrın 8-də Xiyabani ilə görüşən Cəlil Məmmədquluzadə isə «Molla Nəsrəddin» jurnalı səhifələrində üsyan dövründəki Cənubi Azərbaycanı «Azərbaycan cumhuriyyəti» adlandırırdı.

Tehranda Böyük Britaniya nümayəndəliyi isə mərkəzi hökumətin Azadistana (Azərbaycana) hazırladığı silahlı hücum planının təşkilatçısı idi. Sentyabrın 11-də Təbriz üzərinə qəfil hücum təşkil edildi. Əksinqilabi qüvvələr sentyabrın 12-də Ala Qapını ələ keçirdilər, sentyabrın 14-də isə «Təcəddüd» qəzeti binasını dağıtdılar. Əksinqilabi qüvvələrin sayca üsyançılardan çox olmasına baxmayaraq, üsyançılar sentyabrın 14-dək son damla qanlarına qədər qəhrəmancasına vuruşdular. Sentyabrın 14-də Xiyabani vətənin azadlığı və istiqlalı uğrunda mübarizədə şəhid oldu.

Üsyançılara amansızcasına divan tutuldu. İran irticasının başçısı Müşirüddövlə isə Cənubi Azərbaycanda və İranın müxtəlif yerlərində xalq hərəkatının yatırılmasındakı «xidmətlərinə» görə şah tərəfindən birinci dərəcəli «Taci Kəyan» nişanı ilə təltif edildi.

Beləliklə, Xiyabaninin başçılığı ilə həyata keçirilmiş bu üsyan İrandakı imperialist ağalığına, şahlıq quruluşuna qarşı və azərbaycanlıların öz milli istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə tarixində böyük əhəmiyyətə malik oldu. Ş.M.Xiyabaninin siyasi fəaliyyəti, nəzəri-fəlsəfi baxışları Azərbaycan xalqının milli-azadlıq və demokratik hərəkatı tarixində dərin iz buraxmışdır.

2. Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın fəallaşması. «21 Azər» inqilabı. S.C.Pişəvərinin ictimai-siyasi baxışları və onun Azərbaycan milli hərəkatında rolu

Bütün İranda mərkəzi dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək adı altında əslində hərbi diktatura quruluşu yaratmış Rza xan 1925-ci ilin sonlarında (31 oktyabr) Qacar sülaləsini devirdi. Rza xan dekabrın 12-də özünün Rza şah Pəhləvi* soyadı ilə İranın irsi şahı elan edilməsinə nail oldu.

Rza şahın dövlət səviyyəsinə qaldırdığı paniranizmə söykənən milli siyasəti Azərbaycan türklərinə qarşı maddi və mənəvi həyatın bütün sahələrində həyata keçirilirdi. Azərbaycan türklərini bir millət kimi məhv etmək sahəsində istifadə edilən ən təsirli vasitə onları öz türk dilindən məhrum etmək siyasəti idi. Rza şah bütün idarələrə gizli sərəncam da göndərmişdi. «Soyu türk olan və türkcə danışan şəxsləri dövlət idarələrində məsul vəzifələrə təyin etməmək, mövcud olanları da bəhanə tapıb xaric etmək....».

Rza şahın Azərbaycana göndərdiyi istər fars, istərsə də qeyri-fars məmurlar «vahid İran milləti» anlayışının əhaliyə təlqin edilməsində xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. Əski türk kitabları, daşbasma əsərləri, əlyazmaları yığışdırılıb yandırıldı.

Rza şahın göstərişi ilə 10-cu çağırış İran Milli Məclisi 1937-ci ildə «Parçala, hökmranlıq et!» prinsipi əsasında ölkənin yeni inzibati-ərazi bölgüsü haqda qanun qəbul etdi. Əyalətlər tarixi adları ilə yox, nömrələrlə sıralandı, tarixi Azərbaycan torpaqları Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsündən kənarda saxlanıldı. Sonrakı illərdə də belə inzibati-ərazi siyasəti davam etdirildi. Hazırda Azərbaycan adı altında ancaq Şərqi Azərbaycan (Mərkəzi Təbriz) və Qərbi Azərbaycan (Mərkəzi Urmiya) ərazi vahidləri qalmışdır. Ərdəbil, Zəncan, Qəzvin,

* Рза шац Пящляви. 1920-ғы иллярин яввялляриндя Иран казак бригадасы забити Рза хан 1921-ғы илдя щярби назир, 1923-ыц илдя баш назир олмушдур. 1922-23-ыц иллярдя онун мяркиялящдирмя сийасятиня гаршы чыхмыш Шаш-севян, Талыш, Халхал ханларыны табе етди. 1924-ыц илдя Маку ханлыбыны ляьв етди. 1925-ыц илдя Рза шац Пящляви сой ады иля Иранын шащы елан едилди.

Həmədan, Astara, Savə və digər şəhər, rayon, yaşayış məntəqəsi Azərbaycandan təcrid edilmişdir.

Azərbaycanda Rza şahın siyasətindən narazlıq çox idi və 20-ci illərdə bu siyasətə qarşı bir sıra üsyanlar baş vermişdi; 1926-cı ildə kəndli və əsgər üsyanları, 1927-ci ildə Təbrizdə təhsil sisteminin farslaşdırma siyasətinə qarşı etiraz çıxışları və s. 30-cu illərdə Rza şahın zorakılığına və milli zülmə qarşı çıxan vətənpərvərlər zindanlara salındı, ailələri kütləvi şəkildə sürgünə göndərildi.

Lakin təzyiqlər ölkənin digər xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan türklərində də milli özünüdərkətmə prosesinin qarşısını ala bilmədi, əksinə, onlarda milli müqavimət hisslərinin artmasına gətirib çıxardı.

Milli burjuaziyanın orta və aşağı təbəqələrindən tutmuş geniş kəndli kütləsinədək hamı, mütərəqqi ziyalılar, ruhanilər rejimin zorakılıq və özbaşınalığından cana gəlmişdilər. Belə bir şəraitdə Şəhrivar hadisələri baş verdi. Yəni şəhrivar ayında (1941-ci il avqustun 23-dən sentyabrın 23-nə kimi) 1941-ci il avqust ayının 25-də 1921-ci il Sovet-İran müqaviləsinin 6-cı maddəsinə əsaslanan sovet ordusu (daha sonra İngiltərə və 1942-ci ildə ABŞ-ın hərbi qüvvələri) İrana daxil oldu. Rza şahın öz oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə istefa verməsi (16.09.1941), şahın İranı tərk etməyə (17.09.1941) məcbur olması nəticəsində irtica geriyə çəkilməli oldu. Rza şahın hərbi-polis rejimi iflasa uğradı.

Bütün bunlar Cənubi Azərbaycanda demokratik və milli qüvvələri yeni mübarizəyə ruhlandırdı. Azərbaycanlı vətənpərvərlər müxtəlif partiyalar və cəmiyyətlərdə, o cümlədən 1941-ci il sentyabrın 29-da Tehranda yaradılmış İran Xalq Partiyasının (İXP) Azərbaycan təşkilatlarında, İran Həmkarlar İttifaqında, antifaşist cəmiyyət və birliklərdə, müxtəlif milli-mədəni cəmiyyətlərdə fəaliyyətə başladılar. İXP-nin əsas tələbləri bunlar idi: demokratik azadlıqların həyata keçməsi,

İranın milli azadlığının möhkəmləndirilməsi, bütün müttəfiqlərlə dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, əmək haqqında qanunun qəbulu və s.

«Azərbaycan» cəmiyyətinin fəaliyyəti demokratik və milli qüvvələrin səfərbər edilməsində xüsusilə çox faydalı olmuşdur. 1941-ci ilin oktyabrında azərbaycanlı ziyalıların demokratik nümayəndələrini öz sıralarında birləşdirmiş cəmiyyət noyabrın 1-dən Azərbaycan və fars dillərində «Azərbaycan» qəzetinin nəşrinə başladı. Fəaliyyətdə olduğu qısa müddət ərzində (1942-ci ilin əvvəllərində cəmiyyət və onun orqanı mərkəzin irticaçı qüvvələri tərəfindən qadağan edilmişdi) İrandakı Azərbaycan türklərinin milli özünüdərkinin dərinləşməsində, milli mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynadı.

Ancaq İranda Sovet faktorunun Cənubi Azərbaycandakı hadisələrə təsirini də nəzərə almaq lazımdır. II Dünya müharibəsi başlandıqdan və Qərbi Belarus, Qərbi Ukrayna, Bessarabiyanı zəbt etdikdən sonra Cənubi Azərbaycan Stalinin işğalçı planlarında xüsusi yer tuturdu. Demokratik ziyalıların milli dirçəliş uğrunda mübarizəsi, Şimali Azərbaycandakı həmvətənləri ilə yaxınlığa can atmaları da Stalinin planları ilə üst-üstə düşürdü. Sovet ordusunun İrana yeridilməsi ilə eyni zamanda Sovet Azərbaycanı, M.C.Bağirov başda olmaqla rəhbər partiya və dövlət işçiləri, ziyalılar, hərbi qulluqçular üzərinə fəvqəladə bir missiya – Cənubi Azərbaycanda milli-mədəni və siyasi dirçəlişə yardım vəzifəsi qoyulmuşdu. 1941-ci il oktyabrın 11-dən Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində «Vətən yolunda», Urmiyada «Qızıl əsgər» qəzetlərinin nəşri, oktyabrın ortalarından Azərbaycan Opera və Balet teatrının qastrolları, müxtəlif musiqi kollektivlərinin səfərləri və b. tədbirlər bu qəbildən idi. Cənubi Azərbaycana göndərilmiş qrupa MK-nin 3-cü katibi Əliyev Əziz Məmmədkərim oğlu rəhbərlik etdi.*

* Əliyev Əziz Məmmədkərim oğlu (1897-1962). Partiya və dövlət xadimi, əsliyi Azərbaycan SSR-in, 1938-ci ildə tibb elmləri doktoru idi. Azərbaycan SSR.

Cənubi Azərbaycan üzrə xalq hərəkətinə rəhbərlik etmək üçün bir təşkilat lazım idi. Bu təşkilat 1945-ci ilin sentyabr ayının 3-də S.C.Pişəverinin* başçılığı altında yaradılmış Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (partiyası) idi. ADP-nin müraciətnaməsi nəşr olundu. Onu görkəmli azadxahlardan 77 nəfər imzalamışdı. Müraciətnamə vasitəsilə yeni bir siyasi partiya yaradıldığı, onun məqsəd və vəzifələri xalqa çatdırılırdı. Burada Azərbaycan xalqının milli azadlığı və İranın siyasi üsul-idarəsinin demokratikləşdirilməsi məsələləri irəli sürülür, İran dövlətinin Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm ifşa olunurdu. Göstərilirdi ki, Azərbaycan xalqı öz zəngin torpaqlarında yabançı kimi yoxsul halda yaşamaqdadır. Xalqın milli azadlığı yolunda görülməli işlər 12 maddədən ibarət şüarlar şəklində verilmişdi.

Müraciətnamədə göstərilirdi ki, İranın istiqlal və ərazi bütövlüyünü saxlamaq üçün Azərbaycana daxili azadlıq və mədəni muxtariyyət verilməlidir. Bundan ötrü də tezliklə əyalət və vilayət əncümənləri seçilməlidir. Burada ana dili, fəhlə,

ССР Али Советинин Риясат Шейитинин катиби, Азәрб КП МК-нын катиби (1941-1942), Даьыстан МССР вилайят Комитясинин биринги катиби (1942-1948), УИК(Б)П МК-нын инспектору (1949-50), Азәрбайжан ССР Назирляр Совети Сядринин биринги мцавини (1950-51) вя дизяр мцщм партия вя дювлят вязифяляриндя чалышыб. 1941-ги ил сентябрын икинги йарысында Тянууби Азәрбайжана эюндярилмиш група рящбарлик едиб (1942-ги ил мартын орталарына гядяр).

* Сейид Тяфяр Пишявяри (Бавадзада) (1893-1947) Тянууби Азәрбайжанда мили-азадлыг щярякатынын парлаг сималарындан бири иди. 1917-ги илдян сийаси фяалийят мейданына дахил олуб. Эилан Республикасы щокумятиндя рящбар вязифядя олуб. 1930-40-гы иллярдя Рза шачын еюстяриши иля зинданда йатыб. Совет рящбарлийи тяряфиндя 1945-ги илин йайында Азәрбайжан К(б)П МК-нин биринги катиби Мир Тяфяр Баьыров васитясиля Сейид Тяфяр Пишявярийи АДФ-нин йарадылмасына рящбарлик тяклиф едилер. О ися Советлярля инамсызлыгыны эизлятмяйряк билдирер ки, руслар юз сийаси щядяфлярини иряли апармаг цццн бизи ойуна гатмаг истяйирляр. Лазым олан тягдирдя бизя кюмяк етмяйрякляр, мейданда бизи тяк гойаьаглар. Лакин Пишявяри сон анда бу тяклифя Азәрбайжан халгы цццн мцщм тарихи фцрсят кими бахды вя тарихи шансдан истифадяни зярури сайды.

kəndli, torpaq məsələlərinə böyük əhəmiyyət verilir.

ADP-ni yaradanlar xalqı «təbəqə və sinfi fərqlərini nəzərə almayaraq» bu partiya üzv olmağa və milli azadlıq mübarizəsində iştirak etməyə çağırırdılar.

Sentyabrın 2-də Təbrizdə Azərbaycan Demokrat Fırqasının I təsis qurultayı işə başladı. Üç gün ərzində qurultay Proqram və Nizamnaməni qəbul etdi. Seyid Cəfər Pişəvəri Rəyasət Heyətinin sədri seçildi.

Sentyabrın 5-də Təbrizdə partiyanın müvəqqəti Təbriz Komitəsi yaradıldı. Vilayətlərdə də partiya quruculuğu işi gedirdi.

S.C.Pişəvəri Azərbaycanda böyük inqilabi imkanlardan istifadə olunmasını, hakimiyyət və milli məsələnin inqilabi yol ilə həll edilməsini təklif edirdi. Lakin ADP silahlı mübarizə istiqamətində də hazırlıq işləri aparırdı. 1945-ci il noyabrın 8-də Təbrizdə ADP MK-nın ikinci geniş plenumu oldu. Plenum silahlı üsyan üçün plan hazırlamışdı. Gizli şəkildə kiçik silahlı dəstələr yaradılmışdı.

Silahlı mübarizə barədə iki başlıca təklif olmuşdu. Birincisi, silahlı dəstəni gizlicə Təbriz şəhərinə toplayaraq dövlətin bu şəhərdəki silahlı qüvvələrinə qəfildən hücum edərək onları tərk-silah etmək, hökumət idarələrini tutub hücumu genişləndirmək. İkinci təklif isə eyni vaxtda partizan - fədalı* vuruşlarına başlamaq idi. Noyabrın 17-dən Azərbaycan fədailəri kənd, qəsəbə, şəhərləri İran hökumət qoşunlarından azad etməyə başladılar. Noyabrın 10-dan 20-dək fasiləsiz keçirilən mitinq və nümayişlərdə əncümənlərin təşkil olunması, İran daxilində Azərbaycana geniş muxtariyyət verilməsi kimi qərarlar qəbul edildi. 1945-ci il noyabrın 20-də bölgələrdən gələn xalq nümayəndələrindən ibarət Azərbaycan Xalq Konqresi (AXK) Təbrizdə işə başladı. 724 nümayəndənin

* Ялиня силащ эютцрцб халг шакимийяти уьрунда мцтяшяккил мцбаризя апаран шяхсляр фядай адланьырды.

iştirak etdiyi AXK Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətini, eləcə də Tehranın bu milli böl-gədəki ayrı-seçkilik münasibətini təhlil edib nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir tarixi qərar qəbul etdi: «Azərbaycan xalqı özünün daxili işlərini idarə etmək və milli muxtariyyətini təmin etmək üçün Əyalət Əncüməni təşkilini bir qədər genişləndirib, ona Milli Məclis (MM) şəklində verir. İranın daxilində və İranın ərazi bütövlüyünə xələl gətirmədən özünün Milli Hökumətini vücuda gətirir. Azərbaycan Xalq Konqresi özünü Müəssislər Məclisi elan edir».

Müəssislər Məclisi qəbul etdiyi Bəyannamə vasitəsilə Azərbaycan xalqının istək və tələblərini İran şahına, İran məclisinə, İran hakimiyyətinə, eləcə də ABŞ, İngiltərə, SSRİ, Fransa dövlətlərinə çatdırdı. Bəyannamədə azərbaycanlıların da başqa xalqlar kimi muxtar və azad yaşamağa, öz müqəddəratını özünün həll etməyə haqqı olduğu və s. göstərilirdi.

Müəssislər Məclisində 39 nəfərdən ibarət Milli Heyət yaradıldı və M.Ə.Şəbüstərini ona sədr seçdi. Milli Heyət qanun vermək səlahiyyətinə malik idi. Milli Heyət taxılın Azərbaycandan kənara daşınıb aparılmasının qarşısını aldı, asayiş pozanlara qarşı tədbirləri gücləndirdi. Noyabrın 21-də MM-ə seçkilərə başlamaq haqda fərman verdi. Azərbaycandan böyük bir hissəsinin İran hökumətinin nəzarəti altında qalmasına baxmayaraq 1945-ci il noyabrın 27-də Azərbaycandan hər yerində Milli Məclisə seçkilər başlandı və dekabrın 1-də başa çatdı. Marağa, Sərab, Bostanabad, Mərənd, Sofiyan fədailər tərəfindən azad edilmişdi. Dekabrın 11-də Təbriz şəhəri azad olundu. Bütün Azərbaycan ADP-nin nəzarəti altında idi.

Azərbaycan Milli Məclisinin 39 maddəlik nizamnaməsinin layihəsi M.C.Bağirov tərəfindən İosif Stalin, Vyacheslav Molotov, Larventi Beriya, Georgi Malenkova göndərildi və bəyənilədi. Sovet rəhbərliyi ilə razılaşdırıldıqdan sonra 12 dekabr 1945-ci il (21 Azər 1324-cü il) Azərbaycandan

Milli Məclisi açıldı. Məclisdə 76 deputat iştirak edirdi. Milli Məclisin axşam iclasında Azərbaycan Milli hökuməti formalaşdı. Azərbaycanda Milli Məclisi S.C.Pişəvərini Azərbaycan Milli Hökumətinin baş naziri təyin etdi.

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının birinci mərhələsi – hakimiyyətin ələ alınması prosesi başa çatdı.

Milli Hökumət cəmi bir il davam etsə də 20 maddədən ibarət iş proqramı çox zəngin oldu. Hər şeydən əvvəl dövlət vəzifələrinə ədalətli adamlar təyin edildi. Yanvarın 2-də yeni valilər təyin olundu. 1946-cı il yanvarın 6-da Azərbaycan türkcəsi rəsmi dövlət dili elan olundu. Təbrizdə Azərbaycanda Dövlət Universitetinin təşkili, yetim və sahipsiz uşaqların tərbiyəsi haqqında tarixi qərarlar qəbul edildi. Artıq 1946-cı il iyunun 12-də Azərbaycan Dövlət Universiteti rəsmən açıldı. 3 yaşından 14 yaşına qədər olan sahipsiz uşaqlar Milli Hökumətin təsis etdiyi tərbiyəxanalara toplanmalı idi.

Yanvarın 8-də Milli Məclis vilayət, mahal, bölük əncümənlərinin seçkiləri haqqında qərarlar qəbul etdi. Ölkənin 20 yaşına çatmış bütün vətəndaşları seçkilərdə iştirak edə, 20-75 yaşlı vətəndaşları isə əncümənlərə seçilə bilərdilər.

1946-cı ilin aprelində Məclis tərəfindən məhsulun mülkədar və kəndlilər arasında bölüşdürülməsinin yeni qaydaları haqqında qanun qəbul edildi. Mülkədarlara kəndlidən məhsul vergisindən başqa bir şey almaq qadağan edilirdi. Qanun torpaq və su üzərində xüsusi mülkiyyəti saxlasa da, kəndlilərin mülkədar asılılığından azad olunması üçün şərait yaradırdı. Hökumətin qərarı ilə 8 saatlıq iş günü müəyyən edildi. Əmək və sosial sığorta haqqında qanunlar və s. qəbul olundu. Bir sözlə, demokratik dövlət aparatı yaradıldı.

Lakin Azərbaycanın muxtariyyətinə və İranda sovet nüfuzunun azalmasına qarşı olan qüvvələrin – şah, İran irticası, Amerika və İngiltərə imperializmi, sovet rəhbərliyindəki anti-azərbaycan qüvvələrinin narahatlığı artırdı. İran ABŞ və

İngiltərənin təhriki ilə Sovet ordusunun İrandan çıxarılması, Sovetlərin İranın daxili işlərinə qarışması haqda BMT Təhlükəsizlik Şurasına şikayət etdi.

İranın şimal neft yataqlarının birgə istismarı üzrə Sovet-İran şirkətinin yaradılması haqqında 1946-cı il aprel 4-də Tehrandə müqavilə bağlandı. Sovet rəhbərliyi 15-ci Məclisə seçkilərin «rahat və dinc» keçirilməsi, burada neft müqavilələrinin sovetlərin xeyrinə həll edilməsi üçün qoşunların çıxarılmasına icazə verdi. Bununla da «21 Azər» hərəkatına xəyanət etmiş oldu. Aprel 24-dən qoşunların çıxarılmasına başlandı. Mayın 8-də Azərbaycan və Kürdüstandan son hərbi hissələr çıxarıldı.

Sovet Azərbaycanının siyasi işçiləri və ziyalıları isə böyük təəssüf hissi ilə Cənubi Azərbaycanı tərk etdilər.

S.C.Pişəvəri isə Milli Hökumətin mövqeyindən dönmədi – Milli Məclisin, Milli Ordunun mərkəz tərəfindən tanınmasını israr edirdi. Təbrizdə 1946-cı il iyunun 13-də Tehran nümayəndələri ilə müqavilə imzalandı.

Bu müqaviləyə görə Mərkəzi hökumət «21 Azər» hərəkatını Azərbaycan xalqının demokratik hərəkatı kimi tanıdı, İranda demokratik dəyişikliklər edəcəyinə söz verdi. Əvəzində isə Azərbaycan ostandarlığı və Milli Məclisin Əyalət Əncüməni ilə əvəz edilməsinə, fə dai dəstələrinin, xalq qoşununun mərkəzi dövlət qoşunlarının tərkibinə daxil olmasına və s. razılıq verdi.

ABŞ və Böyük Britaniyanın təhriki ilə Azərbaycan Məşələri bir neçə dəfə BMT-də müzakirəyə çıxarıldı. S.C.Pişəvərinin BMT Baş Assambleyasına müraciəti isə cavabsız qaldı.

İran qoşunları dekabrın 4-də səhər saat 7-də Azərbaycana hücumla başladı. Moskva mətbuatı Azərbaycan böhranını İranın sırf daxili işi kimi şərh etdi. Dekabrın 11-də Pişəvəri Təbrizi tərk etdi. Dekabrın 14-də günorta İran qoşunları Təbrizə daxil oldu. Dekabrın 20-də İran ordusu Azərbaycanı tam nəzarətə

götürdü.

Milli hökumət süqut etdi. Bir ildə əldə edilmiş nailiyyətlər məhv edildi. Azadlıq mücahidləri zindanlara atıldı, dəstə-dəstə edam edildi. M.C.Bağirovun təkidi ilə Moskva dekabrın 12-də sərhədi açdı. Dekabrın 19-dək dekmokratik hərəkətin bir neçə min iştirakçısı Sovet Azərbaycanına keçdi. S.C.Pişəvəri də məcburən vətəndən uzaqlaşmalı oldu.

«21 Azər» XX əsrdə Cənubi Azərbaycanda baş vermiş milli azadlıq hərəkətinin zirvəsi oldu. Azadlıq ocağı söndürülsə də, kül közərməyə başladı:

Mən sənə dilinə dəymirəm cəllad,
Gəl sən də bu ana dilinə dəymə.
Yan- deyib, od vurdun bədənəmə sən,
Altımda atəş var, külümə dəymə. (Süleyman Rüstəm)

3. 1950-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərində İranda sosial-iqtisadi və siyasi böhranın dərinləşməsi. Cənubi Azərbaycan «Ağ inqilab» illərində

Cənubi Azərbaycandankı müasir sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətin ilkin şərtləri 60-70-cı illərdə feodalizmdən kapitalizmə keçid mərhələsində yarandı. İranın ən böyük aqrar rayonlarından biri olan Cənubi Azərbaycanda sosial-siyasi və iqtisadi böhran kəskinləşdi. Şah rejimi yaranmış təhlükənin qarşısını almaq üçün «yuxarıdan islahatlar keçirmək yolunu seçdi. Qan axıdılmadan həyata keçirilən bu islahatlar «ağ inqilab» adlandırıldı. Cənubi Azərbaycanda İranın digər rayonlarına nisbətən iri yarımfeodal torpaq mülkiyyəti geniş yayılmışdı. Burada sosial ziddiyyətlər daha da kəskinləşmişdi. Bütün bunlar islahatın Cənubi Azərbaycandan başlanmasını şərtləndirirdi.

İran dövlət və hökumət rəhbərləri 1947-49-cu illərdə

Azərbaycanda istədikləri şəxsəri güllələdilər, sürgün etdilər, onlara divan tutdular. Həmin illər İran qəzetləri yazırdı ki, Azərbaycanda görünməmiş bir qəhətlik, dərin bir iqtisadi böhran hökm sürür.

Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində aclığa qarşı kütləvi nümayişlər oldu. Təbrizin fabrik və zavodlarında fəhlə tətilləri baş verdi. Onlar əmək haqqının artırılmasına nail oldular.

1948-ci ilin payızında Azərbaycanın bir sıra kəndlərində kəndlilərlə mülkədarlar arasında münaqişələr baş verdi, nəticədə onlar məhsul bölgüsündə öz paylarının artırılmasına nail oldular.

24 oktyabr 1949-cu il tarixdə 16-cı çağırış İran məclisinə seçkilər zamanı Milli Cəbhə yaradıldı. O, İngiltərə-İran Neft Şirkətinin milliləşdirilməsi uğrunda hərəkətdə rəhbərlik edirdi. Tərkibinə isə «İran partiyası», «İslam mücahidləri təşkilatı» və b. daxil idi. Cəbhə milli burjuaziyanın mənafeyini əks etdirirdi.

İranda 1953-cü il avqustun 19-da Müsəddiq hökuməti devrilmiş, Milli Cəbhənin fəaliyyəti qadağan edilmişdi. Təşəbbüs yenə də ölkənin kapitalistcəsinə yüksəlməsi istiqamətini davam etdirən şahın əlinə keçmişdi.

1953-59-cu illərdə hakim dairələr hər vaxtlıq demokratikləşməni boğmağa çalışır, aqrar çıxıcıları, fəhlə tətillərini yatırır, yüzlərlə ziyalıni işdən götütür, bir sıra mətbuat orqanlarını bağlayırdılar.

1957-ci ildə paytaxtda və bəzi rayonlarda hərbi vəziyyətin ləğv edilməsi ilə yanaşı, SAVAK- təhlükəsizlik və məlumat təşkilatı yaradıldı. Monarxiyanın mövqelərinin möhkəmləndirilməsi tədbirləri görüldü.

1955-ci ildə dövlət torpaqlarının bölgü və satışı üzrə qanun qəbul edildi. Yarımfeodal torpaq sahibliyi kökündən pozulur və ölkənin tarixi inkişafında yeni mərhələ açılırdı. ABŞ şahı inandırırkı ki, hakim zümrələrin iqtisadi və siyasi mövqeyini laxlatmadan sosial-iqtisadi islahatlar keçirsinlər. O,

istiqraz və kreditlərlə köməyi davam etdirər.

1960-cı ilin oktyabrında şah bir müsahibəsində demişdi ki, mən ölkədə dəyişiklik etmək istəyirəm. Lakin inqilabsız, yuxarıdan başlayaraq. Qan tökmədən, «ağ inqilab».

1961-ci ilin payızında milli burjuaziyanı təmsil edən «Milli Cəbhə» yenidən fəallaşdı. Ölkədə siyasi mübarizə kəskinləşdi.

İnkişaf üçün böyük imkanlara malik olmasına baxmayaraq, 60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadi cəhətdən İranın geridə qalmış bölgələrindən biri idi. Şah burada inkişaf planını həyata keçirməyə çalışmır, bu çətinliyi «ölkənin şimal-qərbində» etnik və dil fərqlərinin mövcudluğu»nda görürdü.

1961-ci ilin yaz və yayında demokratik azadlıqlar uğrunda tələbə hərəkatı başlandı. Milli siyasətə qayıdış, 20-ci məclisə azad seçkilər tələb edilirdi. 1962-ci ilin yanvarında Təbriz və Şirazda tələbə mitinqləri baş verdi. Malikanələr yandırılır, yerli hökumət dairələrinə qarşı hərəkat artırdı.

Aydın oldu ki, sosial-iqtisadi strukturda əsaslı dönüş olmadan, ölkənin qarşısında duran problemi, iqtisadi və siyasi sabillik yaratmaq mümkün olmayacaq. Monarxiya ya siyasi aləmdən getməli, ya da burjua monarxiyasına çevrilməli idi.

Aqrar islahat layihəsi. İslahatlar proqramında ən vacibi aqrar islahat idi. Bu 1962-ci ilin 9 yanvarında qəbul edildi. İslahatlar üçün qanun layihələri 1963-cü ilin 26 yanvarında keçirilmiş referendumda təsdiq edildi.

Aqrar islahatın birinci mərhələsinin (mart 1962-1963) həyata keçirilməsi 1962-ci il martın 2-də Marağada (Şərqi Azərbaycan) başlandı.

Birinci mərhələ iri mülkədarların torpaq mülkiyyətçiliyinin bir kəndlə məhdudlaşdırılmasını, qalan torpaqların dövlət tərəfindən alınmasını və onların kəndli-icarəçilərə satılmasını nəzərdə tuturdu. Bu mərhələ üzrə 1978-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda cəmi 3444 kənd və 85 tarlanın

torpaqları 197 min icarəçi-kəndli arasında bölüşdürülmüşdü.

İslahatın ikinci mərhələsi (1963-1969) üç şərtədən ibarət idi: 1) torpağı uzunmüddətli dəyişməz şərtlərlə kəndlilərə icarəyə vermək; 2) kəndli icarəçilərə razılaşma əsasında satmaq; 3) əvvəllər mövcud olmuş məhsul bölgüsündə mülkədar və kəndli paylarına uyğun olaraq torpağı icarədarlara satmaq. Lakin bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti ondan ibarət oldu ki, torpaq kəndlilərə uzun müddətə icarəyə verildi.

Növbəti üçüncü mərhələyə görə (1969-1974) xırda və orta mülkədarların və özəl vəqflərin torpaqları rehtası on qat nəqd, yaxud 12 qat uzunmüddətli möhlətlə ödənilməsi şərti ilə satılmalı oldu. Azərbaycan kəndliləri islahatın üçüncü mərhələsi üzrə bütün ölkədə torpaq almış kəndlilərin 23,9%-ni təşkil edirdi. Cənubi Azərbaycan üzrə göstəricilər bir qədər şişirdilmişdi. Məsələn, göstəricilərdən belə çıxırdı ki, Şərqi Azərbaycan ostanında kənd sakinlərinin təqribən 83%-i islahata qatılıb. Ancaq nəzərə almalıyıq ki, torpaq sahələrini yalnız «zare» adlanan kəndli ailələri ala bilərdilər. Onların payları isə kənd əhalisinin yarısından çox deyildi.

Ancaq aqrar islahatın sosial effekti partlamaq ərəfəsində olan kəndli həyəcanlarının qarşısını almaqdan ibarət oldu. İqtisadi nəticələr isə sosial nəticələrə nisbətən çox da böyük olmadı. Azərbaycan kənd təsərrüfatının əsas sahələri əkinçilik və heyvandarlıq idi. 60-70-ci illərdə bu struktur əsaslı şəkildə dəyişmədi.

Sərmayənin kənd təsərrüfatından sənayeyə axını, yarımfeodal mülkədarların kapitalistlərə çevrilməsi, yəni aqrar islahatın təbii nəticəsi ölkənin mərkəzi bölgələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda o qədər də böyük vüsət almadı.

4. 1978-79-cu illər İran inqilabı və Cənubi Azərbaycan

70-ci illərin sonunda İranda Azərbaycan məsələsinin həllini tələb edən qüvvələr zəhmətkeşlərin marağını təmsil edən sollar və xırda burjuaziyaya mənsub solçu demokrat təşkilatlar idi (İXP və ADF 60-cı illərin əvvəllərində birləşdi, aralarındakı ziddiyyətlər milli çəkişməyə çevrildi. Xalq ona inamını itirdi). Vəziyyət sosial partlayışa doğru aparırdı. 1977-ci ilin payızından Cənubi Azərbaycanda tələbə və şagirdlərin nümayişləri başlandı. Ən böyük çıxış 1977-ci il Milli Hökumətin ildönümü günü oldu.

1978-ci ilin yanvarında Qumdakı çıxışlarda artıq şah rejiminin ləğv edilməsi tələb edilirdi. Fevralın 18-də (29 bəhməndə) Təbrizdə Şəriətmədarinin çağırışı ilə dini başçıların müraciəti əhalini üsyana qaldırdı. Bu üsyanda 100 min nəfər iştirak etdi. Ordu yeridilməsinə baxmayaraq üsyan ertəsi gün də davam etdi.

Təbriz üsyanında İranda gizli fəaliyyət göstərən «İran xalq fədailəri» təşkilatının üzvləri də iştirak edirdilər. Təbrizdəki cəza tədbirlərinə cavab olaraq Yəzd, Çöhrəm, Tehran, Qum, Zəncan və b. şəhərlərdə çıxışlar oldu. Həmin gündən başlayaraq mitinq və nümayişlər İranın demək olar ki, bütün iri şəhərlərini бүрүdü. Xaricdə olan Ayətullah Xomeyni* Təbriz əhalisinə müraciət göndərdi. Artıq Təbriz üsyanı bütün İranda baş verəcək inqilabın başlanğıcı hesab edilirdi. Mayın 9-19-da baş vermiş çıxışlar İranın 20-dən çox şəhərini əhatə edirdi.

Sentyabrda inqilabın 2-ci mərhələsi başlandı. Bütün

* Айятуллаш Хомейни- Рза шаш сийасиятиня гаршы чыхдыбына эюрэ дяфя-ляряля шябс едилиб вя юлцмя мяшқум едилмишди. Ирага мцшаъирят етмяйя мяъбур олмуш, 1978-ъи илдя Ираг шюкумятинин тякиди иля юлкяни тярк едиб Парися эетмишди. Онун шашцлыбын деврилмяси чаъырышы иля халга мцраъиятляри мясъидлярдя ящалийя чатдырылырды. Ингилабын гялябясиндян сонра онун тяряфдарлары цумхалг ряй соръусу кечирмяйя вя апрелин 1-дя юлкядя Ислам принципляриня ясасланан теократик дювлят – Иран Ислам Республикасы елан етмяйя наил олдулар.

sosial təbəqələr hərəkəta qoşuldu. Tətilçilər SAVAK-ın ləğv edilməsini, demokratikləşməni tələb edirdilər.

1978-ci il dekabrın 30-da təbrizlilər yenidən nümayişə başladılar. Şah 1979-cu il yanvarın 16-da İrandan qaçdı. Yanvarın 19-dan isə nümayişlər «Allahu əkbər, Xomeyni rəhbər» şüarı ilə keçirilirdi.

1979-cu il fevralın 1-də A.Xomeyninin Parisdən Tehrana gəlməsi münasibətilə Təbrizdə nümayişlər geniş vüsət aldı. Fevralın 11-də nümayişçilər gülləbaran edildilər. Nümayişçilər də polis qüvvələrinə hücum etdilər. Xeyli insan həlak oldu.

Fevralın 11-də paytaxtda şah tərəfdarları üzərində qələbə çalınmasına baxmayaraq əksinqilabi qüvvələr xüsusən, Təbrizdə müqavimət göstərirdilər. Lakin fevralın 16-da Azərbaycanın başqa şəhərlərində də şəhpərəst qüvvələr zərərsizləşdirildi, nəzarət xalqın əlinə keçdi. 1978-79-cu illərin İran inqilabı dövründə azərbaycanlılar 25 min nəfərə yaxın qurban verdilər. Şahlıq üsul-idarəsi devrildi. 1979-cu il aprelin 1-də İran İslam Respublikası elan edildi.

Əsas siyasi və sosial qüvvələr şahlığın devrilməsindən sonra 2-ci mərhələni – milli-demokratik istiqamətdə inkişafı gözləyirdilər. Milli məsələnin ədalətli həlli gözlənilirdi.

1979-cu il dekabrın 2-3-də İran İslam Respublikası Konstitusiyanı qəbul etmək üçün referendum keçirdi. «Millətin hüququ» adlı III fəslin 19-cu maddəsində deyilirdi: «İran xalqı hansı etnik qrup və qəbilədən olmasından asılı olmayaraq bərabər hüquqa malikdir, rəng, irq, dil və bu kimi amillər kimsəyə üstünlük vermir», 15-ci maddədə isə deyilirdi: «İran xalqının rəsmi müştərək dili və xətti farsdır. Sənədlər, məktublaşmalar, rəsmi mətnlər və dərs kitabları bu dil və xətlə olmalıdır. Lakin yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı işlənməsi, mətbuat, kütləvi informasiya vasitələrində və milli ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisində azaddır».

Ancaq bu nailiyyətlər türk dilinin 1945-46-cı illər milli-

demokratik hərəkət dövründəki mövqeyindən çox aşağı oldu. Az bir müddətdə türk dilində təxminən 30 adda qəzet və jurnal nəşr olundu, yazıçılar ittifaqı yarandı, dərslər vəsaitləri hazırlanmasına başlandı. Amma, hazırda «Varlıq» jurnalından başqa türk dilində heç bir mətbuat orqanı nəşr edilmir. Dövlət orqanları tərəfindən yasaq edilməsindən (əsasən ideya-siyasi yönümünə görə) başqa, onların bağlanması əsas səbəblərindən biri də qəzet və jurnalların maddi korluq çəkməsi oldu.

İnqilabın qələbəsindən sonra siyasi partiya və təşkilatlar milli zülmün ləğvinin yeganə yolunu İranda ictimai həyatın həqiqi federalizm əsasında yenidən qurulmasında görürdülər.

Dekabrın 20-də müvəqqəti hökumətin 14 bənddən ibarət «Nahiyyə özünüidarəsinin hüquq və vəzifələri» adlı qanun layihəsi xalqın müzakirəsinə verildi. Özünüidarə nahiyyələri orqanları ölkənin istiqlalı, bütövlüyü, İran əhalisinin milli vəhdətini təmin etməli idilər. İranın ilk prezidenti Bənisədr göstərirdi ki, «biz muxtariyyətin əleyhinə deyilik, lakin muxtariyyəti bizdən olmayanlara verməyəcə-yik». («Keyhan» 20.04.1980).

1980-ci ilin dekabrından İraqın İrana müdaxiləsi hakim rejimə demokratik qüvvələri əzmək üçün əlverişli şərait yaratdı.

Bütün çoxmillətli dövlətlərdə olduğu kimi İranda da milli məsələnin həlli ölkənin demokratikləşməsi ilə sıx bağlıdır. İranın demokratikləşməsi burada Azərbaycan məsələsinin təkamül yolu ilə həllini sürətləndirir.

İnqilabın qələbəsindən sonrakı illərdə iqtisadi durğunluq keçirən ölkə yavaş-yavaş bu vəziyyətdən çıxdıqda və İran-İraq müharibəsindən (1980-1988) sonra iqtisadiyyatın bərpası başlandıqda Cənubi Azərbaycan da sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafında müəyyən sürət götürdü. Burada neftayırma zavodu, traktor, maşınqayırma, dəzgahqayırma zavodları, kənd təsərrüfat maşınları üçün mühərriklər istehsal edən zavodlar, lampa zavodu, xalça fabrikləri, qənd zavodları, tütün fabrikləri,

toxuculuq fabrikləri və s. kimi yüzlərlə yüngül sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Taxılçılıq, bostançılıq, heyvandarlıq məhsulları qismən də İranın digər rayonlarına ixrac olunur. Aqrar ölkə olan Cənubi Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük imkanlara malikdir.

1999-cu ilin avqust ayında Cənubi Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkəti Analitik İnformasiya mərkəzinin mətbuatda çap olunmuş məlumatına əsasən İranda yaşayan əhalinin milli tərkibi belə olmuşdur:

№	Milli vahidlər	Sayı (mln. nəfər)	Ölkə əhalisinin sayına görə nisbəti (faizlə)
1.	Azərbaycanlılar	29.0	41.42
2.	Farslar	22.0	31.42
3.	Kürdlər	7.5	10.71
4.	Ərəblər	3.5	5.0
5.	Türkmənlər	3.0	4.28
6.	Bəluclar	2.4	3.42
7.	Qaşqaylar	2.0	2.85
8.	Yəhudi, aysori, erməni	0.6	0.85
9.	Başqaları	0.035	0.05
	Cəmi	70.0	100.0

Ədəbiyyat

1. Иванов М.С. Новейшая история Ирана. М.: 1965
2. Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkəti. Bakı: 1988
3. Tağıyeva Ş. 1920-ci il Təbriz üsyanı. Bakı: 1990
4. Nəsimzadə N. Bölmüş Azərbaycan, bütöv Azərbaycan. Bakı: 1997
5. Nəsimzadə N. İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin 60-70-ci illəri). Bakı: 1997
6. Иванов М.С. Иран в 60-70-х годах XX века. М.: 1977
7. Abdullayev Z.Z. Ağasi N.N. Müasir İran. Bakı: 1976
8. Almaz Əliqızı. Cənubi Azərbaycan «Ağ inqilab» dönməndə // «Araz» jurnalı, 1997, №1(2)
9. Агаев С.Р. Иран в прошлом и настоящем. М.: 1981
10. Pişəvəri S.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1984
11. Çəşməzər M.M. Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı: 1986
12. Həsənlı C. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). Bakı: 1998

XIV müəhazirə

-
13. Həsənli S. Soyuq müharibənin başlandığı yer – Güney Azərbaycan. 1945-1946. Bakı: 1999
 14. Tağıyev Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S. Güney Azərbaycan (məlumat kitabı). Bakı: 2000
 15. Rəhimli Ə. Güney Azərbaycanda milli demokratik hərəkət. Bakı: 2003
 16. Агаев С. Иран-рождение республики. М.: 1984
 17. Демин А.И. Современная Иранская деревня. М.: 1977
-

Çapa imzalanmışdır 04.100.2010. Kağız formatı 60x84 1/16. Sayı 200.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı – 370148, Z.Xəlilov, 23.